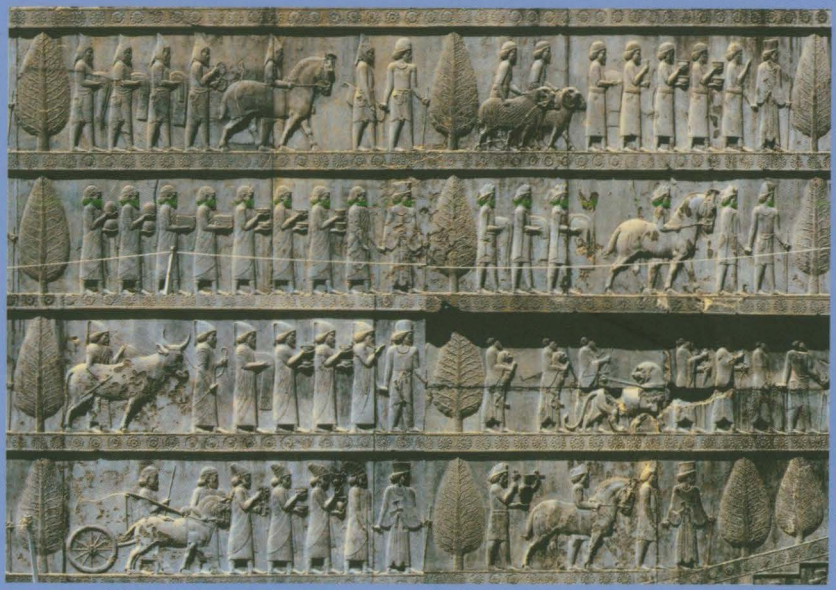
Warwick Ball

AVRUPA'DAKİ ASYA VE BATI'NIN ŞEKİLLENİŞİ CİLT 2

Tek Dünyaya Doğru

Antik İran ve Batı

İngilizce'den Çeviren: Aybars Çağlayan

AYRINTI

HİSTORİA AYRINTI

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi

Kültürlerin Asya'dan Avrupa'ya yayılışını inceleyen dört ciltlik bir dizi

Cilt 2

Tek Dünyaya Doğru

Antik İran ve Batı

Warwick Ball

AYRINTI

Ayrıntı: 835
HistoriaAyrıntı Dizisi: 15

Tek Dünyaya Doğru
Antik İran ve Batı
Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi: (Cilt 2)
Warwick Ball

Kitabın Özgün Adı
Towards One World
Ancient Persia and the West

İngilizce'den Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Son Okuma
Ceren Ataer

Towards One World: Ancient Persia and the West
Copyright © Warwick Ball 2010

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.: 244
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: İstanbul, *2015*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-968-3
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basın Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

WARWICK BALL

Warwick Ball Avustralya doğumlu, Orta Doğu uzmanı bir arkeologdur. Ürdün, İran, Irak, Suriye ve Afganistan'da kazılara katılmış, çoğunu yönetmiş ve bu alanda birçok kitaba imza atmıştır. Bu kitaplardan biri, günümüzde güvenlik nedeniyle gezilmesi çok zor olan Afganistan'daki önemli arkeolojik alanların anlatıldığı, *The Monuments of Afghanistan, History, Archeology and Architecture* adlı kitabıdır. Ayrıca, *Asia in Europe and the Making of the West* adıyla dört ciltlik bir dizi hazırlamıştır. Bu dizinin tamamı Ayrıntı Yayınları tarafından yayımlanacaktır. Dizinin kitapları şunlardır:

Out of Arabia: Phoenicians, Arabs, and the Discovery of Europe
[*Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*]
Towards One World: Ancient Persia and the West
[*Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*]
Sultans of Rome: the Turkish World Expansion
["Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı"]
The Gates of Europe: the Eurasian Steppe and Europe's Border
["Avrupa'nın Geçitleri: Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırı"]

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce
Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

John Quinn'e
İlk Çağ Tarihi, Newcastle Lisesi, 1968-1969

İçindekiler

Harita ve Planlar 8
Resim Listesi 9
Diziye Giriş 15
Önsöz ve Katkıda Bulunanlara Teşekkürler 17
Çevirmenin Notları 20
— Giriş 23
1. Kyros'un Mirası 37
2. Persler ve Yunanlar 53
3. Denizin Ötesindeki İonlar 89
4. Şeytan Kral 129
5. "İranistik" Bir Çağ 157
6. İki Süper Güç 202
7. Aydınlık ve Karanlık 223
8. Zerdüşt'ün Gölgesi 245
9. Düalizm Sorunu 263
10. İrani Bir Dünya 287
— Kaynakça 299
— Dizin 309

Harita ve Planlar

1. Pers İmparatorluğu (Curtis ve Tallis'inki örnek alınarak 2007).
2. İonya ve Yakındoğu (Cook'unki örnek alınarak 1962).
3. Ahamenişlerin egemenliği sırasında Ön Asya (Gershevitch'in kitabındaki Burn'ünkü örnek alınarak 1985).
4. Miletos.
5. Grek-Pers Savaşları.
6. Makedonyalı İskender'in seferleri (Roaf'ınki örnek alınarak 1990).
7. Anadolu'daki "Yeni-Pers" krallıkları.
8. Kafkasya krallıkları.
9. Roma'yla yapılan Mithradates Savaşları'nı gösteren harita.
10. Altıncı yüzyılda sahnelenen savaşların geçtiği Yakındoğu.
11. Languedoc (Barber'ınki örnek alınarak 2000).

Resim Listesi

1. Her şeyin başladığı yer mi? Tekrar tekrar ortaya çıkan Doğu-Batı çatışmasının doğduğu yer diye algılanan Troya.
2. Irak'ın el-Cezire düzlüğü. Arka planda eteğindeki Dicle Nehri'nin ötesinde aniden yükselen İran Platosu'nun başlangıcındaki Kürdistan dağları görülmektedir.
3. Pasargad'da bir zamanlar Kyros'un sanılan ancak artık bir mabuda ait olduğu düşünülen rölyef.
4. Pasargad'da sütunlu bir hol. Sütunların Yunan üslubu işçiliğine dikkatinizi çekerim.
5. Pasargad'da *Süleyman'ın Zindanı* diye bilinen yapı.
6. Pasargad'da Kyros'un Mezarı.
7. Hemedan'ın hemen dışında yer alan Kserkses'in yazıtı *Ganjname* ["Cevher-name" veya *Jangname* yani "Cenk-name"]
8. Dareios'un Susa'daki sarayı *Apadana* [Taht Salonu].
9. Susa'daki *Apadana* adlı saraydan aygır şeklindeki sütun başlıklarından biri.
10. Babil'deki İştar Kapısı kalıntıları. Arka planda onarılan saray görülmektedir.
11. Persepolis'teki büyük terastan genel görünüş.
12. Persepolis'te aslan şeklinde bir sütun başlığı.
13. Persepolis'te bir sütun başlığında kullanılan Perslerin efsanevi kuşu *Hüma* [Talih Kuşu].
14. Persepolis'te aygır şeklinde bir sütun başlığı.
15. Persepolis'teki bir karma üsluplu sütun (artık Tahran Arkeoloji Müzesi'ndedir).
16. Persepolis'teki "Bütün Milletlerin Kapısı" [veya "Kserkses Kapısı"].
17. Persepolis'teki *Apadana*'nın sütunları. Günbatımı İskender'in büyük yangınını akla getirmektedir.
18. Kserkses'in Persepolis'teki rölyefi.
19. Persepolis'te haracgüzar halkları yansıtan rölyefler: a: İskitler, İonlar; b: Kilikyalılar, Kapadokyalılar; c: Babilliler, Asurlar; d: Elamlılar, Ermeniler.

20. Persepolis'te ortaya çıkan aslan ve aygır [veya boğa] motifinin sürüp gitmesi: a: *Apadana*'daki orijinal; b: Ksanthos'taki MS 4. yüzyıldan kalma lahit rölyefindeki; c: Gladzor'da 13. yüzyıldan kalma Ermeni manastırındaki; Diyarbakır'da 11. yüzyıldan kalma Ulu Camii'nin girişinin üstündeki.
21. Nakş-ı Rüstem'de kayalara oyulmuş Ahameniş kral mezarları.
22. Dareios'un Nakş-ı Rüstem'deki mezarı.
23. Dareios'un Nakş-ı Rüstem'deki rölyefi.
24. Nakş-ı Rüstem'deki Zerdüşt'ün Kâbe'si [Küp] denilen yapı.
25. Dareios'un Bisütun'daki rölyef ve yazıtı.
26. Kral Yolu'nun Sardes'teki başı (taş döşemesi Romalılar tarafından yapılmıştır).
27. Sardes'teki Artemis Tapınağı.
28. Ksanthos'un genel görünümü. Arka planda Roma tiyatrosuna bakan 4. yüzyıldan kalma sütunlu lahitler bulunmaktadır.
29. Ksanthos'taki yazıt sütunu.
30. Ksanthos'ta Harpyalar Anıtı üzerindeki huzura çıkma sahnesi (artık British Museum'dadır).
31. Kaş'ta Likyalılara ait ev şeklinde bir lahit.
32. Bodrum'da Mausoleion'un [Mausolos'un Anıtmezarı veya Halikarnas Mozolesi] bulunduğu alan.
33. Mausoleion'un [Mausolos'un Anıtmezarı veya Halikarnas Mozolesi] İstanbul'daki maketi.
34. Artık British Museum'da sergilenen eskiden Mausoleion'unun üzerinde bulunan Kraliçe Artemisia ve Kral Mausolos'un heykelleri.
35. Mimar Pythios'un tasarladığı Priene'deki Athena Tapınağı.
36. Alinda'da Mausolos tarafından yaptırılan agora.
37. Mausolos'un bir Karya kült merkezi olarak donatıp genişlettiği Labraunda'daki dini yapılar kompleksi.
38. Ahamenişler döneminde ızgara planlı bir şehir olarak yeniden inşa edilen Miletos (görünürdeki ayakta kalan binalar ağırlıkla Roma dönemindendir).
39. Didyma'daki Apollon Tapınağı.
40. Ephesos'taki onarılan yegâne Artemis Tapınağı'nın kalıntıları.
41. Ephesos'ta bulunan Persepolis-İon karma üslubuyla yapılmış aygır şeklindeki bir sütun başlığı.
42. Yunanların Salamis zaferini simgeleyen Yılanlı Sütun. Constantinus'un Delphoi'den getirttiği sütun bugün Konstantinopolis hipodromunda dikili durmaktadır.

43. İskender'in İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki büstü.
44. Artık British Museum'da sergilenen eskiden Priene'deki Athena Tapınağı'nda bulunan İskender'in yazıtı. ©Trustees of the British Museum
45. Ürdün'deki Arak el-Emir kır sarayı.
46. Palmyra'daki bir İran tarzı giysi.
47. Modern dini merkez Mtsheta'nın karşısında yer alan Mtkvari (Kura) Nehri kıyısındaki antik Doğu Gürcistan'ın başkenti Armaz-Tsihe [Armazi] kalıntılarından bir görünüm.
48. Doğu Gürcistan'ın Kaheti bölgesindeki tarihi kasaba Nekresi'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bir ateş tapınağının kalıntıları.
49. Ermenistan'ın Zvartnots kasabasındaki bir 7. yüzyıl kilisesi.
50. Gürcistan'da 11. yüzyılda inşa edilen Samtavisi Katedrali'nde bulunan ve Perslere özgü *Sênmurw* [Simurg, yani Anka] kuşunun yer aldığı bir ayrıntı.
51. Gürcistan'daki 8. yüzyılda inşa edilen Ateni Sioni Kilisesi'nin duvarında yer alan bir Sasani tarzı av sahnesi.
52. MÖ 183'te Pontus Krallığı'nın başkenti yapılan Karadeniz kıyısındaki Sinope'nin surları.
53. IV. Mithradates Eupator'un portresi (artık Louvre Müzesi'nde sergileniyor). © Réunion des musées nationaux (Agence Photographique)
54. Doğu Kırım'daki Bosporos Krallığı'nın başkenti Pantikapaion'un kalıntıları. Ön plandaki bina muhtemelen MÖ 4. yüzyılda inşa edilen *pyrtaneion*'dur.
55. Kerç Müzesi'ndeki Pantikapaion'un canlandırılma çizimi.
56. Bugünkü adıyla Zile'deki Pontus'un en önemli dini merkezlerinden Zela Kalesi.
57. Amasya'daki Pontus krallarının kaya mezarları.
58. Amasya'daki üç başlıca kral mezarı.
59. Modern Amasya'ya hâkim Amasya Kalesi.
60. Perslerin hüküm sürdüğü dönemde Kapadokya'nın başkenti olan antik Tyana, bugünkü Kemerhisar (Su kemeri Romalılardan kalmadır).
61. Kommagene'deki Nemrut Dağı'nın doruğundaki hanedanlık kompleksi.
62. Nemrut Dağı'ndaki bir sunak.
63. Nemrut Dağı'nda Kral Antiokhos ve ondan yana çıkan rahipleri tasvir eden *ortostat*'lar [kabartmalı taş blok].
64. Nemrut Dağı.

65. Arsameia'daki [bugün Eski Kâhta] Kommagene Kralı I. Mithradates ve Herakles/Verethragna rölyefi.
66. Karakuş'taki Kommagene kraliyet mezarlığı.
67. Irak'ta yer alan antik Hatra şehrindeki Part savaşçıları rölyefi.
68. Ardeşir'in Nakş-ı Rüstem'deki tahta çıkış töreni rölyefi. Solda yer alan Ardeşir son Part Kralı V. Artabanos'u çiğniyor; karşısındaki Ahura Mazda'ysa Ehrimen'i çiğniyor.
69. Şapur'un Nakş-ı Rüstem'deki zafer rölyefi. Esir edilen İmparator Valerianus Şapur'un arkasında dururken, İmparator Arap Philippus dizlerine kapanıyor. Başrahip Kartir'se (sağ üstte) uzaktan bakıyor.
70. Romalı savaş esirlerinin tasvir edildiği Şapur'un Bişapur'daki büyük zafer rölyefi.
71. Esir düşmüş İmparator Valerianus'un ayaktayken, İmparator Philippus'un merhamet dilerken, İmparator III. Gordianus'unsa ayaklar altındayken tasvir edildiği Şapur'un Bişapur'daki zafer rölyefi.
72. Ardeşir'in Firuzâbad'daki sarayı.
73. Şapur'un Bişapur'daki sarayı.
74. Sasanileri mızraklı süvari dövüşü yaparken gösteren Nakş-ı Rüstem'deki bir rölyef.
75. Irak'ta yer alan Ktesiphon'daki geç Sasani dönemi sarayı. Ktesiphon Partların ve Sasanilerin hüküm sürdüğü yılların büyük bir bölümünde başkentti.
76. Gürcistan'da yer alan Kafkas Dağları'ndaki Daryal Geçidi.
77. Dara kalekentine giriş kapısının kalıntıları.
78. Romalıların bugünkü adıyla Tsikhisdziri'deki Karadeniz'e hâkim Petra Kalesi.
79. Romalıların Gürcistan'daki lejyoner kalelerinden en büyüğü olan [bugünkü adıyla Gonio] Apsaros Kalesi.
80. Hüsrev Perviz'in Kirmanşah yakınlarında yer alan Tak-ı Bostan'daki rölyefi.
81. Tiflis'e hâkim bir noktada yer alan Narikala Kalesi.
82. Azerbaycan'daki Apşeron ateş tapınağı.
83. Tahran'ın kuzeydoğusunda yer alan Elburz Dağları'ndaki Demavend Dağı.
84. Medlerin Batı İran'daki Nuşican ateş tapınağının içi.
85. Yezd yakınlarında ölülerin açıkta bırakıldığı kuleler, bir başka deyişle "sessizlik kuleleri".
86. Yezd'de modern bir Zerdüştçülük ateş tapınağı.

87. Northumberland'de yer alan Hadrianus Duvarı'ndaki *Mithraeum* [Mithra Tapınağı].
88. Kapadokya'daki Argaeus –bugün Erciyes– Dağı.
89. Turabdin bölgesi vilayetlerinden Hah'taki [bugün Midyat'taki Anıtlı köyü] 6. yüzyılda inşa edilen Meryemana Kilisesi.
90. Hah'taki [bugün Midyat'taki Anıtlı köyü] Meryemana Kilisesi'nin içi.
91. Ermenistan'da yer alan Noravank Kilisesi duvarındaki güneş kursu şeklinde güneş saati.
92. Sasani başrahibi Kartir'in Nakş-ı Recep'teki rölyefi.
93. Kapadokya'da yer alan Gülşehir'deki kayadan oyulmuş kiliselerden biri.
94. Paulusçuların kalelerinden Doğu Anadolu'da yer alan Tephrike (bugün Divriği) Kalesi.
95. Katharosçuların Peyrepertuse Kalesi, Aude, Fransa (Fotoğraf: Julian Lush).

Diziye Giriş

Her kültür, tarihi kendisiyle ilişkisi çerçevesinde ele alır. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıldan bu yana dünya tarihine yaklaşımın Avrupa merkezliliği şaşırtıcı değildir. Belki de bu tarafgirlik dünyanın en güçlü ülkelerinin pek çoğunun Avrupa kültüründe kök salması yüzünden abartılmış ve hem "Batı" kavramı hem de "Batılılık" neredeyse karmaşık bir kültürler kümesinin basmakalıp ve kaba bir ambalajı haline gelmiştir.

Böylesi bir yaklaşımın doğru olup olmadığı, "Batı" ne kadar "Batılı"dır sorusunu akla getirir. Başka bir deyişle, "Batılılık" aynı zamanda bünyesinde muazzam ölçüde "Doğululuk" da barındırır. Bu nedenle Avrupalıların dünya çapında etkili geleneksel yaklaşımları, Avrupa merkezliliğin doğruluğu veya yanlışlığına (ki kendi içinde doğru olabilir) aldırmaksızın, iki açıdan tartılmalıdır. Bir kere, Avrupa'ya yayılan topluluklar Doğu'dan gelmişlerdir. Ayrıca, bu kadar "Avrupalı" saydığımız uygarlık aynı ölçüde Asyalıdır. Zaten galebe çalan teması tarif edip yarattığı sonucu incelerken, "Avrupalılığın" ne anlama geldiğini açıklamak zorlaşır. Nihayetinde "Doğu" ve "Batı" uygarlıkları ne dışlayıcı ne de birbirinin zıddıdır. Uzun lafın kısası, ortaya pekâlâ şu soru atılabilir: "Avrupa" nedir?

Arapların ve Türklerin –veya Fenikelilerin, İskitlerin, Perslerin, Yahudilerin, Hunların ve Moğolların– hem Avrupa hem de Asya uygarlığının parçası olduğunu inkâr etmek sadece kanıtlara açıkça meydan okumak değildir. Bu uygarlığımızın en önemli bazı eserlerini de görmezden gelmektir: Onlar en az Yunan, Romen, Norman ve Slav parçalarımız kadar varlıkları tanınması gereken ayrılmaz parçalarımızdır. Fenikeliler, Persler, Araplar, Türkler, Moğollar, hepsi Avrupa tarihinin bir parçasına, hem Avrupalı hem de Asyalı bir parçasına, Avrupa'yı tanımladığı kadar, onu Avrupa yapan bir parçasına da şekil vermişlerdir. Romen veya Norman istilaları da, en az Arap ve Türk istilaları kadar, "Avrupa'ya yönelik saldırılardır".

Bu dizide niyetim ne Doğu'yu Batı'yla yarıştırmak ne de "her şeyin Doğu'dan çıktığını" ispata çalışmaktır. Avrupa'nın alışılagelmiş sınır-

larının ötesindeki, az çok batıya doğru yayılan kültürlerin etkilerini –"Avrupa'nın yayılışının" muadilini– ele almak istiyorum. Avrupa tarihi, çok eski zamanlardan beri, hem de girift bir şekilde Doğu kökenli topluluklar ve kültürlerle bağlantılı olagelmiştir. Bu fevkalade zengin ve karmaşık bir ilişkidir. Avrupa sadece bu ilişkiden doğup kendini bulmamış, tarihinin her aşamasında doğudaki toprakların derin etkisi altında da kalmıştır. Bu dizi işte o ilişkinin hikâyesidir: Yani Avrupa'nın kendi hikâyesidir.

I. Cilt Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi

II. Cilt Tek Dünyaya Doğru. Antik İran ve Batı

III. Cilt Sultans Of Rome: The Turkish World Expansion ["Roma'nın Sultanları: Türklerin Dünyaya Yayılışı"]

IV. Cilt The Gates Of Europe: The Eurasian Steppe And Europe's Border ["Avrupa'nın Geçitleri: Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırı"]

Önsöz ve Katkıda Bulunanlara Teşekkürler

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi dizimizin ilk cildi Orta Doğu'nun –Umman Denizi'nden Akdeniz'e kadar uzanan– geniş bir kuşağından gelen halkların Avrupa üzerinde bıraktıkları etkiye odaklanmıştı. Bu akım özü itibarıyla büyük ölçüde koloni kurmaya yönelikti ve birkaç bin yıl sürmüştü. Oysa bu İkinci Cilt Avrupa'nın küçük bir bölümüne nüfuz eden ve orada sadece kısa bir dönem kalan tek bir halka odaklanmaktadır. Doğudan gelip de Avrupa'ya ayak basan onca halkın arasında oradaki varlığı en kısa süreni Perslerinkiydi. En nihayetinde altmış yıl devam etmişti –Fenikeliler, Araplar, Türkler, Moğollar daha uzun bir zaman kalmışlardı veya hâlâ oradalar. Dahası bu temasa genellikle ihtilaf açısından yaklaşılır: Grek-Pers Savaşları ve İskender'in fetihleri. Buna her şeyden önce Doğu'yla Batı arasındaki çeşitli şekillerde günümüze kadar süren bir tür Manici çatışmanın başlangıcı gözüyle bakılır. Oysa Avrupa'nın antik İran'la teması ne kısa ömürlü ne de çatışmalıydı: Doğu'yla Batı arasındaki bugüne kadar devam eden karmaşık bir etkileşimin miladıydı. Bu kitap işte bu ilişkiyi mercek altına almaktadır.

Perslerin Avrupa'da temas ettikleri başlıca halk Yunanlardı. Bu temaş sanıldığı gibi tek taraflı –ve o kadar da çatışmalı– değildi. Ayrıca hem Grek-Pers Savaşları'na hem de Büyük İskender'in fetihlerine köklü bir şekilde farklı bir ışık tutulabilir. Bu temas Romalılar için de önemliydi: Hem MÖ birinci yüzyılda yükselen Roma gücünü budamasına ramak kalan Karadeniz'de merkezlenen bir Yeni-Pers krallığıydı hem de İlk Çağ'ın sonunda etkileri Kuzey Afrika'dan Çin'e kadar dalga dalga yayılan, tarihin gelmiş geçmiş bütün savaşlarından çok daha fazla değişim yaratan bir savaşa yol açan, İran'ın büyük bir güç olarak varlığını sürdürmesi ve onun Roma İmparatorluğu'yla ilişkisiydi. İran'a özgü dini düşünceler, İlk Çağ boyunca Hıristiyanlığın doğuşunu derinden etkileyecek şekilde Batı'ya taşınmış ve Avrupa'daki Reform

öncesi en önemli dini başkaldırıyla doruğuna varıncaya kadar da akmaya devam etmişlerdi. Daha da önemlisi, "Doğu ve Batı'nın" sözde ebedi bir mücadeleye kilitlenip kaldıkları fikri bir mittir. Nitekim bu kitap ve bu dizi "Doğu ve Batı" diye bir kavram zerre kadar da olsa var mı, işte bunu sorgulamaktadır. Ayrıca böylesi bir kavramı ilk boşa çıkaran antik İran'dır.

Antik İran'ın sonraki kuşaklara katkısı her şeyden çok bir düşünceydi. Tek bir evrensel yaradan kavramını açık seçik bir şekilde ifade eden antik İran, tek bir evrensel dünya fikrine el yordamıyla yol alan ve tarihçi J. M. Roberts'ın deyişiyle "geleceğin dünya uygarlığının temelini" atan ilk uygarlıktı. Tek dünya düşüncesi ayak direyecekti. Antik İran'a özgü politik ve etnik sınırları aşan tek bir dünya düşüncesi bugün New York'ta Birleşmiş Milletler binasının girişindeki –sözleri İranlı bir şaire ait– bir yazıtta cisimleşmektedir.

* * *

Bu kitap geçen on yıl içinde yazıldı ama bir bakıma hazırlığı hatırlayamayacağım kadar uzun sürdü. Kaynakça'da adı geçen eserler bu kitabın meydana gelişine katkıda bulunan çok sayıdaki çalışmanın sadece bir kısmını yansıtmaktadır: Hiç şüphesiz çoğu okur (ve eleştirmen) yer vermeyi unuttuğum aynı ölçüde kayda değer daha birçok eser (genellikle de eleştirmenlerin kendi çalışmaları) olduğunun farkına varacaktır. Ne yazık ki ancak bu kitap baskıya girdikten sonra tespit ettiğim incelemelerden biri, Emma Bridges, Edith Hall ve P. J. Rhodes tarafından yayıma hazırlanan *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the Third Millennium* (Oxford 2007) ["Pers Savaşları'na Kültürel Tepkiler: İlk Çağ'dan Üçüncü Binyıla"] adlı eserdir. Bu ve bir yığın başka eser, daha bir ömür boyu okunması gerekenlerin sadece küçük bir bölümünü temsil etmektedir.

Bu kitaptaki bölümlerin son hallerini alıncaya kadarki çeşitli taslakları ve versiyonlarına dair eleştirileri, düzeltmeleri ve genel geribildirimleri için Wendy Ball, Frantz Grenet ve Michael Roaf'a teşekkür etmekten kıvanç duyuyorum. Böylesi geribildirimler bana epeyi fayda sağladı; umarım geriye kalan kusur ve hatalardan tamamen beni sorumlu tutarlar. Haritaları gene Oliver Ball hazırladı. Destek ve sabırları dolayısıyla East and West Publications'tan Alan Ball, Leonard Harrow ve Sahar Huneidi'ye tekrar teşekkür etmekten de kıvanç duyuyorum.

İran'a kırk yıldır gidip geliyorum ama İran'ın –Pers Ülkesi'nin*– daha önceleri de hayatımda önemli bir yeri vardı: Gelişme çağımdaki Acem halıları, ebeveynlerimin İranlı arkadaşları, İran hakkında satın veya ödünç alınan onca kitap. Bu çalışma sırasında –hem İran'dan hem de dışından– çok sayıda insan bana yardımcı oldu. Ancak açıkçası kitapta bunların bir kısmından bile söz edecek kadar yer yok. Lisedeki İlk Çağ Tarihi dersinde Grek-Pers Savaşları'nı görürken tarih hocam John Quinn'e, Persler hakkında neden daha fazla şey öğrenmediğimizi sorduğumu hiç unutmuyorum. "Tamam, Persleri de sen işle" diye cevap vermişti. Dolayısıyla bu kitabı sonunda ona ithaf ediyorum: Âdeta uzun süren ve gecikmiş bir ev ödevi gibi.

Warwick Ball
Scottish Borders, Mayıs 2010

* İngilizce'de İran'ın eski adı *Persia*'dır. Pers Ülkesi yani *Persis* anlamındadır. Persis'in Farsça'sı Parsa'dır. Resmen ülke adı olarak İran yirminci yüzyılda benimsenmiştir. Perslerin Türkçe karşılığı da Arapça kökenli Farslar kelimesidir. Bununla birlikte Türkçe kaynaklarda "Farslar" yerine "Persler" kelimesi kullanılmaktadır. Oysa Osmanlılar "İranlılara" "Acem", daha geniş bir bölgeyi kapsamakla birlikte ülkelerine de "Acemistan" derlerdi. (ç.n.)

Çevirmenin Notları

Grek/Yunan: Yunanlara Türkçe kaynaklarda Grek, Yunan, Helen, hatta Rum denilmektedir. Grek kelimesi Latince'den, Yunan kelimesi Farsça'dan, Helen kelimesi Yunanca'dan, Rum kelimesiyse Arapça'dan gelmektedir. Bu kelimeler bazen aynı "kavmi", bazen de farklı etnik kökenlere sahip ama aynı coğrafi bölgede yaşayanları tanımlamak için kullanılmıştır. Örneğin Arapça Romalı kelimesinden kaynaklanan Rum kelimesi, ister Müslüman isterse gayrimüslim olsun, zaman zaman neredeyse bütün Osmanlı tebaası için kullanılmıştır. Yazar Warwick Ball'un bu dizinin İkinci Cilt'inde parmak bastığı gibi, Yunan kelimesi İon kelimesinden türemiştir ve Doğu dillerinin çoğuna da bu kökten kaynaklanan benzer kelimeler yerleşmiştir. Dolayısıyla dizi boyunca (artık yer etmiş Greko-Romen, Grek-Pers Savaşları gibi "özel adlar" dışında) Yunan kelimesi kullanılacaktır.

Pers/Fars/İranlı: Fars ve Farsça kelimeleri dilimize Arapça'dan geçmiştir. Bu kelimelerin kaynağı İran, hatta dünya tarihine damgasını vuran Ahameniş hanedanının (Pers İmparatorluğu'nun) anayurdu Persis (Farsça Parsa) kelimesidir. Ancak söz konusu dile Farsça denilmesine rağmen, "kavmin" adı olarak literatürde Farslar değil, Persler kelimesi yer etmiştir. Oysa Yunanlar ve Yunanca kelimelerinde olduğu gibi, belki de (Farsça konuşanlar anlamında) Farslar ve Farsça demek daha doğrudur. Osmanlıca'daysa "İranlılara" Arap olmayan anlamında Acemler denilmiştir. Persler, Medler gibi Hint-Avrupa halklarının en önemlilerindendir ama İran tarihine damgasını vuran Partlar ve Sasaniler de bulunmaktadır. Bununla birlikte dizi boyunca yerine göre –bir genelleme olarak– Persler ve/veya İranlılar kelimeleri kullanılacaktır.

Köşeli Parantezler: Okurun dikkatini dağıtmamak amacıyla mümkün olduğunca ilave dipnotlardan kaçınılmıştır. Bunların yerine köşeli parantez kullanılarak metnin içinde açıklama yapılmıştır. Bir başka deyişle bunları yazar Warwick Ball'un kullandığı "()" veya "{}" işaretlerinden ayırmak için "[]" işaretleri kullanılmıştır.

Alıntılar/Kaynakça: Alıntılar (aksi belirtilmedikçe) elinizdeki metnin İngilizce'si esas alınarak Türkçeleştirilmiştir. Dolayısıyla alıntı yapılan eserin –yayımlanmışsa– Türkçe'siyle uyuşmayabilir. Kaynakça'da alıntı yapılan veya yararlanılan eserlerin –yayımlanmışsa– Türkçe'sine de yer verilmiştir. Ancak bu çevirilerin bulunabilirliği veya kalitesi garanti edilemez. Ayrıca orijinalinde belirtilen sayfa numaralarıyla Türkçe'sindeki sayfa numaraları birbirini tutmayabilir.

"Dizim" Hataları ve/veya Yanlış Anlaşılabilecek İfadeler: Orijinal metindeki bazı "dizim" hatalarıyla, yanlış anlaşılabilecek ifadeler yazara danışılarak düzeltilmiş/değiştirilmiştir.

Giriş
Hangi Yönden Batı?

> Yüzyıllar boyunca halkları bölen eski fay hatlarının bazıları... pek de ortadan kalkmış sayılmaz. Bunlardan biri eskiden Avrupa ve Asya diye bilinenler arasındaki bölünme ve zıtlıktır... art arda gelen her dalgadan biri durulur durulmaz, diğeri sürekli değişen Batı ve aynı ölçüde amorf Doğu arasındaki ezeli mücadeleyi kaldığı yerden devam ettirmiştir. Troya'da tutuşturulan bir ateş, Troyalıları Persler, Persleri Fenikeliler, Fenikelileri Partlar, Partları Sasaniler, Sasanileri Araplar, Arapları Osmanlı Türkleri izledikçe, durmadan yanmıştır.
>
> Anthony Pagden 2008[1]

"Batı'yla Doğu" arasında sonu gelmez bir savaş hali –veya en azından uzlaştırılamaz farklılıklar– bulunduğunu varsaymak yaygındır. Bu durumun Troya Savaşları kadar eskilere dayandığı ve bugün de sürdüğü sanılır. Doğulu ve Batılı halkları içeren herhangi bir çatışma, bir tür Manici bakış açısıyla Doğu-Batı mücadelesi diye açıklanır: Çok defa başka bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaz; her şeyin gün gibi ortada olduğu farz edilir. Bu yüzden Yunanistan'ın Persler tarafından istilası Doğu-Batı çatışması diye yorumlanırken, Roma'nın Yunanistan'a saldırısı böyle izah edilmez; Türklerle Sırplar arasındaki bir ihtilafa bu sonu gelmez savaşın bir aşaması gözüyle bakılırken, Türklerle Kürtler arasındakine böyle yaklaşılmaz.

Doğu-Batı ilişkisi bu terimlerle açığa vurulurken, sıkça hamasi bir dil kullanılır: Mücadeleler "Batılı değerlere" karşı "Şark despotizmi" açısından ele alınır. Böylelikle bizzat "serbestlik ve özgürlük" ima eden "Batılı değerler" terimi her şeyi açıklar bir hal alır; dolayısıyla batıdan doğuya yönelik herhangi bir hareket (İskender'in İran'ı istilası gibi) "Batılı değerlerin zaferi" diye yorumlanır. Oysa aksi yöndeki bir harekete (Kserkses'in –veya Türklerin– Yunanistan'ı istilası gibi) neredeyse "Avrupa'yı köleleştirme girişimi" gözüyle bakılır. Avrupa *içindeki* herhangi bir savaş "Batılı değerler" üzerinden ele alınmazken, Avrupa dı-

1. Pagden 2008: xiv ve xix.

şındaki savaşlar bu terimlerle incelenir. Başka bir deyişle, sözde sonu gelmez savaş çok geçmeden iyiyle kötü, doğruyla yanlış arasındaki ebedi çatışma halini alır. Bu tür bir mücadeleyi tarif etmek için kullanılan terimin –"Maniciliğin"– Perslerden kaynaklanması kaderin su katılmamış bir cilvesidir.

Peki, bu tür görüşler yaygın mıdır? Elbette. Örneğin bunlar günümüzdeki çatışmalara dair medyada yer alan sayısız haberde az çok kendini belli eder (Ayrıca altını çizmek gerekir ki, her iki tarafta da: Örneğin aşırı İslamcıların çoğu da mücadelelerini bu terimlerle tanımlamaktadırlar). Hatta Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım başvurusu çevresinde yapılan mevcut tartışmalarda bile hemen su yüzüne çıkar. Böylesi bakış açıları Samuel Huntington'ın her ne kadar tartışmalıysa da, artık ünlü *Medeniyetler Çatışması* adlı tezinin de temelini oluşturur. Son günlerde yayımlanan bir incelemede tarihin büyük bir bölümü bu teze dayandırılarak açıklanmaktadır.[2] Grek-Pers Savaşları "Doğu'yla Batı arasındaki muazzam çatışmalar" diye tasvir edilmekte ve ardından gelen bütün bir tarihe bunların devamı gözüyle bakılmaktadır. Roma tarihi (ki imparatorluğu Hindistan'a kadar uzanmıştı diye ölçüsüzce anlatılmaktadır!) sözüm ona bu destansı mücadeleyi sürdürme şeklinde yorumlanmaktadır: Hannibal'ın Kuzey Afrika'dan kalkıp İtalya'yı istilası "Marathon'daki [Marathon Muharebesi'ndeki] gibi, bir kere daha Asya Avrupa'yı köleleştirmeye hazır bulunuyordu" ve Aktium (Augustus'un Antonius ve Kleopatra'yla deniz savaşı) zaferiyle "özgür ve erdemli Batı zalim ve yozlaşmış Doğu tarafından yok edilmekten kurtulmuştu" diye tasvir edilirken, Roma'nın İç Savaşları bile bu mücadelenin parçası sayılmaktadır.[3]

Kısa bir süre önce yayımlanan bir başka çalışmada daha bu çatışma "Haçlı Seferleri'nden katbekat daha eskidir, İslamiyet'ten eskidir, Hıristiyanlıktan eskidir, geçmişi o kadar köklüdür ki iki buçuk bin yıl öncesine dayanır" şeklinde nitelenmektedir.[4] Bu tür çatışmaları tasvir eden dil anında önyargılarla dolup taşar: Daha önce bahsedilen kitapta Part İmparatorluğu "örgütlü bir toplum değil" "Romen erdeminin" galebe çalması kaçınılmaz olan bir köle "güruhu, sürüsü" denilerek bir kenara atılırken, bu eserde de Persleri ve Pers İmparatorluğu'nu an-

---

2. Tarihçi Anthony Pagden'in *Worlds at War: The 2,500-Year Struggle Between East and West* ["Savaşan Dünyalar: Doğu'yla Batı Arasındaki 2.500 Yıllık Çatışma"] adlı eseri. Kitabın adı dahi H. G. Wells'in *Dünyalar Savaşı* adlı bilim kurgu romanını akla getirmektedir.

3. Pagden 2008: 3, 56, 62, 66 ve 76.

4. Tom Holland'ın aynı ölçüde duygulara hitap eden *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West* ["Pers Ateşi: İlk Dünya İmparatorluğu ve Batı İçin Savaş"] adlı eseri; alıntı sayfa xv'den yapılmıştır.

latmak için kullanılan "merhametsizlik ve zorbalık" "neredeyse dünya çapında bir paranoya" "gaddarca bir ikiyüzlülük" "Perslerin boyunduruğu" gibi ifadelerden geçilmemektedir.[5]

Bu tür eserler –ve yansıttıkları görüşler– önemli etkiler bırakmaktadır. Bunlar geniş takipçi grupları bulunan usta yazarlardır.[6] Oysa tarihin bu alanına Manici bir çatışma açısından bakmanın iki tehlikesi vardır. Birincisi, bu tarihi araştırmanın derinleşmesini engelleyip baştan savma açıklamalara davetiye çıkarır: Söz gelişi Fransa'yla Almanya arasındaki bir çatışma için karmaşık nedenlerin peşinde koşulurken, işin içinde Doğu ve Batı güçlerinin bulunduğu bir çatışmada bunlar aranmaz; bu tarafların doğaları gereği çatıştıkları varsayılır. İkincisi, bu tür görüşler çatışmaları körükler. Üstünkörü bir şekilde algılanıp kesin çizgilerle tanımlanmış iki tarafın, yani Doğu'yla Batı'nın ezeli bir karşıtlık içinde bulunduğu İlk Çağ'da asla doğru olmadığı gibi bugün de doğru değildir. Doğulu ve Batılı güçler arasında savaşların gerçekleştiğini inkâr etmek elbette yanlıştır. Ne var ki birbirinin halefi İranlı hanedanlarla –Ahamenişler, Partlar, Sasanilerle– batıda onlara karşılık gelen güçler arasındaki savaşlar, Fransa'yla Almanya arasındakilerden daha fazla kaçınılmaz ve ezeli bir Doğu-Batı çatışmasını ima etmezler.

Bu ezeli savaşın neredeyse değişmez bir şekilde başlangıç noktası diye bahsedilen yegâne gelişme, Pers İmparatorluğu'nun MÖ altıncı ve beşinci yüzyıllarda Yunanistan'a doğru yayılışıdır. Bir yere kadar bu görüş, bu açıklamayı ilk ortaya atan Herodot'tan kaynaklanır. Ancak Herodot bile ona bugün itibar edenlerden daha doğru dürüst bir açıklama yapmıştır. Böylece bu görüşe uysun diye geçmişi kapsayacak şekilde Troya Savaşları'nın üstüne konulmuş (Troya konusuna ilerleyen sayfalarda geri döneceğiz) ve bunların ardından gelen çatışmalara öncekilerin devamı gözüyle bakılmıştır. Yunanların gerçekten Perslere baskın çıktıklarının anlaşılması, Manici çatışma algısının alışageldiğimiz zafer sarhoşluğu duygusuna dönüşmesine yol açar: Bakın doğru ("Batı değerleri; biz") nasıl daima yanlışa ("Şark despotizmi; onlar") üstün gelir diye düşünülür.

Birincisi, bu kitap öncelikle İran'ın batısındaki topraklarla ilişkisinin daima karmaşık olduğunu ve asla tek taraflı olmadığını gözler önüne sermek için kaleme alınmıştır. İkincisi, bırakın dünyayı birbiri-

5. Holland 2005: xx, 145, 146; Pagden 2008: 67-8.
6. Samuel Huntington'ın eseri muazzam ölçüde ikna edici olmuş, Tom Holland da birkaç saygın ödüle layık görülmüştür. Anthony Pagden ise kitabı önemli bir üniversite tarafından yayımlanan tanınmış bir akademisyendir.

ne karşıt sınırları belli Doğu-Batı kamplarına bölmeyi, tek dünya düşüncesini ilk yaratan İran'dı. Bugün "Batılı" addedileni büyük ölçüde hem bu ilişki hem de bu düşünce şekillendirmiştir. Dolayısıyla "Batılı" terimimiz içinde bir çelişki barındırır: Bizatihi "Batı'nın" ve "Batılı değerlerin" gücü Batı'nın aslında son kertede münhasıran "Batılı" olmamasından kaynaklanır.

İLK KÖPRÜBAŞI

Pers İmparatorluğu[7] sınırlarını fiziksel bakımdan Avrupa'ya kadar genişleten ilk başlıca Asyalı güçtü. Çünkü daha önce Avrupa'ya ticaret ve yerleşim amacıyla gelen Fenikelilerin aksine, MÖ altıncı yüzyılda Avrupa'nın bir bölümünü merkezi bir şekilde hüküm sürülen ve idare edilen bir imparatorluğun bünyesine eyaletler halinde katmaya çalışan Ahameniş İmparatorluğu'yla birlikte Persler, Avrupa'ya büyük bir güç olarak adım atmışlardı. Peki, bunun sonucu neydi?

"Modern Avrupa Ahamenişlere hiçbir şey borçlu değildir. Etkileyici, belki de ezici mimarilerine hayranlık duyup, huşu içindeymiş gibi –adeta secdeye kapanarak– gözlerimizi... Persepolis'in harikulade yarım rölyeflerine dikebiliriz. Böyle şeyleri üretebilen bir uygarlık gene de bize neredeyse Azteklerinki kadar uymaz."

Bu yorum 1970'te tanınmış bir Klasik dönem tarihçisi tarafından yapılmıştı.[8] Bugün dünya çapındaki karşılıklı bağlantılar hakkında (genellikle aleyhimize) çok daha fazlasını bildiğimizden, artık bu tür yorumları yapmak pek kolay olmayabilir. Gene de bu hâlâ ayak direyen bir görüştür. Perslerden kalan mirasın zenginliği (hatta –sıkça özellikle– Klasikçiler tarafından) hakkıyla kabul edildiğinde bile, bu bir bütün olarak Avrupa'nın edindiği mirasa hem uzak hem de onunla ilgisiz gibi gelebilir. Ancak bu kanının iyi bir gerekçesi vardır: İran'ın

---

7. "Pers" ve "İranlı" terimlerinin ikisi de sorunludur. "İran" terimi ille de antik döneme uygun düşmeyen, günümüzün etnik köken ve ulus devlet imalarını taşır. Bununla birlikte "İran", "Pers Ülkesi" kadar eski bir terimdir. En azından Sasaniler bir "İranlı" kimliğinin farkındaydılar. Bkz. Curtis ve Stewart tarafından 2005, 2007 ve 2008'de yayıma hazırlanan *The Idea of Iran* ["Iran Düşüncesi"] dizisi. Bu tartışmalara girmeksizin, bu kitapta "İranlı" terimi Med, Pers, Part ve Sasani hanedanlarını içerecek şekilde, "Pers Ülkesi" ise özellikle Pers İmparatorluğu için sarf edilmektedir. Gene de geleneksel yazı dili uyarınca bir ölçüde her ikisi de birbirinin yerine kullanılmaktadır.

8. Peter Green 1996: 5 (ilk baskı 1970). Ayrıca 2005 gibi yakın tarihte bile Tom Holland, Susa ve Persepolis şehirlerini sırf baskı talimleri yapılan yerler olarak resmetmiştir. Sırası gelmişken, Green'in Amerika'daki Kolomb öncesi uygarlıklara dair sözde ilgisizlik benzetmesinin bile yersiz olduğuna parmak basmak gerekir. Çünkü patates, domates yiyen veya çeşitli mısır veya tütün ürünü veya bunların yanı sıra, ilk defa Kolomb öncesi Amerikan uygarlıkları tarafından evcilleştirilen, çok geniş bitki yelpazesinden herhangi başka birini tüketen herhangi bir kimse de bu yersizliği onaylayacaktır.

Avrupa'daki köprübaşı küçüktü, uzaktı ve kısa ömürlüydü –dahası onur kırıcı diye algılanmıştı. Görünüşe bakılırsa Asya'dan gelip de Avrupa'nın farklı bölgelerini işgal eden onca halk arasında Perslerinki en kısasıydı, topu topu altmış yıl sürmüştü. Fenikelilerin İspanya'daki aşağı yukarı beş yüzyıllık veya Arapların oradaki neredeyse sekiz yüz yıllık varlıkları veya Türklerin Güneydoğu Avrupa'da yedi yüzyılı aşkın bir süreden sonraki kalıcılığıyla kıyaslandığında, Perslerin mevcudiyeti kalıcı bir etki bırakmayan ve genelde küçük bir ağırlığı olan, nihayet tali bir epizot gibi gözükmektedir –Moğollar bile Avrupa'da Perslerden daha uzun süre bulunmuşlardı. Diğer halkların aksine Perslerin fetihleri Avrupa'nın göbeğine hemen hemen hiç uzanmamış, ancak güneydoğu kanadının kıyısını köşesini kapsamıştı: Çok kısa bir süre için Yunanistan'ı, biraz daha uzun bir zaman için Trakya ve Makedonya'yı zapt etmişlerdi. İnsan neredeyse "Modern Avrupa Ahamenişlere hiçbir şey borçlu değildir" alıntısındaki ifadenin hakkını verebilir.

Oysa Avrupa tarihi açısından İran asli bir öneme sahipti. Bir kere Güneydoğu Avrupa daima bir kesişim bölgesiydi. Balkanlar yakın tarihimizde Avrupa'ya özgü gelişmelerin tam göbeğinde yer almıştı: Yirminci yüzyılın başlarında Birinci Dünya Savaşı'nı buradaki olaylar tetiklemiş; bitiminde de Soğuk Savaş sonrası çatışmalar bölgenin tam ortasında cereyan etmişti. Daha da önemlisi Avrupa'nın geriye kalanı "Karanlık Çağ'da" kaybolmuşken, Bizans'ın Klasik ilmin havuzu haline gelmesiyle, burası geç İlk Çağ'dan Orta Çağ'a kadar Avrupa uygarlığının başlıca merkeziydi. Ardından da Osmanlıların döneminde Roma'dan beri Avrupa'daki en büyük kara imparatorluklarından birinin başkenti olmuştu. Üstelik Yunanistan'ın serpilmesiyle Balkanlar Avrupa topraklarındaki ilk esaslı uygarlığa tanıklık etmişti. Nitekim Yunanistan ve İran arasındaki temas Avrupa'yı değiştirecekti.

ANTİK YUNANİSTAN: DOĞU VE BATI

Pers İmparatorluğu dönemine kadar Yunan dünyasının ve Yunan uygarlığının merkezi Yunanistan kadar Ön Asya'ydı da: En eski Yunan kentleşmesi, Yunan edebiyatı ve felsefesinin doğuşu ve Ege Denizi'nin ötesine yayılan ilk kolonileşme Ön Asya'da gerçekleşmişti. Ön Asya'nın Persler tarafından fethinden sonra Yunan dünyasının merkezi Asya'dan Avrupa'ya kaymış ve bağımsız Yunanların merkezi olarak ortaya Yunanistan çıkmıştı. Kserkses'in saldırısının geri püskürtülmesinden sonra Yunanistan –özellikle de Atina– Helenlerin liderliği koltuğuna oturmuştu. Dolayısıyla Perslerle temas bunun ardı sıra gelen, Avrupa topraklarında ortaya çıkan ilk büyük uygarlığın ve

birçokları açısından Avrupa kimliğinin ana kaynağı sayılan, MÖ beşinci yüzyıl Atina'sının altın çağının katalizörü rolünü oynamıştı. Böylece Jacques Le Goff'un *Avrupa'nın Doğuşu* adlı eserinde yazdığı gibi, "Antik Yunanistan Avrupalıların tekrar tekrar bakıp kendilerini keşfettikleri bir aynaydı".[9] Avrupa uygarlığı İran'la bu temasın sonucunda dünyaya gelmişti.

Peki, bu şekilde doğan uygarlık neydi? Ya da başka bir deyişle, "Avrupalı" mıydı? Açıkçası "Avrupa'nın ne olduğunu" tanımlamak büyük ölçüde bir bakış açısı meselesidir. İki örnek vermek gerekirse, *Avrupa'yı Kurmak* dizisinden *Avrupa'nın Doğuşu* adlı eserde yazar kitabın başından sonuna kadar "Hıristiyan Âlemi'ne" sadece Latin Hıristiyan Âlemi açısından değinmektedir: İma edilene göre, Rum veya Rus Ortodoksluğu ne "Avrupa'nın" ne de "Hıristiyan Âlemi'nin" parçasıdır. *The Making of Europe* ["Avrupa'nın İnşası"] diye benzer adlı bir başka eserdeyse Doğu Avrupa da (ayrıca Müslüman İspanya da) "Avrupa" düşüncesinin dışında bırakılmıştır.[10] Bu tür birçok örnekten söz edilebilir. Doğu Avrupa'nın "Avrupalı" sayılan yegâne bölgesi antik Yunanistan'dır: Doğu Avrupa, antik Yunanistan'ın gerileyişinden (yani "antik tarih" Roma tarihi haline geldikten) yakın zamanlara kadar, ana tarih akımı tarafından arada sırada yapılan kısa değinmeler dışında unutulmuştur. Onlara göre bu tür bakış açılarında ille de bir yanlışlık yoktur (ve bahsedilen iki eserde de konu son derece anlaşılır bir şekilde gözler önüne serilmektedir). Buna rağmen antik Yunanistan'a genellikle Avrupa'nın başlangıcı gözüyle bakılması nedeniyle, Avrupa'nın Balkanlar açısından incelenmesi şimdiki çevrelere çok farklı gelecektir. Yunanistan Batı Avrupa tarafından işe yarar gözüktüğünde –esasen MÖ beşinci yüzyıl Atina'sındaki serpilişi ve o zamandan beri ortaya çıkan Türklere veya Nazilere karşı yürütülen bağımsızlık hareketleri gibi Don Kişotvâri gelişmeler dolayısıyla– sahiplenilmektedir, ancak "Avrupa" hâlâ kıtanın batı ucuna saplanıp kalmıştır. Balkanlar bakış açısıyla bir "Avrupa" tarihi ve Avrupalı kimliği elbette her şeyden önce antik Yunanistan'a ama bunun yanı sıra aynı ölçüde Konstantinopolis'e ve Bizans uygarlığına,[11] ardından da "bize" mahsus Avrupa tarihinin çoğu zaman aldırış etmediği yerlere ve gelişmelere odaklanacaktır: Belki Merovenj hanedanı dönemi Fransa'sı yerine, Avrupa'nın ilk ulus devleti Bulgar Krallığı'nın doğuşuna; Kut-

9. Le Goff 2005: 53-4.
10. Le Goff 2005; Bartlett 1993.
11. Aynı ölçüde daha geniş bir "Yunan" uygarlığının parçasıdır –hatta serpilen Beşinci Yüzyıl Atina'sından katbekat uzun sürmüştür. Nitekim bugün birçok Yunan [Rum] Konstantinopolis'e kendi uygarlıklarının merkezi gözüyle bakmaktadır.

sal Roma yerine, Macar monarşisine; Arapların Charles Martel tarafından 732'de "Avrupa'yı İslamiyet'ten kurtaran" simgeleşmiş Poitiers Muharebesi'nde yenik düşürülmeleri yerine, 717'deki ikinci Konstantinopolis kuşatmasında püskürtülmelerine; dahası "Avrupa'daki" en önemli tarihi süreçler olan Türk ve Rus hükümdarlıklarının yükseliş ve yayılışlarına. Batılı tarihler daha çok Romen mirası, dolayısıyla da özellikle İtalya ve Fransa üzerinde yoğunlaşır. Ne var ki Romen mirası doğuda da batıdaki kadar önemliydi (veya daha da önemliydi) ve Batı Avrupa'daki sadece iki monarşinin[12] aksine, "Caesar" unvanını doğuda Bizans, Bulgar, Rus, Selçuklu ve Osmanlı monarşileri sürdürmüştü. Cermenlerin Avrupa tarihi sahnesine çıkmalarından kaynaklanan Batılı kaygısı, söz gelişi Slavların yükselişi veya Türklerin Avrupa'ya adım atmalarıyla dengelenebilir. Ortodoksluk Katoliklikten daha az "Hıristiyan Âlemi" değildir.

Modern Batı Avrupa'nın muhtemelen herhangi bir başka şeyden daha fazla antik Yunanistan'ı Avrupa'nın doğuşu saymasının yegâne nedeni Avrupa'nın en kıymetli düşüncesinin tek başına Yunanistan'a mal edilmesidir: Demokrasi. Nitekim Norman Davies, *Europe East and West* ["Doğusu ve Batısıyla Avrupa"] adlı eserinde şöyle demektedir:

> [İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda] Doğu Avrupa ülkelerinden bir tanesi dikkat çekici bir şekilde gözden çıkarılmamıştı. Batılı liderlerin Yalta ve Potsdam'da Doğu Avrupa'yı Stalin'e bırakma konusunda önceden hazırlıklı bulunduklarına dair gösterilen kanıtlar sağlamdı çünkü 200 yıllık kültürel propaganda Batı kamuoyunu Varşova, Budapeşte veya Sofya'nın kaybına karşı duyarsızlaştırmıştı. Ne var ki Atina'nın durumu farklıydı. Batı uygarlığının mitolojisi Yunanistan "bizim" diye tutturmuştu. Yunanistan'a Doğulu, yabancı, egzotik veya gelişmemiş gözüyle bakılmıyordu ve ne pahasına olursa olsun kurtarılmalıydı. Churchill 1944'teki Yüzdeler Antlaşması'nda Yunanistan'ı yegâne istisna yapmıştı. 1946'daki Demir Perde tehlikesinden söz ettiği Fulton Konuşması'nda da, "ebedi zaferlere sahip Yunanistan özgür" diye övünmüştü. Benzer hassasiyetler kırk yıl sonra Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu'na katılmasına destek amacıyla da ifade edilmişti.[13]

Avrupa demokrasisinin Yunanlardan kaynaklandığı ancak bir noktaya kadar doğrudur. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Edward Bulwer Lytton gibi bariz bir Tory* ve Helen hayranı dahi, "Yunan cumhu-

---

12. Alman Kaiser'leri ve Hindistan'daki resmi unvanları *Qaysar-i Hind* [veya *Kaisar-i Hind*, yani Hindistan Kayseri] olan Victoria'dan VI. George'a kadar Britanya hükümdarları.

13. Davies 2006: 39.

* Britanya'da özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren etkin olan ve sonradan partileşen muhafazakâr bir siyasi çizgi. Nitekim bugünkü Muhafazakâr Parti, Tory Partisi veya "Tories" diye adlandırılan bu siyasi çizgiden çıkmıştır. (ç.n.)

riyetleri, en demokratik şekillerinde bile, birer demokrasi *değillerdi*; -çalışan sınıfların büyük bir çoğunluğu köleleştirilmişti... cumhuriyetin popüler eğilimlerini geliştirmek aslında sadece azınlığın ayrıcalıklarının artmasına yarıyordu"[14] diyerek, bu konuya parmak basmak için çok çaba harcamıştı. Her halükârda demokrasinin tek bir kaynağı yoktur: Basit ilk şekli (antik Yunanistan'daki gibi) nihayet en eski toplumların çoğunda sıkça rastlanan kabile ihtiyarlar meclisiydi. Bu tür meclisler aynı ölçüde örneğin geleneksel Arap toplumlarının da bir özelliğidir. "Batılı değerlerin" demokratik ülkülerle özgürlüğü temsil ettiğine ve (hatta "Şark despotizminin" aksine) demokrasiyi geliştirmek ve dünyanın her tarafına yaymak için tek başına çaba harcadığına dair Batı demokrasisi miti, modern Batılı ülkelerin dünyanın bir ucundan bir ucuna neredeyse *sadece* pervasız bir emperyalizmle yayıldığını unutmaktadır –nitekim demokrasi neredeyse her örnekte açık açık buyruk altındaki halklardan esirgenmiştir. Yunanistan ve demokrasi düşüncesi modern öz-algıyla uyumlansın diye geçmişi kapsayan bir yeniden icadın parçası haline gelmiştir.

Perslerin Yunanistan'la teması kısa sürmüştü belki ama bu çok uzun bir hikâyenin sadece küçük bir bölümüydü: İran'ın Yunanlarla temasının ve söz konusu halkların hikâyesi en az ilgili topraklar kadar önemlidir. Yunanlarla temas Yunanistan'ın ilk işgalinden çok önceleri başlamış ve çok sonrasına kadar da devam etmişti. İlk Çağ tarihinin daha önemli bir mevzu olan Yunanlarla Persler arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüydü. Ön Asya'nın –İonya, Karya ve Anadolu'nun batı kıyısındaki bitişik topraklarının– Yunanları Pers İmparatorluğu'nun daha önceki yüzyılda gerçekleştirdiği ilk dışa doğru yayılışı sırasında imparatorluğa katılmış ve bir satraplık yapılmıştı. Dareios ve Kserkses'in Yunanistan'la kısa süren flörtlerinin bitişi İran'la bu teması sona erdirmemişti. Aksine bu yüzyıllarca devam edecek karmaşık bir ilişkinin başlangıcıydı ve bu ilişki sonunda iki uygarlığı da esaslı bir şekilde değiştirecekti.

Çünkü Persler ortadan kalkmamışlardı, ne 480'deki Salamis Deniz Muharebesi'nde Atina tarafından ne de daha sonra MÖ 331'deki Gaugamela Muharebesi'nde İskender tarafından yenilgiye uğratıldıklarında. Açıkçası İranlı halklar, Medlerin MÖ 612'de şaşırtıcı bir şekilde gelip Ninive'yi yağmalamalarından itibaren Yakındoğu sahnesinin

14. Lytton 2004: 153. Modern demokratik kurumlar bir taraftan Karanlık Çağ'ın Viking konseylerinden (ki İzlanda ve Man Adası'ndaki parlamentolar doğrudan doğruya bunlardan kaynaklanmıştır), diğer taraftan da 1291'de kurulan İsviçre Konfederasyonu'ndan türemişlerdir. Bkz. Davies 2006: 130-1 ve 297.

değişmez unsurlarıydı ve aşağı yukarı bir 1200 yıl daha, Sasanilerin Müslüman Araplar tarafından MS 642'deki Nihavend Muharebesi'nde mağlup edilmesiyle birlikte İlk Çağ'ın son İran imparatorluğu nihayet yıkılıncaya kadar, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz siyasetinin başlıca unsurlarından biri olarak kalacaklardı. Klasik Yunan uygarlığı çöktükten ve uygarlığın merkezi Romalılara geçtikten çok sonraları bile İran'la ilişkiler Avrupa tarihinin değişmeyen bir unsuru halinde varlığını sürdürmüştü.

TROYA'YA DAİR BİR GİRİZGÂH VE HAŞİYE

Herodot Troya Savaşları'nı Yunanlarla Persler arasındaki çatışmanın başlangıcı diye görmüştür. Dolayısıyla antik Yunanistan ve komşularıyla ilişkilerine dair çoğu inceleme kaçınılmaz bir şekilde hem destansı gelişmenin kendisine hem de kronikçisi Homeros'a sürüklenir. Troya Savaşları antik dünyanın en güçlü ve kalıcı simgelerinden biridir (Resim 1). Binlerce yıldır Doğu'ya karşı Batı'yı, Asya'ya karşı Avrupa'yı simgeler gibi yorumlanmıştır. Örneğin Avrupa Konseyi 1999'da Kopenhag'daki Danimarka Milli Müzesi'nde *Tunç Çağı'nın Tanrıları ve Kahramanları* adlı önemli bir gezici sanat sergisini başlatmıştı. Kopenhag'da açıldıktan sonra sergi 1991 yazında Bonn'da, 1999-2000 kışındaysa Paris'te devam etmişti. Esas itibarıyla sergi Tunç Çağı'ndaki Avrupa sanatıyla ilgiliydi ve Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Yunanistan, Macaristan, Polonya, Romanya, Rusya ve Slovak Cumhuriyeti'nin yanı sıra "alışılagelen" Batı Avrupa ülkelerinde bulunan objeleri kapsamakla "Avrupa'nın" ilk defa bütünsel bir manzarasını sunmuştu. Ne var ki serginin "Avrupa'nın Doğuşu" adlı son bölümü Troya Savaşları'yla bitiyordu: Bir Doğu-Batı çatışmasına Avrupa kimliğinin anahtarı gözüyle bakılmıştı.[15]

T. S. Eliot, Edward Said, Francis Fukuyama, Norman Davies ve J. M. Roberts gibi rastgele seçilmiş birbirinden farklı yazarların hepsi Homeros'u "Avrupalı" bir yazar diye tarif ederler: Hatta "Avrupa" edebiyatının tam da onunla başladığını dile getirirler.[16] Başka bir deyişle

15. Council of Europe [Avrupa Konseyi] 1998.
16. T. S. Eliot, "... Avrupa edebiyatının tamamını Homeros'tan", *Critical Essays* (Londra 1932): 14-15 [*Edebiyat Üzerine Düşünceler*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Paradigma Yayınları, 2007]; Edward W. Said, (Şark üzerine yazan "Avrupalı veya Amerikalı" yazarlar bağlamında) "...o Homeros'un zamanından beri dünyanın kesinlikle Şark tarihiyle bağlantılı bir bölgesine [Avrupa'ya] aittir"; "...Şark üzerine yazan her [Avrupalı] yazar (ve bu Homeros için bile geçerlidir)", *Orientalism* (Londra 1978): 11, 20 [*Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, 1998]; "Homeros'tan Virginia Woolf'a kadar Avrupa edebiyatı", *Culture and Imperialism* (Londra 1993): 54 [*Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Hil Yayınları, 2004]; Norman Davies, "Avrupa'da Homeros'un İlyada ve *Odysseus* [adlı eserleri-

bu ifade gözden geçirilmesi ve savunulması gerekmeyen edebi bir malumu ilamdır. Oysa elimizde Homeros'un Avrupa'ya seyahat ettiğini bile gösterecek kanıt yoktur: Az sayıdaki kanıt onun muhtemelen Ön Asya'daki Smyrna'da [bugün İzmir] doğduğunu akla getirmektedir (tabii bazı uzmanların kuşku duyduğu gibi, eğer böyle bir kimse yaşadıysa). Ancak Homeros destanları Yunanca yazıldığından (unutmamalıyız ki bu dil Yunanistan kadar Ön Asya'da da konuşuluyordu), Homeros'un metinleri tartışmasız bir şekilde "sadece en eski Avrupa edebiyatı değil, en eski dünya edebiyatı"[17] haline gelmiştir –edebiyat, üstü kapalı bir şekilde Avrupa'ya mahsus bir yenilik diye görülmektedir. Ailemi ilk defa Troya'yı gezmeye götürdüğümde, (o zamanlar) altı yaşındaki oğlumun Troya Savaşları üzerine (İngilizce yazılmış) bir Türk çizgi romanı aldığını hatırlıyorum. Kitap şu kelimelerle son buluyordu: "O günlerden itibaren yüzlerce yıl yaşayan; şu muhteşem Homeros, bir Anadolu şairi, bunları hepimiz için yazmıştır..." Belki de Homeros'u daha doğru dürüst bir bağlama yerleştirmek için bir Türk bakış açısına ihtiyaç vardır.[18]

Yunan mitleri esas itibarıyla her kalıba girebiliyordu: Boyuna değişen düşüncelere, zevklere ve şartlara uydurmak, günün geçerli düşünceleriyle paralelleştirmek için geliştiriliyor ve yeniden yorumlanıyordu. Dolayısıyla Troya Savaşları'na dair her görüş geçerli sayılabilir. Ne var ki aslında Homeros'un İlyada'sı Shakespeare'in *Hamlet*'inden daha tarihi değildi: Alt tarafı harikulade bir şekilde anlatılan büyük bir hikâyeydi. Ancak MS beşinci yüzyıldan itibaren hikâye çeşitli hakların ilgisini çekmiş ve her biri hikâyeyi nalıncı keseri gibi kendisine yontmuştu: Atina Perslere karşı Yunanların liderliğini yapmayı haklı çıkarmak, Kserkses Yunanistan'daki savaşına girişebilmek, İskender Asya'daki kendi savaşını başlatabilmek, Roma kendine eski ve Doğulu kökler bulabilmek, Fatih Sultan Mehmet'se Rumlara sopa atmak için kullanmıştı. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Troya'yı bulmak ve Homeros'un Troya Savaşları tarihini ispatlamak için bir arkeolojik takıntı baş göstermiş ve bu takıntı Schliemann'la doruğuna varmıştı. Schliemann'ın yorumları çoktan gözden düştü düşmesine ama takıntının geçeceğine dair hâlâ bir belirti yok: Çok daha profesyonelce yapılan

---

ne] geleneksel olarak Avrupa edebiyatının en eski örnekleri gözüyle bakılırdı", *Europe: A History* (Oxford 1996): 114 [*Avrupa Tarihi*, Çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Suat Kaya, Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, 2012]; J. M. Roberts, "bunlar [İlyada ve *Odysseus*] *Kitab-ı Mukaddes*'le birlikte Batı edebiyatının kaynaklarıdır", *The Pelican History of the World* (Londra 1980): 181.

17. Davies 2006: 114.

18. Mehmet Güldiz, *Mitologya,* Revak Yayınları,1997.

şimdiki Alman kazılarında bile İlyada'nın tarihiliği dert edinilmektedir. Troya altınları üzerine yürütülen Alman-Rus çekişmesi en az (Troya Savaşları'ndan çok daha eski oldukları çoktan ispatlanan) altınların kendisi kadar Troya'nın mirasıyla ilgilidir. Çünkü Troya her şeyden önce Doğu'yla Batı arasındaki sözde çatışmanın simgesi halini almıştır –ve Homeros'un büyük destanıyla uzaktan yakından ilgisi bulunmayan bir algı ve kurgudur. Homeros muhtemelen bunlara figan ediyordur.

Homeros ve Troya Savaşları Pers Savaşları'ndan kısa bir süre sonra, Grek-Pers Savaşları için kullanıma hazır bir gerekçe niyetine Yunanlar tarafından yeniden icat edilmiş ve Homeros destanı Doğu'ya karşı ebedi Batı çatışmasının ilk epizodu haline getirilmişti. Hikâyenin karakterleri değiştirilip, Asyalı barbara karşı özgürlük düşkünü Yunan yapılmış, Troyalılar da geçmişi kapsayacak bir şekilde barbarlaştırılmıştı. Homeros'un metninde böyle bir tema bulunduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Aksine daha önce değindiğimiz gibi muhtemelen Homeros Ege'nin Troya'yla aynı yakasında doğmuştu. Ayrıca Troya destanında Troyalılar asla barbar değillerdir, Akhalılar kadar kahramandırlar (dikkat: "Yunanlar" *değil*; Homeros bu terimi hiç kullanmaz) –ya da aslında çok daha kahramandırlar çünkü trajik kahraman bizzat Troya şehridir ve nihayetinde Akhilleus için değil Priamos için gözyaşı dökülür. MÖ beşinci yüzyıla kadar Troyalılar –örneğin vazo resimlerinde– Yunanlarla özdeş bir şekilde tasvir edilmişlerdi. Homeros'un İlyada'sı hiçbir zaman "Yunan" ve "barbar" hatta "Asyalı" arasındaki bir savaşla ilgili değildir. Ne var ki MÖ beşinci yüzyıla gelindiğinde Akhalılar "Yunanlara" dönüştürülmüş, Troyalılarsa barbarlar, Perslerin öncülleri diye yeniden yaratılmış ve bu tarihlerden sonraki vazo resimlerinde Doğulu giysiler içinde tasvir edilmişlerdir. "[Hikâye] bu noktada Yunanların Yunan olmayanlara karşı kazandıkları zaferi simgeleyen, Pers karşıtı bir belâgatin parçası haline gelmişti. Atinalılar konuşmalarında bundan söz etmişler, Resimli Stoa'larında* Troya'nın yağmalanma tasvirlerine bakmışlar, agorada Kimon'un *Herma*'ları** üzerindeki dizeleri okumuşlar, sahnede barbar Troyalıları seyretmişlerdi."[19] O kadar eski zamanlarda bile E. H. Carr'ın kelimeleriyle tarih "bugünle geçmiş

---

* Resimli Stoa: Atina Akropolisi'nin alt tarafındaki agoranın Yunanca adı *Stoa Poikile* olan ünlü *stoa*'larından biri; Stoa: Antik Yunan mimarisindeki ön cephesinde sütun sıraları bulunan, üzeri çatıyla örtülü galerinin adı. (ç.n.)

** *Herma* Yunanca "taş" veya "kaya" anlamına gelir ve Bereket Tanrısı Hermes kültüyle bağlantılıdır. Zamanla bu kutsal taşların yerini heykeller veya insan figürlü sütunlar almıştır. Kimon ise Atinalı bir devlet adamı ve komutandır. Burada kastedilen Kimon'un Perslere karşı kazanılan zaferlerin anısına Atina agorası girişine diktirdiği sütunlardır. (ç.n.)

19. Erskine 2001: 27.

arasındaki bitmek bilmeyen bir diyalog"[20] halini almıştı. Onları yoğun bir şekilde yaylım ateşine tutan medyanın desteğiyle, hükümetlerin Almanları, komünistleri ve Müslümanları şeytanlaştırdığı bir çağda bütün bunlar insana canını sıkacak ölçüde aşina geliyor.

* * *

Burada "Batı uygarlığının" dünyaya yayıldığından ve dünya üzerinde egemenlik kurduğundan –dünya çapında bir uygarlık (gerçi ilk dünya uygarlığı değil –o Perslerinkiydi) ve tarihin en başarılısı olduğundan– şüphe duyulmamaktadır. Ancak bu ne göründüğü kadar basit ne de hiç şüphesiz tek taraflıdır. Bu kitapta yayılmayı mümkün kılan ve Doğu'dan alınan temel şeyleri incelemedim –upuzun bir listenin birkaçından söz etmek gerekirse, matbaa, kâğıt, barut, pusula ve diğerleri. Ne var ki Doğu'ya borçlu bulunduğumuz bu şeylerden çok daha da önemlisi "Batı uygarlığı" harcının büyük ölçüde –aslında özellikle onu tanımlayanın– Doğu kökenliliğidir: Örneğin alfabe ve Hıristiyanlık. Her şeyden önce, analizlerimizde Doğu ve Batı'yı kültürel bakımdan üstünkörü bir şekilde bölmemiz uygun düşmemektedir – hiçbir zaman da düşmemiştir. Bunlara yapışıp kalmamız sadece daha fazla bölünme ve anlaşmazlık yaratmaktadır.

Her şey bir yana "Batı'nın" en büyük çelişkilerinden biri, bizatihi gücünün ve dünya çapındaki başarısının büyük ölçüde tam da "Batı'ya mahsus" olmamasında yatması gerçeğidir. Tarihi amaca uygun birbirinden ayrı birimlere böleriz. Aslında böyle yapmamız da gerekir: Doğu, Batı, Asya, Avrupa, Orta Çağ, İlk Çağ gibi bölümlere ayırırız, hatta kılı kırk yararız. Tarih o kadar külfetlidir ki, böyle yapmazsak bütününe anlam vermemiz imkânsız hale gelir. Ancak tarihin bu birimleri araç yerine amaç halini alırlarsa, tarih fazlasıyla basitleşir ve tehlikeli bir mesajı besler. Tarih *kesinlikle* karmaşıktır ve onu aşırı basite indirgemek yanlıştır. Herhangi bir açıklama ister istemez karmaşık olacaktır. Bu nedenle önemle belirtmeliyim ki, burada yer alan herhangi bir görüş, görüşlerden sadece *biridir*: Bu karmaşıklığın sadece tek bir –hem de küçük bir– parçasıdır. Ortaya basit bir açıklama koymak, bugün bizi biz, sadece "Avrupa'yı" değil, her kimsek hepimizi "biz" yapmaya katkıda bulunan o muazzam ve karmaşık çeşitliliği inkâr etmektir. Tarih toplu deneyim değilse hiçbir şeydir; o "yığın" büyüdükçe, deneyim de zenginleşir.

---

20. Carr 1987: 30.

İşin kolayına kaçıp "Doğu" uygarlıklarının üstünlüklerini ileri sürmeyi amaçlamıyorum. Mesele bundan ibaret değil: Tek bir, tanımlı "Doğu" uygarlığı bulunduğunu zerre kadar dahi akla getirmek bir saçmalıktır. Ancak aynı şekilde genelde sanıldığı gibi tek bir "Batı" uygarlığı olduğunu düşünmek de abesle iştigaldir. Biz ne kültürel bakımdan müstesnayız ne de Batılı ve Avrupalı kimliğimiz gönlümüzden geçirdiğimiz kadar pürüzsüzdür. Fernand Braudel'in kelimeleriyle: "Dinamik bir uygarlık, vermek kadar kabul etmeyi ve almayı da bilmelidir".[21] Tarihin asıl konusu bir uygarlığın öteki üzerinde egemenlik kurması, ister Avrupalı veya Romalı ister Yakındoğulu veya Osmanlı isterse komünist veya İslami olsun, tek bir bölgenin veya grubun veya bir düşüncenin bile geçici hegemonyasıyla ilgili değildir. Aksine bir bölgeden ötekine geçen, farklı kültürler sayesinde sürekli değişikliğe uğrayan düşüncelerin, hiç durmayan, daimi gelgitidir. Bütün kültürleri, halkları, uygarlıkları önyargıya dayalı bir "Doğu-Batı" kalıbına sığdırmaya çalışmak sadece zıtlaşmak değil, tarihi gerçeklere açıkça meydan okumaktır. Daha da önemlisi, eğer Avrupa uygarlığımıza azıcık saygımız varsa, önyargıdan kaynaklanan gelişigüzel varsayımları bir kenara atmalı, bu uygarlığı en ince ayrıntısına kadar, bütün zenginliğiyle ve en geniş anlamda kavramaya çalışmalıyız. Bunu yapmamak onu küçültmektir.

21. Braudel 1972-3: 764.

1. Bölüm
Kyros'un Mirası
İran'ın Geçmişi

> Güç{lenen Marduk, Enlil'i [Efendisi] Ta)nrıların, insafa geldi. Tapınakları yıkık bütün yerleşimlerle Sümer ve Akad ülkesinin iskelete dönmüş nüfusu hakkındaki düşüncesini değiştirdi ve onlara acıdı. Tercih edeceği en dürüst kralı bulmak için bütün ülkeleri mercek altına aldı ve gözden geçirdi. Anşan şehrinin kralı Kyros'un elinden tuttu ve ona adıyla hitap etti, yüksek sesle onu topyekûn her şeyin üzerindeki kral ilan etti.
>
> *Kyros Silindiri* (Çev. Irving Finkel, www.britishmuseum.org)

> Rab [kutsal yağla] mesh ettiği, sağ kolu yaptığı, kavimleri önünde diz çöktürdüğü, kralları güçlerinden mahrum ettiği Koreş'e [Kyros] seslendi; ona kapılar açılacak ve hiçbir geçit onun önünü kesmeyecek.
>
> İşaya [*Yeşaya Kitabı*] 45: 1

> Çok sayıda insanı ve şehri ve ülkeyi kendine boyun eğdiren bir Kyros vardı, Pers [Hükümdarı], o zaman ister istemez... akıllıca davranıldığında, insanlara hükmetme görevinin imkânsız hatta zor bile olmadığı sonucuna vardık.
>
> Ksenophon, *Kyropaidia* I.i.3

İran, Büyük Kyros tarafından Pers İmparatorluğu'nun [Ahameniş İmparatorluğu] kurulmasından itibaren batısındaki insanları büyüleyen, Asya'nın en önemli Klasik Dönem uygarlıklarından biridir. Kuzeyde Hazar Denizi ve güneyde Basra Körfezi'yle sınırlanan İran toprakları, tarih boyunca Orta Asya, Hindistan ve en sonunda Çin topraklarıyla Yakındoğu ve nihayetinde Avrupa'yı birbirine bağlayan bir doğu-batı kanalı rolünü oynamıştır. Bu yüzden tarihin en önemli bölgelerinden biridir.

COĞRAFİ ARKA PLAN

Orta ve Yukarı Mezopotamya Ovası'nın uçsuz bucaksız toprakları üzerinden doğuya doğru seyahat ederken, insan uzaklarda muazzam bir dağ sırtı görür. Bunlar Dicle Nehri'nin ötesinde, İran Platosu'nun başladığı sınırda aniden bir duvar gibi yükselen Kürdistan'ın dağla-

rıdır (Resim 2). Çok az coğrafi ayrıntı İran'ın kültürel ve coğrafi bakımdan batısındaki Yakındoğu ve Orta Doğu'dan nasıl bu kadar farklı olduğunu daha açık seçik gösterebilir. Beride Dicle-Fırat havzasının düzlükleri ve daha batıda Akdeniz'le buluşmadan önce Lübnan ve Cebelü'ş Şarki Dağları'yla kesilen Suriye Çölü uzanır. Burası bugünün Arap dünyası, Sami Yakındoğu'nun büyük antik uygarlıklarının diyarıdır. Ne var ki ilerde çok farklı bir dünya vardır. Burası yüksek dağ ve yaylaların, karlı uzun kışların ve İç Asya'dan gelen rüzgârların ülkesidir: İran daha batıdaki alışılagelmiş adıyla "Orta Doğu'dan" ziyade, "Yüksek Asya'nın" parçasıdır. Halkı Sami Yakındoğu'dakilerle ilgisiz dilleri konuşur ve günümüzde bir kısmı aynı dini (İslamiyet) paylaşsa da, İran'a mahsus Şiilik çoğu Arap'ın buyruklarını yerine getirdiği yaygın Sünnilikten farklıdır. İnsan sıradağların oluşturduğu bu engele ulaştığında geleneksel "Orta Doğu'yu" arkada bıraktığını hisseder: İran Platosu'yla Orta Asya başlar.

İran Platosu genelde 100'le 2000 metre arasındaki bir yüksekliğe sahiptir. Platonun büyük bir bölümü kuzeydeki Elburz Dağları'yla güneybatıdaki Zagros Dağları'yla kaplıdır ve İran'da dağlar nadiren gözden uzaktır. İki dağ silsilesi kuzeybatıdaki Kafkas Dağları'na doğru birbirine karışır. Azerbaycan diye bilinen bu sonuncu bölge (daha kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti bu bölgenin uzantısıdır) İran'ın en tepelik ve sulak bölümlerinden biridir. Ülke kuzeyden başlayıp Kürdistan, Luristan ve Fars'tan geçerek güneydoğuya kadar inen Zagros sıradağları boyunca da tepelik ve sulaktır ama güneybatı ucunda Mezopotamya'daki Dicle-Fırat havzasının en doğudaki uzantısı olan alçak, Huzistan (antik Susiana veya Elam) ovasında düzleşir. Zagros sıradağları daha güneyde çoraklaşır, Basra Körfezi'ne doğru yer yer aniden alçalır, platoyu denizden tecrit ederek, geriye çok dar ve çorak bir kıyı şeridi bırakır. Kuzeydeki Elburz sıradağları benzer bir şekilde Hazar Denizi kıyısını merkezi platodan ayırır. Ne var ki Hazar kıyı şeridi Basra Körfezi'ndekinin tam zıddıdır: Deniz seviyesinden birkaç yüz fut* altındaki rakımıyla Elburz sıradağlarının bariyer etkisinin birleşimi, sık bir yağmur ormanı, çeltik tarlaları ve çay plantasyonlarıyla kaplı korunaklı, nemli, sera benzeri bir ortam yaratmıştır. Ülke, Elburz sıradağlarının gitgide son bulduğu Hazar Denizi'nin doğusundan, yüksek geniş otlaklarla kaplı Türkmenistan stepleriyle Horasan'a doğru uzanır. İran Platosu'nun esas kısmı Elburz ve Zagros sıradağlarının arasında yer alır. Bu (baştan başa bir dizi alçak tepeyle kesilse de) büyük ölçüde engebesiz bölgede ovalarla yarı çöl araziler bulunur

* 30,5 santimetre. (ç.n.)

ve bu coğrafi yapı yerini giderek ülkenin orta ve güneydoğusundaki büyük kum ve tuz (Deşt-i Kevir [Kevir Çölü] ve Deşt-i Lût [Lût Çölü]) çöllerine bırakır. Bu bölge İran'ın Tahran ve İsfahan gibi en önemli şehirlerini barındırdığı kadar, güneydoğuya doğru çölün güney sınırını bir dizi kervan yolu [İpek Yolu] şehri –Yezd, Kirman ve Bem– çevreler. Ülkenin doğu kısmı çok daha çoraktır, hatta adeta çöllüktür ve Sistan'la Belucistan çölleriyle birleşir. Buna rağmen Sistan çöllerinde İran'daki en eski uygarlıklardan bazılarının izlerine rastlanmıştır. Bu uygarlıklar hakkında hâlâ çok az bilgiye sahibiyiz.

Kültürel bakımdan uygarlığı İran'ın bugünkü sınırlarından bir hayli daha büyük bir alana yayılmıştır. Bu durum İran'da kurulan farklı imparatorlukların sınırlarda yarattığı dalgalanmaları yansıtır. Batıda Balkanlar ve Karadeniz'den doğuda Hindistan'a ve kuzeyde Aral Gölü'nden güneyde Güney Arabistan'a kadar, birbirinden epeyce uzaktaki bölgeler farklı zamanlarda çeşitli İranlı hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Daha dolaysız bir gelişmeninse Mezopotamya ve Orta Asya'nın bitişik bölgelerinin İran'ın nüfuzu altına girmesi –bir "büyük İran'ın" ortaya çıkışı– olduğu söylenebilir. Pers mimarisinin önemli eserlerine bu yüzden Irak, Türkiye, Afganistan ve Özbekistan'da da rastlanılmaktadır.

Aynı zamanda İran'ın mevcut sınırları çevredeki bütün bölgelerden gelen azınlıkları da barındırmaktadır –nitekim İran'ın etnik bileşimi Asya'nın en çeşitlisidir. Farslardan sonra İran'daki en büyük topluluk kuzeybatıdaki, dilleri Türkçe'ye yakın Azerilerdir; bir başka Türk lehçesi de kuzeydoğudaki Türkmenlerin dilidir. Zagros dağlarının batı ve güneydeki tepe ve vadilerindeyse çeşitli azınlıklar yaşar: Kuzeydoğuda bir Türk lehçesi konuşan yarı göçebe Şahsevenler; batıda Farsça'ya yakın dillere sahip ağırlıkla yerleşik iki ayrı topluluk olan Kürtler ve Lûrlar; ayrıca Bahtiyariler, Kaşkaylar, Hamseler gibi güneyin sırasıyla (birbirleriyle de bir hayli karışan) İranlı, Türk ve Arap kökenli önemli göçebe kavimleri. Güneybatıdaki Huzistan'ın yanı sıra Basra Körfezi kıyısı boyunca Arap cemaatlerine de rastlanır; en güneybatıdaki nüfussa, Farsça'yla uzaktan akraba bir dil konuşan, Belucilerdir.

Ayrıca İran'ı çok sayıda dini azınlık yurt edinmiştir, hem de genellikle binlerce yıl süresince. En eskisi 7. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız Zerdüştçülerdir ama Pers İmparatorluğu zamanlarından kalan eski bir Yahudi nüfusu da vardır. En büyük Hıristiyan cemaatini (Sasaniler döneminde de İran'da yaşamalarına rağmen) daha çok on altıncı yüzyıldan sonra ülkeye gelen Ermeniler meydana getirse de, Bizans İmparatorluğu'ndan sürülen Nasturilerin torunla-

rı olan küçük bir Süryani cemaati de bulunmaktadır. Ayrıca Müslüman azınlıklar da vardır: Araplar, Türkmenler ve Beluciler ağırlıkla Sünni'dir. Bunların yanı sıra İran'da birkaç farklı Mutasavvıf [Sufi] tarikatı mensupları da yaşar. Daha küçük dini cemaatlerse Kürdistan'daki Ehl-i Hak ve Huzistan'daki Mandayya dini mensuplarıdır. Bu son iki cemaatin inancı Gnostisizm ve Manicilik unsurlarını barındıran ayrı dinlerdir. On dokuzuncu yüzyılda İran'da ortaya çıkan ve mevcut yönetim tarafından kabul görülmedikleri için çoğu mensubu yurtdışına giden bir başka farklı dinse Bahaîliktir. Dolayısıyla politik ve etnik sınırları aşan bir dünya düşüncesi hem bizzat ülkenin yapısından hem de tarihinden ayrı düşünülemez.

Açıkçası ülkeye "Pers Ülkesi'nden" ziyade "İran" denir; bizzat İranlılar da ülkelerinden İran diye bahseder. Bu genellikle sanıldığı gibi, modern bir ad değil Pers Ülkesi'nin kendisi kadar eskidir. "Pers Ülkesi" deyimi Basra Körfezi kıyısındaki güney yöresinin adı *Fars* veya *Pars*'ın Helenleştirilmesinden kaynaklanır. Bu nedenle ülke için "Pers Ülkesi" adını kullanmak, Felemenk'e "Hollanda" veya Britanya'ya "İngiltere" demeye benzer. İranlılar İlk Çağ'da ülkelerinden *Eranshahr* [İranşehr] başka bir deyişle "İran Ülkesi" diye bahsederlerdi –Sasani hükümdarları da adlarına "İran ve İran olmayan" anlamına gelen *Eran ud Aneran* unvanını eklemişlerdi. Bu ad İranlı halkları da kapsayan genel Hint-Avrupa etno-dilbilimsel dil ailesinin adından, yani *aryan* [Âriler, Âri dili] kelimesinden türemiştir ve halen Afganistan'daki Herat (antik Areia) vilayeti/şehriyle varlığını sürdürmektedir. Buna rağmen Batı tarafından antik Yunan'dan beri "Pers Ülkesi" adı kullanılagelmiştir. Ancak bugün daha çok kültürel anlamda kullanılmaktadır: "Pers sanatı" veya "Pers [Acem] halısı" demek alışkanlık halini almıştır. Dahası dil de İran dili değil Farsça [yani Pers dili] diye bilinmektedir (hiçbir zaman "Britanya dili" denilmeyen "İngilizce" gibi).[1] Aslında Persler İranlı halkların bir alt-oymağıydı. Farsça (Farsça'da "Farisi" –Hindistan'daki İran kökenli Zerdüştçü bir cemaatin adı olan Parsiler'le karıştırılmamalıdır)[2] Orta Asya'da doğan bir Hint-Avrupa dilidir ve (Türkler dışında) Orta Doğu ahalisinin çoğunun konuştuğu Sami dil ailesinde yer almaz. Bahreyn, Türkmenistan, Özbekistan ve Çin'de de Farsça konuşan azınlıkların bulunmasına rağmen, genelde Farsça'nın

1. Doğrusu şu ki "İran dili" veya "İranî" deyiminin Farsça'yla ilgili bütün dillerin kastedildiği özel bir dilbilimsel anlamı vardır.
2. Bu aralar söz konusu dilden gündelik kullanım bağlamında bilgiççe "Pers dili" yerine "Farisi" diye söz etme eğilimi vardır –nitekim arada sırada haddim bildirilmiş ve sert bir şekilde "hayır, Pers dili değil, Farisi" diye uyarılmışımdır. Bu şaşırtıcıdır çünkü (İngilizce kullanılan bir ortamda) insan hiçbir zaman Fransa'nın dilinden "Français" veya Alman dilinden "Deutsch" diye bahsetmez.

konuşulduğu diğer ülkeler sadece Afganistan ve Tacikistan'dır.[3] Farsça, geçmişin farklı zaman dilimlerinde, hatta bazı durumlarda on dokuzuncu yüzyıl gibi yakın tarihlerde, Orta Asya, Çin ve Hindistan'ın *lingua franca*'sıydı* da.

TARİH ÖNCESİ VE İRANLILARIN GELİŞİ

İran'da Medler ve Persler kendilerini göstermeden önce de uygarlıklar vardı. Hikâye, göçebe avcı-toplayıcı toplulukların yavaş yavaş yerleşik düzene geçişleri ve "Neolitik Devrim" denilen ilk tarım toplumlarının doğuşuyla yaklaşık MÖ 10.000'le 7000 tarihleri arasında başlar. Batı İran'ın Zagros tepeleri dünyada bu sürecin meydana geldiği ilk yerlerden biriydi. İzleyen binyılda Batı İran'daki –parlak renkli çanak çömlekleriyle göze çarpan– bu küçük yerleşim birimleri gitgide büyüyüp yayıldılar. Uç veren bu yerleşik kültürler İran ve Batı Asya'nın her tarafında kök saldılar: Kafkaslar, Mezopotamya, Orta Asya ve Hindistan'ın sınır bölgelerine iyice yerleştiler. Aşağı yukarı MÖ 2000'e gelindiğinde İran'daki uygarlık iki önemli merkezde yoğunlaşıyordu: Bunlar güneydoğudaki Sistan'la güney ve güneybatıdaki Elam'dı; güneydeki Fars yöresi de bu iki bölge arasındaki başlıca bağlantı rolünü oynuyordu. Halen önemli keşiflerin yapıldığı güneydoğudaki merkez henüz gün ışığına çıktığından bütünüyle anlaşılmış değildir. Söz konusu bölge kabaca Kirman'dan doğuya bugünkü İran, Afganistan ve Pakistan sınırlarının buluştuğu Sistan çöllerine ve güneydeki Umman Körfezi kıyısına kadar uzanır. Bu göz kamaştıran –ve henüz adı koyulmayan– uygarlık, ortaya çıkarılan çok sayıda pişmiş toprak, sabuntaşı ve tunç heykelden anlaşıldığı gibi, fevkalade bir sanat yaratmış ve proto-Elam dili adı verilen çok az bilinen bir resim yazısıyla kil tabletlere yazmıştı. Uygarlığın Orta Asya'yla birçok irtibatı vardır ve muhtemelen burada doğmuştur.

Sırf Mezopotamya'nın eski uygarlıklarıyla güçlü bağlantılarından ötürü olsa bile hakkında daha fazla şey bildiğimiz uygarlık güneydoğudaki Elam'dır. Nitekim Elam'ın düzlükleri coğrafi bakımdan Mezopotamya'nın bir uzantısıdır ve Elamlıların Mezopotamyalılarla

---

3. Afganistan ve Tacikistan'da bu dil yerine göre Dari, Farisi ve Tacik diye bilinir ama esasında hepsi aynı dilin lehçeleridir ve bu lehçelerden herhangi birini konuşan yekdiğerini anlar. Bazı açılardan bu dili belki de "sarayın [dili]" anlamına gelen *Dari* diye adlandırmak, "Fars [dili]" anlamına gelen Farisi terimini kullanmaktan daha doğrudur. Çünkü modern Farsça Buhara'daki Samani sarayında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla dile teknik olarak "Farisi" yerine "Horasani" denilebilir.

* Ortak dilleri olmayan toplulukların birbirleriyle anlaşmak için kullandıkları, çoğu zaman karma bir dil. (ç.n.)

ortak birçok özellikleri bulunmaktadır: Onlar da zigguratlar inşa etmişler ve çivi yazısını kullanmışlardır. Ne var ki Elamlılar aynı zamanda Mezopotamya'nın Sümer ve Babil halklarından da farklıdırlar: Elam dilinin Mezopotamya dilleriyle ilgisi yoktur (belki Hindistan'ın Dravid dil ailesiyle akrabaydı). Geleneksel olarak Elam'ın alçak bölgelerinin ortasındaki Susa'ya bu uygarlığın merkezi gözüyle bakılmıştır. Ancak kısa bir zaman önce yapılan keşifler İran Platosu'nun dağlık bölgelerinde Persepolis yakınlarındaki Anşan'da, hatta daha doğuda İran'ın güneydoğusunda yer alan başka merkezlerin de bulunduğuna işaret etmektedir. Bu da Mezopotamyalıların Elamlıları önceden düşünüldüğünden daha az etkilediklerini akla getirmektedir.

İranlı halklar adlarını verdikleri ülkeye nispeten yakın tarihlerde adım atmışlardır: Başka bir deyişle İran'a. Aslında Orta Asya kökenliydiler. İran'a da muhtemelen en erken MÖ üçüncü binyılın sonlarında başlayan ve son İranlı kabilenin, yani Partların MS birinci yüzyıldaki göçlerine kadar süren bir dizi göçle gelmişlerdi. İlk İranlı kabilenin –veya Hint-İran kabilesinin– ne zaman ve hangi yollardan geçerek bu topraklara vardığı epeyce çekişmeli bir konudur ve bu Hint-Avrupa topluluklarının kökenleriyle yayılışlarına dair daha kapsamlı bir tartışmanın parçasıdır.[4] Tarihi dönemle birlikte bilinen ilk İranlı kabilelerin –Medler ve Persler– Batı ve Güney İran'da merkezlenmeleri nedeniyle, daha önceleri İran'a Hazar Denizi'nin batısındaki Kafkaslar üzerinden geldikleri düşünülüyordu. Hititler ve Mitanniler gibi Hint-Avrupa dillerini konuşan daha eski halkların Anadolu'daki merkezleri de bu görüşü destekliyordu. Ancak artık İranlıların kuzeydoğudan, doğrudan doğruya Orta Asya'dan, özellikle de Gürgân "koridoru" üzerinden Hazar Denizi'nin güneydoğusuna geldikleri görüşü genelde daha fazla kabul görmektedir. Nitekim Tureng Tepe, Yarım Tepe ve Tepe Hisar'da yapılan kazılar bunu akla getirmektedir. Daha yakın tarihli araştırmalar Hint-İran topluluklarının başlangıçta Orta Asya'dan Güneydoğu İran'a yerleştiklerini, daha sonra burada biri doğuya Hindistan'a, diğeri batıya Güney İran'a göç eden iki ana gruba ayrıldıklarını göstermektedir. Gene de olgular neye delalet ederse etsin –ki daha bir hayli arkeolojik inceleme yapılması gerekiyor– Hint-İran topluluklarının yer değiştirme süreçlerinin seyri muhtemelen ilk bakışta göründüğünden çok daha karmaşıktı. Tarihin daha sonraki döneminde Moğolların yaptığı gibi İran'a ani bir istilayla girmeleri ihtimal dışıdır. İran'da or-

4. Bu konu bu dizinin *The Gates of Europe* ["Avrupa'nın Geçitleri"] adlı 4. Cilt'inde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

taya çıkışlarının birçok farklı güzergâh üzerinden, bir dizi uzun süren ve büyük ölçüde barışçıl göçün yanı sıra, azar azar gerçekleşen bir asimilasyonun sonucu olması çok daha muhtemeldir.

Arkeolojik kayıtların işaret ettiğine göre, yaklaşık MÖ 1400'den sonraki dönem kitleler halinde yer değiştirme ve göçün yaşandığı, platoya yeni halkların gelip ağırlıkla ülkenin kuzey ve batı bölgelerine yerleştiği, diğerlerinden farklı bir devirdir. İran'a o dönemde ayak basan bu halklar, o zamanlardan kalan pek çok yerleşim yerinde (sıkça defin alanlarında) bulunan, diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilebilen bir gri çanak çömlek türüyle ilişkilendirilmektedirler ve arkeologlar söz konusu "gri kap kacak halkının" İranlı kabilelerin gelişlerinin kanıtı olabileceğini ileri sürmektedirler. Ne var ki etnik veya dilbilimsel sonuçlara varabilecek yeterli bilgi yoktur. Bu kültürlerden en iyi bilineni yaklaşık MÖ 1000 yılından sonra Zagros Dağları'ndan ortaya çıkıp, artık ünlü Luristan buluntularını üretmiştir. Neredeyse tamamı İran'ın batısındaki Luristan'da bulunan bu kusursuz tunç eşya, metalürji ustalarının erken İlk Çağ'dan bize kalan en güzel ürünleridir. 1920'lerden sonra dünya müzeleri bu eşyayla dolup taşmıştı ama çoğunun el altından yapılan kazılardan kaynaklanması –ve bir haylisinin sahteliği– nedeniyle bunları üreten insanlarla ilgili çok az şey biliyoruz. Tunç eşyanın çoğu koşum takımıdır. Hint-Avrupa topluluklarına yeni binicilik teknikleri geliştirenler gözüyle bakıldığından, bu eşyanın Hint-Avrupa topluluklarının İran Platosu'na girişini yansıttığı ileri sürülmüştür. Bir defa daha vurgulamalıyız ki bunlardan hareketle etnik veya dilbilimsel sonuçlara varabilecek yeterli bilgiye sahip değiliz.

Gri kap kacaklarla veya Luristan buluntularıyla ilgili halk ilk İranlılar olsa da olmasa da, Asur kaynakları dolayısıyla eminiz ki platoya yerleşen ilk önemli İranlı kabile MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren kendini kabul ettirmişti. Bunlar Medlerdi.

MEDLER VE PERSLER (HARİTA 1)

MÖ 612 tarihte ara sıra meydana gelen dönüm noktalarından biridir. Bu Batı Asya için önemliydi çünkü o yıl Asur İmparatorluğu'nun başkenti Ninive bir Babil ve Med müttefik ordusunca yağmalanıp yerle bir edilmişti. Asur İmparatorluğu antik dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük güçtü ve böylesi bir gücün ortadan kalkması bu tarihi önemli kılmaya yetip de artıyordu. Ne var ki bundan da önemlisi Ninive'nin talanı yepyeni bir halkın tarih sahnesine çıkışının alametiydi: Medler. Medler İranlı kabileler arasında kendilerini bağdaşık bir topluluğa dönüştüren ilk kabileydi. Başlangıçta "impa-

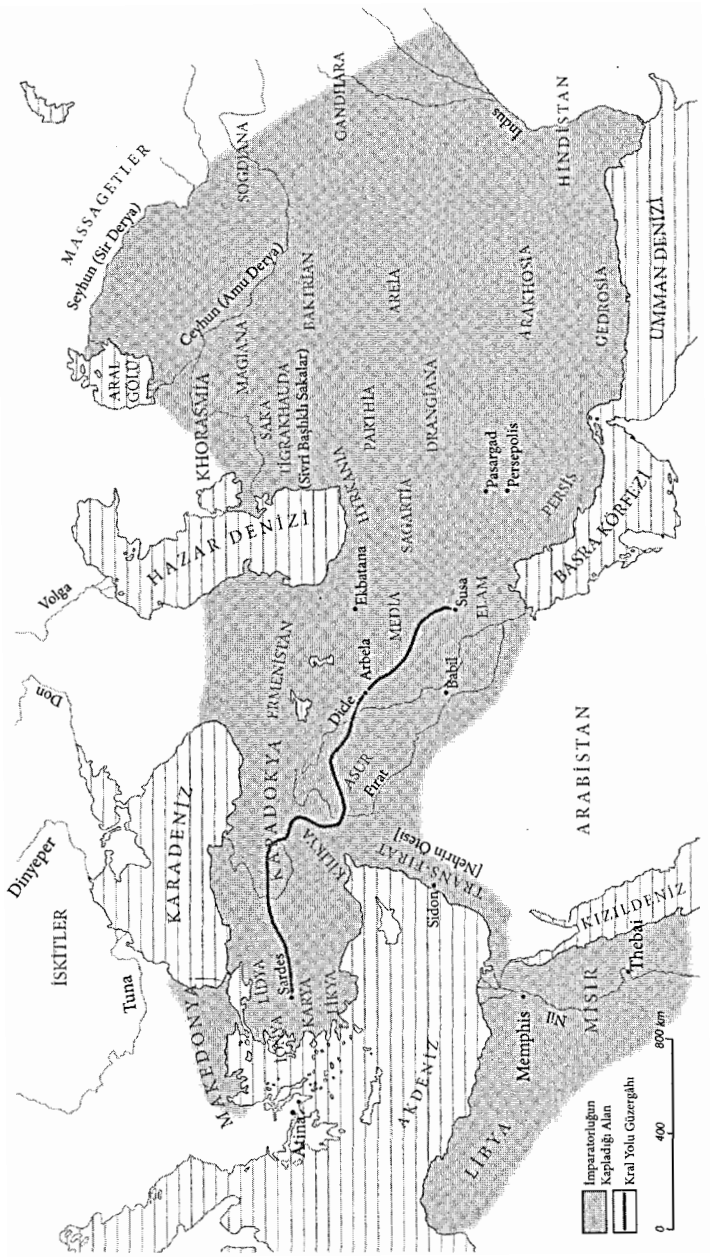
ratorlukları" muhtemelen Batı İran'ın tepelerinde yaşayan kabilelerin gevşek bir konfederasyonuydu ama Yakındoğu'nun o zamana kadarki en büyük gücünü alaşağı etmeleri, Medleri –aynı şekilde yakın müttefikleri ve etnik bakımdan akrabaları Persleri de– kesin olarak Yakındoğu arenasına sokmuştu. Yakındoğu o tarihe kadar Mezopotamya düzlüklerindeki İlk Çağ uygarlıklarının hâkimiyeti altındaydı: Akadlar, Babilliler, Asurlar, Aramiler (çoğunlukla Sami dilleri konuşan halklar). Bu uygarlık Nabukadnezar ve haleflerinin yönetimindeki Yeni Babil Krallığı döneminde kısa bir süre için canlanmıştı ama çok geçmeden Medler yerlerini yeni ve daha kudretli bir İran gücüne bırakınca, Babil de Ninive'yle aynı kaderi paylaşacaktı: Med İmparatorluğu'nu fetheden Büyük Kyros'un yönetimindeki Persler.[5] Yakındoğu İslamiyet'le birlikte Arapların yükselişine kadar, 1200 yıldan fazla bir süre için birbirini izleyen İranlı hanedanların –Pers, Part ve Sasani hanedanlarının– hâkimiyeti altına girecekti.

Medler Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan, başkenti Ekbatana, yani bugünkü Hemedan olan bir imparatorluk kurmuşlardı. İmparatorluğun kalbi aşağı yukarı şimdilerde Kürtlerin yaşadığı Batı İran'la Kuzey Irak'ın tepeleriydi. Bu bazı uzmanların Kürtlere Medlerin günümüzdeki torunları gözüyle bakmasına yol açmıştır. Kürtlerin demografik merkezleri genelde Medlerin Hemedan çevresindeki asıl anayurtlarının daha batısındadır: Başka bir deyişle Kuzey Irak, Güneybatı Türkiye ve Kuzeydoğu Suriye'nin dağlık bölgeleri ama bu bölgeye sonradan gelenlerin –özellikle Perslerin– yörenin eski sakinleri Medleri dağlık bölgenin pek makbul olmayan köşelerine ittikleri bir tür "*Keltleştirme*" diye görülmektedir.

Medlerin, ordularının ve idari yapılarının üst basamaklarında yer alan yakın müttefikleri aynı soydan gelen bir başka İranlı kabileler konfederasyonuydu: Persler. Göç eden Med kabileleri ülkenin batısına yerleşirken, Pers kabileleri sonradan adlarıyla anılan güney bölgesinde, başka bir deyişle Fars veya tamı tamına Persis'te yaşamaya başlamışlardı. Pers kabileleri Ahameniş hanedanının yönetimi altında birleşmişler, liderleri de nihayetinde büyük Med ailesine iç güveysi girmişlerdi. Ahameniş İmparatorluğu'nu kurmak üzere, MÖ 550'de son Med kralı Astyages'i tahttan indiren Kyros işte bu liderlerden biriydi.

---

5. Ne var ki son bir araştırmada Kyros'un darbesinin Perslerin yükselişini değil, Elamlıların yeniden boy gösterişini yansıttığı ileri sürülmektedir –bkz. ilerleyen sayfalar.

1. Pers İmparatorluğu (Curtis ve Tallis'inki örnek alınarak 2007).

Kyros geleneksel bakımdan Pers İmparatorluğu'nun kurucusu kabul edilir. Büyük bir imparatorluk kurduğundan asla ciddi bir kuşku duyulmamıştır ama eldeki kanıtları yeniden inceleyen arkeolog Daniel Potts'un, Kyros'un Pers değil Elamlı olduğunu ve Perslerin ancak yaklaşık otuz yıl sonra Dareios'un darbesiyle iktidara geldiklerini ileri sürmesi akla uygundur.[6] Bu iddia özellikle birçoğu Kyros'a en yüce Pers gözüyle bakıp, onu ululayan İranlıların arasında bir hayli tartışmaya yol açmıştır. Bir yere kadar Kyros'un etnik aidiyeti konu dışıdır çünkü kurduğu imparatorluk –ve uygarlık– her şeyden önce eklektikti. Hem Perslere hem de Elamlılara –aynı ölçüde birçok başka kabileye– mahsus unsurlardan beslenen, kültürel sınırları aşan yeni bir uluslararası düzen inşa etmişti.

Kökeni ne olursa olsun Kyros çabucak büyük bir imparatorluğu ortaya çıkarmıştı. O dönemde Kral Kroisos'un [veya Krezüs] saltanat sürdüğü Batı Anadolu'daki Lidya Krallığı topraklarını fethi Pers İmparatorluğu'nu Avrupa'nın sınırlarına taşımıştı. Kroisos (krallığının doğu sınırını çizen) Halys Nehri'ni [Kızılırmak] geçtiğinde büyük bir krallığı yok edeceğine dair bir kehanete dayanarak Kyros'a ait toprakları istila etmiş –ama kendi krallığını ortadan kaldırmıştı! Pers İmparatorluğu daha sonra Ege Denizi'ne kadar Anadolu'nun büyük bir bölümünü yutmuştu. Kyros çok geçmeden İaksartes [Seyhun] Nehri'ne (Sir Derya) kadar Orta Asya'nın yanı sıra Babil ve Suriye'yi de imparatorluğa katmıştı. Halefi Kambyses Mısır'ı ve Kyros'tan sonra gelen en önemli Ahameniş İmparatoru (belki de Ahameniş İmparatorluğu'nun aksine, *Pers* İmparatorluğu'nun asıl kurucusu) Dareios'sa doğuda Sind'le Pencap'ı ve batıda Kuzey Yunanistan'ı ilave etmişti. MÖ 500 dolaylarında Pers İmparatorluğu dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük imparatorluk haline gelmişti (Harita 1).

Dahası Pers İmparatorluğu dünyanın ilk çokuluslu imparatorluğuydu. Çünkü ondan önce kurulan az sayıdaki kıyaslamaya değer – Asur gibi– imparatorluğun aksine, buyruk altına alınan halklara büyük ölçüde özerklik tanınmış, çoğunlukla kendi vali ve kralları tarafından yönetilmelerine izin verilmişti. Mahalli kurum ve dinlere saygı gösterilmiş, hatta desteklenmişti: Babil'in tanrılarına itibarları iade edilmiş ve korunmuş, sürgüne gönderilen Yahudilerin geri dönmelerine imkân sağlanmış ve Kudüs Tapınağı imparatorluk kaynaklarıyla yeniden inşa edilmişti. Muazzam bir organizasyon ve yönetim sistemine önayak olunmuştu: Vilayet yönetimi, karayolları, vergilendir-

6. Potts 2006. Potts'un ileri sürdüğü çok inandırıcıdır.

me, bankacılık –hepsi bu imparatorluğun yıldızı söndükten yüzyıllar sonra bile ayakta kalan sağlam yeni kurumlardı. Evrensel bir sanat üslubu ortaya çıkmıştı. J. M. Roberts işte bu nedenle *Dünya Tarihi* adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Pers kültürünün süregelen çeşitliliğini ve hoşgörüsünü en layıkıyla anıtları ifade eder. Bu kültür her zaman yurtdışından gelen etkilere açıktı ve öyle de devam edecekti. Pers Ülkesi fethettiklerinin sadece dillerini değil, bazen düşüncelerini de benimsemişti. Ayrıca katkıda da bulunmuştu... Eski Dünya'nın tam öbür tarafındaki Pers Ülkesi aniden halkları ortak bir deneyimin içine çekmişti. Hintlilerin, Medlerin, Babillilerin, Lidyalıların, Yunanların, Yahudilerin, Fenikelilerin, Mısırlıların hepsi birden ilk defa eklektik yapısı uygarlığın ne kadar ilerlediğini gösteren tek bir imparatorluk tarafından yönetiliyordu. Yakındoğu'da birbirinden kopuk tarihler yaşayan birimler devri kapanmıştı... Gelecekte üzerinde dünya uygarlığının yükseleceği kaide inşa edilmekteydi."[7] Üstelik bu imparatorluk kolaylıkla ayırt edilebilen bir *Pers* uygarlığının temelini atmıştı: Bahçeleri kadar tahkimatları da bulunan bir uygarlık, aynı zamanda hem zorlu hem de şefkatli bir uygarlık –örneğin, Asurların ve Mısırlıların aksine, Ahamenişlerin yazıt veya sanatlarında askeri zaferlerini genellikle yüceltmemeleri anlamlıdır.

Pers İmparatorluğu elbette ayaklanmalarla –özellikle Mısırlıların ama aynı zamanda İonların, hatta kendi satraplarının başkaldırılarıyla– karşı karşıya gelmişti ve imparatorluğu, hayırsever Büyük Kral'ın [Şehinşah] gevşek yönetimi altında barış içinde yaşayan koskocaman uyumlu bir aileymiş gibi tozpembe görmek yanlıştır. Bu imparatorluğun en fazla maruz kaldığı suçlamayı inkâr etmek de: Yani Şark despotizmini. Tabii ki despotikti –ama İskender'in, Selevkosların, Romanlıların veya Bizanslıların imparatorlukları da aynı ölçüde "Şark'a özgü despotizmi" barındırıyordu; Kserkses'in despotizmi Şarlman'ın [Charlemagne] veya VIII. Henry'ninkinden daha "Doğu'ya özgü" değildi. Ayrıca despotizmin Doğulusu Batılısı olmaz.

Oysa Ahamenişler hoşgörüleri nedeniyle *gerçekten* fark edilmişler, imparatorluklarıysa göreli olarak ayaklanmaların baş göstermemesiyle dikkat çekmişti: Örneğin Suriye veya Anadolu'nun iç kısımlarında veya antik Baktriane veya Arakhosia topraklarında ayaklanma yaşandığına dair hiçbir kayıt yoktur. Persler "bir imparatorluğu ahalisi üzerinde sürekli zor kullanmadan ve baskı yapmadan yönetmek"[8]

7. Roberts 1980: 172.
8. Grainger 2007: 21.

sorununu çözmekle antik "despotizmler" arasında neredeyse benzersizdirler. Pers İmparatorluğu'nda İlk Çağ imparatorluklarının birçoğunu karakterize eden büyük çaplı ve sürekli kan dökmenin zerresi yoktu: Örneğin Asur'da ve birbirini izleyen Helenistik devletlerde veya bitip tükenmez iç savaşlarıyla Roma'da veya Qin Shi Huangdi ilk Çin İmparatorluğu'nu kurduğunda sayısız –muhtemelen milyonlarca– insan ölmüştü. Giriş bölümünde değindiğimiz Green ve Holland'ın yorumlarında sergilendiği gibi, Persepolis'e, despotizmin cisimleşmesi hem de ziyadesiyle gözüyle bakılmıştır –oysa oradaki rölyeflerde tek bir muharebe tasviri bile yoktur.

ULUSLARARASI BİR ÜSLUP

Persepolis ve bu uygarlığın anıtları duraklamaya, hatta dönüp geriye bakmaya uygun bir noktadır. İmparatorluğun dört ayrı başkenti (veya saltanat şehri) vardı. Pasargad, Hemedan [o zamanlar Ekbatana], Susa ve Babil ama bir beşincisi diğerlerinin hepsini gölgede bırakmıştı (sırf ayakta kalanı bir tek o olsa bile): Hükümdarlığın ve hanedanlığın merkezi Persepolis (Resimler 3-20). Bu şehirlerin hepsi bilerek seçilmişti. Üstelik sadece Pers İmparatorluğu'nun kültürel ve etnik çeşitliliğini yansıtmak amacıyla değil, aynı zamanda geçmişle bağın sürekliliğini sağlamak için de. Bir yüksek yaylak olan Pasargad muhtemelen Ahameniş kabilesinin asıl yerleşim yeriydi. Hatta belki de Kyros Medlere karşı ilk zaferini burada kazanmıştı. Dolayısıyla Ahamenişler açısından çok büyük bir sembolik değere sahipti (Resimler 3-6). Hemedan Medlerin ilk başkentiydi ve her ne kadar Medlerin yerini Persler almışlarsa da, idarelerinin üst basamaklarına Medleri dahil etmekten özellikle geri durmamışlardı; Pers İmparatorluğu büyük ölçüde Med İmparatorluğu'nun hem halefi hem de devamı diye yansıtılmıştı (Resim 7). Susa Elamlıların kadim merkeziydi ve Elam kültürü –ayrıca dili de– imparatorluk söz dağarcığının parçası halinde varlığını sürdürmüştü; nitekim daha önce değindiğimiz gibi, bir ihtimal Kyros'un kendisi de bir Elamlıydı (Resimler 8-9). Babil'se elbette Perslerin içselleştirdiği antik Mezopotamya uygarlığının önemini pekiştirmeye yaramıştı (Resim 10).

Açıkçası Persepolis diğerleri gibi bir başkent değildi ama genelde Dareios ve Kserkses'in eseri olarak MÖ altıncı ve beşinci yüzyıllarda yapılan uçsuz bucaksız bir hükümdarlık ikametgâhıydı. Bu haliyle de hem yeni Pers Ülkesi'nin ifadesi hem de yakınlardaki Elam başkenti Anşan'ın tekrardan gerçeklenmesiydi (Resimler 11-20). Kesin işlevi tartışmalıdır ama bir ihtimal her yıl ilkbahar ekinoksunda (genellik-

le 21 Mart'ta) düzenlenen Yeni Yıl şenliklerine katılanları ağırlamak amacıyla inşa edilmişti. İran takviminin başlıca yıllık etkinliği olan bu şenliklerde muazzam ölçüde geniş bir alana yayılmış imparatorluğun buyruk altındaki halklarının temsilcileri Büyük Kral'a haraç vermek ve huzuruna çıkıp bağlılık yemini etmek üzere bir araya gelirlerdi (Resim 19). Persepolis her şeyden önce Pers hanedancılığının, hükümdarlık makamının mimariyle cisimleşmesiydi. Bir tek Pasargad'a defnedilen Kyros dışında, Ahameniş krallarının hepsi buraya veya yakınlardaki Nakş-ı Rüstem [Rüstem'in Resmi] nekropolüne gömülmüşlerdi (Resimler 21-24). Dolayısıyla Persepolis, doğudaki Surkh Kotal ve Mathura [eski adı Muttra] [tapınaklarından] batıdaki Nemrut Dağı [eserleri] ve Mausoleion'a [Mausolos'un Anıtmezarı, Bodrum] kadar mimariyle açığa vurulan bütün bir hanedanlık kültleri silsilesinin temel esin kaynağıdır. Persepolis'in boyutları, ihtişamı ve heybeti (yok olup giden diğer Pers imparatorluk sarayları şöyle dursun) akla benzersiz ve azametli bir "Doğu'ya mahsus yalıtılmışlık" tasavvuru getirebilir. Ne var ki tersi geçerliydi. Bir başkentten ötekine göç eden Pers kralları, imparatorluklarını kendilerinden önceki ve sonraki pek az kralın yaptığı kadar çok gezmişlerdi.

Persepolis harabeleri bir başka anlamlı mesaj daha iletir. Merhametli ya da gaddar bütün imparatorluklar, yönettikleri milletlere az ya da çok bir tür birlik dayatırlar: Bu konuda Asurlar ne Romalılardan ne de herhangi bir başka İlk Çağ imparatorluğundan aşağı kalmışlardır. Ancak antik imparatorluklardan Persler buna yeni bir boyut katmışlardır. Persepolis'teki rölyeflerde her yıl nasıl imparatorluğun dört bir tarafından elçilerin –güneyden Nübyeliler, batıdan Kyrenaikalılar, kuzeyden İskitler, doğudan Hintliler ve aradan neredeyse bütün diğer milletlerin temsilcilerinin– büyük krala muhteşem sarayında bağlılık yemini etmek (ve vergi vermek) üzere Pers Ülkesi'ne geldikleri çok açıkça tasvir edilmiştir (Resim 19). Çoğu imparatorluk vergi ve yemin mektuplarının basbayağı postacılarla yollanması veya merkezden çevreye gönderilen temsilciler aracılığıyla tahsili veya müsaderesiyle yetiniyordu. Oysa Pers Ülkesi halklarına (hiç değilse temsilcilerine) her yıl imparatorluğun dört bir tarafından seyahat mecburiyeti yüklemişti: Tarihte ilk defa bir Nübyeli bir Hintli ve bir İskit'le (ve bir yığın başka ülkenin mensubuyla) buluşuyordu –ve kırk yılda bir değil düzenli aralıklarla. Bu gerçek bir enternasyonalizmdi. Böyle bir enternasyonalizm Roma İmparatorluğu döneminde bile yoktu: Herodes gibi bir bağımlı devlet kralı Roma'ya ancak ömründe bir kere seyahat edebilmiş, valiler de daima Roma'*dan* gönderilmişti. Eyaletlerde yaşa-

yanları düzenli aralıklarla Roma'yı ziyaret etmeye zorlayacak bir düzen kurulmamıştı. Buna benzeyen bir enternasyonalizm ve bu sayede farklı kültürlerle düşüncelerin birbirleriyle kaynaşması hali, İslamiyet müminlerini her yıl Mekke'ye hacca gitmeyi zorunlu kılıncaya kadar da tekrar ortaya çıkmayacaktı.

Muazzam saray kompleksinin kalıntıları arasında dolaşırken mimaride Mısır, Yunanistan, Anadolu, Orta Asya ve Mezopotamya kökenli üslupları görmek mümkündür (sanatta daha da fazla ülkenin etkisi vardır) –hatta ara sıra tek bir sütunda üslupların çoğu bir arada bile yansıtılmıştır (Resim 15). Sırf estetik açısından bakıldığında bu yaklaşım genellikle işe yaramaz: Çok fazla üslubun kullanıldığı, uluslararası bir komitenin inşa ettiği adeta karmakarışık bir şey ortaya çıkar. Ancak burada mesele bu değil. Bu alışılmadık eklektik üslup Pers krallarının enternasyonalizmini ve bilinçli senkretizmini yansıtır –bu uçsuz bucaksız çokuluslu imparatorluğun tamamen farklı kültürlerini birbiriyle kaynaştırma politikasının bir parçasıdır: "bu sanat değil bir düşüncedir".[9] Dolayısıyla kendi mahalli Pers üslubunun Mezopotamya, Anadolu, Yunanistan, Mısır, Orta Asya ve Hindistan'a özgü üsluplarla birleştirilmesinde bilinçli bir haşır neşir etme çabası bulunduğunu anlarız: Bu uluslararası bir mimarinin doğuşudur.

İki anıt daha Pers devlet yönetiminin başka bir önemli yanını gösterir: Sözlü iletime dair tutumunu. Bunlar, ikisinde de Dareios'un hükümdarlığı döneminden kalma önemli yazıtlar bulunan, Persepolis yakınlarında Nakş-ı Rüstem'deki Kral Mezarları (Resimler 21-24) ve Bisütun'daki antik Susa'dan Ekbatana'ya [Hemedan] uzanan Kral Yolu'na bakan büyük yazıt ve kaya rölyefleridir (Resim 25). Çoğunlukla "Dareios'un Vasiyeti" diye bilinen mezar yazıtı Nakş-ı Rüstem'deki yerden epeyce yüksekte ve okuma mesafesinin çok ötesindeki mezar yüzüne kazınmıştır. Bu durum en hafifinden "onun kralların yenilmezliği ve şaşmazlığına dair görüşü"[10] veya en ağırından da anlamsız diye yorumlanmıştır: Zaten herhangi birinin okuyamayacağı kadar uzaktadır. Aynı şey Bisütun'daki yazıtı için de söylenebilir. Oysa bu imparatorluğun her tarafındaki kasabaların halka açık yerlerine dikilmiş olsaydı da gene anlaşılmazdı: Muhtemelen halkın çoğu okuryazar değildi. O zaman bunlar kime hitaben yazılmıştı ki?

Açıklama sözlü iletimde yatar: Zerdüştçülüğün kutsal kitaplarının sözlü olarak yayılması gibi, Pers krallarının bu ve diğer bildirileri, sa-

9. Boardman 2000: 225.
10. Boardman 2000: 220'deki gibi.

dece okuryazar (veya uzağı iyi gören) azınlık değil, herkes öğrensin diye ezberlenip önemli günlerde imparatorluğun her tarafındaki halka açık yerlerde sözlü olarak duyurulurdu. Benzer bir durum çok sonraları İslamiyet'le birlikte bir minarenin tepesi çevresine okunamayacak kadar yükseklere yazılan *Kur'an*'dan ayetlerle de meydana gelmişti: Okunmasına gerek yoktu çünkü müminler zaten bunu ezberlemişlerdi. Her şey bir tarafa biliyoruz ki Dareios'un vasiyeti neredeyse kelimesi kelimesine Kserkses tarafından da tekrarlanmıştı: Bir başka deyişle yazılı bir anayasa gibi hep aynı kalmıştı. Bisütun yazıtının kopyaları –en azından uyarlamaları– Mısır'da Elephantos (Assuan) Adası'nda ortaya çıkarılan II. Dareios zamanlarından kalma papirüs üzerine Aramice yazılmış versiyonunun yanı sıra, Babil ve Susa'daki diğer versiyonlar gibi başka yerlerde de bulunmuştur (nitekim Dareios yazıtında bu yönde talimat vermiştir). Aynı şekilde Yunanca versiyonlarının da Anadolu'da dolaştığı varsayılabilir. Dareios'un kanunlarından hem *Kitab-ı Mukaddes*'te hem de Platon tarafından övgüyle söz edilmiş, hukuki terimleri ve üslubu da Ermenice ve Süryanice'ye aktarılmıştır.[11] Doğru, bu bir "kralların yenilmezliği ve şaşmazlığı" iddiası örneğidir. Ancak aynı zamanda etkin devlet yönetimi ilkelerinin açık bir tebliği olması bu yönünden daha da önemlidir.

Bu mirasa son bir bakış için Dareios ve Kserkses'in mezarlarının muhteşem eyvanlarına değil, en mütevazılarından birine döneceğiz: Pasargad'daki Kyros'un Mezarı'na (Resim 6). Diğerleriyle kıyaslandığında sade bir yapıdır: Basamaklı bir kaide üzerinde yükselen beşikçatılı, nispeten küçük tek bir odadan ibarettir. Lahdin bir başınalığı mekânın etkisini ziyadeleştirmektedir. Bir anıt olarak İran'da benzeri yoktur –nitekim yaratıcısı gibi.

Belki aslında Elamlıdır ama Persler o gün bugündür Kyros'a kendi, en büyük kralları gözüyle bakmışlardır. Babil belgelerinde onu dinlerinin hamisi ve Babil'in kadim tanrılarına hak ettikleri itibarı geri veren biri diye minnetle anmışlardır. Yahudiler daha da ileri gitmişlerdir. *Eski Ahit*, sürülen Yahudilerin Kudüs'e geri dönüp Tapınağı yeniden inşa etmelerine izin verdiği için, Kyros'u "kutsal yağla mesh edilmiş", bir mesih veya peygamber ilan etmiştir. Suriye'de bulunan çivi yazısı tabletleri Kyros'un sınır dışı edilenlerinin geri dönmelerini sağlayan hoşgörülü politikasını doğrulamaktadırlar.[12] Yunanlar onu en önemli edebi eserlerinden biri sayılan Ksenophon'un yazdığı *Kyropaidia*

11. Frye 1984: 119; Dandamaev 1989: 130 ve 132; Miller 1997: 106; Briant 2002: 602.
12. Halep'in güneydoğusundaki el-Nayrab'da bulunmuştur; bkz. Akkermans ve Schwarts 2003: 389.

[veya *Kyrou paideia*], başka bir deyişle *Kyros'un Eğitimi* adlı eserin kahramanı olarak işlemişlerdir. Bu kaleme alınan en etkili edebi eserlerden biridir ve muhtemelen tarihteki herhangi bir kitaptan çok daha uzun bir süredir "baskısı" yapılmaktadır. Ksenophon bir Pers prensinin, taht için kardeşi II. Artakserkses'le çatışan Genç Kyros'un hizmetindeydi. Kyros'un yenilip öldürülmesine rağmen, Ksenophon iki Kyros'un da büyük hayranıydı ve etkin devlet yönetimini övüp hükümdarlar ders alsın diye yazdığı *Kyropaidia* adlı eseri, Platon'un *Politeia* [*Devlet*] adlı eserine bir cevaptı. Machiavelli, yaklaşık iki bin yıl sonra kendi "hükümdarlar için aynasını" kaleme aldığında, Kyros'u (Musa, Theseus ve Romulus'la birlikte) antik dünyanın dört ideal hükümdarı arasında saymıştır. Özü kesinlikle gerçeklere dayalı olsa da, Ksenophon'un *Kyropaidia*'da anlattıkları aslında kurgusaldır. Ne var ki İran zaten köklü bir krallar ve hanedanlar kültü geleneğine sahipti. Doğuda Surkh Kotal ve Mathura'dan batıda Nemrut Dağ'ına kadar, buralardaki anıtların hepsi Persepolis'te dışa vurulan hükümdarlık kültünden ileri gelmiştir.[13] Kautilya'nın MÖ dördüncü yüzyılda muhtemelen Çandra Gupta (Maurya) için yazdığı *Artha-şastra* ["Hükümdarın Mülkünün Elkitabı"] adlı eser kadar eski, benzer bir "hükümdarların aynası" tarzına sahip Hint geleneği, bu bağlamda hatırlanmaya değerdir. Belki bu tamamen bağımsız bir gelenekti ama Hint ve Yunan gelenekleri arasındaki bağlantıyı sağlayan Pers İmparatorluğu'ydu. Ayrıca biliyoruz ki bu tür gelenekler sözlü olarak da yayılmıştı: Zerdüştçülük sözlü geleneğin Ahameniş egemenliğinin çok öncelerindeki varlığını doğrulamaktadır (bkz. 7. Bölüm). Dolayısıyla onca hükümdara rağmen Ksenophon'un açıktan açığa idealleştirdiği monarşinin örneği diye Kyros'u tercih etmesinin nedeni gün gibi ortadaydı. O Perslerin şehinşahı, Babillilerin hamisi, Yahudilerin peygamberi, Yunanların kahramanıydı: Tarihte hiçbir hükümdara buyruğu altındaki halklar tarafından bu kadar saygı gösterilmemişti.[14]

---

13. Afganistan'daki Surkh Kotal ve Hindistan'daki Mathura, MS birinci yüzyılın Kushan krallarının hanedanlık kültleri merkezleriydi, keza Özbekistan'daki Halçayan da. Türkiye'deki Nemrut Dağı'ysa MÖ birinci yüzyılın İran kökenli Kommagene krallarının hanedanlık kültü merkeziydi. Nemrut Dağı daha ayrıntılı bir şekilde 5. Bölüm'de ele alınmaktadır. Surkh Kotal'daki sembolizmin Sasani dönemine kadar sürdüğü birkaç yıl önce bu merkezin yakınlarında Jonathan Lee tarafından dramatik bir şekilde Şapur'un (su aygırı avlarken tasvir edildiği!) kaya rölyefinin bulunmasıyla ispatlanmıştır. Bkz. Cribb ve Hermann (Der.) 2007 içindeki Grenet ve diğerleri. Afganistan'daki Bamyan Budaları da Türk kağanlarının hanedanlık kültü olarak bu geleneğin parçasıdır (Bamyan bu dizinin 3. Cilt'inde de ele alınmaktadır).

14. Briant (2002: 40-49) Kyros'a dair hem Babillilerin hem de Yahudilerin geleneklerini önemsiz görmektedir. Birinin Pers propagandasıyla abartıldığını, diğerinin de *Realpolitik* olduğunu söylemektedir. *Kyropaidia* için bkz. Tatum 1989.

2. Bölüm
Persler ve Yunanlar
Karmaşık Bir İlişkinin Başlangıcı

Gerçeği kabul etme vakti geldi:
Biz de Yunan'ız –başka ne olabiliriz ki?
Lakin Asyalı zevklere ve hislere sahibiz,
bazen Helenizme uymayan
zevklere ve hislere sahibiz.

Yakışmaz, Hermippos, bizim gibi filozofların
belli belirsiz Helenleştirilmiş dış görünüşleriyle
(Makedon dış görünüşleriyle, tabiatıyla)
dar kafalı krallarımızdan bazılarına benzemesi
(hatırlar mısın derslerimize geldiklerinde
onlara nasıl gülüp geçerdik?)
bırak arada sırada birazcık Arabistan,
birazcık Media görünüversin onların saklamayı
beceremedikleri.
Hem şu sersemler kılıfına uydurmaya çalışırken
amma da gülünç durumlara düşmüşlerdi!

Hayır, bu bize zerre kadar yakışmaz.
Bizim gibi Yunanlara böyle bir dar kafalılık hiç uymaz.
Utanmamalıyız açıkçası
damarlarımızda dolaşan Suriyeli ve Mısırlı kanlarından;
bundan gerçekten onur duymalı, dörtköşe olmalıyız.

K. P. Kavafis[1]

1. Konstantinos Pétrou Kavafis, "Returning from Greece" ["Yunanistan'dan Dönerken"], *Collected Poems*, Çev. Edmund Keeley ve Philip Sherrard (Londra 1998): 145.

Yunanlar Persepolis rölyeflerinde tasvir edilen buyruk altındaki birçok farklı halkın arasında yer alıyordu (Resim 19a). İlk Çağ tarihinin temelini ve sözde Doğu-Batı çatışmasının başlangıcını büyük ölçüde şekillendiren de Perslerle Yunanlar arasındaki bu ilişkiydi. Dolayısıyla bu gözden geçirilmesi çok gerekli bir ilişkidir.

Bu ayrıca neredeyse her zaman Yunanların bakış açısıyla incelenen bir ilişkidir de. Yunan uygarlığı hakkında tarafsız davranmak hemen hemen imkânsızdır. Antik uygarlıklar arasında Yunanlarınki en fazla aklın süzgecinden geçirilenidir ama sanki bu daima ardı sıra gelen uygarlıkların algılarına dayanılarak yapılmıştır. Yunanlara öncelikle Romen algısı üzerinden bakarız (hem de neredeyse tam tamına çünkü birçok "Yunan" sanat eseri Romalıların ürettiği kopyalardır ve Yunan mimarisine ilk önce Romen ve Neo-Klasik türevleri aracılığıyla gözümüz alışır). Romalılar sanatlarına hayranlık duymuş ve öykünmüşlerdi ama bizzat Yunanlara (her ne kadar birikimli sayılsalar da) köle halk gözüyle bakmışlardı –Roma'nın Helenlerden edindiği onca mirasa rağmen ve Konstantinopolis'e taşındıktan sonra imparatorluğa bizzat Yunanlar hükmedinceye kadar, tek bir Yunan imparatorun bulunmaması dikkat çekicidir; nitekim Roma'da tahta çıkan Arap imparator sayısı Yunan imparatorlardan daha fazladır. On sekizinci yüzyıla kadar "Bizans" kelimesinin* akla getirdiği olumsuz çağrışımlardan anlaşılacağı üzere, Batı Avrupa Yunanları bayağı, ikiyüzlü ve ahlak düzeyi düşük insanlar yerine koyardı. Nitekim Latin Kilisesi sapkın sayılan Ortodoks Yunanlara [Rumlara] açıktan açığa zulmetmişti –"korkunç Türk" bile genellikle daha üstün görülmüştü. 1204'te Konstantinopolis'e karşı düzenlenen Dördüncü Haçlı Seferi'ndeki gibi, Yunanlar Orta Çağ boyunca neredeyse en az Müslümanlar kadar Haçlı hareketinin hedefi addedilmişlerdi.[2]

Sırada bu dönemi büyük ölçüde Yunan uygarlığının yeniden keşfi ve yorumunun belirlediği Rönesans var. Son –ve belki hâlâ en başat– süzgeçler on sekizinci yüzyılın Aydınlanma felsefesi ve on dokuzuncu yüzyılın Romantizmidir. Bu düşünce akımları Yunan uygarlığına hem esas köken hem de esas ideal gözüyle bakmışlardır. Bunlarla antik Yunanistan artık Avrupa uygarlığının membası ve vücut bulduğu yer ha-

---

* Türkçe'de de "Bizans oyunu" deyimi ne yazık ki "alavere dalavere" deyimiyle eşanlamlıdır (TDK). (ç.n.)

2. On birinci yüzyıldan kalma, yazarı belirsiz *Gesta Francorum* ["Frankların Edimleri"] adlı bir İtalyan-Norman metinde Türklerin ve Normanların ortak atasının Troyalılar olduğu mitinin ileri sürülmesi ilginçtir. Güya iki halk da bundan ötürü Yunanların ezeli düşmanlarıydı. İddialara göre, hele bir de Türkler Hıristiyanlığı kabul etselerdi, onlarla hiçbir millet boy ölçüşemezdi. Bkz. Cardini 2001: 83 ve 142.

line gelmiştir: "...o küçük Doğu Avrupa ülkesinin muntazaman bağıra çağıra 'Avrupa'nın anası', 'Batı'nın Kaynağı', Avrupa'nın tek membası değilse bile çok önemli bir harcı diye ilan edilmesi".[3] İnsan şaşırıp kalıyor, Kaváfis gibi sormadan edemiyor. "Yunan" tam anlamıyla nedir: Bu kadar çok maskenin gerisinde gerçekte ne yatıyor?

İnsan bu süzgeçleri söküp atmaya ve bunların gerisinde yatanlara bir göz ucuyla bakmaya kalkıştığında bile Yunan uygarlığı her zamanki esrarını korumaya devam eder. Elde kalan hem Roma'ya hem de Rönesans'a esin kaynağı olan bir Yunan heykeli gibidir: Sır varlığını sürdürür. Güzelliğinden şüphe duyulmaz ama ideali temsil eder: Yüzler anonimdir, ifadesizdir, onlar "gerçek" insan değillerdir. Yunan heykeltıraşlığıyla kıyaslandığında (ki buna mecburuz; tanımı gereği "Klasik" olan Yunan *ve* Romen'dir) Romen heykeltıraşlığı akrabasının yanında zayıf kalır. Romen yüzlerinin gerçek insanların portreleri olduğu hemen fark edilir –mozaikler bile gerçekçilikle doğallığı birleştirir: Romalıları *tanıdığımızı* hissederiz.

Yunan uygarlığıyla ilgili özellikle önemli ve büyük çapta okunan kitap John Boardman'ın artık klasikleşmiş, Yunan uygarlığının Akdeniz boyunca yayılışının ve Avrupa, Afrika, Asya ve Karadeniz'e nüfuz edişinin yeni ufuklar açan bir şekilde anlatıldığı, *The Greeks Overseas* ["Denizaşırı Topraklardaki Yunanlar"] adlı eseridir. Ancak bir bakıma kitabın adı temel bir soruya kaçamak bir cevap verir: Yunan uygarlığı o kadar büyük ölçüde Yunanistan'ın dışında ve ötesinde –özellikle Ön Asya'da– gerçekleşmiştir ki, Yunanlar denizaşırı topraklarda kendilerini Yunanistan'daki kadar "yurtlarında" hissetmişlerdir. Bu kılı kırk yarmak gibi gelebilir (ama kesinlikle Boardman'ın kitabına yönelik bir eleştiri iması değildir). Gene de iki önemli noktaya dikkati çekmeye yarar.

Birincisi Yunan uygarlığını gözden geçirirken önemli ölçüde MÖ beşinci yüzyıl Atina'sının tarafını tutarız. Atina'nın başarısı fevkaladeydi ama Yunan uygarlığının ne ilk ne de son merkeziydi, sadece çok daha geniş kapsamlı (ve zengin) bir Helen başarısının parçasıydı. Örneğin –genellikle Yunanistan'ın uygarlığa en büyük katkısı sayılan– Yunan felsefesinin ilk merkezi MÖ erken altıncı yüzyılda Ön Asya'daki Miletos, Yunan ilminin son parladığı yerse on beşinci yüzyılda Konstantinopolis'ti. Dolayısıyla bir bütün halinde değerlendirildiğinde Yunan uygarlığının hiç de yeknesak olmadığını hesaba katmak önemlidir. Ayrıca tek bir "Yunan zihniyeti" veya tek bir "Yunan

3. Davies 1996: 139.

değerler" kümesi yoktu. E. H. Carr artık klasikleşen *Tarih Nedir?* adlı eserinde bunu vurgular: "Yunanistan'ın MÖ beşinci yüzyıldaki haline dair tasvirimiz kusurludur çünkü sadece onca parçası kaza eseri kaybolmakla kalmamış, bu tasvir büyük ölçüde Atina şehrindeki bir avuç insan tarafından şekillendirilmiştir... beşinci yüzyıl Yunanistan'ının bir Atina yurttaşının bakış açısıyla neye benzediği hakkında çok şey biliyoruz; gelgelelim –bir Pers veya bir köle veya Atina'da ikamet edip de yurttaşlık hakkı bulunmayanlar şöyle dursun– bir Spartalı, Korinthoslu veya Thebailiye nasıl göründüğü hakkında nerdeyse hiçbir fikrimiz yok. Tasvirimiz gıyabımızda ön elemeye tabi tutulup önceden belirlenmiştir. Bu o kadar da tesadüfi değildir. Bunu yapanlar bilinçli veya bilinçsiz belirli bir bakış açısıyla dolduruşa gelmiş ve bunu destekleyen olguları korumaya değer görmüşlerdir."[4]

İkinci noktaysa Yunan uygarlığının bizatihi Avrupa uygarlığımızın membası yerine koyulmasıdır –hatta aynen Avrupa kimliğimizin menşei: "Yunan dolayısıyla Avrupa" tartışma götürmeyen apaçık bir ifade haline gelir.[5] Oysa Yunan uygarlığı daha çok Avrupa'nın *dışında* uç vermiştir. Bir başka deyişle Ön Asya Yunanlarının eski –esasen İonya– uygarlıklarıyla daha sonra da birbirini izleyen Helenistik devletlerde: Anadolu'da Pergamon [bugün Bergama], Suriye'de Antiokheia [bugün Antakya] ve –en önemlisi– Mısır'da Aleksandreia'da [bugün İskenderiye]. Helenizmin çok az bilinen daha sonraki merkezlerine de parmak basılabilir: Örneğin Mezopotamya'da Babil, İran'da Gondeşapur [veya Cündişâpûr], Orta Asya'da Baktriane ve Hindistan'da Gandhara[6] Bizans'tan başka en uzun süre ayakta kalan Yunan devleti, başkenti Pantikapaion [bugün Kerç] olan Karadeniz kıyısındaki Bosporos Krallığı'ydı: MÖ altıncı yüzyılda kuruluşundan MS dördüncü yüzyılda sonuçta ortadan kalkıncaya kadar bin yıl süren bir tarihi vardı. Miletos, Knidos, Pantikapaion, Antiokheia, Seleukeia, Aleksandreia, Baktra [bugün Belh], Taksila [bugün Takshaşila], Konstantinopolis: Bunların hepsi Atina'dan çok –bazıları binlerce mil– uzaktaki Yunan

4. Carr 1987: 13.
5. Örneğin arkeolog Loring Danforth (Roisman (Der.), 2003: 355) bu noktayı, "Yunanistan'da arkeoloji dalının her tarafına yayılan başat ideoloji Yunan milliyetçiliğidir. Bu yaklaşımın asıl amacı eskiden beri sadece Yunan milli kültürünün değil, bütün bir Batı uygarlığının da antik Helenizmden kaynaklandığına dair hayallere dayalı genel bir kanı inşa etmek olmuştur" diye vurgulamaktadır.
6. Araştırmacıların dışında muhtemelen çok az insan Afganistan'daki Belh [eskiden Baktra] veya Pakistan'daki Taksila gibi yerleri, özellikle de Helenizmin merkezleri olarak duymuştur. Ancak Helenizmin unsurları (ağırlıkla sanatı) Hindistan, Orta Asya ve Çin'e bu yerler aracılığıyla nüfuz etmiştir. Yunan uygarlığının yayılmasında bu merkezler Atina veya İskenderiye kadar önemlidir.

uygarlığı merkezleriydi. Bugün bile dünyada üçüncü en kalabalık Yunan topluluğu Melbourne, Avustralya'da yaşamaktadır.

Yunan uygarlığına Avrupa uygarlığının memba, hatta Avrupa kimliğinin menşe gözüyle bakılması, bu uygarlığın bize birbirini izleyen Romen, Rönesans, Aydınlanma ve Romantizm süzgeçlerinden geçerek aktarılmasından ötürüdür. Yunan uygarlığının Avrupa'da *yer aldığı* tartışma götürmez. Ancak Avrupa'ya *ait* midir? Her şeyden önce Yunan uygarlığını dünyaya getiren ve daha sonra onu belirleyen diğer halklarla ilişkisidir: yani "barbarlarla".[7] Antik Yunan tarihinin büyük bir bölümünün temelinde Perslerle ilişkisi yatmaktadır. Bu karmaşık bir ilişkiydi. Çoğu defa sıkıntılıydı ve daima karşılıklıydı. Ne var ki bu zaman içinde varlık bulan ve büyük ölçüde "Avrupa" diye gördüğümüzü şekillendiren bir ilişkiydi.

YUNANLAR, HELENLER, İONLAR VE PERSLER

Yunanlar kendilerini "*Éllines*" [Helenler], anayurtlarını da "*Ellás*" [Helen Ülkesi] diye adlandırırlar. Doğuda veya batıda Yunanca konuşan herhangi biri Élliniki'dir [Helen] ama *Ellás* sadece aynı adı taşıyan günümüzün ülkesi (modern Yunanistan [Helen Cumhuriyeti, Yunancası Élliniki *Dimokratía*]) için kullanılır.[8] Ne var ki Persler açısından Ege Denizi'nin doğusu ve batısındaki Yunanlar "İonlar", *Yauna* veya Yunan'dı (ve hâlâ da öyleler; modern Farsça'da bu ülkenin adı Yunanistan'dır): Bir başka deyişle Balkan Yunanlarına Asya'da yerleşik bir halkın kolu gözüyle bakılıyordu. Bir ayrım yapılması gerektiğinde, Balkan Yunanlarına "denizin ötesindeki İonlar" veya "Avrupa'daki İonlar", Ön Asya'daki Yunanlaraysa "deniz kıyısındaki İonlar" deniliyordu.[9] Temel ve tali ayrımı imasıyla Balkan Yunanlarından

---

7. Tarihçi Wilfried Nippel (Harrison 2002'de) fikir çelici bir makalesinde, Avrupa'nın ilerleyen zamanlardaki "ötekine" –Müslümanlara, Türklere hatta Yeni Dünya'daki köleliğe, vs– dair bütün yaklaşımlarını çarpıtanın, Yunanların "barbarlara" dair görüşlerinin yanı sıra onlarla ilişkilerinin olduğunu ileri sürmektedir.

8. İngilizce'deki "*Greece*" [Yunanistan] ve "*Greek*" [Grek veya Yunan] terimleri Latince'den [*Graeci* kelimesinden] kaynaklanır. Bu terim önce Güney İtalya'daki Yunan göçmenler, sonra da bütün Yunanlar için kullanılmıştır. Hıristiyanlıkla birlikte, "paganlıkla" eşleştirilen "Élliniki" terimi Yunanlar arasında gözden düşmüş; ancak Bizans döneminin sonlarına doğru, Latinlerle aradaki farka parmak basmak üzere tekrar itibar kazanmıştır. Yunanlar Bizans dönemi boyunca ve bugüne kadar kendilerinden "Romalı" diye söz etmişlerdir. İstanbul'daki Yunanlar kendilerini hâlâ bu adla anmaktadırlar: *Rhomaioi* [yani Rum].

9. Gerçi yazıtlarda "Avrupa'daki İonlar" ile "deniz kıyısındaki İonlar" arasındaki kesin fark belirsizdir: Söz gelişi hangi deniz kastedilmektedir, Ege mi Marmara mı? Bu terimle pekâlâ Tesalyalılar, Traklar ve Makedonlardan veya basbayağı genelde "Batılılardan" da bahsediliyor olunabilir. Fars terimi *Yauna* Güney Hindistan edebiyatına *Yavana* diye girdiğinde anlamı Romalıları ve genelde –ne tuhaftır ki– Persler dahil "Batılıları" kapsayacak şekilde genişlemişti.

"Anakara Yunanları", Anadolu'nun Yunanlarından da "Doğu Yunanları" –hatta sadece "anakara ve Asya"– diye söz eden çoğu çağdaş araştırma için ibretlik bir düzeltmedir bu (Asya da kesinlikle aynı derecede –eğer daha fazlasıyla değilse– bir "anakara" sayılmaz mı?).[10] Nitekim yakın tarihli bir araştırma Yunanların asıl anayurtlarını Doğu Anadolu diye belirlemiştir.[11] Bu iddianın birçok eksiği vardır ve hâlâ tartışmalıdır ama en azından Yunan kimliğinin Avrupalı mı yoksa Asyalı mı olduğuna dair meselenin henüz hiçbir şekilde çözüme kavuşmadığını göstermektedir.

Bu dikotomiyi [anlaşmazlığı] dikkate almak şartıyla "Yunan" ve "İon" arasındaki farkı ayırt etmek önemlidir. "İon'u" Yunan'la bulandırma sadece genelde Helen uygarlığının zenginlik ve çeşitliliğinin büyük ölçüde gözden kaçmasına yol açmakla kalmaz, "Yunan" uygarlığının sırf Avrupa'ya özgü olduğuna dair algılarımızın da temelini teşkil eder. "Yunan" uygarlığı dediğimizin büyük bir kısmı aslında İonlara aittir, yani Avrupa'dan ziyade Asya'da gerçekleşmiştir. Çoğu araştırmacı bir yere kadar bu ayrımın farkına varır ve Anadolu'daki Yunan uygarlığını "Doğu Yunan" diye etiketleyerek üstesinden gelir. Ancak bu zaten karışık bir durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirmekten başka bir işe yaramaz: "Doğu Yunan" terimi Yunan yarımadasının, bu nedenle Avrupa'nın da bir sürgününün (dolayısıyla solda sıfır bir akrabasının?) varlığını gerekli kılar. Oysa İonya Yunanların Asya ve Yakındoğu Uygarlığı'yla bağlantı kanalı rolünü oynamıştı. Helen uygarlığı da genelde bu ortamda gelişmişti. Bu bağlantı da Asyalıların Yunanlara daima İonlar gözüyle baktıkları –Yunan uygarlığını da İon uygarlığı yerine koydukları– anlamına gelir. Ege Denizi'nin iki yakasına birden yayılan Yunan uygarlığı Batı kadar Doğu uygarlığının da parçasıdır.

Dolayısıyla hem "Yunan" hem de "Asyalı" terimleri Avrupalı zihninde kültürel bakımdan kafa karıştırıcı bir dolu anlamsız bilgiyle birlikte yer etmiştir; bu terimleri kullanırken bu durumu hesaba katmak gerekir. "Asyalı" bakış açısı yüzünden, eski ve yeni bütün Asya dillerinde Yunanlara [yani Greklere] ve Yunanistan'a, "İonlar" ve "İonya" denir: Arapça *Yunan*, Süryanice *Yawan*, Sanskritçe *Yavana*, Çince *Ye-mei-ni*, Eski Farsça *Yauna*, modern Farsça Yunan ve Yunanistan.[12]*

---

10. "Balkan Yunanları" ve "Anadolu Yunanları" terimleri en az önyargılı terimler gibi gelmektedir. Bu nedenle burada bunlar kullanılmaktadır.
11. Drews 1988.
12. Yunanistan'ın batı kıyısındaki sulara "İon Denizi" denilmesi tesadüfidir ve dilbilimi açısından "İonya" ile hiçbir ilgisi yoktur.
* Nitekim Türkçe'de de Yunan ve Yunanistan denilir. Ne yazık ki ansiklopediler ve akademik makaleler dahil pek çok yerde "Yunanlı" kelimesi kullanılmaktadır. (ç.n.)

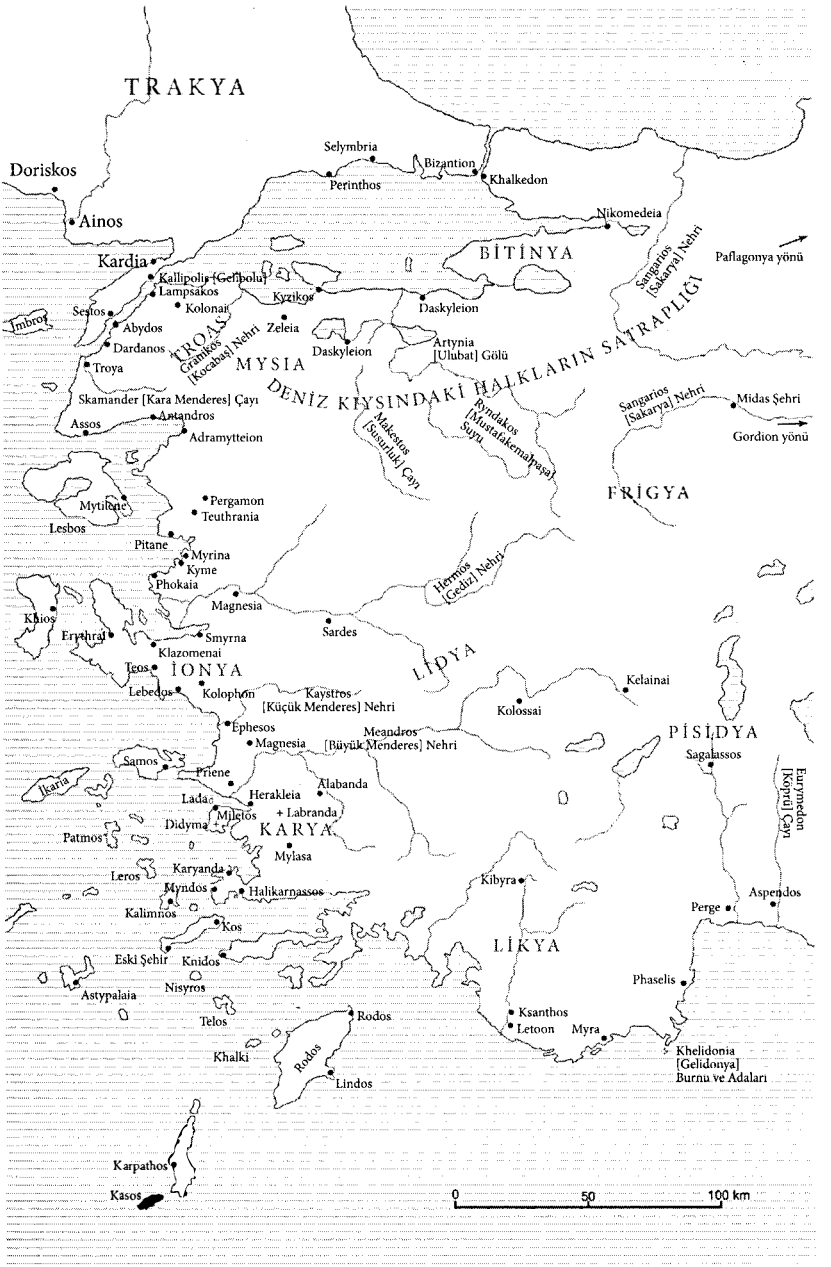
İONYA: BİR KİMLİK MESELESİ (HARİTALAR 2-3)

Anadolu platosunun aniden denize daldığı yer Ön Asya'nın batı –Ege Denizi– kıyısıdır. Dolayısıyla bölge çok dağlıktır, bazı yerlerde ancak dar bir kıyı şeridine geçit verir. Ön Asya'nın İonya kıyısına, kültürel gelişmesini en başından beri şekillendiren, iki en önemli tipik özelliğini kazandıran da budur: dağlar ve akarsular. Dağlardan gelen yüzey suları kıyıda, hem yerleşim hem de bundan daha önemlisi limanlar için doğal bir çekim alanı haline gelen, çok sayıda kayda değer akarsu halici –ki bunlardan en iyi bilineni Büyük Menderes'tir– meydana getirmiştir. Ancak yüzey akıntıları sudan başka şeyler de taşır: mil. Dolayısıyla akarsuların önemli bir yan etkisi nehirlerin yarattığı limanların sürekli bir şekilde mille dolması, bunun sonucunda kıyı şeridinin genişlemesi ve İlk Çağ'ın çoğu önemli kıyı yerleşiminin artık iç kısımlarda kalması olmuştur.

Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı'nın yaklaşık MÖ 1200'de sona erişinin alameti muğlak bir ifadeyle "Deniz Kavimleri'nin istilası" denilen bir gelişmedir. Oysa gelişmenin kendisi hiç de belli belirsiz değildi: Bir afetten farksızdı. Nitekim Deniz Kavimleri'nin istilası Doğu Akdeniz ve Yakındoğu tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Bunu ilk başta muhtemelen kuzeyden gelen göçebelerin, bir ihtimal Yunanların ataları Dorların akınları tetiklemişti ama istilacıların kesin kimliği veya özellikleri bütün ayrıntılarıyla anlaşılamamıştır. İşin bu yönü yarattığı çalkantılar kadar önemli değildir. Akınların birikimli etkisi epeyce fazla bir zaman süren yerinden etmeler, hareketlenmeler ve istilalara yol açmıştı. Bazı teoriler bunu metcezir dalgaları, depremler veya Santorini'yi (Thera) yıkan şiddetli yanardağ püskürmesi gibi doğal afetlere bağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla "Deniz Kavimleri" belirli bir vaka veya kavimden ziyade epeyi genel bir olaylar zinciriyle ilgilidir. Bununla birlikte Ugarit, Troya, Girit ve Mykenai'nin eski güçleri, hatta Hititler gibi büyük güçler ortadan kalkmıştı. Mısır'da bile istikrar bozulmuş ve sonuçta bunu tarih sahnesine çıkıp yer değiştiren yeni halkların doğuşu izlemişti: Dorlar, Etrüskler, Aramiler, İbraniler, Filistîler, Yunanlar, Frigler, Asurlar.

2. İonya ve Yakındoğu (Cook'unki örnek alınarak 1962).

3. Ahamenişlerin egemenliği sırasında Ön Asya (Gershevitch'in kitabındaki Burn'ünkü örnek alınarak 1985).

Bundan kısa bir süre sonra, yaklaşık MÖ 1000 yılında Ön Asya'nın kıyısında apayrı bir halk, İonlar belirmişti. Bazı geleneksel görüşlere göre, İonya'ya Peloponnesos'tan [Mora Yarımadası] göç etmişler; başkalarına göreyse bazıları Girit'ten gelmişlerdi. Bu tür geleneksel görüşler muhtemelen Deniz Kavimleri'nin yer değişikliklerine dair dolaylı göndermelerden ibarettir; nitekim görünüşe bakılırsa karışık bir göç yaşanmış, göçmenler "İon" kimliğini geldiklerinde kazanmışlardır. MÖ onuncu-dokuzuncu yüzyıllarda büyük ölçüde yerleşik düzene geçmişler, MÖ dokuzuncu yüzyılda başlıca İon şehirleri bir birlik çatısı altında toplanmışlardı. Bu şehirler içinde Miletos ve Smyrna en eski yerleşimlerdir. Muhtemelen İonlardan önce kurulmuşlardır; sürekliliğin yanı sıra yeni gelenleri de yansıtmaktadırlar. İonya'nın hemen güneyinde yaşayan Karlarsa, Yunanlardan daha eski, Yunanca'dan farklı bir dil konuşan bir Anadolu topluluğudur. Yaklaşık MÖ 900'den sonra gitgide Helenleşmişlerdir.

Bu yeni kültürün şekillenme aşamalarının başlarında belki de Yunan uygarlığının en büyük isminin su yüzüne çıkışını görürüz: Homeros. Bildiğimiz kadarıyla Homeros Smyrna kökenli bir İon'du (ancak böyle bir kişinin varlığı bile tartışmalıdır), MÖ 850 dolaylarında yaşamıştı ama kaleme aldığı olaylar birkaç yüz yıl önce yaklaşık MÖ 1250'de meydana gelmişti. Yunanca edebiyatın ilk büyük eseri İlyada'ya, muhtemelen birkaç yüzyıl önce Kuzey Suriye'deki İon bağlantılar aracılığıyla, Fenike alfabesinin benimsenmesi ve uyarlanması ilham vermişti -en azından yazıya dökülmesini mümkün kılmıştı. Nitekim İlyada'nın ve daha az ölçüde Hesiodos'un *Theogonia* [*Tanrıların Doğuşu*] adlı eserinin edebi kökenlerinin, Hitit ve *Gılgamış Destanı* gibi Mezopotamya edebiyatında da yer aldığı fark edilmiştir.[13] Bu bir sorun çıkarmaktadır. Homeros'a genelde "Avrupa" edebiyatının babası gözüyle bakılmaktadır: Öyleyse, Homeros'un geçmişi ve İlyada dünyası Avrupa'ya mı Asya'ya mı aittir?[14]

Aynı soru, Anaksimandros, Herakleitos, Hekataios, Anaksagoras ve onlardan sonra dünyaya gelen müritlerinin esas itibarıyla Miletos'ta geliştirdikleri İonya felsefe "okulu" şöyle dursun, büyük ölçüde "Yunan

---

13. Bkz. örneğin Burkert 1992 ve 2004'deki tartışmalarla Lynette Mitchell 2007: 116-8.
14. İşin ilginç yanı, Federico Fellini'nin sinematik başyapıtı *Fellini Satyricon* (1969) adlı filmin Homeros'tan pasajların (Yunanca) ezberden okunduğu Trimalchio'nun ziyafeti sahnesinde bir dış ses anlatılanları Türkçe'ye çevirir! Ayrıca bkz. Jon Solomon'ın *The Ancient World in Cinema* ["Sinemada Antik Dünya"] adlı eseri (2001, New York ve Londra): 277. Gerçi bu ayrıntı daha sonraki gladyatörlerin, arka planında Afganistan'ın Bamyan kentindeki küçük bir oturan Buda heykeli bulunan bir arenada bir Minotauros'la [Yunan mitolojisindeki yarı insan yarı boğa canavar] dövüştükleri sahne kadar ilgisiz olabilir!

felsefesinin babası" sayılan Thales için de sorulabilir. Güney İtalya'ya göç eden Samoslu Pythagoras, Phokaialı Parmedines'le Zenon ve Koslu Hipokrat da genel İon felsefe geleneğinin bileşenleriydi. Bu erken dönem "İonya okulunun" ne kadar çok şeyi Babil ve Mısır'a borçlu olduğu yaygın bir şekilde kabul edilmiştir (nitekim Thales'in Mısır'a yolculuk yaptığına inanılır). Batı felsefesinin sıkça Thales'le başladığı addedilir[15] ve felsefe haklı nedenlerle Yunan uygarlığının en önemli başarılarından biri –belki de *en* önemlisi– sayılır. Ancak gene miladı neredeyse tamamen Asya'da gerçekleşen bir geleneğe sadece bir Avrupa başarısı gözüyle bakılabilir mi?

Ön Asya İlk Çağ'da Yunanların büyük ölçüde Akdeniz'in başka yerlerine yayılışlarının da başlangıç noktasıydı (Harita 2). MÖ altıncı yüzyılda esasen Miletos kaynaklı kolonyal yayılış Karadeniz çevresinde ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerinde çok sayıda koloni kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Nitekim Ön Asya'dan çıkan Yunanların Karadeniz'deki kolonileşmeleri o kadar yoğundu ki, en önemli kolonilerinin yakın zamanlara kadar Yunan kökenli nüfuslar barındıran Sinope [bugün Sinop], Amisos ve Trapezous [bugün Trabzon] olduğu Karadeniz neredeyse bir Miletos gölü haline gelmişti. Bu süreç başkenti Kırım'ın doğusundaki Pantikapaion'da yer alan Yunan Bosporos Krallığı'nın kurulmasıyla doruk noktasına varmıştı (Resimler 54-55). Ayrıca MÖ beşinci yüzyılda Persler adına hareket ederek İndus havzasının haritasını çizen Karya doğumlu Scylax Ön Asyalı bir denizciydi. Batıdaysa Ön Asya'dan denize açılan Phokaialılar Marsilya'nın yanı sıra, İspanya ve Galya'da da başka yerleşimler inşa etmişlerdi. İonlar da Suriye kıyısında ve Nil Delta'sında koloniler kurmuş, MÖ altıncı yüzyılda Naukratis'in temelini atarak, bazı bakımlardan İskenderiye için zemin hazırlamışlardı.

ÖN ASYA VE PERSLER (HARİTA 3)

İonya sahnesini batıdaki Yunanlarla ilişkisi bağlamında ele alınca, geriye İonya'nın doğudaki Perslerle irtibatı açısından incelenmesi kaldı. Yunanlarla Perslerin İonya'daki teması çok önceleri başlamış, daha uzun sürmüş ve Avrupa üzerinde herhangi bir başka bölgedekinden çok daha fazla etki bırakmıştır. Ahamenişlerin zaferi yeni bir refah ve imar çağı, büyük anıtların ve planlı şehir yerleşimlerinin inşa edildiği, felsefe ve edebiyat devri olarak tarihe geçmiştir –nitekim Pers

15. Edward Bulwer Lytton'ın (2004: 176) nevi şahsına münhasır kıvrak zekâsıyla ifade ettiği gibi, "Thales yanlış ama cüretkâr çıkışlar yapmasa, Sokrates ömrünü mermer heba ederek tüketir, Platon sadece berbat bir şair, Aristoteles'se düzenbaz bir pedagog olurdu."

dönemi Ön Asya kıyısındaki Yunanlar açısından bir altın çağdır (pek çoğunun Yunanistan'ı istilası sırasında Kserkses'le güç birliği yapması boşuna değildir). Örneğin Anaksimandros, Hekataios, Hippodamos, Pythagoras, Mausolos, Ktesias, Herakleitos, Anaksagoras, Hipokrat, Herodot ve Herakleitos gibi *Yunan* kültürünün önemli şahsiyetlerinin ya Ön Asya'da Pers egemenliği sırasında doğdukları ya da hayatlarının büyük bir bölümünü Pers İmparatorluğu vatandaşları olarak geçirdikleri çoğunlukla pek fark edilmez. A. R. Burn, Peloponnesos Savaşları öncesinde yazan on iki Yunan tarihçiden biri dışında hepsinin Ege Denizi'nin doğusunda –genelde Pers İmparatorluğu'nun yönetimi altındayken– dünyaya geldiğini belirtir.[16] Bu "Pers Ülkesi" Yunanların en tanınmışından yani Herodot'tan bahsetmek gerekirse, tabii ki o Yunan bakış açısını dile getirir ama çoğu hadisede çelişkili duygular beslediği de aşikârdır. Bu yönü bir Pers tebaa olarak yetiştiği hatırlandığında çok daha açıklanabilir bir hal alır. Bu durum elbette akla şu soruyu getirir: Bu tür şahsiyetler Yunan mı, yoksa Pers dünyasının mı parçasıydılar? Herodot elbette kendini kesinlikle bir Pers addetmiyor, hatta bundan daha az bir Kar sayıyor, kendine bir Yunan gözüyle bakıyordu. Eserlerini de Yunanca yazmıştı (gerçi muhtemelen Pers İmparatorluğu'nun resmi dili Aramice'den biraz anlıyordu). Gene de –daha önce üzerinde durduğumuz gibi, Ege Denizi'nin iki yakasında da konuşulan bir dil niteliğine sahip– Yunanca'ya ilk defa bir edebiyat dili özelliğini kazandıran Homeros'tu. Buna rağmen Yunanca'nın standartlaşan lehçesi Homeros'unkinden çok Attika lehçesiydi, ancak Atina'nın (MÖ 403'ten sonra) benimseyip standart Yunan alfabesi haline getirdiği de İonya'da kullanılan alfabeydi. Herodot'un ne –merakı, geniş görüşlülüğü, müsamahakârlığı gibi– diğer özellikleri ne de besbelli faydalandığı hareket özgürlüğü *Pax Persica*'sız [Pers Barışı] mümkün olabilirdi. Herodot, yani "tarihin babası" dünya çapında (ve layıkıyla) bir Yunan tarihçisi kabul edilir. Ne var ki Kar, Anadolu ve Pers altyapısı da Yunan geçmişi kadar geçerlidir.[17] Aubrey de Sélincourt, *Herodotus: The Histories** adlı [çevirisinin] Penguin Classics baskısının girişinde şöyle demektedir: "Herodot... nesri bir sanat eseri mecrası niyetine

16. Burn 1962: 1-2; Dandamaev 1989: 153.
17. Gerçi "hem kendi halkımızın hem de Asyalı halkların çarpıcı başarıları" diye adilce yazmasına rağmen (s. 13), Herodot'un kendine sonuncu kategori gözüyle bakmadığına parmak basmayı da ihmal etmediğini dikkate alınız.

* Herodot'un bu eserinin eski Yunanca aslından Furkan Akderin tarafından çevrilen Türkçe'si *Herodotos Tarih* (*Historiai*) adıyla yayımlanmıştır (Alfa Yayınları, 2007). Bu çeviride Herodot'un söz konusu eserinden yapılan bunun dışındaki diğer alıntılar da *Herodotos Tarih* (*Historiai*) adlı çeviridendir. (ç.n.)

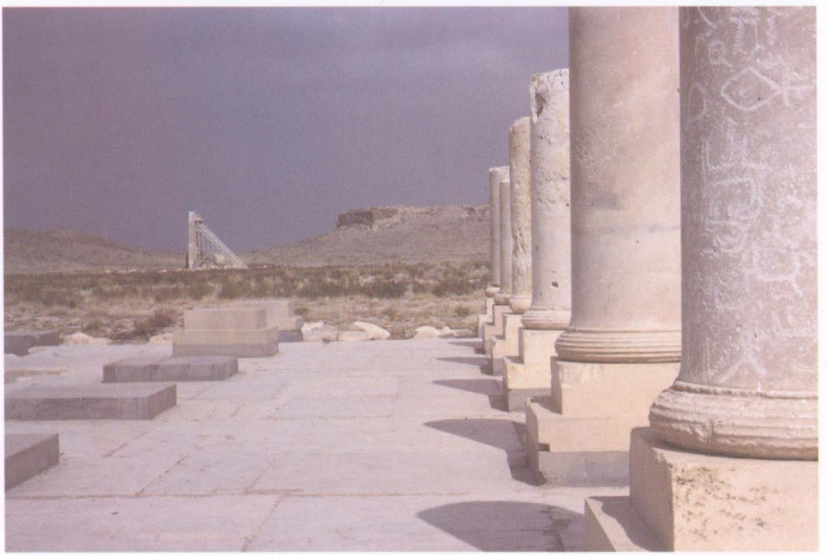
1. Her şeyin başladığı yer mi? Tekrar tekrar ortaya çıkan Doğu-Batı çatışmasının doğduğu yer diye algılanan Troya.

2. Irak'ın el-Cezire düzlüğü. Arka planda eteğindeki Dicle Nehri'nin ötesinde aniden yükselen İran Platosu'nun başlangıcındaki Kürdistan dağları görülmektedir.

3. Pasargad'da bir zamanlar Kyros'un sanılan ancak artık bir mabuda ait olduğu düşünülen rölyef.

4. Pasargad'da sütunlu bir hol. Sütunların Yunan üslubu işçiliğine dikkatinizi çekerim.

5. Pasargad'da *Süleyman'ın Zindanı* diye bilinen yapı.

6. Pasargad'da Kyros'un Mezarı.

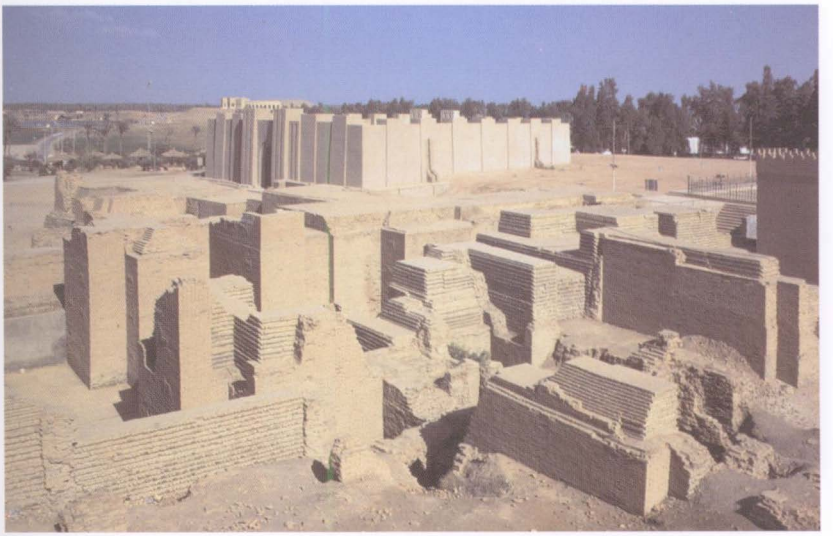
7. Hemedan'ın hemen dışında yer alan Kserkses'in yazıtı *Ganjname* ["Cevher-name" veya *Jangname* yani "Cenk-name"].

8. Dareios'un Susa'daki sarayı *Apadana* [Taht Salonu].

9. Susa'daki *Apadana* adlı saraydan aygır şeklindeki sütun başlıklarından biri.

10. Babil'deki İştar Kapısı kalıntıları. Arka planda onarılan saray görülmektedir.

11. Persepolis'teki büyük terastan genel görünüş.

12. Persepolis'te aslan şeklinde bir sütun başlığı.

13. Persepolis'te bir sütun başlığında kullanılan Perslerin efsanevi kuşu *Hüma* [Talih Kuşu].

14. Persepolis'te aygır şeklinde bir sütun başlığı.

15. Persepolis'teki bir karma üsluplu sütun (artık Tahran Arkeoloji Müzesi'ndedir).

16. Persepolis'teki "Bütün Milletlerin Kapısı" [veya "Kserkses Kapısı"].

17. Persepolis'teki *Apadana*'nın sütunları. Günbatımı İskender'in büyük yangınını akla getirmektedir.

18. Kserkses'in Persepolis'teki rölyefi.

a

b

c

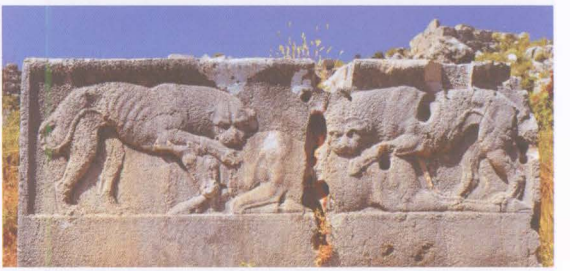
d

19. Persepolis'te haracgüzar halkları yansıtan rölyefler: a: İskitler, İonlar; b: Kilikyalılar, Kapadokyalılar; c: Babilliler, Asurlar; d: Elamlılar, Ermeniler.

a

b

c

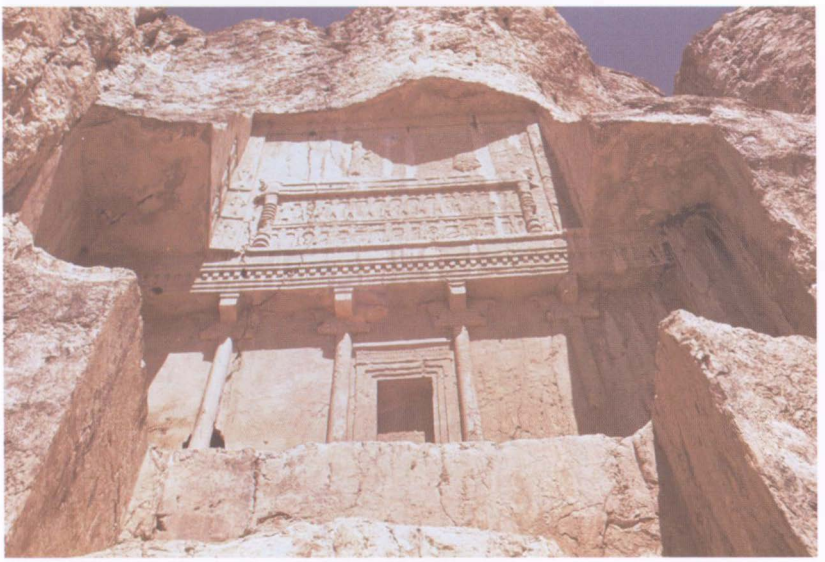
d

20. Persepolis'te ortaya çıkan aslan ve aygır [veya boğa] motifinin sürüp gitmesi: a: *Apadana*'daki orijinal; b: Ksanthos'taki MS 4. yüzyıldan kalma lahit rölyefindeki; c: Gladzor'da 13. yüzyıldan kalma Ermeni manastırındaki; Diyarbakır'da 11. yüzyıldan kalma Ulu Camii'nin girişinin üstündeki.

21. Nakş-ı Rüstem'de kayalara oyulmuş Ahameniş kral mezarları.

22. Dareios'un Nakş-ı Rüstem'deki mezarı.

23. Dareios'un Nakş-ı Rüstem'deki rölyefi.

24. Nakş-ı Rüstem'deki Zerdüşt'ün Kâbe'si [Küp] denilen yapı.

25. Dareios'un Bisütun'daki rölyef ve yazıtı.

26. Kral Yolu'nun Sardes'teki başı (taş döşemesi Romalılar tarafından yapılmıştır).

27. Sardes'teki Artemis Tapınağı.

28. Ksanthos'un genel görünümü. Arka planda Roma tiyatrosuna bakan 4. yüzyıldan kalma sütunlu lahitler bulunmaktadır.

29. Ksanthos'taki yazıt sütunu.

30. Ksanthos'ta Harpyalar Anıtı üzerindeki huzura çıkma sahnesi (artık British Museum'dadır).

kullanan ilk Yunan, ilk Avrupalıydı." Buna rağmen Herodot'tan "Yunan" [yani Grek] yerine bir "İon tarihçisi" diye bahseden neredeyse tek tarihçinin bir İranlı olması dikkate değerdir.[18]

Kyros'un İran ve Babil dışındaki ilk başlıca fethi Ön Asya'daki Lidya'ydı. Dolayısıyla burası tabiatıyla İranlılar için önemli bir merkez haline gelmişti. Nitekim söz konusu bağlamda Anadolu'nun Pers İmparatorluğu açısından önemi ne kadar çok vurgulanırsa vurgulansın gene de yetmez. Çünkü Anadolu imparatorluğun kalbiyle kıyaslanabilir derecede Pers uygarlığı tohumlarının ekildiği bir merkez halini almış (örneğin coğrafyacı Strabon MS birinci yüzyılda Pers Ülkesi hakkında yazdığı bölümde Anadolu'nun tasvirine epeyi yer ayırmıştır), uygarlığın dallanıp budaklanan kültürel etkileri bin yılı aşkın bir süre sonrasında bile hissedilmişti. Lidya'nın başkenti Sardes, Susa'dan başlayan Kral Yolu'nun son durağı (Resim 26) olması nedeniyle, Ahameniş İmparatorluğu'nun önemli bir mevki niteliği kazanmıştı (gerçi Miletos, daha Sardes MÖ 546'da ele geçirilmeden önce bile imparatorluk topraklarına katılmıştı). Ayrıca Lidya sadece başkentiyle değil taşrasıyla da İranlıların başlıca kolonileşme odağı haline gelmişti. Sardes yakınlarındaki "Hyrkania Ovası'nın" adı Hazar Denizi'nin doğusundaki Hyrkania'dan (bugün Gürgân) gelen göçmenlerden kaynaklanmış, gene Sardes yakınlarındaki "Kyros Ovası" ise kurucusunun anısına hürmeten onun adıyla isimlendirilmişti. Ön Asya'da Pers ve Hyrkanialı göçmenlerin yanı sıra Med ve Baktrianeli yerleşimcilerin de bulunduğundan bahsedilir. Tahminen bir hayli topluluklar arası evlilik gerçekleşmişti. Örneğin MÖ 466'dan itibaren Ön Asya'daki bazı Yunan şehirlerinde iki dil birden, hem Yunanca hem de Farsça konuşulmaya başlanmıştı. Hatta karma kişi adları imparatorluğun başka taraflarında da karma evliliklerin yaşandığını göstermektedir. Lidya İran dininin de önemli bir kalesi haline gelmişti. Bu din kök salmış ve ilerde (5. ve 7. Bölüm'de) ele alacağımız gibi, önemli ölçüde dallanıp budaklanarak daha sonraki Yunan ve Roma tarihlerini etkilemiş, onu yaratan imparatorluktan çok daha uzun bir süre ayakta kalmıştı.[19]

Bu yüzden Anadolu'da Roma döneminin ortalarına kadar bile sürdüğü fark edilen Ahameniş yerleşimlerine dair, özellikle batıda, bolca kanıt vardır. Lidya satrapının Daskyleion'daki sarayı belirlenmiştir. Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Ahameniş garnizon ve bahçelerinin

18. Frye 1984: ix.
19. Strabo [Strabon], *The Geography* XIII.4.13 [*Geographika*, Türkçesi: *Antik Anadolu Coğrafyası* (*Geographika*: XII-XIII-XIV), Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012]; Briant 2002: 556, 723-4, 794.

yerleri de bellidir. Daskyleion, İlk Çağ'da çevresinde bulunan çok sayıda –"cennetler"[20] diye bilinen– Pers av parkıyla ünlüydü ve yerleşimciler Batı Anadolu'da bir "İran" peyzajı yaratmaya gayret etmişlerdi. Daskyleion yakınlarında bir Pers av sahnesi rölyefi ortaya çıkarılmıştır. Bir başka rölyefte de İran dinine özgü ateş ayini tasvir edilmektedir. Erzincan yakınlarındaysa bir ihtimal Ahameniş satraplık başkentine ait kalıntılara rastlanmıştır.[21]

Persler Anadolu'nun güneybatısındaki Likya'da önemli kültürel izler bırakmışlardır. Örneğin Likya'daki "Kardakes köyü" muhtemelen bir Ahameniş yerleşimiydi. Likya'nın başkenti Ksanthos'daki yazılı sütunda yerel hükümdar Arppakku'nun adı, yani Pers (daha doğrusu Med) adı Harpagos'un Likya dilindeki uyarlaması geçmektedir. Harpagos Herodot'un Perslerin bölgeyi fethedişlerini anlatırken önemli bir yer verdiği Med komutandır. Dolayısıyla önceleri Likya'ya Ahameniş saray maiyetinin kıdemli mensuplarının yerleştiği iddiası ortaya atılmıştır. Ancak daha yakın zamanda yapılan araştırmalar neredeyse kesinlikle ikisinin aynı kişi olmadığını göstermektedir. Çünkü yazıttaki diğer soyadları sırf Likyalılara aittir. Gene de bu en azından yerel Likyalı hükümdarların Ahameniş hanedanlığına iç güveysi girdiğine delalet etmektedir. Bir başka yazıt, yani Karya Satrapı Piksodoros'un Ksanthos yakınlarındaki Letoon'da bulunan üç dilli yazıtı (Yunanca ve Karya dilinin yanı sıra) Pers İmparatorluğu'nun resmi dili Aramice yazılmıştır.

PERS İMPARATORLUK ÜSLUPLARI

Şüphesiz Likya toplumunun üst kademeleri Ahameniş âdetlerini benimsemişlerdi. Nitekim hem mezar mimarisinde Ahameniş üslupları yansıtılmış hem de Likya sanatında (her ikisi de British Museum'da sergilenen) Harpyalar Mezar Anıtı ve Nereidler Anıtı'ndakiler gibi Ahameniş tarzı huzura çıkma sahneleri tasvir edilmiştir. Örneğin Ksanthos'ta ortaya çıkarılan "Harpyalar Mezar Anıtı'nda" resmedilen huzura çıkma sahnesi (aynı üslupla yapılmış olmasa da) Persepolis'tekilerin havasındadır. Hatta önde gelen bir uzman bu nedenle satraplık efradının Pers imparatorluk sarayında eğitildiği sonucuna varmıştır. Persler resim ve lahit rölyefleri gibi diğer sanat eserlerinde de tasvir edilmişlerdir (Resim 20b). Tipik Likya mezar mimarisinde

20. Kelime Avesta dilindeki *pairadaeza*'dan türemiş, modern Farsça'da *firdevs*'e [cennet, cennet bahçesi] dönüşmüş, Avrupa'ya da Yunanca *paradeisos* kelimesi yoluyla geçmiştir.
21. Summers 1993; Boardman 2000: 204-6, notlar 159, 160.

Pers mimarisinden kaynaklanan unsurlar bir araya getirilmiştir (Resim 31). Özellikle epeyi kendine özgü sütunlu lahitlere evrilen yüksek kaideli lahitlerin Pasargad'daki Kyros'un Mezarı'ndan ilham alınarak inşa edildiği düşünülmektedir (Resim 6). Ayrıca Phokaia yakınlarındaki Taş Kule ve Pisidya'daki Ariassos'ta incelenen mezarların da bu geçişi gösterdiği saptanmıştır. Likya'daki Arykanda ve Apollonia antik kentlerinde de, İran'a özgü dini ayinlerin yapıldığını akla getiren ateş sunakları belirlenmiştir.[22]

Perslerin imparatorluk namına Hekatomnos'un soyundan gelen satraplarca yönetilen bitişik Karya eyaletinde daha fazla etki bıraktıkları gözlenebilir, özellikle de en iyi bilinen hükümdarı Mausolos döneminde. Mausolos tarafından inşa ettirilen yeni "Yunan" şehri Halikarnassos'un Pers İmparatorluğu topraklarında yer aldığı çoğunlukla gözden kaçar. Onun anısına yaptırılıp Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri haline gelen ve dile yeni bir kelime, yani mozole deyimini kazandıran muazzam anıt mezar Mausoleion, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Mausoleion'a istisnasız Yunan tarih ve kültürünün parçası diye bakılır. Oysa Likya mezar inşa geleneğinin doruk noktasına vardığı bir mimariyi yansıtır ki, bu mimari Anadolu ve Pers gelenekleri üzerinde yükselmiştir (Resimler 32-34). Pers saltanat merkezleri hükümdara odaklanarak planlanan ve düzenlenen birimlerdi. Mausoleion şüphesiz Yunan mimarisinin birçok özelliğini barındırmaktadır barındırmasına. Bununla birlikte mimari bakımdan her halükârda daha çok Anadolu'nun zengin mezar inşa geleneğinin parçasıdır. Boyutları, etki alanı ve eklektikliğiyle de Pers dünyası içinde yer alır. Mausoleion'u "Yunan üslubunda bir Yunan yapısı"[23] diye tarif ederken, insanın aklına hiç Pers İmparatorluğu'nda Yunanistan'da muadili olmayan bir binanın ne kadar "Yunan" sayılabileceği sorusu gelmez mi? Hem de ölçeği ve ihtişamıyla Atina'dan çok Persepolis izlenimleri uyandıran bir bina (sadece bina da değil, bu muhteşem tasarıma tabi kılınan bütün bir yeni Halikarnassos yerleşimi). Ne var ki Mausoleion'un mimarisi esas itibarıyla eklektiktir. Bir tarafta Nereidler Anıtı diğer tarafta Kyros'un Mezarı gibi, hem Likya'nın mahalli hem de Pers mezar üsluplarını birleştirmekle kalmaz, aynı zamanda Yunanların yanı sıra Anadolu'nun diğer halklarıyla, Mısır ve Asur halklarına özgü unsurları da yansıtır. Böylesi bir eklektizm tamamen Ahamenişlere mahsustur –bu Persepolis'in her yerindeki ana temadır.

22. Miller 1997: 91-7; Keen 1998; Boardman 2000: 204-6, notlar 159, 160; Cahill 1988; Cormack 1989; Bayburtluoğlu 2004: 222 ve 2005: 63-4.
23. Boardman 2000: 222.

Mausolos Ege'ye yeni bir şehir planı kavramı getirmişti. Bu anıtsal Halikarnassos şehrinin yerleşimini belirleyen, kendi kendini göklere çıkarma düşüncesiydi. Söz konusu yeni temel unsurlar işin içine görsel önceliklerin katılmasını sağlamıştı: Hayranlık uyandıran teraslar, muhteşem methaller [yapı girişi], heybetli *proplylaion*'lar [revaklı kapı] ve daha sonra büyük ölçüde Helenistik planlamayı karakterize edecek genel bir anıtsallık. Bu yeni temel unsurlara, Pers İmparatorluğu'nun Pasargad, Susa ve Persepolis gibi anıtsal saltanat yerleşimlerinde veya daha önceki Yeni Babil [Kaldea] İmparatorluğu'nun Babil'deki tören merkezinde çarpıcı bir şekilde gözler önüne serilenlerin ilham verdiği fark edilebilir. Ön Asya'daki Priene, Myndos, Alinda ve muhtemelen Knidos gibi şehirler de Mausolos tarafından kurulmuştu. Bu mimari eserlere de daima Yunan mimarisinin parçası gözüyle bakılır ve nadiren o da kırk yılda bir Pers kültürü bağlamında değerlendirilir (Resimler 35-37). Mausolos'un özellikle Labranda'daki dini yapı kompleksini imar edip genişletmesi Zeus Labrandeos kültünü esas itibarıyla Helen olmayan bir "Karya ulusal kültü" düzeyine yükseltmişti.[24]

Mausolos MÖ 366-59 yılları arasındaki Satrap Ayaklanması sırasında muhtemelen Artakserkses'e sadık kalmıştı. Dolayısıyla onun eserlerine Perslere özgü bir bağlamda bakılabilir.[25] İdare ve saltanat üslubu olarak da gösteriş ve merasimi öne çıkaran Perslerinkini benimsemişti. Mausolos'un Karya hanedanlığını inceleyen tarihçi Stephen Ruzicka, bu üslubu her şeyden önemlisi büyük güçlere boyun eğme diye nitelemektedir: Önce Pers İmparatorluğu'na, sonra da Büyük Philippos'un tahta çıkışının ardından Makedon Krallığı'na. Örneğin hanedanlığın daha sonraki mensuplarından Piksodoros, Persler güçsüz düşer gibi göründüklerinde Philippos'la evlilik yoluyla ittifak etmenin peşinde koşmuş ama Persler güçlerini toparlayınca bundan caymıştı. Hanedanlığın son mensubu Ada'ysa İskender'e yaranmaya çalışmıştı. Mausolos'un Satrap Ayaklanması'na verdiği gönülsüz destek bile kazanan taraf gibi görünene arka olmaktan ibaretti. Ancak her yönden Mausolos'un yarattığı bir Karya "ulusal kimliğiyle" uyumlu bu politika, özellikle Karya hanedanlığının özerkliğini korumaya tabi kılınmıştı. Karya gibi küçük bir devletin tam bağımsızlığı hedeflemesi asla mümkün değildi. Mausolos da bunu kavrayacak kadar akıllıydı. Karya'nın tek umudu kimin yıldızı parlıyorsa söz konusu zaman diliminde onunla iyi ilişkiler içinde bulunabilmekti.

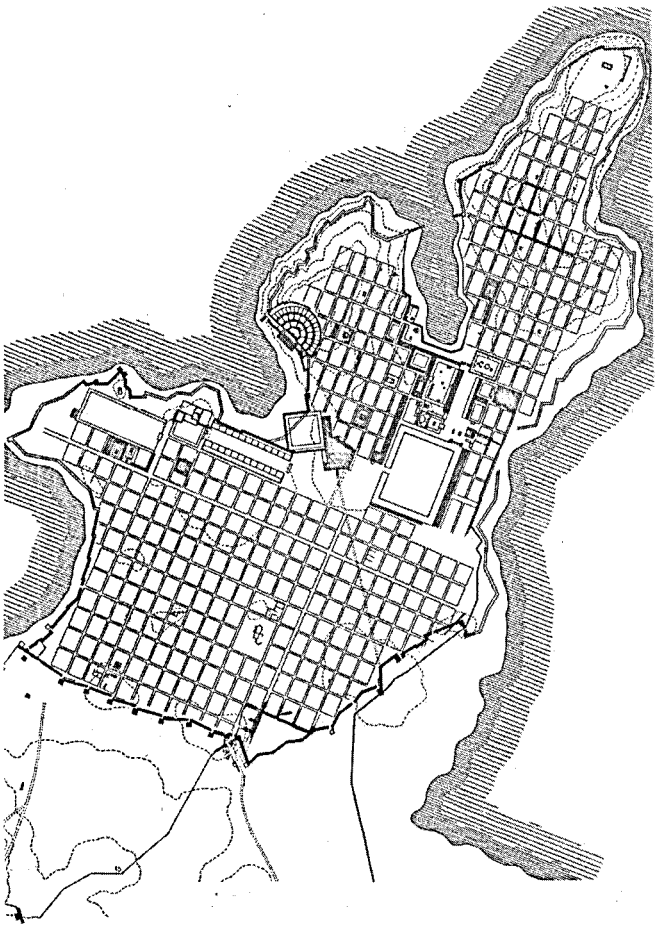
---

24. McNicoll 1997; Ruzicka 2001: 46-50.
25. "...onun [Mausolos'un] [Satraplar] ayaklanma[sıyla] ilgisinin kesin niteliği bilinmemektedir. Büyük ihtimalle Mausolos'un oynadığı rol önemli değildi." Ruzicka 1992: 79-80.

Pers kültürünün batıya doğru aktarılmasında kilit nokta Miletos şehriydi (Resim 38). Miletos sadece iki yüz yıl boyunca İranlılar tarafından yönetilmekle kalmamıştı (nitekim Sardes'ten bile evvel Persleşmişti –ve Ön Asya'daki bütün Yunan şehirlerinin içinde İskender'in "özgürleştirme" hareketine en katı mukavemeti burası göstermişti). Zaten bundan önce de Karadeniz'in bir ucundan bir ucuna ve başka yerlerde bir denizcilik ve ticaret ağı kuran en büyük Yunan kolonyal gücüydü (Harita 2). Akdeniz'i etkileyecek en önemli mimari yeniliklerden biri Pers dönemi Miletos'unda geliştirilmişti. Bu genellikle Miletoslu Hippodamos'a atfen "Hippodamos tarzı" denilen ızgara düzenli şehir planlama sistemiydi. Hippodamos bu yeni sistemi, Pers İmparatorluğu'na karşı ayaklanmasının ardından, Miletos'u matematik ilkelerine dayanarak, tamamı planlanmış büyük ölçekli bir şehir olarak MÖ 479'da yeniden inşa ederken geliştirmişti (Harita 4). Bundan neredeyse her yerde bir Yunan gelişimi diye bahsedilir. Bu sistemin benimsenip ardı sıra uygulanması da Yunan veya (daha sonraki uyarlamalarla birlikte) Greko-Romen etkisinin kanıtı gibi görülür. Bu yaklaşım sadece bunun Pers İmparatorluğu *içinden* çıktığını hiçe saymakla kalmaz, Pers İmparatorluğu ve ötesinde mimari bakımdan bu örnek alınarak inşa edilen diğer planlı şehirleri de görmezden gelir.[26]

Ahamenişler için bir kasabanın veya şehrin düzenli yerleşimi yüksek öncelikliydi gibi gözükmektedir. İranlıların mahalli geleneği muhtemelen Orta Asya'daki asıl anayurtlarından getirdikleri daire şekilli bir düzendi (Platon'un "ideal şehir" düzeninin de bir daireye benzediği dikkate değerdir).[27] Gene de Hippodamos'un geliştirdiği şemanın matematik açısından ilham kaynağı bu geometrik ilkelere dayalı şehir planı düşüncesidir. Daire şekillisini tercih etmelerine rağmen Ahameniş şehir planlamasında Anadolu'daki Zernaki Tepe'yle muhtemelen Hemedan ve Kandahar'daki gibi arada sırada ızgara sistemi de kullanılmıştı. Zaten ızgara düzenli şehir planlaması Asya'da Ahameniş İmparatorluğu'ndan çok önceleri yer etmişti. Tam gelişmiş haline birbirinden Mısır, Suriye ve İndus Vadisi kadar uzak bölgelerde de rastlanmaktadır. Bu bağlamda Ahameniş İmparatorluğu'nun aralarında bir hayli mesafe bulunan bütün bu kültürleri bünyesinde barındırıp, dini, mimari ve diğer düşünceleri Asya'nın bir başından bir başına ak-

26. Fenikelilerin planlı şehir düşüncesinin geliştirilmesi ve aktarılmasındaki rolü 1. Cilt'te ele alınmıştır.
27. Yunanistan'ın Arkadia bölgesindeki Mantineia kasabasının MÖ 371'de Sparta tarafından yakılıp yıkıldıktan sonra, neredeyse dört kilometre çapında bir daire şeklinde yeniden inşa edildiğini dikkate alınız. Bkz. Trümpler ve Gerster 2003: Resim 31.

4. Miletos

tarması parmak basmaya değer bir noktadır: Hint düşünceleri Batı'ya doğru yol aldığı kadar Yunan düşünceleri de Doğu'ya doğru ilerlemiştir. Şehir planlaması düşüncelerinin böyle bir zeminde, özellikle de Ahamenişler gibi (unutmayın ki en az dört ayrı başkentten hüküm süren) şehirlerde üslenen bir güçle nasıl yayıldığını anlamak kolaydır. İon Ayaklanması'nın ardından Miletos'un yerle bir edilmesinden sonra, Miletosluların Susa'ya sürülmesi ve Miletos'a Perslerin yerleşmesini içeren (o bölgede ilk defa yaşanmayan!) bir nüfus mübadelesi ger-

çekleşmişti.[28] Miletos "Hippodamos tarzı" planla o dönemde yeniden inşa edilmişti. Dolayısıyla Miletos'un bu şehir planlaması düşüncesini İranlılardan (veya onlar aracılığıyla) aldığının pek su götürür yeri yoktur. Ayrıca "Hippodamos sistemiyle" ilgili ne söylenirse söylensin, ona Yunan demek kadar Pers demek de doğrudur.[29]

Pers dönemi Ön Asya'nın her tarafında bir inşaat patlaması yaşanmasına denk düşer: Gerçek bir İon rönesansı. Ne sadece Miletos ve Halikarnassos'un devrim niteliğindeki yeni yerleşim düzenleri ne sadece Mausoleion ve Labranda gibi muhteşem yeni anıtlar değil, Yunan mimarisinin en önemli yapılarından bazıları bu devirde zirveye çıkmıştı. Sardes, Samos, Didyma ve Ephesos'taki muazzam tapınakların inşasına muhtemelen Lidyalıların yönetimi sırasında başlanmıştı ama asıl yapım dönemleri Perslerin hüküm sürdükleri zaman aralığıydı (Resimler 27, 39-41). Hatta Didyma'daki tapınağın yerleşiminde ibadet şekillerinin Pers kültlerine özgü olanlarla kaynaştığına dair bazı işaretler vardır.[30] Mausoleion'u yapan mimar Pythios daha sonra, Priene'deki Athena Tapınağı'nda da çalışmıştı. Vitruvius bu tapınağı İon üslubunun mükemmel bir ideali addetmiş; böylelikle daha sonra yapılan muazzam sayıdaki Yunan, Romen ve nihayet Neo-Klasik Avrupa binalarının ilham kaynağı haline gelmişti (Resim 35). "Dünyanın Yedi Harikası" denilen antik yapılardan dördünün İonya'da yer alması veya İonya'yayla yakından bağlantılı olması dikkate değerdir: Ephesos'taki Artemis Tapınağı, Halikarnassos'taki Mausoleion ve Rodos Heykeli İonya sınırları içindeydi, Pharos Adası'ndaki İskenderiye Feneri'yse Knidoslu bir mimarın işiydi. MS altıncı yüzyıl kadar geç bir zamanda sıra o devrin –aslında neredeyse bütün dönemlerin– en önemli binasının inşaatına geldiğinde bile, Jüstinyen'in [I. Iustinianos] Konstantinopolis'teki Ayasofya katedralini tasarlayıp inşa etmek üzere getirttiği iki mimar İonya'dandı: Trallesli Anthemios ve Miletoslu İsodoros. İonların bu "dev yapılara hayranlık" geleneğinin köklerini Balkan Yunanlarının arkaik mimarisinde bulmak zordur; bu gelenek kavramsal gelişimini daha çok Pers Ülkesi, Mezopotamya ve Mısır'ın büyük dini ve kamu yapı komplekslerine borçludur.

Ön Asya'daki bu üretken Pers egemenliği dönemi Atina'nın hegemonyasındakinin taban tabana zıddıydı. Nitekim bu konuda J. M. Cook

---

28. Miller 1997: 94.
29. Bkz. Ball 2000: 8. Bölüm.
30. Boardman 2000: 207-8. Bu bağlamda genellikle "Yunan" mimarisine mahsus diye düşünülen duvar dişi, gömme derz, basamaklı baştaban gibi çoğu tipik özelliğin Yunan mimarisinde ortaya çıkmadan önce Persler tarafından uygulanan mimari teknikler olduğu dikkate almaya değerdir. Bkz. Roaf 1983: 101-2. Ayrıca bkz. Cook 1976: 221.

şöyle yazmıştır: "Bu Atina Birliği devrinde şehir hayatının en kötü durumda olduğu gerçeğini değiştirmez. Arkeolojik bakımdan neredeyse namevcuttur: Hiçbir yeni bina inşa edilmemiş, İon sanatı tükenmiştir. Doğu Ege'deki yerleşimlerde bu dönemin şehir hayatına dair hiçbir iz yoktur."[31] İonya'ya çoğunlukla kültürel bakımdan Avrupa'nın uzantısı gözüyle bakılır. Oysa Mausolos'un Halikarnassos'uyla Hippodamos'un Miletos'unun "Pers" diye tarif edilmesi gerekmez mi? Homeros, Thales veya Herodot'un kimlikleriyle ilgili benzer konulardaki gibi, bu o kadar da bir dil, coğrafya, hatta bir etnik köken meselesi değildir. Basbayağı bir bakış açısı meselesidir.

Dolayısıyla Pers Ülkesi'nin Yunan dünyasıyla ilk teması bir zıtlaşmadan ziyade bir geçişmeyi yansıtıyordu. Şimdi sıra bu temasın çatışmaya dönüştüğü –ama aynı ölçüde karmaşık kaldığı– döneme geldi.

31. Cook 1962: 122.

3. Bölüm
Denizin Ötesindeki İonlar
Grek-Pers Savaşları

X* Şah Kserkses'ti** Ki,
gelmiş geçmiş bütün Türklerden
Namlıdır daha fazla
Öfkeli ve hırslı tutumuyla.
X
Hiddetli koca Kserkses!
X bir zamanlar şehinşah Kserkses'ti
Kserksi, Perski, Türksi, Kserksi, Yabankedisi, sinsi,
Şehinşah Kserkses!
X Şah Kserkses'ti,
Başına giyerdi
bir sarık
Yeşil, sarı ve kırmızı renkliydi.
X!
Bak hele Şah Kserkses!

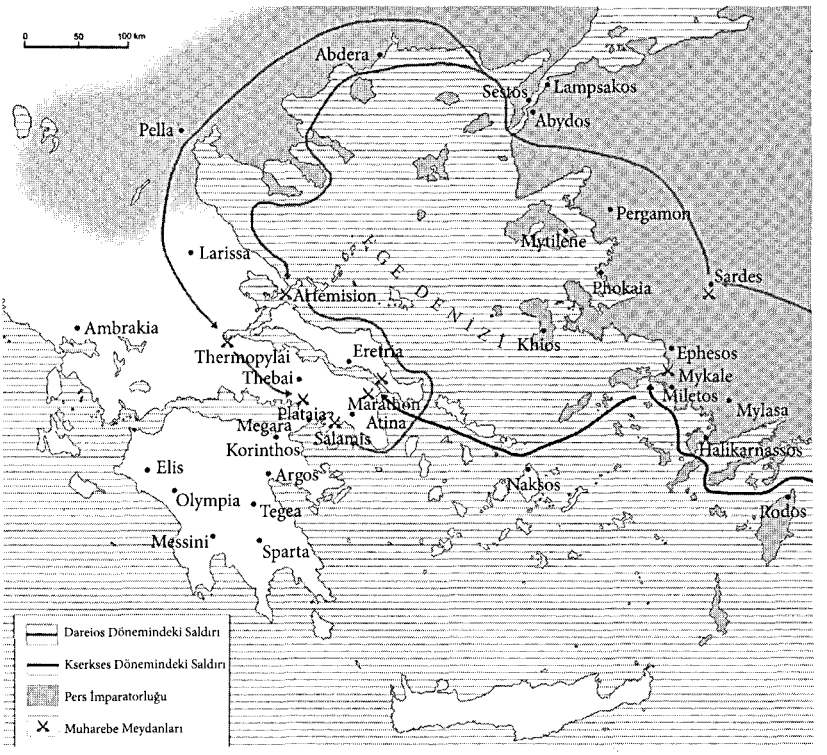
Edward Lear'ın *Nonsense Alphabets*
["Anlamsız Alfabeler"] adlı eserinden

MÖ beşinci yüzyılda Persler, imparatorluğun kuzeybatı sınırındaki kabilelere karşı birkaç savaş vermiş, bunlar Kserkses'in askeri harekâtıyla doruk noktasına varmıştı. Birçok kişi Grek-Pers Savaşları'na (Harita 5) antik Yunan tarihini belki de en fazla şekillendiren dönemi gözüyle bakar. Nitekim bazılarına göre bu Avrupa tarihinin başlangıcıdır, Doğu'yla Batı arasındaki bugün de süren sözde çatışmanın belirlediği bir tarih. Dolayısıyla Grek-Pers Savaşları Avrupa'nın öz-algısının simgesi halini almıştır. Kabaca böyle bir görüş Avrupa'yı

---

* "X" İngilizce'de bir harf olmanın yanı sıra meçhul, hiç gibi anlamlara da gelir. (ç.n.)
** Latin dillerinde "Xerxes" diye yazılır, Kserkses diye okunur. (ç.n.)

tanımlayabilmeyi sağlayacak bir Doğu veya bir Asya "icadına" bağlıdır. Daha yakından bakıldığındaysa bu görüş tek yanlıdır ve sadece Yunan bakış açısına dayanır. MÖ beşinci yüzyılda –varlıklarından Herodot'un birkaç yerde bunlardan bahsetmesi nedeniyle haberdar olduğumuz– Pers tarihçiler, batılarındaki Yunanlarla kısa bir süre önce yaşadıkları çatışmaların tarihini yazmışlardı. Ne yazık ki bunların izi tamamen silinmiştir. İçerikleri hakkında da çok az bilgiye sahibiz. Gene de baki kalan yegâne yorumla önemli farklar barındırdığından makul ölçüde eminiz: Başka bir deyişle Yunan yorumuyla.

5. Grek-Pers Savaşları.

Pers Ülkesi'ne "şer imparatorluğunun" nihai cisimleşmesi diye kara çalınması artık pek revaçta değildir, en azından çoğu modern araştırmalarda (gerçi bundan, Rudolph Maté'nin 1962 yapımı *The Spartans*'dan [*300 Spartalı Kahraman*], daha yakın tarihli bir bilgisayar oyununa dayalı Zack Snyder'ın 2006 yapımı *300*'e [*300 Spartalı*] kadar,

hâlâ elde edilecek epeyce sinematik fayda vardır). Ne var ki günümüzün tarihçileri arasında bile, daha sonra ele alacağımız gibi, iliklerine işlemiş önyargılara rastlanıyor. Perslere ve Kserkses'e dair daha popüler edebiyattaki görüşlerse, Edward Lear'ın Persleri ve Türkleri genel bir "Doğulu öteki" suretinde kaynaştırarak karikatürize ettiğinden bir arpa boyu daha ileri gidememiştir. Ayrıca hem Perslerin hem de Türklerin Avrupalılarla savaşan diğer Doğu kökenli halklardan farklı bir kategoriye girdikleri dikkate alınmalıdır: İkisi de Avrupalı hissiyatının yere göğe koyamadığı o tek ülkeyi işgal etmişlerdi: Yunanistan.

Biz çeşitli Yunan politik yapılarını örnek şehir devletleri ve demokratik hayat tarzımızın beşiği diye görebiliriz ama muhtemelen Persler onlara basbayağı birbirlerine sürekli kin güden, iradesiz ihtiyarlar meclisleriyle yönetilen, karmakarışık bir kabileler grubu addetmişlerdi (aşağı yukarı Britanya imparatorluk yönetiminin Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ndeki [bugün Pakistan'da] devletler, kabileler ve küçük vadi şeflikleri kümesine baktığı gibi). Böylelikle Persler onlara iflah olmaz bir şekilde anlaşmaları bozan, cezalandırmak amacıyla kadın ve çocukları recmeden, çocukların kurban edilmesini kutsal sayan, kutakları kırıp döken, elçileri katleden ve bütün devlet işlerini kararsız bir güruha bırakan, tam anlamıyla kana susamış ve düzenbaz barbarlar gözüyle bakıyorlardı.[1] Buna rağmen büyük bir imparatorluğun kenarında yaşayan birçok barbar bilinenler (hemen akla gelen Cermenler, Türkler veya İskoçlar) gibi, bu Yunan "kabile erkekleri" doğuştan dövüşçüydü. Persler çok geçmeden bu özelliklerinin farkına vardıkları Yunanları ordularına katmışlardı.

KİTAPLARIN SAVAŞI

On sekizinci yüzyıldan sonraki romantik dönemde Klasik Yunanistan'ın yeniden keşfiyle birlikte, Lord Byron, Lord Lytton ve

1. Kambyses'in saldırısı sırasında Mısırlılarla omuz omuza dövüşen Yunan paralı askerlerin Pelousion Muharebesi'nden önce dillere destan bir şekilde insan kanı içtiklerinin anlatıldığı hikâyeye göz atınız. Bkz. Burn 1962: 85. Atinalılar Perslerle iyi ilişkiler geliştirmeye taraftar diye bir ihtiyarlar meclisi üyesinin karısı ve çocuklarını halkın önünde recmedilme cezasına çarptırmışlardı. Yunanların Tunç Çağı'nda uyguladıkları çocukları kurban etme törenleri Demir Çağı'nda son bulmuştu ama Agamemnon'un kızı İphigeneia'yı kurban etmesi veya Polyksene'nin Akhilleus'un hayaletine feda edilmesi gibi efsanelerle hâlâ akıllardan çıkarılmamıştı. Atina'ya gönderilen Pers elçilerin katledilmesi ve Sardes'teki Artemis kutağının Atinalılar tarafından yakılması Perslerce kan dondurucu fiiller olarak görülmüş ve Dareios'un Yunanistan seferinin nedenlerinden biri haline gelmişti. Megabyzos demokrasiyi "Kendilerinden hiçbir şey beklenmeyen bir yığından daha aptalca bir şey olamaz. Bir tirandan kaçarken böylesine bir yığına teslim olmak daha kötü bir şeydir" diye tarif etmişti. Bkz. Herodot [Herodotos]: 259. Bu örneklerle Yunanlara asla böyle yaklaşılması gerektiğini ima etmiyorum; sadece onlara Susa'daki ziyafet salonlarından hangi gözle bakılmış olabileceğini zihnimde canlandırmaya çalışıyorum.

benzeri Romantikler Yunanları bir kahramanlık kalıbına vurmuşlar[2] ve Pers Ülkesi'ne karşı Yunanistan'ı savunma, üzerine titrenen bir mitin parçası haline gelmişti. Hatta bu savunma on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Türkiye'sine karşı yürütülen Bağımsızlık Savaşı ve yirminci yüzyılda Nazi Almanya'sına karşı direnişle aynı kefeye koyulmuştu. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Yunan direnişi özellikle Avrupalı Klasikçileri mücadeleye el katmaya sürüklemişti.[3] Grek-Pers Savaşları hakkında İngilizce yazılan iki temel tarih kitabı, A. R. Burn'ün *Persia and the Greeks* ["Pers Ülkesi ve Yunanlar"] ve Peter Green'in *Graeco-Persian War* ["Grek-Pers Savaşı"] adlı eserleridir. İkisi de savaşta olan bitenler daha yazarların zihninde canlıyken kaleme alınmıştı (sırasıyla 1962 ve 1970'de yayımlanmışlardı). Örneğin iki eserde de yer yer İkinci Dünya Savaşı ve Yunanistan'a yönelik askeri harekâtlarla bağlantı kurulmakta, iki yazar da Themistokles'le Churchill'i kıyaslamaktadır.[4] Hatta bir vesileyle bir Pers seferinden gayet anlamsız bir şekilde *"blitzkrieg"* [yıldırım savaşı] diye bahsedilmektedir. İma yoluyla Persler Nazilerle, Kserkses Hitler'le özdeşleştirilmektedir.

Böylesi şartlanmalar bu tür eserlerin gerisinde yatan derinliği su götürmez bilgiye gölge düşürmekten başka bir işe yaramaz. Yunanlarla Persler arasındaki temas tamamen Doğu karşıtı önyargının, ipe sapa gelmez düşüncelerin parçası halini alır, sözde ebedi bir savaşın cephanesinden farkı kalmaz. Burn'ün eserinin alt başlığı *The Defence of the West* ["Batı'yı Savunma"] bile duygulara hitap etmektedir. Bu yaklaşım Tom Holland'ın daha yakın tarihli çalışmasının *The Battle for the West* ["Batı Uğruna Mücadele"] adlı alt başlığında tekrarlanmaktadır. Green'in hikâyesinde savaşlar duygu uyandıran, kahramanlık imalarıyla "bir avuç" Yunan'ın "Şehinşah'ın ezici, otokratik kişiliğine" karşı verdiği "ideolojik mücadele" diye görülmekte, "Perslere mahsus depreşen kırbaçlama, sakatlama ve eziyet motifi" ve "Kserkses'in askerlerinin kamçı zoruyla dövüşmek üzere ileri sürülmesi" "Yunanların… özgürlük geleneğiyle" kıyaslanmaktadır. Anthony Pagden'in *Worlds at War* ["Savaşan Dünyalar"] adlı kitabının "Ezeli Husumet" başlıklı bölümünde şu eski düşünce, yani Kserkses'in sadece kırbaç

---

2. Ünlü bir Helen hayranı Lord Lytton'a 1863'te alışılmadık bir vaka nedeniyle sürgündeki bir grup Yunan tarafından Yunanistan tahtına çıkması önerilmişti (Bkz. Leslie Mitchell, *Bulwer Lytton: The Rise and Fall of a Victorian Man of Letters* ["Bulwer Lytton: Bir Victoria Dönemi Aydınının Yükseliş ve Düşüşü"]. Londra, 2003: 216-7). Lord Byron'sa Yunanistan'da hâlâ bir milli kahraman sayılmaktadır.
3. Örneğin casus diye Almanlar tarafından Girit'te idam edilen arkeolog J. D. S. Pendlebury. Pendlebury ve diğer romantik arkeologlar için bkz. Imogen Grundon, *The Rash Adventurer* ["Gözü Kara Maceraperest"] (Londra, 2007).
4. Örneğin Burn 1962: 226, 258.

zoruyla yol alan ordusuna karşılık özgürlüğüne düşkün Batı düşüncesi yeniden devreye sokulmaktadır. Kitapta savaş çarçabuk ve alabildiğine bir "Doğu'yla Batı" savaşı, "Pers İmparatorluğu'nu temelinden sarsan, Avrupa tarihinin ilk ideolojik çatışması" halini alır.[5] Green'in çalışması duygulara hitap eden bir dilden geçilmez, Holland'ın daha yakın tarihli eserinin her tarafındaki retorikse Bush'un "Terörizmle Savaş" [kampanyasından] veya (Holland'ın hem röportajlarında hem de daha sonraki eserlerinde defalarca bahsettiği) Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi*'nden izler taşır.

Daha ilk paragrafta[6] böyle aşırı duygu yüklü ifadeler kullanınca artık ok yaydan çıkmıştır, bunun nereye varacağı bellidir: Temel tema "Doğu'ya karşı Batı'dır", bu durum sadece ebediymiş gibi algılanmakla kalmaz, varsayılır ki çoğu insan açısından bu aşikârdır, hatta insanlar genellikle herhangi bir gerekçeye ihtiyaç duymaksızın bunu onaylarlar. "Yunanlar... *Doğu'ya özgü* {italikler bana aittir} saray mutlakçılığı sistemine karşı koymaya karar vermişlerdi" diye yazınca, hemen Doğu karşıtlığı önyargısı canlanır.[7] "Doğu" kelimesi ağza alınınca Yunan davasının mutlak doğruluğu sorgusuz sualsiz kabul edilir.

Hem Anthony Pagden hem de Tom Holland yazdıklarıyla bu temayı daha da ileri götürürler: "Kserkses başarıya ulaşsaydı... Batı uygarlığı asla meydana gelmezdi... kesinlikle. 490'la 479 yılları arasında Batı dünyasının bütün bir geleceği sallantıdaydı". "Yunan uygarlığını farklı kılan birçok şey yarıda kesilirdi... Batı sadece ilk bağımsızlık ve dirlik mücadelesini kaybetmekle kalmaz, Yunanlar Dareios'un saldırısı karşısında yenik düşselerdi, 'Batı' gibi bir varlığın ortaya çıkışı bile hepten ihtimal dışı olurdu."[8] Böylece Kserkses'in savaşı ne sadece Atina'ya –ki öyleydi– hatta ne de Yunanistan'a yönelmiş bir hücum sayılmaktadır. Aksine "Batı'ya" ve "Batı uygarlığına" dönük bir taarruz, dahası ima yoluyla "Batı'yı" temsil ediyor diye algılanan her şeye karşı bir saldırı addedilmektedir: Yani özgürlüğe, serbestliğe ve demokratik değerlere.

Bundan dolayı Pers Ülkesi ve Doğu, bu kelimelerin hep bir arada kullanılması sonucu, genelde mutlakçılık ve despotizmin –bir yönetim şeklinde en fazla nefret uyandıran her şeyin– simgeleri halini almışlardır. "Doğu" ve Avrupa uygarlıkları arasındaki farka parmak basmak için sıkça Perslerin (özellikle de Kyros'un) "teokratik mutlakçılığından" bahsedilmektedir. Kyros, duygulara hitap edilerek ve ceman aşa-

5. Green 1970, alıntıların tamamı birinci sayfadandır.
6. Peter Green'in kitabında.
7. Green 1970: 5.
8. Pagden 2008: 30; Holland 2005: xvii.

ğılayıcı bir "Doğu'ya özgülük" imasıyla, bir "Doğulu otokrat" diye adlandırılmaktadır. Dareios'un hükümdarlığı –ve kişiliği– onu "basiretsiz bir tamahkâr" yerine koyarak, ona "büyüklük saplantılı" ve "Modern terimlerle... salt ekonomik çılgınlık [yapan]" (Dareios pek yirminci yüzyıl insanı sayılmaz ama) biri gözüyle bakıp, çabucak yerle bir edilmektedir. Kişiliğiyse "neredeyse dünyadaki herkesten kuşkulanan bir paranoyak", kana susamış, kıyıcı, gaspçı bir tiran diye resmedilmektedir. Artaphernes'in kişiliği "gaddarca bir ikiyüzlülük" ve "onca gürültü patırtıya rağmen '*Pax Persica*' tamamen bir göz boyama" diye anlatılmaktadır.[9] Doğası gereği "saray mutlakçılığının" da "Doğu'ya özgü" olması şarttır. Pers türü despotizm "Doğu'ya özgülük" bakımından söz gelişi ne XIV. Louis dönemi Fransa'sındakinden daha fazla –ne de daha eksikti– hatta Makedonyalı İskender'in, Augustus'un [Caesar], IV. İvan'ın [Korkunç İvan], VIII. Henry'nin veya Stalin'in Batı dünyasına özgü despotizmlerinden. Sonuçta Yunan zaferi neredeyse gizemli, dini bir huşu içinde "açıklanamaz bir mucize" gibi izah edilmektedir.[10] Çoğu tarihçi açısından iş Doğu-Batı çatışmasının tartışılmasına gelince tarihi tarafsızlık bir köşeye atılmaktadır.

Pers Ülkesi'ne dair görüşlerde "özgürlüğe" karşı "kölelik" kavramı standart önyargı paketinin bir parçası haline gelmiştir. Buna göre örneğin Marathon Muharebesi "fahri hemşerilere" karşı "mecburi askerlik yapan imparatorluk neferlerinin", yani topu topu Perslerin "pala"[11] kuşanmış köle askerlerinin simgesidir.[12] Atinalıların (ve modern yazarların) Helenleri "Pers boyunduruğundan" özgürleştirmeye yönelik onca belagatine rağmen, Atinalılar soydaş Yunanları kendi boyunduruklarına vurma konusunda tereddüt etmemişlerdi. MÖ beşinci yüzyılda genellikle Pers Ülkesi'nin simgelediği söylenen köleleştirme ve zorbalığı ziyadesiyle Atina temsil eder olmuştu. Peloponnesos Savaşları Pers Savaşları kadar bir özgürlük mücadelesiydi aynı zamanda –ama Atina'nın "köleleştirme" politikalarına karşı.[13] Thukydides bile eserinin bir yerinde Atinalıları "köleleştirme" konusunda kesin bir dille suçlamaktadır.[14] Atina o dönemde köleleri muntazaman silah altına

9. Green 1970: 8, 14-15; Holland 2005: 145 ve 146.
10. Green 1970: 5.
11. Pala o dönemde henüz icat edilmemişti bile ama bu, Haçlılarla dövüşen Sarazenlerle bağlantı kurarak, önyargıya bir defa daha işaret etme imkânı vermektedir.
12. Green 1970: 34-40.
13. Bkz. Starr 1989: 41-2, "Aslına bakarsanız, Atina imparatorluğu 'köleliğe' yol açmıştı (*douleia*) ve Atinalı elitlerin boyunduruğundan kurtulmak için Spartalılar ancak Peloponnesos Savaşı sırasında savaş naraları atabilme fırsatını bulabilmişlerdi."
14. Meloslular Atina'ya baş eğmeyi reddettiklerinde. Thukydides XVII. Kitap (Modern Library baskısının 331. sayfasında).

almaktaydı. Atinalı köleler Marathon'da dövüşmeye zorlanmışlardı. Ayrıca Kserkses'in saldırısına karşı sevk edilen Yunan birliklerinin de en azından bir kısmı "mecburi askerlik yapan neferlerdi".[15] Çocuk işçilerin Atina'nın Sounion'daki gümüş maden ocaklarının derinliklerinde, uzun saatler boyunca, berbat şartlarda çalışmaları, Perslerin şiddet ve insafsızlığı hiçbir şekilde tekellerine almadıklarını vurgulamak için yeterlidir.[16] Bununla Atinalıların demokrasi alanındaki başarılarını küçümsemeyi veya Pers Ülkesi'ni serbestliğin bir nevi cisimleşmesi diye örnek göstermeyi amaçlamıyorum: Sadece İlk Çağ'da kölelik ve baskının bir hayli yaygın olduğuna parmak basmak istiyorum.

Pers Ülkesi'ndeyse Perslerin Yunan müttefikleri onlara karşı savaşan Yunanlar kadar demokrasi kökenliydiler. İmparatorluk ordusunun çekirdeği de özgür doğan sınıflardan silah altına alınan "Ölümsüzlerden" meydana geliyordu. Pers ordusunun geri kalanının bile inşaat işçilerinden daha fazla [ücretsiz] "mecburi hizmete" tabi tutulduklarına dair çok az kanıt vardır: Örneğin Persepolis'teki tabletlerden emperyal inşaat projelerinde çalıştırılanlara ücret ödendiği açıkça anlaşılmaktadır, Aynaroz Dağı'nda açılan kanal köleler tarafından değil ücretli mecburi hizmetliler tarafından kazılmıştır.[17] Buna rağmen Grek-Pers Savaşları kelime haznesinde "özgür dünyaya" karşı "despotizmin" simgesi halini almıştır. Bu durum daha çok Soğuk Savaş retoriğini akla getirmektedir (aynı ölçüde bir saçmalığı, unutulmamalı ki savaş sonrasının "özgür dünyası" Güney Kore, Yunanistan, İspanya, Orta Doğu, Orta ve Güney Amerika'nın büyük bir bölümündeki askeri diktatörlükleri de kapsıyordu). Buradaki mesele ne Pers Ülkesi'nin despotizmini önemsiz görmek ne de Yunanistan'ınkini abartmaktır. Aksine savaşın öyle özgürlüğe karşı kölelik üzerinden üstünkörü bir şekilde açıklanamayacağını vurgulamaktır.

Tabii ki, dönüp geriye binlerce yıl öncesinin –modern tarih yazıcılığı standartlarına göre– yeterince belgelenmemiş gelişmelerine bakınca, tarihçilerin arasında en titizinin bile hislerine kapılmaması mümkün değildir: Canlandırımlar gereklidir ve varılan düşünceler çok fazla çıkarıma dayalıdır. Örneğin kaynaklara dair bilgisi bakımından ondan iyisi bulunmayan (dahası Pers bakış açısını savunan) George

15. Burn 1962: 242; Green 1970: 101.
16. Edward Bulwer Lytton'ın Thermopylai'nin [Muharebesi'nin] büyük kahramanı Sparta hakkında sarf ettiği sözler bu bağlamda kayda geçirmeye değerdir: "Sparta özgürlük kisvesi altında suç ortaklıklarının en kötüsünü, köleliğin en ağır ve en anlamsızını bünyesine katmıştı." Bkz. Lytton 2004: 197.
17. Burn 1962: 318; Frye 1984: 118. Ne var ki bu "ücretlerin" bol keseden mi dağıtıldığı, yoksa ancak boğaz tokluğuna yetecek kadar mı olduğu konusunda bir fikir birliği yoktur.

Cawkwell, yakın geçmişteki bir Grek-Pers Savaşları tarihini yazma girişiminde ister istemez "insan tahmin edebilir" veya "öne sürülebilir ki" veya "meydana gelmişe benziyor" veya "zannetmek için hiçbir neden yok" gibi muğlak ibarelere başvurmak zorunda kalmıştır.[18] Nihayetinde başlı başına tarihçinin kendi yorumlarına ihtiyaç duyulur, bu yüzden de böyle geniş çaplı tutarsızlıklar ortaya çıkar.

Modern bakış açılarının hakkını vermek için, Grek-Pers Savaşları'ndaki sözde Doğu-Batı çatışmasının binlerce yıl önce, incelikle geliştirilen bir mitin parçası olduğuna işaret etmek gerekir. Bu mit Homeros ve Troya Savaşları'yla, daha önce ele aldığımız gibi (bkz. Giriş), ebedi bir Batı'ya karşı Doğu, Asyalı barbara karşı Yunan mücadelesinin ilk epizodu diye geriye dönük bir şekilde yeniden icat edilmiştir. Örneğin Euripides *İphigeneia Aulis'te* adlı oyununda Homeros'un destanındaki karakterleri alenen değiştirir, hikâyeyi bir barbara yani Asyalıya karşı bir Pan-Helen akını olarak yeniden şekillendirir.[19] Bizans karşıtı tarafgirliğine rağmen, altıncı yüzyılın Pers-Bizans savaşlarını yazarken Gibbon bile, hikâyesine bu tür benzetmeler katarak gerçeği çarpıtmıştır. Dolayısıyla Troyalılar Pers karşıtı retoriğin parçası haline gelmiş, Pers'se kölelik ve barbarlığın harcıâlem benzetmesi diye yazılı tarihte, hem de ta bugüne kadar ağır basacak şekilde, iyice yer etmiştir.

Buradaki amaç Batı *ve* Doğu'nun (örneğin İslam uygarlığı Yunan bilgi birikimine açıkça minnettardı ve Şii İran'ın medreseleri[20] Klasik eğitimin ayakta kalan son palankalarındandı*) binlerce yıldır hayranlık duyduğu Yunan eserlerinin büyüklüğüne şüphe düşürmek değildir. Artık Grek-Pers çatışmalarıyla ilgili düzeltişler ortaya koyan birkaç akademik eserin bulunduğu doğrudur.[21] Gene de bahis konusu olan başlıca eserler –yani Burn ve Green'inkiler– herkesçe tanınan, sicili mükemmel tarihçiler tarafından kaleme alınmış ana akım tarihleridir. İkisinin de hâlâ baskıları yapılmaktadır ve ikisi de konuyla ilgili İngilizce yazılmış en iyi bilinen çalışmalardır. Holland'ınkiyse herkesçe kabul edilen bir başarıya sahiptir. Josef Wiesehöfer de modern Alman araştırmacılar arasında benzer önyargılarla yazanlardan biridir.[22] Şu kadarını söylemeliyim ki, önyargı epeyi yaygındır.

---

18. Cawkwell 2005.
19. Erskine 2001: 27; Lynette Mitchell 2007: 13-19, 78-80.
20. *Kur'an* derslerinin yanı sıra İran medresesinin geleneksel müfredatı morfoloji, belagat, gramer, içtihat, mantık, felsefe, tababet ve matematiği kapsıyor; Aristoteles, Eukleides ve Ptolemaios'un öğretileri de ele alınıyordu.
* Küçük hisar veya kale. (ç.n.)
21. Örneğin Weisehöfer 1996; Briant 2002; Cawkwell 2003.
22. Weisehöfer 1996: 86.

TUNA'YI AŞMA SEFERİ

Avrupa'ya ilk Pers akını, MÖ 513'te gemilerle yapılan bir köprüyle Bosporos'u [bugün İstanbul Boğazı] geçen, Büyük Dareios (Resim 22) komutasındaki birliklerce gerçekleştirilmişti. Bunu İonya'da yaşayan Yunanlarla birlikte Trakya'nın fethi ve Tuna Nehri'ni (gene gemilerden bir köprüyle) aşıp, Güneybatı Avrupa'nın içlerine Avrupalı İskitlere karşı düzenlenen askeri harekât izlemişti. Dareios'un Tuna'nın ötesine yönelik seferinde bütün bir ana ikmal yolunu İonlara emanet etmesi, onun Yunanlara güvendiğini ve Yunanlarla Perslerin elbirliği yaptıklarını gözler önüne sermiştir. Dareios'un İskitlere yönelik akını olağanüstü bir başarı değildi ama askeri harekât Trakya ve Makedonya'nın bazı kesimlerinin imparatorluk topraklarına katılarak, bölgenin Perslerin Avrupa'daki ilk satraplığı haline gelmesiyle sonuçlanmıştı. Yaklaşık MÖ 505'te Makedon hükümdar Amyntas Pers egemenliğine baş eğmiş, kızını Pers sefiriyle evlendirmişti.

Pers egemenliği Trakya ve Makedonya'nın savaşçı kabilelerinin bir istikrar ve refah dönemi yaşamalarına yol açmıştı. Makedonya krallığını asıl inşa eden Amyntas'ın halefi I. Alexandros'tu. Alexandros kırk yıl kadar hüküm sürmüş (MÖ 497-454) –ve bu sürenin otuz yılı Pers İmparatorluğu'nun çatısı altında geçmişti. Dolayısıyla bu Pers egemenliğinde istikrarın arttığı, sınırların genişlediği bir devirdi. Refah artışınıysa bugünkü Trakya ve Bulgaristan'da ortaya çıkarılan, içlerinde Ahameniş kapları ve gümüşten yapılan başka Ahameniş defineleri –muhtemelen kraliyet hediyeleri– bulunan, belirgin şekilde zengin bir dizi kral mezarı yansıtmaktadır. Bu defineler arasında altın ölü maskları, tunç vazolar, altın ve gümüş mücevherle, muhteşem zırhların yanı sıra, Suriye ve Mısır'dan gelen objeler bulunmaktadır. En zengin mezar Makedonya'nın Ohri şehri yakınlarındaki Trebenişte'de gün ışığına çıkarılmıştır (gerçi definelerin Ahameniş özelliklerine rağmen muhtemelen Ohri Pers İmparatorluğu sınırlarının hemen dışında kalmıştı). Trakya'da Perslerin satraplık "cennetlerinin" ve ikametgâhlarının yanı sıra, yollar ve köprüler gibi kamu altyapı tesislerinin de inşa edildiği belgelenmiştir. Böylece Trakya ve Makedonya o dönemde *Pax Persica*'nın uluslararası ticaret, refah, haberleşme, kentleşme ve kültürel bağlantılar dünyası tarafından kucaklanmıştı. Makedonya esas itibarıyla göçebe yaylacılığı yapılan bir taşra krallığından, yerleşik şehir hayatına ve refah içinde yaşayan kırsal bölgelere sahip bir ülke halini almıştı. Ayrıca Alexandros'un uzun süren saltanatının Alexandros'un kişiliği kadar *Pax Persica*'dan da kaynaklandığı anlaşıl-

maktadır.[23] Pers Ülkesi'nin, daha sonra onu ortadan kaldıracak, gelecekteki büyük Makedonya'nın temelini atması kaderin bir cilvesidir.

Dareios'un seferi Persleri aynı zamanda Balkan Yunanlarıyla da yüz yüze getirmişti. Ancak Dareios Avrupa'daki ilk başarılı fethinden sonra Susa'ya dönmüştü. Fetihlerini Yunanistan Yarımadası'nın içlerine doğru genişletmek niyetiyle hareket ettiğine dairse hiçbir kanıt yoktur.[24] Buna rağmen Fenike gemileriyle Yunanistan kıyıları ve hatta kısmen Güney İtalya'nınkilerde araştırma yapmak üzere on beş Pers subayından meydana gelmiş bir istihbarat misyonunu görevlendirmişti. Bu misyon Perslerin Yunanistan'a başından itibaren askeri niyetlerle yöneldiklerinin kanıtı gibi görülmüştür ama amacın sadece ticari olması da aynı ölçüde mümkündür- ve bir ülkenin, artık gündemi neyse, sınırlarının hemen ötesindeki topraklarla ilgili bilgi toplaması stratejik anlamda akla uygundur (aynı şekilde gene Dareios'un himayesinde Karya doğumlu Scylax'ın İndus Nehri boyunca yaptığı yolculuk da).

İON AYAKLANMASI

Perslerin Ege Denizi'nin batısındaki Yunanlarla ilgili niyetleri her ne idiyse, çok geçmeden MÖ 499'da baş gösteren İon Ayaklanması'yla doğusundakiler yüzünden zihinleri dağılmıştı. Bu ayaklanmanın görünüşteki nedenleri Yunan şehirlerine (Yunan ama) Pers yandaşı atanmış valilerin (terimin o devirde bugünkü anlamına gelmemesine rağmen, "tiranların") dayatılması ve –şu ölümsüz umacı– vergilendirmeydi. İon Ayaklanması Persler tarafından topu topu küçük bir mahalli başkaldırı diye görülmüş, dolayısıyla Dareios bu ayaklanmanın bastırılması için başkalarını görevlendirmeyi yeterli bulmuş ve buna şahsen müdahale etmeye değmeyecek bir tehdit gözüyle bakmıştı. Bizzat ayaklananlar bile bütün İonya şehirlerinin yürekten desteğini alamamışlardı: Örneğin Ephesos dikkat çekecek ölçüde tarafsız kalmış, başka şehirler de ona katılmıştı. Çoğu İon, hem ayaklanmanın beyhudeliği hem de yenilginin sonuçları kadar, *Pax Persica*'nın faydalarının bilincine vararak, açıkça Perslerin tarafını tutmuştu (ve Herodot ayaklanmanın kışkırtıcısı Aristagoras'ın "pek de cesur bir adam olmadığından" bahseder).[25] Nitekim Herodot İon Ayaklanması'nın ve akıbetinin ilgili herkes açısından bir felakete yol açtığına dair pek şüphe bırakmaz.

---

23. Hammond 1991: 14-19; Miller 1997: 129; Briant 2002: 201-2; Grainger 2007: 3.
24. Pagden'in (2008: 2), "I. Dareios Avrupa'nın tamamını zapt etmeye yönelik ilk geniş çaplı girişimi başlatmıştı" iddiasına rağmen.
25. Herodot [Herodotos]: 441.

Ayaklanmayı pekâlâ kısmen, bu açıdan sağlam gerekçelere sahip (ezelden beri kendi emellerini gerçekleştirmek için adamakıllı ve cidden fırsat kollayan)[26], Atina ve Pers İmparatorluğu'nun dışındaki diğer Yunan devletlerinin müdahalesi başlatmış olabilir –hiç değilse kesinlikle şiddetlendirmişti. Bu Persler gerçekten İonların hiç zoruna gitmedi demek değildir –hiçbir halk, faydası dokunsun dokunmasın, asla başkaları tarafından yönetilmeyi tercih etmez. Nitekim ayaklanma sırasında İonlar kıyasıya ve kahramanca dövüşmüş ve güçlü duygular uyandırmışlardı. Örneğin ayaklanmanın ardından Atinalı sıradan bir trajedi yazarı MÖ 493'te *Miletos'ın* Çöküşü adlı bir oyun sahnelediğinde, o kadar çok duygusal tepkiye yol açmıştı ki, yetkililer oyunu (gerçi muhtemelen kitlelerin duygularını sahiden dert edinmekten ziyade sinik siyasi nedenlerle) yasaklamışlardı.

Doğru, İon şehirleri Pers egemenliğine karşı başkaldırmışlardı. Ancak buna veya Kserkses'in daha sonraki Yunanistan işgaline çoğu insanın düşündüğü gibi basit bir Pers/Asyalı/barbar meselesi gözüyle bakmak vahim bir hatadır. Daha önce kaydettiğimiz gibi, birçok Yunan şehri Pers Ülkesi'ni desteklemiş veya tarafsız kalmıştı. Bununla birlikte ayaklanma, Şehinşah'ın sabrını taşırmış, bastırılması zorunluluğu doğmuş ve bastırılmıştı. Her ne kadar öyle gelişmişse de, Dareios merhamete gelecek kadar dirayetli çıkmıştı: Ne de olsa saltanat devrinin başlangıcına damgasını vuran bütün ayaklanmaları bastırırken dersini almıştı. Vergilendirme konusu adil bir çözüm için tekrar değerlendirilmiş, hatta bazı durumlarda indirime gidilmişti. Daha önemlisi vergi tarhı şahsi gelir yerine araziye dayandırılmış, dolayısıyla İonların en ustaca yaptıkları işin teşviki rolünü oynamıştı: Yani ticaret. MÖ 492'de bütün Yunan şehirlerinde yeni hükümetler kurulmuştu ama bu sefer onların hassasiyetleri –ve ayaklanmayı tetikleyen nedenler– göz önünde bulundurup taviz verilmişti. Dareios anakaradaki neredeyse bütün şehirlerin daha önce Pers Ülkesi tarafından yerleştirilen zorbalarca yönetilmesi yerine, yerel seçimlerle belirlenen demokrasiler olmasına müsaade etmişti. Pers egemenliğinin başından sonuna yaşanan birçok benzer vakadaki gibi, Şehinşah dinlemeye ve saygı göstermeye hazırdı.

Anadolu'daki Yunan Ülkesi'ni [yani *Yunanistan*] yatıştırdıktan sonra, çözüme kavuşturulması gereken sadece Balkanlar'daki Yunan Ül-

---

26. "Onlarca yıl süren savaşlar sırasında çektikleri acılar yüzünden Pers buyruğu altına giren Yunanlar, kurtuluşlarına dair sloganların boş demagojik numaralar olduğunu ve Atinalı politikacılarla komutanların Yunan soydaşlarını Pers boyunduruğundan kurtarma ülküleriyle değil, münhasıran kendi devletlerinin bencil çıkarları için hareket ettiklerini gayet iyi biliyorlardı." Dandamaev 1989: 251-2.

kesi [yani *Yunanistan*] kalmıştı. Pers Ülkesi'nin bu bölgeyle ilgili daha önce hiçbir hevesi bulunmamasına rağmen, incelediğimiz gibi, İon Ayaklanması'ndan sonra şartlar değişmişti. En başta Balkanlar'daki Yunan Şehirleri –özellikle Atina– ayaklanma sırasında asilere yardım etmişti: Atina'nın öncülüğündeki bir grup çapulcu satraplık başkenti Sardes'e kadar sızmış ve MÖ 498'de Artemis kutağını yakmışlardı (Resim 27). Bu yardım muhakkak ki gönülsüzce ve her halükârda Atina'nın kendi çıkarları gözetilerek yapılmıştı (zaten Atina daha sonra İon Ayaklanması'ndan desteğini çekmişti, buna rağmen Yunan dayanışması lafları edilmektedir), dolayısıyla bu Pers Ülkesi'nin onları sınırlarının ötesinde kovalaması için yeterli bir neden oluşturmamıştı belki de. Peki, Atina, Pers bakış açısıyla, teknik bakımdan Pers İmparatorluğu'nun sınırları dışında mıydı?

Çünkü ortada Balkanlar'daki Yunan Ülkesi'nin zaten, bırakın Kserkses'inkini, Dareios'un saldırısından önce Pers İmparatorluğu'nun parçası sayılıp sayılmayacağı meselesi vardır. MÖ 508'de Atinalı Kleistenes'in elçileri Dareios dönemi Sardes satrapı Artaphernes'e Pers İmparatorluğu'na boyun eğmelerini yansıtan toprak ve su sunmuşlardı.[27] Onun için teknik bakımdan Persler muhtemelen Atina'ya en azından imparatorluğun bir parçası gözüyle bakmışlardı (gerçi şüphesiz Atinalılar öyle görmemişlerdi). Atinalılar daha sonra bunu hükümsüz kıldıklarından, teknik yönden ayaklanma halinde sayılmışlardı. Pers kayıtlarında ne Atina'nın hatta ne de "Denizin Ötesindeki İonya'nın" ayrı bir satraplık diye geçmesi gerçeği, bunu önemsizleştirmez çünkü burası tabiatıyla anakaradaki İonya'nın bir parçası kabul edilmiştir: Pers Ülkesi'nin Balkan Yunanlarını nasıl İonların bir uzantısı gibi gördüklerine daha önce değinmiştik. Nitekim Yunanlar Persepolis röl-yeflerinde haraçgüzar tören alayının parçası olarak tasvir edilmişlerdir (Resim 19). Dolayısıyla Atina ve Sparta daha sonra, MÖ 491'de Pers elçilerine sundukları toprak ve suyu [boyun eğdiklerinin işaretini] hükümsüz kıldıklarını ilettiklerinde, Perslerin bakış açısına göre teknik bakımdan ayaklanmışlardı. Bu yüzden Dareios komutasındaki "istilaya" muhtemelen İon Ayaklanması'nı bastırmanın devamı, Pers sınırlarını genişletmeye yönelik yeni bir girişimden çok, imparatorluğun kendine ait saydığı topraklar *içindeki* bir harekât gözüyle bakılmıştır. Herodot ayrıca "işte ileride Hellenlerin ve barbarların* başına açılan

27. Herodot [Herodotos]: 350-351. Ayrıca bkz. Burn 1962: 187; Green 1970: 19; Dandamaev 1989: 158-9.

* Burada "barbarlar" terimiyle kastedilen Yunanca konuşanlar haricindeki herkestir. (ç.n.)

dertlerin kaynağı bu gemilerdi [Ön Asya'daki Pers Ülkesi'ne saldırı için yola çıkan Atina donanması]"[28] kelimeleriyle konuya parmak bastığında, Atinalıların daha Persler Yunanlarınkine saldırmadan önce Asya'daki Pers varlıklarına saldırdığını belirterek, taşı gediğine koymaktadır. Onun için Perslerin bakış açısıyla Atina sadece isyankâr değil, saldırgandı da.

MARATHON MİTLERİ

Bu nedenle İon Ayaklanması'nı bastırmanın devamı niteliğindeki harekâta Şehinşah'ın doğrudan müdahalesi gerekmemişti. Ege Denizi'nin karşı yakasındaki sefer için bundan sorumlu İonya Satrapı Datis'i görevlendirmiş, MÖ 490'da Datis komutasındaki bir keşif kolu Euboia [Eğriboz] Adası'nda karaya çıkmıştı. Yunanistan'daki kasabalardan çoğu Pers Ülkesi'ne baş eğmişti. Eretria şehriyse yağmalanmıştı. Datis bunun ardından anakaradaki Atina topraklarına daha sonra Marathon Ovası'nda ordugâh kuran bir müfreze göndermişti. Müfreze burada kabaca aynı sayıda askerden meydana gelen bir Atina gücüyle karşı karşıya gelmişti ama iki taraf da başlangıçta bir çatışmaya girişmekten çekinmişti: Persler asıl kuvvetleri beklemiş, Atinalılar da hâlâ Pers ordusuna dair korkuyu üstlerinden atamamışlardı. Takviye kuvvetler gelmeyince Persler geri çekilmeye başlamış, bu durum da Atinalıları saldırmaya sevk etmişti. Karşılaşma Perslerin Marathon Muharebesi'nden yenik düşmeleriyle sonuçlanmıştı. Marathon Avrupa tarihinin en önemli simgesi, "Doğu'ya karşı Batı'nın", sözde Perslere karşı "onun [Dareios'un] imparatorluğunu seferber eden"[29] diye büyük çapta abartılan Yunan "Seferi'nin" simgesi haline gelmiştir. Pheidippides adlı askerin zafer müjdesini Atina'ya ulaştırmak için yaptığı tamamen rivayete dayalı koşusundan kaynaklanan, "maraton" adı bile (*"walkathon"* [yürüyüş maratonu] gibi çarpıtmaları şöyle dursun) dilimize Marathon'la Atina arasındaki uzaklığa eşit mesafenin koşulduğu bir yarışma olarak yerleşmiştir.

Yüzeysel bir inceleme bile mite aykırı düşen bir hayli gerçek bulunduğunu gözler önüne serer: Sparta gibi Yunan devletleri geri durmuş ve hiçbir şekilde harekete geçmemiş[30], diğer Yunanlarsa Atina'ya

28. Herodot [Herodotos]: 432.
29. Holland 2005: 203.
30. Sparta boş bir dini inançları yüzünden Marathon Muharebesi öncesinde Atinalıların yardımına koşmayı reddetmişti. Green (1970: 32) bu konuda "güçlü dayanaklar bulunmadan, onları siyasi hedefleri için dini açıdan ikiyüzlü davranmakla suçlamaya hiç hakkımız yoktur" diye yazmıştır. Oysa elde hiçbir kanıt yokken Persler tereddütsüz aynen böyle davranmakla suçlanmaktadırlar.

karşı Perslerle omuz omuza dövüşmüşlerdi. Hatta Pers kuvvetlerine rehberlik yapan bir Atinalı (Hippias) vardı –Yunanlarla savaşları boyunca Perslerin ellerinin altında daima bolca işbirlikçi vatan haini bulunuyordu. Herodot bunun asla bir "Yunanistan istilası" değil, sadece Eretria ve Atina'yı cezalandırmaya yönelik sınırlı bir sefer olduğunu ortaya koyar. Pierre Briant'sa Marathon Muharebesi'ne dair Yunan hikâyelerini hem savaşa katılan ve kılıçtan geçirilen sayısı hem de önemi açısından abartılı sayıp, "kısacası, Persler açısından Dareios'un tanımladığı Ege stratejisi üzerinde hiçbir şekilde etki bırakmayan, mevzii bir çatışmadan ibaretti" diye vurgulayarak hafiften alır.[31]

Ne var ki Marathon Muharebesi Perslerin yenilmezlik mitini yerle bir etmişti. Bu en azından bazı Yunanlara Pers kuvvetlerine karşı yürütülen bir savaşın kazanabilirliğini öne sermişti. Gene de bu durum Yunan devletlerinin hepsini, hatta çoğunu Pers karşıtı bir güç birliğine ikna etmeye yetmemişti. Çünkü Marathon Muharebesi Yunanların çoğuna başka bir şeyi daha göstermişti: Her şeye rağmen Perslerle birlikte yaşamanın mümkün olduğunu. Perslerin başkalarının dinlerine karşı izledikleri hoşgörülü ve saygılı tutum muhtemelen Anadolu Yunanlarından ötürü zaten biliniyordu ve bu tutumları Yunanistan'ın içlerine yaptıkları kısa süreli akın sırasında da devam etmişti. Örneğin Artaphernes ve Datis komutasındaki Pers donanması Delos kutağını hediyeler ve bol miktarda buhurla onurlandırmıştı. Aslında Datis Marathon'daki yenilgisine rağmen, müttefik Fenike gemilerinden birinin mürettebatının daha önce bir baskın esnasında Yunanlara ait bir Apollon tapınağından yağmaladığı altın kaplama resme el koymuş ve bunu gerçek sahiplerine iade edilmesi talimatıyla Delos'ta bırakarak (ama Deloslular geri vermemişlerdi) buna özen de göstermişti.[32]

KSERKSES'İN İSTİLASI

Marathon Muharebesi'nden sonra Yunanistan için her ne planlanmışsa, Dareios'un MÖ 486 ölmesi ve hemen ardından da Mısır'daki bir ayaklanma yüzünden dikkatler bir türlü bu plan üzerinde toplanamamıştı. Nitekim ancak yaklaşık MÖ 483'te Dareios'un oğlu ve halefi Kserkses Pers Ülkesi'nin dikkatini tekrardan Ege'nin ötesindeki meselelere çekebilmişti (Resim 18). Bu defa bu meselelerle bizzat Şehinşah ilgilenecekti. Ondan sonra dünyaya gelen yazarlarca Kserkses'in maskarası çıkarılmış ve bu tutum zaman zaman manasız bir şekilde

31. Briant 2002: 160-1.
32. Bkz. Green 1970: 28-30.

alaya almaya kadar varmıştır (insanın aklına Edward Lear veya *300* [*300 Spartalı*] filmi gelmektedir ama operaya da ilham vermiştir).[33] Herodot'un en azından ona daha dengeli bir gözle bakmasına rağmen (gerçi bu sefer de insanın aklına Herodot'un bir Pers Ülkesi tebaası olarak büyüdüğü düşmektedir), Briant bu konuya "Kserkses'in saltanatının Yunan yorumlarını kesinkes hesaba katmamalıyız"[34] diyerek parmak basmaktadır. Dolayısıyla aşağıdaki satırlarında Burn haklı nedenlerle Herodot'tan yararlanmaktadır:

> Kserkses Yunan geleneğinde tabiatıyla olumsuz bir şekilde yansıtılan baş düşman diye varlığını sürdürmektedir. Ardından gelen yazarlara göre düşmana daha cömert davranan Herodot'sa onu "bütün yönleriyle" sergileyen tek yazardır. Onun Kserkses'i Perslere mahsus bir şekilde doğal güzelliğe sevdalıdır; para akıtmaktan keyif alır, bu bakımdan yüce gönüllüdür; teslim olan düşmanları affedebilir (hatta bir "savaş suçunun" kefaretini ödemek üzere teslim edilenleri bile); insanoğlunun ölümlülüğüne acıyıp gözyaşı döker. Ne var ki baş kaldırıldığında kolayca öfkeden deliye döner; engellendiğinde acımasızlaşır, yakın zaman öncesine kadar üstün tuttuklarını bile gözü görmez; hırsını alamaz ama özünde bir korkaktır. Bu iyi düşünülmüş bir edebi portredir: Tasvir edilen köklü bir aileden gelen, hükmetmek üzere yetiştirilmiş, bir Doğulu Hükümdarın kişiliğidir; bunun gerçeklik payı yüksektir.[35]

Elimizdeki kanıtlar Kserkses'in Yunanistan Yarımadası'nın istilasıyla ilgili bir hayli çelişkili duygular beslediğini akla getirmektedir. Doğru, Mısır'ın başkaldırısının bastırılması gerekiyordu: Mısır Pers Ülkesi'nin gözbebeğiydi. Ancak Yunanistan bambaşka bir meseleydi –veya hemen hemen hiç önemsenmiyordu– ve Herodot sunduğu kanıtlarla Kserkses'in bu askeri harekâta girişmeyi ağırdan aldığını ima etmektedir. Kserkses, Sparta Pers Ülkesi'nin diplomatik temsilcilerini katlettikten sonra bile, bu kışkırtmaya karşı koymuş ve "uluslararası hukuku" ["insan haklarını"] savunmak istemişti.[36] Daha önce değindiğimiz gibi, Atina'nın aslında Pers İmparatorluğu'nun parçası sayılıp sayılmadığı da tartışmaya açıktır ve (Perslerin bakış açısıyla) Yuna-

---

33. *The Grove Dictionary of Opera*'da ["Grove Opera Sözlüğü"] [librettosunu Nicolò Minato'nun yazdığı, Francesco Cavalli'nin bestelediği] Giovanni Bononcini'nin [yeniden düzenleyip sahnelediği] [ilk haliyle] ilk defa 1654'de Venedik'te seslendirilen üç perdelik *Xerse* adlı müzikli tiyatro eseri yer alır. Eser Handel'in 1738'de Londra'da seslendirilen *Serse* ["Xerxes"] ["Kserkses"] adlı operasıyla yeniden ortaya çıkmıştır. Kserkses'in halefi Artakserkses daha fazlasına ilham vermişti: [İtalyan besteci] Leonardo Vinci'nin üç perdelik müzikli *Artaserse* ["Artakserkses"] adlı tiyatro eseri 1730'da Roma'da, Johann Adolf Hasse'nin üç perdelik aynı adlı operası 1746'da Dresden'de ve [en çok *Rule Britannia* adlı şarkısıyla bilinen] Thomas Arne'nin üç perdelik *Artaxerxes* ["Artakserkses"] adlı operası 1762'de Londra'da sahnelenmişti.
34. Briant 2002: 567.
35. Burn 1962: 313-4.
36. Herodot [Herodotos]: 507-510, 563-565.

nistan o kadar küçük ve önemsizdir ki, bu toprakları zapt etmek Pers nüfuzuna anlamlı bir katkıda bulunmayacaktır. Ne var ki Kserkses'in maiyeti, Pers silahlı kuvvetlerinin onları kendi şehirlerinde tekrar iktidara getireceğini uman (Yunanlar, Pan-Helen birliğine rağmen, işlerine geldiğinde destek için Perslere başvurmaktan hiç çekinmiyorlardı), büyükçe bir çıkarcı Yunan sürgün lobisiyle çevriliydi.[37] Nihayetinde Kserkses ikna edilmişti. Ancak hem Kserkses'in başından itibaren bu konuda çelişkili duygular beslemesi hem de Yunanistan'a akın düzenlenmesinin kazandırabileceği anlamı belirsiz faydalar, sonuçta seferi başarısızlığa uğratacaktı.

Artık neredeyse bütün tarihçiler Herodot'un muazzam rakamlarını –eğer kendi abartması değilse, yararlandığı Pers kaynaklarının yanlış çevirisi diye– ellerinin tersiyle itmektedirler ve sefer gücünün asker sayısına dair 210.000 rakamı (ki bu –dikkati çekecek şekilde– yaklaşık 30.000 Yunan ve Trak da içeriyordu) büyük ölçüde kabul görmüş gibi gözükmektedir. Gemilerle ilgili 1327 rakamından da hayrete düşürücü 427'si –aşağı yukarı dörtte biri– (Likyalılar ve Karlar dahil) Yunanlar tarafından sağlanmıştı. Rakamlar yarıya indirilse dahi Yunan gemilerinin oranı değişmezdi. Başka bir deyişle, Pers seferi muhtemelen en az karşılarına dikilen Yunan gemileri kadar çok Yunan gemisi içermişti.

Pers ordusunun niteliği her ne idiyse, daha sonra destan düzenlerin canlarının çok çektiği gibi, hemen hemen hiçbir şekilde kamçı zoruyla güdülen bir güruhtan meydana gelme ihtimali yoktu. Bu bir güruh değil, Mısır'dan Hindistan'a, dondurucu Orta Asya steplerinden kavurucu Arabistan çölüne kadar dövüşerek savaşa karşı nasır bağlamış bir orduydu. Son canlandırımda George Cawkwell Herodot'un rakamlarını tamamen göz ardı edip, Pers Savaşları hakkında, aslında Pers mevcutlarının onlara karşı koyan Yunanlarınkinden katbekat daha *azdı* ve Perslerin yenilgisi Yunanların kahramanlığından daha ziyade Perslerin hatalarındandı diyen Thukydides'in anlattıklarını vurgulamaktadır.[38]

Her ne kadar öyle idiyse bile, saldırı hazırlıkları etkileyiciydi. Hellespontos [Çanakkale Boğazı] üzerine gemilerle iki sıra köprü kurulmuş ve Aynaroz Dağı'ndan bir kanalla yol açılmıştı. İkisi de fevkalade ustalıkla kotarılmış mühendislik eseriydi.[39] Bu Kserkses'e Kuzey

37. Görünüşe bakılırsa, Pers sarayı savaşlardan önce, boyunca ve sonrasında sürekli sığınacak yer arayıp da Pers tarafına kaçan Yunanlarca vatan tutulmuştu. Bu sığınmacılar arasında Demaratos, Themistokles ve Histiaios gibi Yunan hükümdarlar ve komutanlar vardı. Ne var ki karşı tarafa sığınan *tek bir* Pers bilmiyoruz.
38. Cawkwell 2005.
39. Televizyonun –hemen akla gelen Büyük Piramitler, Asma Bahçeler ve Hannibal'ın

Yunanistan'ın içlerine ilerleyip, çoğu insanın kılına bile dokunulmayarak Perslerden taraf çıkmasını sağlamıştı. Argos, Thebai, Tesalya ve Boiotia dahil, çoğu Orta Yunanistan devleti Perslerin yanında yer almıştı, keza Asyalı Yunanların büyük bölümü. Göze çarpacak şekilde Büyük İskender'in bir atası da: Makedonya Kralı I. Alexandros (unutulmamalı ki teyzesi soylu bir Pers ailesi mensubuyla evlenmişti). Hatta Sparta'nın tahtan indirilip sürülen kralı Demaratos, Thermopylai Muharebesi sırasında Kserkses'le işbirliği içine girdiği gibi, ona danışmanlık da yapmıştı. Perslere direnişin bir tür Pan-Yunan mücadelesi olduğu düşüncesi doğru sayılamaz.

Persler MÖ 480'deki Thermopylai Muharebesi'nde başlarda ciddi bir direnişle karşılaşmışlardı. Daha önceki Marathon Muharebesi gibi, bu da İlk Çağ tarihinin en simgeleşmiş vakalarından biri haline gelmiştir –nitekim genellikle dünyanın en sonuç alıcı muharebelerinden biri gibi görülmüştür. Bu, hikâyedeki çoğu başka şey gibi –antik kadar modern– efsanelerle perdelenmiştir. Thermopylai müdafaasına kahramanlık gözüyle bakılması yerindedir ama geçidi savunan sadece 300 Spartalı değildi: Toplamda yaklaşık 2.000 Yunan vardı. Perslerin verdiği kayıplara dair bildirilen rakamlar artık abartılı sayılmaktadır. Ayrıca onca kahramanlığa rağmen, Thermopylai Muharebesi Perslerin Atina'ya doğru yürüyüşünü engellememişti. Askeri gücü nam salan Sparta, Pers Savaşları'nın başından sonuna kadar –Leonidas ve Üç Yüz Thermopylai kahramanına rağmen– en gönülsüzce dövüşen taraftı. Ordusu kendini savaşa vermemiş, sıkça (genellikle dini) bir bahaneyle oyalanmıştı.

Persler Thermopylai'daki zaferlerinden sonra Atina'yı işgal etmişler ama ustaca planlanmış Salamis Deniz Muharebesi'ndeki yenilgilerinin ardından ilk defa hüsrana uğramışlardı. Cawkwell'in gayet yerinde bir değerlendirmeyle parmak bastığı gibi, Kserkses'in Atina'daki zaferinden sonra Salamis'te savaşmasına hiç gerek yoktu. Bu onun açısından sadece bir *"folie de grandeur"* [büyüklük hastalığı] –ve hayati bir hata– idi.[40] Ne var ki buradaki "Yunan" zaferi ezelden beri süregelen zafer sarhoşluğunun kaynağı olmuştur. Green "Garp ile Şark arasındaki çatışma tavan yapmak üzereydi" diye yazmış, Pagden'se Salamis'i "...Avrupa'nın tamamının kaderinin tayin edildiği bir Yunan zaferi"

Alplerdeki macerasının yanı sıra, örnek verilebilecek çok sayıda diğer şeyler gibi– antik eser ve başarıların canlandırımlarını yapmaya bayılmasına rağmen, ne yazık ki akıntılı ve geniş bir boğaz olan Çanakkale üzerine derme çatma gemilerle köprü kurulması hikâyesi için hiçbir zaman girişimde bulunulmamıştır; üstünkörü bir gözlemle Kserkses'in başarısı *düpedüz* imkânsız gibi gelmektedir.

40. Cawkwell.

diye tarif etmiştir.[41] Gene de Salamis'te tam anlamıyla kimlerin savaştığına dikkatle bakmak gerekir. Anadolu Yunanları Kserkses'e sadık kalıp, Salamis'te Atinalılara karşı azimle dövüşmüşlerdi, aynı şekilde Balkan Yunanları da. Atinalıların ikna çabalarına rağmen, hiçbiri onu yüzüstü bırakmamıştı. Nitekim Salamis'te savaşan "Pers" donanmasının en azından dörtte biri (çoğunlukla Ön Asyalı) Yunanlardan meydana geliyordu ve Atina'nın onları kazanmaya yönelik propagandasına rağmen, sadık kalmışlardı. Şark'a karşı Garp? Briant "Salamis çok dikkate değer bir başarıydı; Yunanistan'ı uzun sürecek bir işgalden ve kapıya dayanan ayaklanmaların dehşetinden kurtarmıştı ama ne Kserkses'in ne de henüz Mardonios ve ordusunun sonunu getirmişti" derken daha ağırbaşlı bir değerlendirme yapmaktadır.[42]

Klasik dönem tarihçisi Lynette Mitchell Pan-Helenizm hakkındaki kitabında, Pers saldırısı sırasında mevcut Yunan şehir devletlerinden sadece küçük bir bölümünün Pers Ülkesi'ne karşı savaştığını ileri sürmektedir: Örneğin zaferi simgeleyen Yılanlı Sütun'a, o dönemde bulunduğu tahmin edilen bine yakın Yunan şehir devletinden sadece otuz birinin adı kazınmıştı (Resim 42). Bin sayısı aşırı bir tahmin olsa bile, Yunan devletlerinin çoğunluğunun alenen Perslerin tarafını tuttuğu veya basbayağı seyirci kaldığı açıktır. Mitchell "gerçekte Pers Savaşları bir birlik yaratmaktan ziyade, nihayetinde birliği ve Helen topluluğunun idealleştirilmiş halini *yansıtmaya* yaramıştı" [italikler ona aittir] "Doğrusu, Yunan devletlerinin istilacı Perslere karşı direnirken belirgin bir şekilde birlikte hareket *etmemelerine* rağmen, Pers Savaşları en güçlü Pan-Helen temalarından birine yol açmıştı: Barbara karşı savaş. Hem geçmişi göklere çıkaran hem de gelecek için umut veren birleştirici bir hikâyenin kaynağı, barbar ortak düşmana karşı koymanın simgesi olarak yeniden icat edilen Pers Savaşlarıydı" diye vurgulayarak önemli bir noktaya daha parmak basmaktadır.[43]

Savaş boyunca çoğu modern yorumların ileri sürdüğü taban tabana zıt tutum ve ideolojiler birbirlerine nadiren rast gelmişti, hiç değilse bile ayda yılda bir. Bir taraftan, Yunanlar Perslerden korktukları kadar onlara hayranlık da duymuşlar ve en azılı Pers karşıtı hizipler – özellikle de Atina'da– karşılarında "*Medizer*'leri" [Med sempatizanları] bulmuşlardı. Yunanca "*Medizer*" terimi diğer dillerde çok az muadili olan tuhaf bir kelimedir. Bu elbette Perslere yardım etmeye gönüllü Yunanlar için kullanılıyordu ama basbayağı "işbirlikçi" teriminden

41. Green 1970: 120; Pagden 2008: 5.
42. Burn 1962: 471.
43. Lynette Mitchell 2007: 77, 78 ve 10.

daha güçlü bir anlam taşıyordu. Çünkü aynı zamanda Perslere duyulan hayranlığı ima ediyordu: "Pers dostu" daha yakın anlamlıdır.[44] Diğer taraftan, Perslerin işgal altındaki topraklarda ve buralarda yaşayan halkın hissiyat ve dinine karşı izledikleri tutum kendini esas itibarıyla hoşgörü ve saygıyla belli ediyordu. Delphoi kutağına –ve diğer Yunan kutaklarına– tutarlı bir şekilde dokunulmamış, baştan sona bunlar itibara alınarak Pers işgali öncesindeki haliyle bırakılmıştı: Nitekim Kserkses Pers işgali sırasında Delphoi'yi korumaya bilhassa özen göstermişti. Dikkate değer bir şekilde Atina akropolünün ve Athena'ya adanmış kutağının yıkılması dışında (ki bu muhtemelen İon Ayaklanması sırasında Sardes'teki Artemis kutağının Atinalı bir çete tarafından yakılmasıyla bağlantılı siyasi bir gündemden kaynaklanmıştı- Herodot'a göre Kserkses sonradan vicdan azabı çekmişti)[45] Yunan dinine müdahale edilmemiş, İran dinlerini veya kültlerini dayatmak için hiçbir girişimde bulunulmamıştı.

Her şeye rağmen Persler Yunanistan'da uzun bir süre kalmamışlardı. MÖ 479'da Plataia Muharebesi'nde tekrar yenilmişler –gerçi Mardonios aynı yıl Atina'yı ikinci defa işgal ettikten sonra– ve nihayet Yunanistan'dan çıkarılmışlardı. MÖ 450 dolaylarında Trakya'nın ellerinden gitmesiyle de Avrupa'daki ilk ve tek kalelerini kaybetmişlerdi. Dolayısıyla İran'ın Avrupa macerası topu topu altmış yıl sürmüştü.

Plataia Muharebesi'nden bir elli yıl daha sonrasına kadar karşılıklı zehir saçılmış ama nihayetinde iki taraf da kesin bir zafer elde edememişti. Gerçi iki tarafın da kazınını –ve kayıpları– olmuştu. Hatta Atina, Mısır'ı istila edip Pers Ülkesi'ne karşı bir Mısır isyanı çıkararak, savaşı uluslararasılaştırmaya kalkışmıştı. Atina'nın bu yurtdışı denemesi felaketle sonuçlanmıştı. Kıbrıs birkaç defa el değiştirmiş ve MÖ 454'de Mısır Satrapı Arsames bir Atina donanmasını kesin bir şekilde yenilgiye uğratmıştı. En sonunda Ege Denizi'nin her iki yakasındaki güçler birbirlerinin nüfuz alanlarını karşılıklı olarak tanıyınca, MÖ 412'de Kallias Barışı yapılmıştı.

KİMİN ZAFERİ?

Böylece bazılarının ebedi Doğu'ya karşı Batı çatışmasının parçası diye tasvir ettiği başlangıç salvoları sona ermişti. Çünkü Yunanlar da-

---

44. İlginç bir şekilde bunun *garpzede* terimiyle muadilinin bulunduğu dillerden biri modern Farsça'dır. Kabaca "Batıcı" [veya Garpçı] diye çevrilebilecek bu terim, yetmişlerde Batı (ve özellikle Amerikan) kültürünün esiri olanlara uygulanmak üzere türetilmişti.
45. Herodot [Herodotos]: 637.

ima çelişkili duygular beslemişti. Daha önce ele aldığımız gibi, Grek-Pers Savaşları sırasında Yunanların tutumu hiçbir zaman tek taraflı değildi ve en militan Yunanlarda bile Pers kültürünün üstünlüğüne gösterilen direnç kadar, ona duyulan hayranlık da kendini belli ediyordu. Plataia Muharebesi'nde Sparta kuvvetlerinin komutanı ve muzafferi Pausanias, daha Kserkses'in işgali biter bitmez Kserkses'ten kızını istemiş ve MÖ 478'de Pers Ülkesi'nin Sparta'yla Yunanistan'ın geri kalanını yönetimi altına almasını önermişti. Söz konusu çelişkili duyguları herkesten çok, yirminci yüzyıl tarihçilerinin Churchill'le kıyasladıkları, Salamis Deniz Muharebesi'nin kahramanı ve Atina'nın büyüklüğünün mimarı, Themistokles sergilemiştir.[46] Olağandışı askeri yeteneklerinin su götürür yanı yoktur ama Salamis'in hemen ardından Kserkses'le gizli kapaklı masaya oturmuştu. Savaştan sonra siyasi muhaliflerince Atina'dan sürülmüştü. Bunun üzerine Susa'nın yolunu tutmuş ve Farsça öğrenip kendine bir Pers eş bularak, MÖ 465'te Kserkses'in sarayına sığınmaya çalışmıştı. Daha sonra Artakserkses'in sırdaşı haline gelmiş ve Pers tebaası kabul edilerek, ömrünün geri kalanını Artakserkses'in sağladığı yüklü bir emekli maaşıyla geçirmişti.

Pers bakış açısıyla Kserkses'in saldırısının, Yunan tarihlerinde resmedilen o büyük olayla hemen hemen hiç ilgisi yoktur. Aksine bu daha ziyade küçük bir askeri harekâttır: Bir ayaklanmayı bastırmaya yönelik cezalandırıcı bir seferdir, Dareios'un devrinden kalan bitmemiş bir iştir. Bizzat Herodot da birçok yerde bunu cezalandırmaktan ibaret bir sefer diye belirtir. Pers hazırlıklarını ve rakamları abartmasına rağmen, ona göre "seferin başlıca amacı" Atina'yı zapt etmektir ve Kserkses Yunanistan'ı fethetmeye hiç niyetlendi mi, noktası tartışmalıdır.[47] Bu asla Batı'ya karşı Doğu'nun bir askeri harekâtı da değildi. Nitekim böyle bir kavramın o dönemdeki mevcudiyeti bile şüphelidir. Bu ne özgür dünyanın despotluğa, hatta ne de Yunanların Perslere karşı koymasıydı. Themistokles'in neredeyse Salamis'in hemen sonrasında Kserkses'le gizli kapaklı masaya oturması, insanın acaba Yunan zaferi göründüğü kadar dört başı mamur muydu diye meraklanmasına bile yol açıyor. Dolayısıyla bu sınırlar içinde Kserkses'in "muazzam saldırısı" başarılıydı: Yunanlara bir ders verilmiş, Atina yağmalanmış, Anadolu Yunanları üzerindeki Pers egemenliği pekiştirilmişti.

Bununla birlikte yenilgi yenilgidir: Her şey olup bittiğinde Pers ordusu fena halde ezilmiş, bu durum bizzat Şehinşah'ın da haysiyetine

46. Örneğin Burn 1962: 226, 258.
47. Herodot [Herodotos]: 643, 657.

dokunmuştu. Ne var ki o kadar küçük düşmesine rağmen, Kserkses dirayetsiz biri değildi ve askeri harekât sırasında Yunanlar hakkında çok şey öğrenmişti. Alınan en önemli ders Yunanların son derece iyi dövüştükleriydi ve sadece hasım olarak değil, müttefik olarak da: Hatırlanacağı gibi, Yunanlar Marathon'dan Plataia'ya kadar bütün muharebelerde Perslerle omuz omuza dövüşmüşlerdi, hem de sadakat ve azimle. Bir başka deyişle, düşmanlıktan ziyade müttefiklikte iyiydiler, dolayısıyla Yunan muharip birlikleri artan oranda Pers ordusunun bünyesine katılmışlardı. Pers İmparatorluğu'nun kuzeybatı hattındaki çeşitli Yunan "kabileleriyle" ilişkisi, birçok yönden Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarının kenarlarındaki Cermen [veya Germen] kabileleriyle ilişkisine yakından benzemektedir. Yunanlar gibi onlar da sürekli bir sıkıntı kaynağı ve onlara karşı düzenlenen cezalandırıcı seferlerin (Kserkses'inkiler gibi, bazılarına bizzat imparatorun komuta ettiği Romen askeri harekâtlarının) nedeniydiler. Bu seferler karışık neticeler veriyordu. Bazıları başarılıydı, bazılarıysa düpedüz felaketle sonuçlanıyordu. Birçok imparator lakabının arasına "Germanicus" [Germania veya Germen Ülkesi Fatihi] adının eklenmesine rağmen, Romalılar çok azında kesin bir zafer kazanmışlardı. Romalıların Cermenlere karşı takındıkları tavır Perslerin Yunanlara karşı aldıkları vaziyetin benzeriydi: Ne de olsa bunlar diplomatik temsilcileri katleden güvenilmez barbarlardı. Gene de bu barbarların kalburüstü savaşçı niteliklerinin farkına varmışlardı. Romalılar da Persler de bunun sayesinde düşman topraklarına yaptıkları ani saldırılardan önce özenle hazırlanılması gerektiğini de anlamışlardı. Böyle karmaşık bir "imparatorluk-barbar" ilişkisinin İngiliz Hindistan'ının Hindistan'ın Kuzeybatı Eyaleti'ndeki kabilelerle ilişkisinde modern bir karşılığı vardır (insanın aklına Hint Ayaklanması'nın [veya "Sipahi Ayaklanması"] tam da bu kabilelerle bastırılması geliyor). Onun için, Romalıların Cermenlere yaptıkları gibi (ve Britanyalıların Peştu kabilelerine yaptıkları gibi), savaşçı nitelikleri göz önünde tutulan Yunanlar en ileri muharip birlikler diye artan ölçüde Pers ordusuna katılmışlardı. Ne var ki doğuştan savaşçılar aşırı gitme eğilimdedirler: Nasıl savaşçı barbarlar nihayetinde Roma'nın sonunu getirdilerse, Pers Ülkesi'ni bitiren de barbarlardı. Büyük imparatorlukla barbarlar arasındaki ilişkinin aynısı dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Arap Halifeliği'yle Orta Asyalı Türkler arasında ortaya çıkmış ve aynı şekilde sonuçlanmıştı.

Kserkses ve haleflerinin Balkan seferinden aldıkları ikinci ders, Yunan kabilelerinin kaçınılmaz bir şekilde bölünmüş olmalarıydı. Üste-

lik bu bölünmeler istismara açıktı. MÖ 480 kadar erken bir tarihte, Salamis Muharebesi'nden hemen sonra, Atina Pers yandaşı Makedonya Kralı Alexandros adına davranan ve Atina'ya Peloponnesos Birliği'nden ayrılma teklifleri sunan bir Pers elçisini kabul etmişti. Artabanos MÖ 480'de Perslere karşı girişilen Khalkidhikia ayaklanmasını askeri güç kullanmanın yanı sıra basbayağı Yunanlar arası husumetleri sistemli bir şekilde istismar ederek bastırmıştı. Perslerin Salamis yenilgisinin ardından yürüttüğü –külçelerle yapılan Pers altını ödemeleriyle desteklenen– diplomatik çabalar bu bölünmelerin yaratılış, derinleşme ve istismar sürecini hızlandırmıştı. Muharebe meydanında elde edemediklerini diplomasi yoluyla kazanmışlardı. Savaş bitmemişti, sadece yöntemler değişmişti. Sonuç Peloponnesos Savaşı'ydı.

Bu defa Şehinşah'ın kılını bile kıpırdatması gerekmemişti. Aksine yan gelip yatmış ve Yunanların birbirlerini paralamalarını izlemiş, arada sırada da şu veya bu tarafa mızrak fırlatmak yerine para yağdırarak yardım etmişti. Örneğin MÖ 412/11 yıllarında Sparta'yla Pers Ülkesi ittifak etmiş, MÖ 394'teki bir savaştaysa –Atina'nın da katıldığı– bir birleşik Pers-Yunan donanması Sparta'yı yenmiş, hatta Pers Ülkesi Balkanlar'daki Yunanistan'a tekrardan akınlar düzenlemeye başlamıştı.[48] Peloponnesos Savaşı'ndan bütün Yunan şehirleri arasından (Perslerin bakış açısıyla) en fazla nefret edileni zararlı çıkmıştı: Atina (unutulmamalı ki Troyalıları/Persleri en çok şeytan yerine koyanlar da esasen Atinalılardı). Sparta'nın Atina'ya üstünlük sağlamasında Pers altını hayati bir rol oynamıştı. Chester Starr'ın yerinde bir ifadeyle parmak bastığı gibi, "Makedonya'nın yükselişine kadar Yunan politikasının gizli efendisi Pers Ülkesi'ydi".[49] Marathon nasıl bir zaferdi o halde?

Askeri tahakkümden azade kalmasına rağmen, Atina Pers kültürünün nüfuzundan kaçamamıştı. Pers mimarisinin Yunan mimarisi –özellikle de Atina'daki yapılar– üzerindeki muhtemel etkisi çok tartışılmıştır. Bizzat Atina Akropolisi'nin bile gerisinde Pers ilhamı bulunduğu anlaşılmış, Persepolis geçit töreni frizleriyle Parthenon frizleri arasındaki benzerliklere işaret edilmiştir. Atina'da Perikles tarafından yaptırılan Odeion'un [Yunanca "şarkı söylenen yer"] yaygın bir şekilde Kserkses'in Plataia Muharebesi'nde ele geçirilen otağı [Farsça "şadravan"] örnek alınarak inşa edildiğine inanılmıştır. Arkeolojik kazılar da Ahamenişlerin sütunlu holleriyle –özellikle Kserkses tarafından

48. Dandamaev 1989: 291-2.
49. Starr 1989: 46.

yaptırılan Persepolis'teki Yüz Sütunlu Hol'e– benzerlikleri bulunduğunu göstermiştir. İnsan bu tür mimari etkilerin İngilizlerin Victoria döneminde Çin işine ve Brighton Pavilion [Brighton Kraliyet Köşkü] gibi diğer oryantalist mimariye düşkünlükleri kadar yüzeysel olduğunu varsayabilir: Yani "Pers işine". Ancak bu topu topu gelip geçici heveslerden daha derinlere nüfuz etmişti. Klasikçi Margaret Miller, söz konusu "Pers işinin" sadece bir yönünü ele alırken şöyle yazmıştır:

> Perikles'in Odeion'u sadece Atinalı bireyin değil, muhtemelen devletin de anlamlı paye ve statü simgeleri için Doğu'ya önem verdiğini göstermektedir. Atinalılar Odeion'u yaparken, İran'da Pers hükümdarlarının zihinlerde belirli bir emperyal heybet duygusu uyandırması için geliştirilen bir yapı tipini bile bile benimsemişler ve Yunan inşaat yöntemleriyle uygulanabilir hale getirmek üzere bir parça değiştirmişlerdi. Pers örnekleriyle duygu veya inanç ortaklığına yol açan bu yapı, imparatorluğa mahsus azametin ifadesidir.[50]

Böyle bir şablonla hareket edilince, Pers Savaşları'nın hemen ardından Atina'nın da bir imparatorluk kurmaya kalkışması hiç şaşırtıcı değildir. Atina'nın "imparatorluğu" asla Ege'nin pek ötesine yayılmamıştı ama imparatorluk kurmaya girişen bir sonraki Balkan devleti bunu başarmıştı. İşte bir sonraki bölümde bunu ele alacağız.

50. Miller 1997: 241.

31. Kaş'ta Likyalılara ait ev şeklinde bir lahit.

32. Bodrum'da Mausoleion'un [Mausolos'un Anıtmezarı veya Halikarnas Mozolesi] bulunduğu alan.

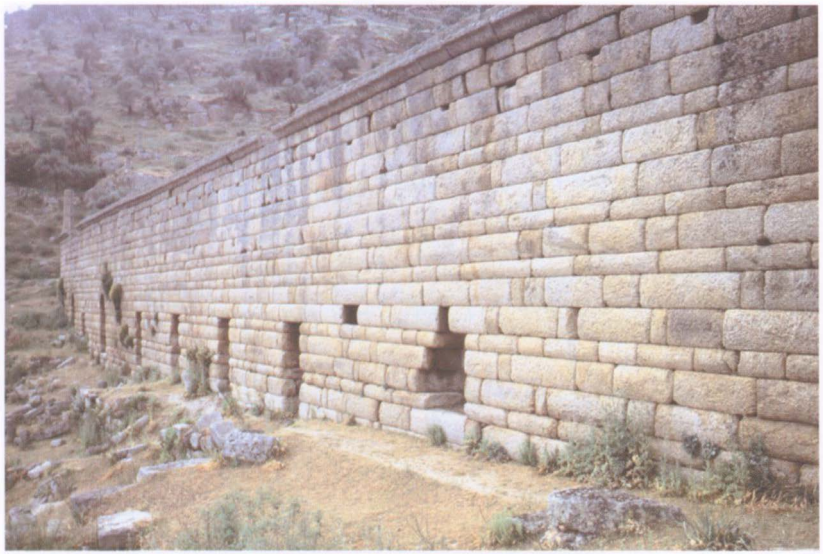
33. Mausoleion'un [Mausolos'un Anıtmezarı veya Halikarnas Mozolesi] İstanbul'daki maketi.

34. Artık British Museum'da sergilenen eskiden Mausoleion'unun üzerinde bulunan Kraliçe Artemisia ve Kral Mausolos'un heykelleri.

35. Mimar Pythios'un tasarladığı Priene'deki Athena Tapınağı.

36. Alinda'da Mausolos tarafından yaptırılan agora.

37. Mausolos'un bir Karya kült merkezi olarak donatıp genişlettiği Labraunda'daki dini yapılar kompleksi.

38. Ahamenişler döneminde ızgara planlı bir şehir olarak yeniden inşa edilen Miletos (görünürdeki ayakta kalan binalar ağırlıkla Roma dönemindendir).

39. Didyma'daki Apollon Tapınağı.

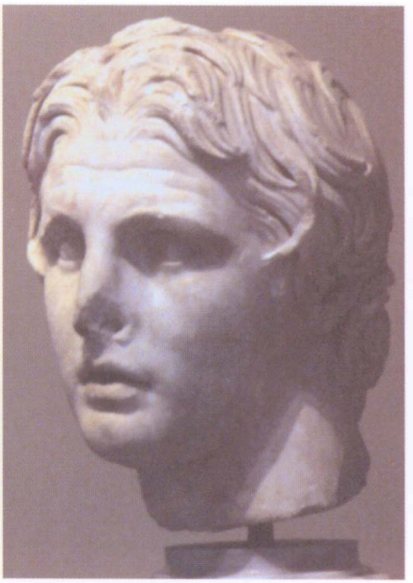
40. Ephesos'taki onarılan yegâne Artemis Tapınağı'nın kalıntıları.

41. Ephesos'ta bulunan Persepolis-İon karma üslubuyla yapılmış aygır şeklindeki bir sütun başlığı.

42. Yunanların Salamis zaferini simgeleyen Yılanlı Sütun. Constantinus'un Delphoi'den getirttiği sütun bugün Konstantinopolis hipodromunda dikili durmaktadır.

43. İskender'in İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki büstü.

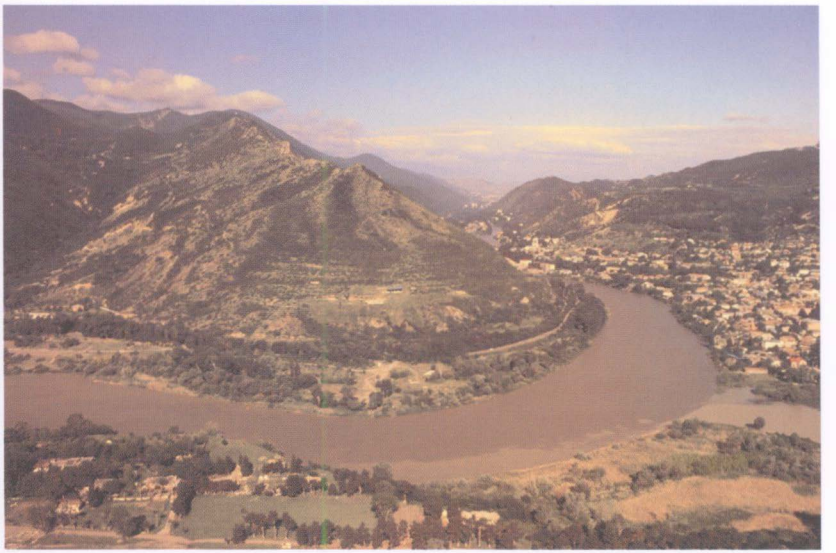
44. Artık British Museum'da sergilenen eskiden Priene'deki Athena Tapınağı'nda bulunan İskender'in yazıtı. ©Trustees of the British Museum.

45. Ürdün'deki Arak el-Emir kır sarayı.

46. Palmyra'daki bir İran tarzı giysi.

47. Modern dini merkez Mtsheta'nın karşısında yer alan Mtkvari (Kura) Nehri kıyısındaki antik Doğu Gürcistan'ın başkenti Armaz-Tsihe [Armazi] kalıntılarından bir görünüm.

48. Doğu Gürcistan'ın Kaheti bölgesindeki tarihi kasaba Nekresi'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bir ateş tapınağının kalıntıları.

49. Ermenistan'ın Zvartnots kasabasındaki bir 7. yüzyıl kilisesi.

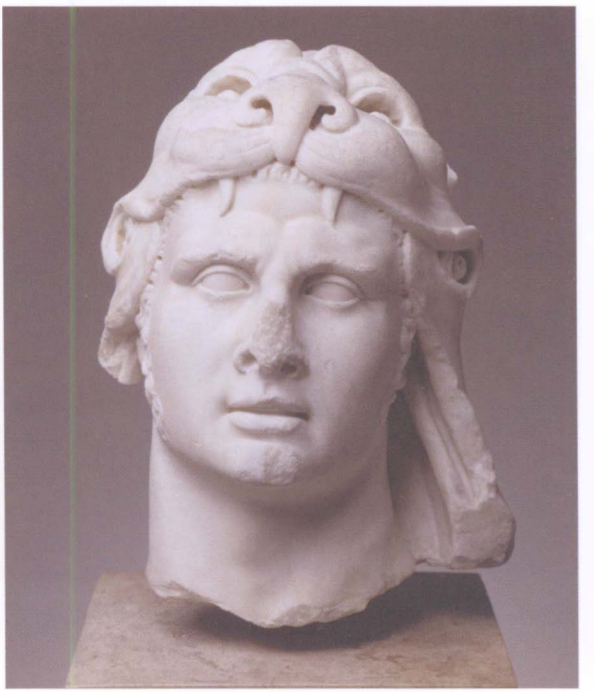
50. Gürcistan'da 11. yüzyılda inşa edilen Samtavisi Katedrali'nde bulunan ve Perslere özgü *Sênmurw* [Simurg, yani Anka] kuşunun yer aldığı bir ayrıntı.

51. Gürcistan'daki 8. yüzyılda inşa edilen Ateni Sioni Kilisesi'nin duvarında yer alan bir Sasani tarzı av sahnesi.

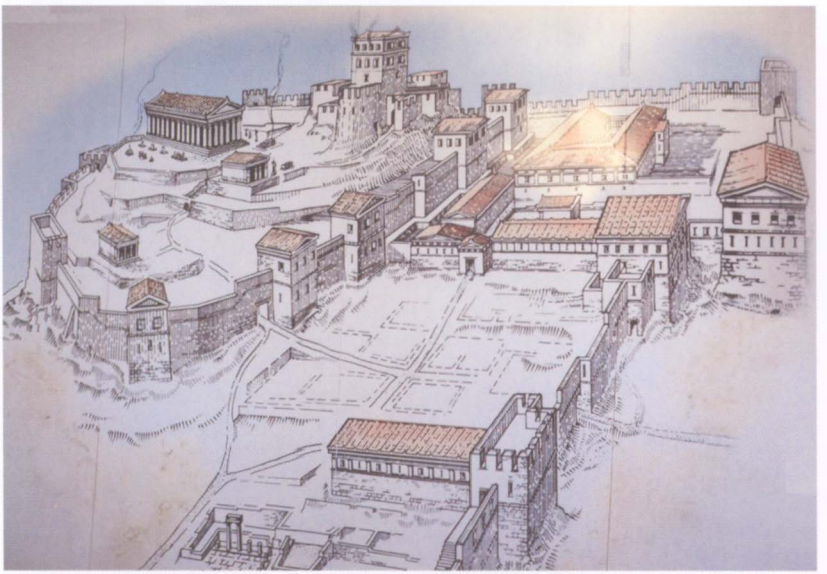
52. MÖ 183'te Pontus Krallığı'nın başkenti yapılan Karadeniz kıyısındaki Sinope'nin surları.

53. IV. Mithradates Eupator'un portresi (artık Louvre Müzesi'nde sergileniyor). © Réunion des musées nationaux (Agence Photographique).

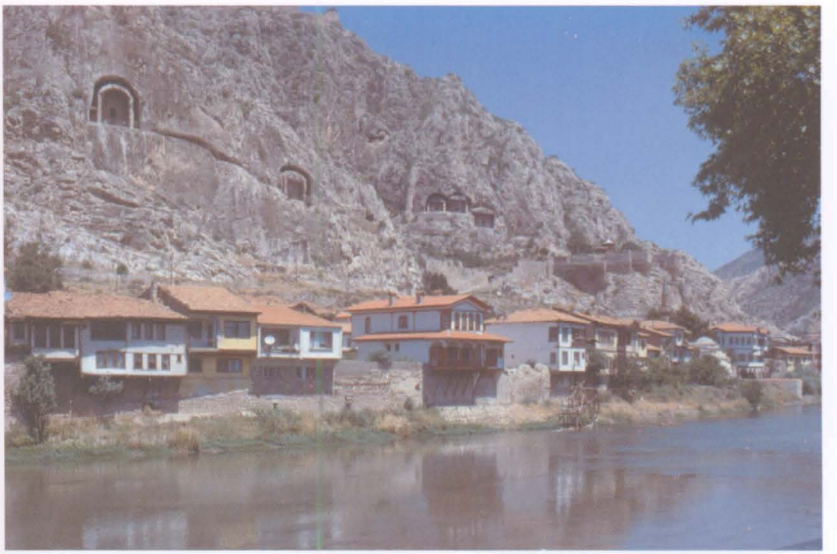
54. Doğu Kırım'daki Bosporos Krallığı'nın başkenti Pantikapaion'un kalıntıları. Ön plandaki bina muhtemelen MÖ 4. yüzyılda inşa edilen *pyrtaneion*'dur.

55. Kerç Müzesi'ndeki Pantikapaion'un canlandırılma çizimi.

56. Bugünkü adıyla Zile'deki Pontus'un en önemli dini merkezlerinden Zela Kalesi.

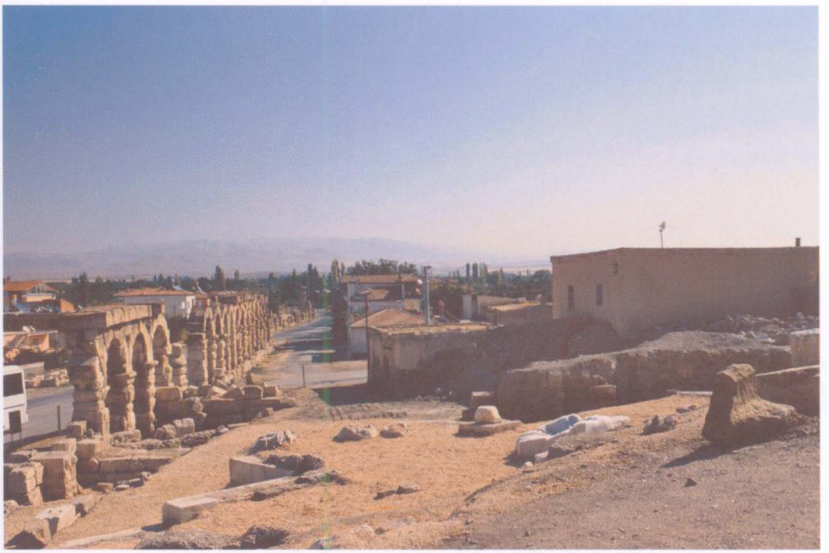
57. Amasya'daki Pontus krallarının kaya mezarları.

58. Amasya'daki üç başlıca kral mezarı.

59. Modern Amasya'ya hâkim Amasya Kalesi.

60. Perslerin hüküm sürdüğü dönemde Kapadokya'nın başkenti olan antik Tyana, bugünkü Kemerhisar (Su kemeri Romalılardan kalmadır).

61. Kommagene'deki Nemrut Dağı'nın doruğundaki hanedanlık kompleksi.

62. Nemrut Dağı'ndaki bir sunak.

63. Nemrut Dağı'nda Kral Antiokhos ve ondan yana çıkan rahipleri tasvir eden *ortostat*'lar [kabartmalı taş blok].

4. Bölüm
Şeytan Kral
Makedonyalı İskender'in İstilası

> Tek dünya: Ticaretle zenginleşen, birbirlerini deniz ve kara yoluyla ikmal etme imkânına sahip, her mensubunun kendi kadim bilgi birikimi ve kültürünü koruyabildiği ülkeler birliği... hepsi tek bir Kral'ın tebaası – bu muhteşem bir tasavvurdu.
>
> Aubrey de Sélincourt
>
> Eski Dünya'nın tam öbür tarafındaki Pers Ülkesi aniden halkları ortak bir deneyimin içine çekmişti. Hintlilerin, Medlerin, Babillilerin, Lidyalıların, Yunanların, Yahudilerin, Fenikelilerin, Mısırlıların hepsi birden ilk defa eklektik yapısı uygarlığın ne kadar ilerlediğini gösteren tek bir imparatorluk tarafından yönetiliyordu. Yakındoğu'da birbirinden kopuk tarihler yaşayan birimler devri kapanmıştı. Gelecekte üzerinde dünya uygarlığının yükseleceği kaide inşa edilmekteydi.
>
> J. M. Roberts

Makedonyalı İskender, en büyük eserleri kabul edilen enternasyonalizmin temelini atması, tek dünyayı yaratması ve Doğu'yla Batı'yı kaynaştırması yüzünden, genelde bütün bir tarihin en önemli şahsiyetlerinden biri addedilir (Resim 43). Görünüşe bakılırsa, yukarıdaki iki alıntı bunu teyit eder gibidir. Nitekim birincisi Aubrey de Sélincourt'un Arrhionos'un *Life of Alexander* ["İskender'in Hayatı", *Alexándrou anábasis*] adlı eserinin Penguin baskısına yazdığı giriş bölümünden alınmıştır. Oysa ikincisi J. M. Roberts'ın İskender'in imparatorluğundan değil, daha önceki Büyük Kyros'un imparatorluğundan bahsettiği *Dünya Tarihi* adlı kitabındandır.[1] İskender'in uygarlığa yaptığı benzersiz katkı onun muydu, yoksa bunu yerle bir ettiği Pers İmparatorluğu mu yaratmıştı?

Şüphesiz, İskender büyük bir imparatorluk kurmuştu ama daha da büyüğünü yok etmişti: Kyros'un imparatorluğu neredeyse 300 yıl sürmüştü, İskender'inkiyse o ölür ölmez çökmüştü. Ayrıca unutulmamalı

---

1. Aubrey de Sélincourt, *Arrian's Life of Alexander the Great*, Penguin Classics baskısının (1958) "Giriş" bölümü: xv-xvi; Roberts 1980: 172.

ki, İskender sanıldığı gibi Batı Asya'nın tamamını fethetmemişti: Hazıra konmuş, mevcut bir imparatorluğu fethetmişti –Kyros ve halefleri oraları ondan çok önce topraklarına katmışlardı zaten: "İskender'in fethettiği topraklar Ahamenişlerin ondan önce ele geçirdiklerinden milim şaşmamıştı".[2] Dahası İskender'in askeri deha ve karizmasının söz götürmezliği inkâr edilmez ama bunun özünden uzaklaşıp, sırf methiyeye dönüşmesine izin vermekle de hataya düşülür. Her şey bir tarafa, hep galip gelmemişti: Örneğin Anadolu'da zapt edemediği Termessos ve Sillyon gibi şehirler vardı; Orta Asya'daki askeri harekâtta o kadar zorlanılmıştı ki, sonunda taviz verip anlaşmaya mecbur kalmıştı; Hindistan seferi o kadar çok hercümerç içinde geçmişti ki, muhtemelen baki kalan onca hikâye bir yenilginin üstüne perde çekmektedir (askeri isyanla yüz yüze gelmiş, canını zor kurtarmış, askerleri neredeyse kontrolden çıkıp çılgınca sağa sola saldırmışlar ve ricat keşmekeşi sırasında hepten ordusunu kaybetmeye ramak kalmıştı). Mirasçısı olduğu imparatorluk aşağı yukarı aynı şekilde yönetilmeye devam etmişti: Daha önce Perslerin kurduğu vilayet sistemi hemen hemen hiç değiştirilmemiş; nitekim valilerin çoğu da görevlerine iade edilmişlerdi. Unutulmamalıdır ki, bu büyük ve kadim bir uygarlıktı. Batıda Babil, Asur ve Mısır, doğudaysa Orta Asya ve Hint uygarlıklarının miraçsıydılar. Dünyadan habersiz (Yunanların bile barbarların diyarı gözüyle baktıkları) Makedonya'dan çıkan bir hükümdar bırakın yerine yenisini koymayı, bu uygarlıkla nasıl aşık atabilirdi ki?

GECE HAVLAYAN KÖPEK: KAYIP KAYNAKLAR VAKASI

İskender'in seferini irdelemeden önce yazılı kaynakları mercek altına almak elzemdir. Çünkü İskender'in bıraktığı en önemli miras edebiyatta yer etmiştir. Eserleri 1970'lerin başlarında yayımlanan –İskender'in en ünlü biyografisinin yazarı– tarihçi Robin Lane Fox, İskender hakkında çağdaşları tarafından yazılan yirmi beşten fazla kitabın yanı sıra, sırf son 150 yılda kaleme alınan 1472 kitap ve makale bulunduğunu hesaplamıştır.[3] O tarihlerden bu yana sürekli yayımlananlar şöyle dursun, bunların sadece İngilizce eserler olduğu ve aynı dönemde Arapça, Farsça veya diğer Avrupa dillerinde yazılanları kapsamadığı göz önünde tutulursa, muhtemelen bu makul bir sayıdır.

2. Boyce ve Grenet 1991: 361.
3. Lane-Fox 1973: 11.

> Kral İskender bu tapınağı Athena Polias'a [Şehrin Koruyucusu Athena'ya] adamıştır (Resim 44).

Yukarıdaki alıntıyla muhtemelen Batı tarihinin en büyük adamı addedilen, hayatına da dünya tarihinin en önemli olayı gözüyle bakılan biriyle ilgili neredeyse *günümüzdeki bütün kaynakların genel toplamına* yer verdim. Bu ibare Türkiye'deki antik şehirlerden Priene'de bulunan Athena Tapınağı yazıtındandır (artık British Museum'dadır). Başka bir şey yoktur. İskender hakkında çağdaşları tarafından kaleme alınan yirmi kadar kitaptan tek bir tanesi bile yadigâr kalmamıştır. Başlıca İskender tarihçilerinden Brian Bosworth, İskender'le ilgili kaynak gereçlerin ciddi eksikliğini –ve elimizdeki acınacak ölçüde az şeyin yetersizliğini– vurgularken, diğer İskender tarihçilerinin de paylaştığı bir hayal kırıklığını ifade etmektedir.[4] Zamanında –iyi kötü– sayısız kaynak vardı. Nitekim Peter Green bu konuda şöyle demektedir: "İskender'in sadece serüvenlerinin yazılmasını arzuladığı değil, bu imtiyaz için bolca para dağıtacağı anlaşılır anlaşılmaz, bütün bir ne idiği belirsiz şair, tarihçi ve belagatçi güruhu kervanına katılmıştı".[5] Bunlardan *hiçbir* eser kalmamıştır. Muhtemelen bunların çoğu Green'in ima ettiği gibi tarih bile sayılamayacak döküntüler olduğundan, zaten yadigâr kalmaya değmeyecekti. Bugüne ulaşan başlıca kaynaklar Diodorus Sikeliotes, Quintus Curtius, Plutarkhos ve –en önemlisi– Arrhionos'un eserleridir: Arrhionos'un MS ikinci yüzyılda yazdığı *Alexándrou anábasis* veya *Life of Alexander* ["İskender'in Hayatı"] adlı eseridir. Strabon'un *Geographika* [*Coğrafya*] adlı eserinin XIV. Kitap'ı İskender'in fethettiği topraklar açısından önemli bir kaynaktır, Polybios'un *Istoriai* [*Tarihler*] adlı eseri önemli bilgiler içerir (bkz. ilerleyen sayfalar), ayrıca bir de Pompeius Trogus'un bölük pörçük ama önemli çalışması vardır. Bunlardan başka çok az kaynak bulunmaktadır. Ne var ki bunlar tam anlamıyla pek "kaynak" addedilemezler: İskender'in ölümünden yüzlerce yıl sonra kaleme alınmışlardır, en önemlisi olan Arrhionos'unkiyse *450* yıl sonra.[6] Bir başka deyişle, biz VIII. Henry'nin ne kadar çağdaşıysak, Arrhionos da o kadar İskender'in çağdaşı sayılır.

Bu tarihlerin zamanlaması son derece önemliydi. Söz konusu başlıca "kaynaklar", imparatorluk yaratma sırasının Roma'ya düştüğü,

---

4. Bosworth ve Baynham 2000'de Bosworth.
5. Green 1996: 163.
6. Nitekim Moses Finley (1985: Bölüm 2), İlk Çağ tarihiyle ilgili modern tarih anlamında neredeyse hiç "kaynak" olmadığına dair kusursuzca uyarıda bulunmuştur: Yani günümüze kadar ulaşan hiçbir belge yoktur, yazılı kaynaklarımızın *hepsi* türevdir.

Roma'nın dur durak bilmeksizin itinayla bir imparatorluk yaratmakla meşgul olduğu ve Romen emperyalizminin her şeyi nalıncı keseri gibi kendine yonttuğu bir devire, Romen emperyal gücünün yükselişine karşılık geliyorlardı. Örneğin Diodorus Sikeliotes, Roma'nın Pompeius'un komutasında en hızlı şekilde yayıldığı zamanlarda, cumhuriyetin son döneminde, yani MÖ 60'la 30 yılları arasında yazmıştı. Dahası bu askeri bakımdan efsanevi güçlere sahip şahsiyetlerin çağıydı: Marius, Sulla, Pompeius, Caesar, Antonius ve Octavius gibi şahsiyetlerin hepsi de Doğu'ya sefer düzenlemişti, dolayısıyla ideal bir Doğu fatihi imgesini diriltmenin tam zamanıydı. Hem Quintus Curtius hem de Plutarkhos eserlerini MS birinci yüzyılda, cumhuriyet bir imparatorluğa dönüşür dönüşmez kaleme almışlardı, bu nedenle İskender'in imparatorluğu ideal –elbette ki akla da uygun– örnek ihtiyacını karşılıyordu. Arrhionos da *Alexándrou anábasis* ["İskender'in Hayatı"] adlı eserini, Basra Körfezi'ne kadar askeri harekât düzenleyerek, fetihleri herhangi bir başka imparatordan daha doğuya uzanan, İmparator Traianus'un devrinde yazmıştı (aslında Arrhionos Traianus'un halefi Hadrianus'un saltanatı sırasında Kapadokya valisiydi). Nitekim İskender'in ruhu Traianus'un canına işlemiş: Ta Hindistan'a kadar sefer düzenlemeyi düşünerek, bilinçli bir şekilde onu taklit etmeye kalkışmış ve Babil'de iddialara göre İskender'in öldüğü odayı ziyaret etmişti. Onun için Arrhionos'un İskender'i, İskender'inki kadar kendi döneminin de ürünüydü. Bir başka deyişle İskender hakkında bildiklerimiz büyük ölçüde bir Romen kurgusuydu –ne olsa onu "Büyük" kılanlar Romalılardı.[7]

İskender hakkında yazan bütün bu kaynakların Quintus Curtius (ve eserlerinden bölük pörçük parçalar kalan Trogus) dışında Yunan olması da önemlidir. Aşağıda ele alacağımız üzere, Yunanlar ve Makedonlar birbirlerine kin duydukları gibi, Yunanlar o dönemde İskender'e gaddar bir despot gözüyle bakıyordu, dolayısıyla Romalılara onu bir kahraman gibi sunmaları için hiçbir neden yoktu. Ancak bunları

7. İşin ilginç yanı, modern bir emperyal güç imparatorluk sınırlarını İskender'in fetihleriyle örtüşür şekilde ilk defa kısmen doğuya doğru genişletmeye başladığında – Britanya'nın geç on dokuzuncu yüzyılda Hindistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ne girişiyle– aniden İskender'e merak sarılmıştı. Bu merak patlaması güya ordusunun torunlarının (Kâfirler, Hindukuş Dağları halkı) keşfedildiğine dair haberlerden, (en ünlüsü Kipling'in *The Man Who Would be King* ["Kral Olacak Adam"] olan) romanlara, (Aurel Stein'in *On Alexander's Tracks to the Indus* ["İskender'in İzinden İndus Nehri'ne"] adlı eseri gibi) arkeolojik araştırmalardan, erdemlerini hiç eleştirmeden göklere çıkaran yeni akademik incelemelere (İskender tarihçisi W. W. Tarn esas itibarıyla bu devrin ürünüdür ve *Alexander the Great* ["Büyük İskender"] (Cambridge 1948) adlı eserine çoğu çağdaş tarihçi tarafından aşırı övücü gözüyle bakılmaktadır) kadar uzanmıştı.

Yunanistan'ın Romalılarca fethi zihinlerde hâlâ tazeyken yazıyorlardı –aslında Diodorus o çağda yaşamıştı– ve bu fetih acımasızca, şiddetli ve yüz kızartıcı bir şekilde gerçekleşmiş, Romalılar Yunanistan'ı el altındaki bir köle kaynağına çevirmişlerdi. Nitekim Sulla MÖ birinci yüzyılda Atina'yı Kserkses'in beşinci yüzyılda yaptığından daha beter yağmalamıştı. Dolayısıyla Yunanlar kendilerine mahsus bir kahramana ve Romalılarınkinden daha büyük olduğunu gösterebilecekleri bir imparatorluk geçmişine ihtiyaç duymuşlardı. Bu nedenle İskender'i benimsemekle hazırdaki ve ideal bir örnekten yararlanmışlardı. İskender bir Romen kurgusuyken, bir Yunan kurgusu halini de almıştı ve ikisi de bunu siyaseten göz boyamak için kullanmışlardı. Zihinlerimizde o zamandan beri yer eden özellikle "Yunan İskender'dir". Tarihçi Diana Spencer bu konuda şöyle yazmıştır: "Traianus'dan itibaren… İskender'e ilginin tekrar can bulduğunu görürüz çünkü tek adam yönetimi özgürlük ve tiranlık anlayışlarının tekrardan masaya yatırılmasını gerektiriyordu, nitekim Yunan yazarlarının eserlerinde İskender'in şanlı, lekesiz Yunan kahramanlığının cisimleşmesi olarak dirilttiğini fark ederiz."[8]

Bu nedenle –Yunan tarihinin en önemli olayı– İskender'in, kronikle-rini kayda geçirecek bir Herodot'un veya bir Thukydides'in bulunduğu daha önceki gelişmelere kıyasla, katbekat daha az belgelendiği ortaya çıkmıştır. Bilgi edinmek için ya çağdaşları (veya yakın tarihlerde yaşayan) biyografi yazarlarına –Belisarios'un Prokopios'u, Pizarro'nun Zárate'si, hatta Cengiz Han'ın Cüveynî'si vardı– ya da Caesar'ın *Commentarii* [bir kısmının Türkçe'si *Gallia Savaşı* diye yayımlanan] adlı eserlerinden Babür'ün *Babürname*'sine kadar, kendi özyaşam öykülerine başvurabileceğimiz, kıyaslamaya değer daha sonraki fatihlerin serüvenleri şöyle dursun, günümüze Makedonya Kralı Philippos hakkında daha ünlü oğlundan bile daha fazla bilgi ulaşmıştır.

Genelde en güvenilir "kaynak" gözüyle bakılan Arrhionos'un artık izi silinen kayıtlara o zamanlar erişebildiği doğrudur. Kayıp başlıca kaynak İskender'in komutanlarından, daha sonra da kendini Mısır kralı ilan eden Ptolemaios'dur. Arrhionos, bir kral olarak Ptolemaios'un yalan söylemeyi mevkiine yakışık düşmeyecek saydığına inanarak (bu en hafifinden hükümdar ve siyasetçilerin asla yalan söylemediklerine dair alışılmamış bir imadır), onu en güvenilir kaynak diye görür. Oysa Ptolemaios, İskender'in diğer komutanları gibi, savaş ağasına dönüşen bir çapulcuydu –zaten insan bir ordunun konuşan iki yılanın kılavuz-

8. Spencer 2002: 37.

luğunda çölü geçtiğini anlatan birinin nasıl güvenilir bir kaynak addedildiğine şaşıyor! Bosworth haklı nedenlerle günümüz uzmanlarının sırf Arrhionos Ptolemaios'tan alıntı yaptığı için Ptolemaios'tan bir kaynak diye bahsetmelerinin hata olacağına parmak basmaktadır.[9] Arrhionos her halükârda Ksenophon'un mükemmel hükümdarın idealize edilmiş bir portresini sunmak üzere yazdığı, Büyük Kyros'un hayatını romanlaştırdığı *Kyropaidia* [*Kyros'un Eğitimi*] adlı hikâyesine adamakıllı hayranlık duyduğunu saklamamıştır. Arrhionos'un İskender'in hikâyesini Ksenophon'un *Kyropaidia*'sını örnek alarak işlemesi de şüphesiz kahramanını idealleştirmek uğruna gerçeğin çarpıtılmasıdır. Nitekim Richard Billows "İskender'e dair biyografi geleneğinin en göze çarpan özelliklerinden biri, bunların onu mazur gösterme ve/veya onu pohpohlama eğilimi barındırmaları ve onun insanüstü tabiatını sergileyen işitilmedik hikâyeler icat etmeleridir: Bilebildiğimiz kadarıyla bu durum az ya da çok bütün 'İskender tarihçileri' için geçerlidir" derken buna işaret etmektedir.[10]

İskender'le ilgili kaynak konusu –veya kaynak yokluğu– ciddi bir meseledir. Sherlock Holmes'un hikâyesindeki şu tuhaf gece havlayan köpek vakası[11] gibi, İskender menkıbesinin tamamındaki en önemli noktalardan biri dikkat çekecek ölçüde baki kalan *hiçbir* doğrudan kaynağın bulunmayışıdır. Sayısız miktarda eski kaynak çok zaman önce ortadan kalkmıştır –bu durum genellikle İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasıyla açıklanır. Ancak İskender'in hayatını çevreleyen olaylar özellikle seçilerek tarihten kesilip atılmış gibi gözükmektedir. İskender hakkındaki onunla çağdaş *bütün* eserlerin (unutmayın ki yirmiden fazlaydı) kaybolması dikkat çekicidir. Yoksa bugüne kadar ulaşan hiçbir yazılı kaynağın bulunmaması bundan ötürü müydü: Yani İskender'e dair tek bir yorumu mu korumak amaçlanmıştı?

Sansür ve delillerin karartılmasının antik dünyada da günümüzdeki kadar etkin olduğunu kavramak önemlidir. İskender'in kendisi de, sadece işine gelen yorum sonraki kuşaklara kalsın diye, ömrü boyunca mektup ve diğer delillere el koyarak sıkı bir gerçeği sansürleme uygulaması yürütmüştü. Askeri harekâtı sırasında seferin resmi tarihçisi

---

9. Bosworth ve Baynham 2000'de Bosworth: 4.
10. Bosworth ve Baynham 2000'de Billows: 288.
11. Bu o kadar sık alıntılanmıştır ki, neredeyse açıklama gerektirmeyen standart bir mecaz haline gelmiştir. Bu mecaz Sir Arthur Conan Doyle'un *Sherlock Holmes'ün Anıları* adlı kitabında derlenen kısa hikâyelerinden "Gümüş Şimşek" adlı olanıyla ilgilidir. Bu hikâyede Müfettiş Gregory, Holmes'a "Özellikle dikkatimi çekmek istediğiniz bir nokta var mı?" diye sorar ve Holmes da "Köpeğin o geceki garip davranışları" diye cevap verir. Diyaloğun devamında, Müfettiş "Ama köpek o gece bir şey yapmamış ki", Sherlock Holmes'sa "Garip olan da bu ya" der.

(Aristoteles'in yeğenlerinden biri) Kallisthenes'i bile öldürtmüştü. İskender bir keresinde de Dareios'tan gelen bir mektubu kasten gizlemiş ve siyasi emelleri için bir diğerinin de sahtesini kaleme aldırtmıştı. Mektupların, vasiyetlerin ve konuşmaların sahtesi başka yerlerde de yaygındı. Ktesias'ın Pers İmparatorluğu tarihi [*Pershika*], fethinin yolunu yapmak için İskender'le birlikte geniş ölçüde tekrar yazılmıştı. Yüzyıllar sonra Makedonya Kralı V. Philippos, MÖ 197'deki Kynoskephalai Muharebesi'nde Romalılara yenik düşünce onların eline geçmesin diye Pella'daki Makedonya kraliyet arşivini yaktırmıştı. Elbette bu fiil İskender'le ilgili belgelerin nasıl bu kadar kolaylıkla tarihe karıştığını ve günümüze ulaşmadığını göstermektedir. Bütün bunlar sansürün nasıl uygulandığına, belgelerin nasıl hasır altı edildiğine ve kayıtların nasıl bu kadar rahatça tahrif edilebildiğine, hatta edildiğine dair manzaranın vahametini katlamaktadır. Dolayısıyla İskender'le ilgili genel kanımız binlerce yıl içinde özenle tertip edilip pekiştirilen bir imgedir.[12]

Başlıca İskender tarihçilerimizden Brian Bosworth, "fethettiği halklardan kalan doğrudan veya dolaylı hiçbir tanıklık"[13] bulunmadığına işaret etmektedir. İskender'e dair elimizdeki bütün görüşlerin de Yunan ve Romen methiyelerinden kaynaklandığı kesinlikle doğrudur. Belki bu noktada sansürden kurtulan, ayrıca sadece Yunan ve Romen kaynaklarımızdan çok daha çağdaş olmakla kalmayıp, fethedilenlerin bakış açısını yansıtan, az sayıdaki kaynağa parmak basmak işe yarayacaktır. Dünya edebiyatında en sık alıntı yapılan eserle işe başlayabiliriz: *Kitab-ı Mukaddes*'le. *Daniel Kitabı*'nda İskender'in imparatorluğundan üstü kapalı bir şekilde ölüm ve yıkımdan başka bir şey getirmeyen "dördüncü krallık" diye bahsedilir (ilk üçü Babil, Med ve Pers krallıklarıdır) (Daniel 2:40). Bu niteleme "...korkunç, ürkütücü, çok güçlü dördüncü bir yaratık gördüm. Büyük demir dişleri vardı; yiyip parçalıyor, artakalanı ayakları altında çiğniyordu. Kendisinden önceki yaratıklara benzemiyordu..." denilerek alegorik bir ifadeyle daha da genişletilir (Daniel 7:7; "dördüncü bir yaratık" genelde "dördüncü krallık", yani İskender'in imparatorluğu diye yorumlanır). *Birinci Makabiler Kitabı*'nda da İskender'e çok farklı bir gözle bakılır (1:2-3): "O birçok sefer sırasında müstahkem şehirleri ele geçirdi ve kralları katletti... ve sayısız ülkeyi yağmaladı." *Makabiler*'de İskender'in halefleriyse çok daha az övgüyle söz edilir: "Dünyada tarifsiz ızdıraplara

12. Trogus, *The Philippic History* [*Historiae Philippicae*, "Philippos Tarihleri"] 12.5.7, Parmenion ve Philotas'ın idamlarının ardından; Green 1990: 311; Briant 2002: 839-40.
13. Bosworth ve Baynham 2000: 25.

yol açtılar." O dönemin İskender'in istilası hakkındaki Babil belgeleri Makedon egemenliğinden ziyade Pers yönetiminin tercih edildiğini gösterir.[14] İşin ilginç tarafı İskender'i gaddar ve sevimsiz bir despot diye resmeden, Augustus'un hükümranlığı sırasında yaşayan Galyalı tarihçi Pompeius Trogus'tu. İranlılar açısındansa onunki "şer hükümdarlığı" veya o basbayağı "Şeytan Kral'dı".[15]

Belki İskender'le ilgili asıl "kaynağımız" hepsinden en eskisi ve en çok gözden kaçanıdır: Ksenophon'un *Kyropaidia*'sı, yani onun idealleştirdiği Büyük Kyros'un hayatıdır. Tabii ki bundan bir kaynak diye bahsetmek tarih yanılgısıdır: Daha İskender doğmadan yazılmıştı. Gene de bu o kadar saçma mı? Başlıca kaynağımız Arrhionos, daha önce gördüğümüz gibi, İskender'in hayatını bilinçli bir şekilde Ksenophon'un Kyros'un hayatını örnek alarak bina etmişti. Ksenophon, ideal bir hükümdarın *nasıl olduğunun* aksine *nasıl olması* gerektiğini tasvir ederken, gerçek bir tarihi şahsiyeti kullanmakla o zamandan beri takipçileri bulunan biyografik bir kalıp yerleştirmişti. Nitekim antik Yunan ve Romen biyografi yazarları da aynı yolu tutmuşlardır: Gerçek İskender'den değil idealleştirilmiş bir simgeden bahsetmektedirler. Diana Spencer haklı nedenlerle şu soruyu ortaya atmaktadır: "Bir kitabevinde Arrhionos veya Curtius'un İskender hakkında yazdıkları antik tarih bölümünde yer alırken, neden [Mary Renault'un romanları] *The Alexander Trilogy* ['İskender Üçlemesi'] roman rafında dursun ki?"[16]

BÜYÜK İSTİLA (HARİTA 6)

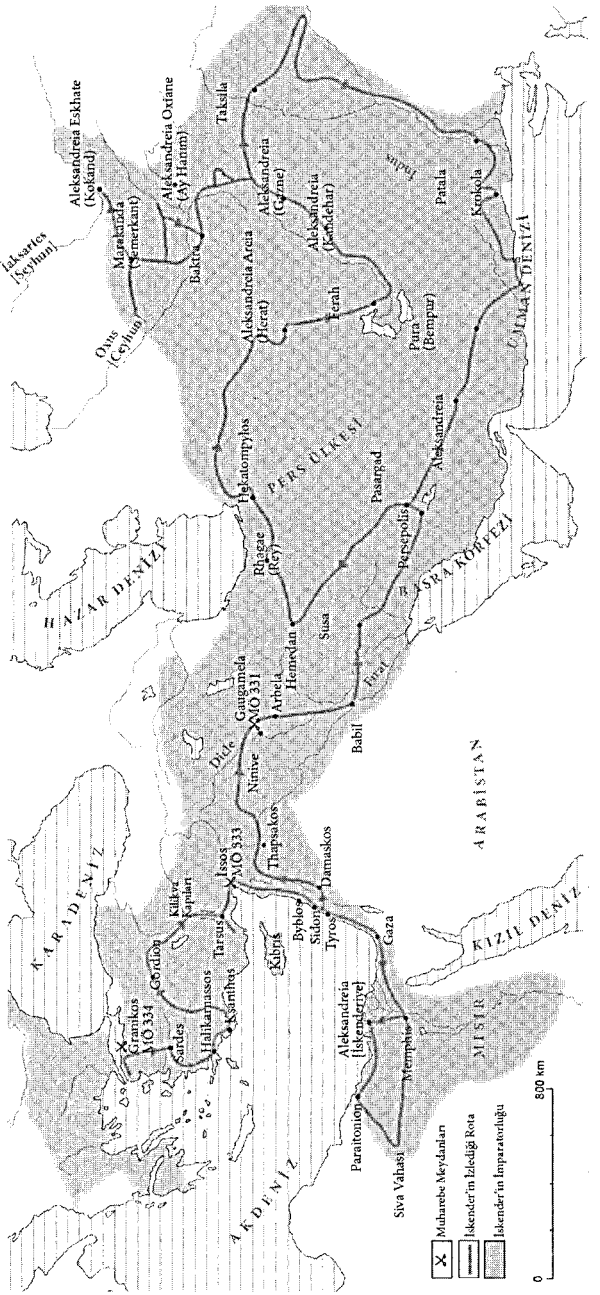
Pers Ülkesi'ndeki Makedon egemenliği ucu ucuna bir yüzyıl sürmüştü. Ayrıca Pers tarihinde epeyi silik bir şekilde geçtiği gibi, arkeolojik kayıtlar bakımından da (Persepolis'in külleri dışında) pek iz bırakmamıştır: Ne büyük yapılar ne kurulan şehirler ne de kesinlikle bu döneme atfedilebilecek önemli herhangi bir bina vardır. İskender'in seferinde yaşanan gerçek gelişmeler fazla yer tutmaz. Makedonya Krallığı'nın yayılması ve askeri gücünün inşasında büyük rol oynayan babası Büyük Philippos'un MÖ 336'daki ölümünün ardından

---

14. Briant 2002: 862-4.
15. Briant 2002: 862-4; *Birinci Makabiler Kitabı* 2-3, 9; Trogus, *The Philippic History* [*Historiae Philippicae*, "Philippos Tarihleri"] 11.6.4; Roisman 2003'de Heckel: 225. Ayrıca bkz. *Karnamag-i Ardeşir*. Bkz. Wiesehöfer 1996: 168, Gutas 1998: 34-40. Zerdüştçülük bakış açısıyla İskender Boyce ve Grenet: 3-17. İskender'den söz edilen çağdaş Babil kaynakları [çivi yazısı tabletleri]: Sachs, Abraham ve Hunger, Hermann [Harf Çev. ve Der.] [*Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*], 1988. İskender'in Şehname'deki haliyle bir yarı-Pers kahramana dönüşmesi daha sonraki bir dönemin geleneğine, esas olarak *Kur'an* geleneğine özgüdür.
16. Spencer 2002: 212.

İskender, Makedonya ve Yunanistan üzerindeki hükümranlığını çarçabuk pekiştirmiş, bu yönde yol alırken MÖ 335'te kadim Thebai şehrini haritadan silmişti. MÖ 334'de Pers İmparatorluğu'na saldırmak için Hellespontos [Çanakkale Boğazı] üzerinden Asya'ya geçmişti. Troya'ya kısa mesafedeki Granikos Nehri [bugün Kocabaş veya Biga Çayı] yakınlarında küçük bir Yunan-Pers birliğiyle ilk çatışmasından sonra önemli bir Pers gücüne ilk defa MÖ 333'te Kilikya'daki İssos'ta galip gelmiş, iki yıl sonra da Persleri Mezopotamya'daki Gaugamela Ovası'nda kesin yenilgiye uğratmıştı. Bu iki muharebe arasındaki sakin devrede Levant kıyısından Mısır'a kadar yürümüş, sırayla Fenike limanlarını ele geçirmişti: Byblos, Sidon [bugün Sayda], Tyros [Sur] ve Gaza [bugün Gazze]. Tyros ve Gaza yağmalanmış ama güya Batı Çölü'nde bulunan Siva Vahası'ndaki kâhine akıl danıştığı Mısır kılına halel gelmeden düşmüştü.

Gaugamela'nın ardından Babil, Susa, (yerle bir ettiği) Persepolis ve Hemedan gibi Pers saltanat merkezlerini yağmalaya yağmalaya ilerledikçe ona bütün bir Pers İmparatorluğu'nun kapısı bacası açılmış, peşine düştüğü III. Dareios'u nihayet MÖ 330'da Kuzeydoğu İran'ın Hekatompylos şehrindeki ölüm döşeğinde yakalamıştı. Dareios'un can vermesiyle bu takip sona ermemişti çünkü Pers tahtına göz diken hasım satraplar, yani önce Bessus sonra da Spitamenes, izleyen iki yıl boyunca onu daha doğuya, Orta Asya'nın içlerine çekmişti. Baktriane prenslerinden birinin kızı Roksane'yle bu seferi sırasında evlenmişti. Düğün dernek ve Spitamenes'in ölümüyle birlikte giriştiği temizlik hareketlerinden sonra MÖ 327'de Hindukuş Dağları'nı aşıp, Pers İmparatorluğu'nun Hindistan'daki en doğu vilayetlerine girmişti. İndus Nehri yakınlarındaki "zapt edilmez" Aornos kalesini alıp, Hint Kralı Poros'la çatışmasının ardından, MÖ 325'te tekrar batıya yönelmişti. Pers Ülkesi'ne dönüşte geçtiği Belucistan çöllerinde ordusunu ve komutanını kaybetmekten, efsanesini de heba etmekten son anda kurtulmuştu. Her nasılsa İskender ve ordusunun bakiyesi hayatta kalmış, Pers saltanat merkezlerinin her birine zaferle girmişlerdi: Persepolis, Pasargad, (III. Dareios'un kızıyla evlendiği) Susa ve nihayet Babil'e. Asya topraklarına adım attıktan on bir yıl iki ay sonra, MÖ 10 Haziran 323'te Babil'de hayata gözlerini yummuştu.

6. Makedonyalı İskender'in seferleri (Roaf'ınki örnek alınarak 1990).

İskender'in dünyayı fethi işte böyle sona ermişti –ve dünyanın İskender'i fethi başlamıştı. Kişi ölmüş, mit doğmuştu. Bundan Batı'nın en önemli simgelerinden, Avrupa kimliğinin temel taşlarından biri –ve Doğu-Batı mitinin başlıca simgesi– türemişti. İzlanda sagaları [menkıbe] ve Orta Çağ efsaneleri bu büyük adamı aşırı derecede övmüş; kahramanlık hikâyesi o kadar dallanıp budaklanmıştır ki, İskender efsanelerinde iş çığırından çıkmış, canavar ve iblislerle, Hunlar ve Japonlarla, Yecüc ve Mecüc'le dövüştürülmüştür. O süper bir kahramandır, Yunan uygarlığıyla genellikle herkesten fazla ilişkilendirilen, o zamanlardan beri Yunanların kendi kahramanları gözüyle baktıkları biridir –Herakles ve Akhilleus'u gölgede bırakan bir Yunan kahramanıdır. Bugün bile mezarının Mısır'da bulunduğunun ileri sürülmesi, Yunanistan hükümetinin resmi demeçler yayınlamasına yol açmakta ve bir Hollywood filmi Yunanistan'ın bu konuda resmen dava açma tehdidine maruz kalmaktadır. O Helenleştirmenin arketipi, Yunan uygarlığını bilinen dünyanın her tarafına yayan ve başarılı bir şekilde doğudaki büyük şeytan devlete karşı bir Pan-Helen seferi başlatan diye tasvir edilmektedir: Bir başka deyişle Ön Asya Yunanlarını Pers boyunduruğundan kurtaran ve Kserkses'in Atina'yı yerle bir etmesinin öcünü alan diye resmedilmektedir.

Norman Davies, El-Cid'i ve milli kahramanların icat edilişini ele aldığı *Avrupa Tarihi* adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Avrupa kimliğinin durumu hakkında yorum yaparken, Avrupa'nın henüz ne bir erkek ne de bir kadın kahramanı bulunduğunu hatırlatmak yersiz sayılmaz."[17] Oysa İskender tastamam bunun için biçilmiş bir kaftandır. İskoçya'dan Rusya'ya Avrupalı kralların bu adla anılmaları ve bunun veya türevlerinin bütün Avrupalı erkek (ve kız) çocuklarına *Kitab-ı Mukaddes* dışından verilen en popüler isim haline gelmesi boşuna değildir. Ne var ki ister El-Cid ister Robin Hood isterse Timur olsun, İskender de herhangi bir milli kahraman kadar ideal örneğe uysun diye çarpıtılmıştır ve yeniden icat edilen ulusal kahramanlar, nihayetinde orijinaliyle uzaktan yakından hiçbir benzerlik taşımazlar.[18]

---

17. Davies 348.

18. Üstüne basmalıyım ki, El-Cid (veya İspanyolca'sının türetildiği asıl Arapça lakabıyla *el-Seyyid*), Mağriplilerle *omuz omuza* dövüştüğü kadar onlara karşı da savaşmıştı. Aslında Timur ilginç bir şekilde İskender'le benzerlik gösterir. Özbekistan 1990'da bağımsızlığını kazanır kazanmaz, bir ulusal kimlik arayışı sırasında Timur'u milli bir kahraman diye yeniden icat etmişti; oysa on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Özbek boyları Orta Asya'yı Timurlu mirasından koparma girişimlerinin parçası olarak, Timur ve Timurlu sülalesini *damnatio aeternae*'ye mahkûm etmişlerdi [ebediyen lanetlemişlerdi] (bu süreçte Timurlu anıtlarını da ortadan kaldırmışlardı).

YUNAN KAHRAMANI MI MAKEDON SAVAŞ AĞASI MI?

İskender'in nihai Yunan kahramanı yerine koyulması görüşünün galebe çalmasına rağmen, unutulmamalı ki İskender bir Yunan değil, Yunanların özellikle barbar saydıkları bir halkın mensubuydu. O bir Makedon'du.[19] Elbette bu başlı başına bizi yorum yapmaktan alıkoyacak bir neden değildir: Yunanların gözüyle bir "barbar" ille de bizim anladığımız manada barbarlığı ifade etmez, aksine daha çok bir "yabancıyı" akla getirir. Bununla birlikte Yunanlar "genelde Makedonları yarı-vahşi, iki çift laf etmeyi beceremeyen, yozlaşmış siyasi kurumlara sahip, savaşçılıkları kayda değmeyen, sözlerinde durmamayı alışkanlık haline getirmiş, ayı postlarına bürünen, aşırı ölçüde hatta hayvanca içki âlemlerine dalan, düzenli aralıklarla suikast ve ensest nöbetine tutulan" bir halk sayıyorlardı. Çünkü İskender'in içinde yetiştiği toplum "incelikten yoksun, kaba ve yaygaracı profesyonel askerlerden meydana gelen, aynı hoyrat enerji ve şevkle ata binen veya içen veya dövüşen veya zina yapan bir erkek dünyasıydı"[20] –Makedonya sarayı Yunan uygarlığını genellikle ilişkilendirdiğimiz Atina'ya özgü elit aydınlanma dünyasından çok bir Viking ordugâhını andırıyordu.

Yunanlar, İskender'den önce, babası Büyük Philippos'un döneminde bile onları en az Persler kadar –veya daha da– tehditkâr buluyorlardı. Demosthenes, Philippos'u en hafifinden Artakserkses'le kıyaslamış ve Philippos'u "meşruti monarşi ve demokrasinin uzlaşmaz düşmanı"[21] yerine koyarak, Atinalı hemşerilerini Makedonlara karşı Perslerle ittifak etmeye zorlamıştı. Philippos'un ölümüyle birlikte Yunanistan Makedon egemenliğinden kurtulmaya çalışmış, bu da genç İskender'in kaybedilen toprakları geri almak için bir askeri harekât başlatmasına yol açmıştı.

Şüphesiz İskender'in dehşetengiz vahşetiyle Thebai'yi yağmalayıp yok etmesi, Yunanistan'da yabancı sanısı yaratmasına yetmişti. Arrhionos'a göre "Evleri basıp sakinlerini öldürmüşler; diğerlerini mukavemet göstermeye kalkıştıkça kesip biçmişler; hatta bazılarını tapınak sunaklarına sarıldıklarında bile, ne kadınların ne de çocukların canlarını bağışlamışlardı... Şehrin kendisini yerle bir etmeye... karar vermişlerdi. Bütün toprakları... müttefikler arasında paylaştırılacak; kadınlar, çocuklar, hayatta kalan bütün erkekler köleleştirilecekti."

---

19. İskender'in kendini Yunan saydığı ileri sürülebilir tabii ki –ama buna dair elimizde sadece daha sonraki Yunanların iddiaları bulunmaktadır ki o zaman da İskender'in başarısını bir Yunan başarısı diye şekillendirmek kaçınılmaz hale gelmişti.
20. Green 1996: 6, 13 ve 40.
21. Alıntıya Lynette Mitchell 2007'de yer verilmiştir: 12-13.

Yunanistan'a yönelik daha önceki hiçbir saldırı bu kadar insafsızca değildi. Thebai'nin Kral Oidipus ve [şair] Pindaros'un şehri, Atina'yla kıyaslanabilir ölçüde bir Yunan uygarlığı merkezi olduğunu vurgulamadan geçemeyiz: İskender bu şehri haritadan silmişti. Persler bile Yunan topraklarında bu kadar ziyana yol açmamışlardı ve antik kaynaklardan en azından Polybios bunu basbayağı yersiz bir vahşet diye mahkûm eder.[22] İskender'in Thebai'yi yakıp yıkmasının nedeni güya şehrin Kserkses'in istilası sırasında Perslerin yanında yer almasıydı –oysa Makedonya da Perslerden tarafa çıkmıştı. Yağma sırası Atina'ya gelmişti, şehrin yurttaşlarıysa bir katliama hazırlıklı bulunuyorlardı.

Bu hıncı tırmandıran belki de Yunan kültürel züppeliğinin yüzyıllar boyunca Makedonlara tepeden bakmasıydı. Sonuçta Atina İskender tarafından tahrip edilmemişti. Gerçi bu herhangi bir Pan-Helen ülkü nedeniyle değildi. Tek başına İskender'in ordusuyla ilgili rakamlar bile bunu destekler: 43.000 piyadeden sadece 7000'i Yunan'dı; 6000 süvariden sadece 600'ü Yunan'dı; 160 gemiden sadece yirmisini Atina vermişti (ki Atina'nın elinin altında 300 gemi vardı).[23] Dolayısıyla Asya'yı fetheden ordu pek "Yunan" değildi. Nitekim İskender'in ordusuna kıyasla *altı kat*ı daha fazla Yunan Perslerin yanında savaşmıştı –ayrıca sonuna kadar sadık kalmışlardı. İskender'in yanında savaşan Yunanlar bile nadiren cepheye sürülmüşlerdi, aksine garnizon ve haberleşme görevlerinde kullanılmışlardı –ve en kısa sürede memleketlerine geri gönderilmişlerdi. İskender onları gerçek askeri değerlerinden çok rehin değerleri için elinde tutuyordu. Açıkçası insan adeta İskender, Persler kadar Yunanlarla da savaşmıştı kanısına varıyor: Bu kanının nedeni sadece Perslerin hizmetindeki sayıca kalabalık Yunan birlikleri değildir. Arkasından memleketinde çıkan Yunan ayaklanmalarından ötürü de başı dertteydi.

MÖ 331'de Sparta Makedonya'ya karşı ayaklanmış, kurduğu 10.000 askerlik ordu Peloponnesos'ta bir Makedon ordusunu yenmişti. Ayaklanmaya Elis, Akhaia ve Arkadia da katılmış ve sanki Makedonya'ya karşı genel bir Yunan başkaldırısı hazırlığı yapılmıştı –Kserkses'in saldırısına gösterilen mukavemete denk bir şekilde karşı gelinmişti. "Bütün bunlar aşağı yukarı İskender'in Dareios'la {Gaugamela} muharebe meydanında karşılaşmasının beklendiği bir zamanda ortaya çıkmıştı; niyetin uyum içinde hareket etmek olduğu besbelliydi."[24] Sonuçta İskender'in ölümü imparatorluğun her tara-

22. Bkz. Bosworth ve Baynham 2000'de Billows: 290.
23. Green 1991: 157-8. Ayrıca bkz. Roisman 2003'de Heckel: 112-3.
24. Grainger 2007: 79.

fında Yunanlarla Makedonlar arasında –Baktriane ve Yunanistan'da dikkati çekecek ölçüde– sıcak çatışmaların çıkmasıyla kendini belli etmiş, Makedonlar bunları, özellikle Atina'dakini son derece vahşice bastırmıştı. Bu bağlamda unutulmamalı ki, Yunanlarla Persler arasındaki o en simgesel savaşta –Kserkses'in MÖ beşinci yüzyıldaki istilasında– İskender'in kendi atası Makedonya Kralı I. Alexandros Yunanlara *karşı* Perslerle *omuz omuza* dövüşmüştü. Thebaililerin kılıçtan geçirilmesi ve Branchidae halkının (İskender'in Orta Asya'da ortaya çıkardığı ve yok ettiği Yunan topluluğu) katledilmesi bu bağlamda anlam kazanmaya başlar.

Asya'nın bir ucundan bir ucuna şehirlerin kurulmasından genellikle, sıkça ileri sürülen İskender'in geri kalmış Asya'ya uygarlık götürdüğü iddiasını destekleyen, onun en büyük miraslarından biri diye söz edilir. Yakındoğu'nun şehirler ve kentleşme bakımından Yunanistan'dan binlerce yıl önde gittiği gerçeği bir tarafa, İskender'in yeni şehirlerin temellerini attığına dair çok az kanıt vardır. Güya onun kurduğu "Aleksandreia" ve "Aleksandrupolis" adlı çoğu şehrin bile, hatta mercek altına alındığında neredeyse hepsinin onun ölümünün ardından, dahası bir kısmının yüzlerce yıl sonra inşa edildiği ortaya çıkar (Mısır'daki Aleksandreia kural değil bir istisnadır). Onun "temelini attığı" az sayıda şehirse mevcut eski yerleşimlerin yeniden adlandırılmasından ibarettir.[25] İskender'in fethinin ardından mantar gibi biten yeni şehirlerin hepsinin ya Makedon hanedanlık adlarını taşıdığı (Aleksandreia [Alexandros], Seleukeia [Selevkos], Antiokheia [Antiokhos], Philadelphia [Philippos], Apamea [Apama], vs) ya da Makedonya'daki Dion, Pella, Beroea veya Larissa gibi yerlerin adıyla isimlendirildiği dikkate şayandır. Oysa Yunanistan'daki şehirlerin adı verilen *tek bir* yeni şehir olmaması göze çarpar. Birçok yeni Pella vardır ama yeni bir Atina veya Thebai yoktur; Antiokhos'tan gelen pek çok ada rağmen, Themistokles veya Leonidas'tan türetilmiş adlar namevcuttur. MÖ üçüncü yüzyılın ortalarında yaşayan Giritli yazar Herakleides Makedonya'yı gerçek Helen Ülkesi [Yunanca *Ellás*] tanımının dışında bırakır. Livius'a göre MÖ 200/199 kadar geç tarihlerde Atinalılar resmen "Makedon ırkının tamamını hatta bu adı nefretle anıp, onlara lanet okurlardı..." ve Romalıların Makedonya'nın bağımsızlığını son verdikleri MÖ 168'deki Pydna Muharebesi'nde Atina Roma'nın tarafında dövüşmüştü.[26]

---

25. Frye 1984: 144-8; Fraser 1996.
26. Green 1990: 309, 431.

Sonraki kuşaklar Aristoteles'le İskender'in ilişkisini ve galebe çalan Yunan sicilini fazlasıyla önemsemişlerdir. Aslında İskender muhtemelen, daha on dört yaşındayken birkaç yılını o dönemin en güçlü Yunan devletlerinden Thebai'nin sarayında geçiren, babası Philippos'tan daha az Yunan eğitimi görmüştü. Philippos muhakkak ki rehin alınmıştı ama o devirdeki rehinlere saygıdeğer bir misafirmiş gibi davranılıyor ve ileri derecede eğitim veriliyordu. Belki babasının Thebai'de ondan daha iyi bir eğitim görmesi İskender'in daha sonra bu şehre karşı güttüğü intikamın yepyeni bir bakış açısıyla değerlendirilmesini sağlar.

Aristoteles'in bir aşamada İskender'in mürebbisi rolünü gerçekten oynadığından şüphe duymamakla birlikte, Aristoteles'in buna, daha çok rahat ettiği Yunanistan'daki ilim merkezlerinden uzakta, sürgün edildiği bir barbar sarayında verdiği bir hizmetten ibaret diye baktığı da su götürmez. Muhtemelen Philippos toy, arsız oğlunun terbiyesini vermek üzere parayla elde edebileceği en iyi öğretmen için dört dönmüştü ve şüphesiz Aristoteles'in de kendine biçtiği bir fiyat vardı (ailesine bağışladığı arazilere bakılırsa Philippos çok ağır bir bedel ödemişti). Daha ileri tarihlerde doğan bir tarihçinin[27] tesadüfi bir yorumu da Aristoteles'in İskender'e asla gerçekten güvenmediğini ima etmektedir –zaten İskender de daha sonra Aristoteles'in yeğeni tarihçi Kallisthenes'i öldürtmüştü. İskender'in temsil ettiklerinin hepsi –esas itibarıyla totaliter despotizmi– her halükârda sözüm ona meşalesini çektiği Yunan siyasi erdemlerinin tam zıddıydı. Ayrıca yadigâr kalan ciltler dolusu yazılarında bizzat Aristoteles de İskender'den bir kere bile söz etmez. Diğer çoğu şey gibi, bu ilişki de İskender'i olduğundan daha "Yunan" gösterebilmek için sonraki kuşaklar tarafından yeniden icat edilmiştir.

YUNANLAR VE PERSLER: DÜŞMANLAR MI MÜTTEFİKLER Mİ?

Dahası Yunanların Pers ordusuyla uzun bir geçmişe dayanan omuz omuza çarpışma geleneği bulunuyordu. Kahramanlık bakımından en "Yunan" sayılan savaşlarda bile Perslerle yan yana dövüşen Yunanlar vardı, yani MÖ 490'daki Marathon ve on yıl sonraki Thermopylai muharebelerinde. Ardı sıra gelen ve "Pers" donanmasının yok edilmesiyle sonuçlanan Salamis Deniz Muharebesi de Yunanların Yunanlara karşı çarpıştığı, Pers kuvvetleri arasındaki İon birliğinin

27. Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, [*Rerum gestarum libri*, "Olayların Tarihi"] 18: 3-4.

Atinalılara karşı en çetin mücadeleyi verdiği çatışmalardan biriydi. Pers ordusundaki Yunan birliklerinin en ünlü vakası Genç Kyros'un ağabeyi Kral Artakserkses'e başkaldırdığı sırada –her ne kadar kaybeden taraf olsa da– onun yanında yer almalarıydı. Yaklaşık MÖ 400'deki yenilgilerini müteakip Ksenophon'un komutasında dağları aşarak, Mezopotamya'dan Karadeniz'e destansı kaçışları Yunan tarihinin en ilginç macera hikâyelerindendir. Yunanlar MÖ 380'lerde asi Evagoras'a karşı yürütülen Kıbrıs Savaşı'na, 370'lerde Perslerin Mısır'ı geri alma harekâtına ve 360'larda Satraplar Ayaklanması'nın savuşturulması sürecine de karışmışlardı. Bu geleneğin İskender'in 330'larda Pers İmparatorluğu'na saldırması sırasında dindiğine dair hiçbir işaret yoktur. Aksine İskender Ön Asya'ya ilk adımını attığında Pers ordusunun Yunan komutanlarından Memnon'un emrindeki 20.000 kişilik bir Yunan ordusuyla yüz yüze gelmişti. Bu ordu Granikos Muharebesi'nde yenilmiş ve Yunanların 15.000'i Makedonlar tarafından katledilmişti. İskender daha sonra ordularında Perslerle omuz omuza dövüşen 63.000 askerlik zorlu bir Yunan kuvvetiyle karşılaşmıştı ve bu kuvvet sonuna kadar Perslere sadık kalmıştı. Yunan birliklerinin Pers ordusu bünyesinde yer alma sıklıkları, sadakat ve intizamları işte böyleydi. Dolayısıyla Yunanların düzenli Pers ordusunun Baktrianeliler ve Partlar kadar parçası olduklarını söylemek bir abartı değildir.

Pers ordusundaki "paralı askerlerden" ne zaman bahsedilse bunlar hep Yunan sanılır. Bu elbette bir yere kadar doğruydu ama paralı askerler onlardan ibaret değildi. Zaten kayıtlarda Arap, Kar, Ermeni, Kaldeli ve Hint paralı askerlerden de söz edilmektedir –hatta Pers paralı askerlere de değinilmektedir. Açıkçası bu terim asla ne sadece Yunanlar ne de imparatorluğun dışından askere alınanlar anlamına geliyordu. Aksine muhtemelen mecburi askerlik yapanların yerine, belirli askeri harekâtlar için istihdam edilen ücretli birliklerdi. Pers ordusundaki Yunan "paralı askerlerin" konumu bir ölçüde geç İlk Çağ'ın Roma ordusundaki Cermen birliklerinkine benzer: Hem imparatorluk sınırları hem de dışında mukim bu birliklere barbar gözüyle bakılıyordu ama savaşçı niteliklerinden ötürü onlara değer veriliyor, dolayısıyla artan oranda ordunun bünyesine katılıyorlardı. Nihayetinde savaşçı nitelikleri haddinden fazla iyiydi: [İmparatorluğun] çöküşüne yol açmışlardı.

Dolayısıyla Atinalıların ve Spartalıların Asya seferi öncesinde bile İskender'e karşı Pers Ülkesi'yle ittifak etmeleri doğaldı. Nitekim Atinalı komutanlar İskender'in Thebai'deki katliamının ardından derhal

taraf değiştirip, Perslerin yanında yer almışlardı.[28] İskender'in Tyros'u [Sur] yıkarken uyguladığı müteakip vahşet o kadar da Mısır'ı alma stratejisinin gereği değil, hâlâ hasmane davranan Yunanlara karşı işi sağlama almaya yönelikti. İskender'in güçlü donanmalara sahip Fenikelileri zapturapt altına almak veya kendi tarafına çekmekteki sabırsızlığının, Makedonya gibi esas itibarıyla kara kuvvetlerine sahip Perslere karşı yürüttüğü savaşla pek az doğrudan bağlantılıydı. Tehlike arz eden deniz kuvvetlerine sahip yegâne diğer güç Atina'ydı.

Açıkçası Yunanlarla Makedonlar arasında bir dostluk ilişkisi yoktu –aksine Yunanların Perslerle yan yana dövüştükleri, uzun bir geçmişe dayanan ve onurlu bir gelenekleri bulunuyordu. Zaten Granikos Muharebesi'nde İskender'in 7.000 Yunan askerine karşılık Perslerin 20.000 Yunan askeri vardı. Pers ordusunun Granikos Muharebesi'ndeki Yunan birliklerinin komutanı Memnon, savaşı Makedonya'ya taşımak için bir plan yapmıştı. Bir tarafta uzun Yunan-Pers ittifakları tarihi, diğer tarafta yakın geçmişin korkunç Yunan-Makedon husumeti karşısında Yunanlar da Persler de besbelli ki başka türlü tepki gösteremezlerdi: Çare ittifak etmekti. Bu nedenle İskender'in Levant seferi Yunanistan'la Pers İmparatorluğu'nu birbirine düşürmeye yönelikti.

İskender'in en büyük miraslarından birinin, yani Baktriane ve daha sonra da Hindistan'da kurulan Yunan krallıklarının bile, mercek altına alındığında Makedon kadar Pers mirası olduğu ortaya çıkar. Çünkü Yunan Baktriane'nin çekirdeğini meydana getiren Yunan yerleşimciler İskender'in ordusunun eski muharipleri değil, İskender'e *karşı* Perslerle omuz omuza çarpışan ve sayıları 23.000'e vardığı söylenen Yunanlardı. Bunlar Orta Asya seferi sırasında İskender'e karşı hemen harekete geçen Spitamenes'i takip edip, kanlarının son damlasına kadar Perslere sadık kalmışlardı. Bu Yunanlar ancak Orta Asya'daki direniş kırılıp da esir düşünce İskender'in buyruğu altına girmişlerdi. İskender bu savaş esiri Persleri ordusunun bünyesine katmaya, defalarca yaptığı gibi, dünden razıydı ama Yunan askerlerin bağlılığına güvenememişti. Onları kendi ordusuna katmak yerine Orta Asya'nın yeni fethedilen bölgelerinde tesis ettiği garnizonlara yerleştirmişti. Daha sonra Yunan-Baktriane ve Yunan-Hindistan krallıklarını kuranlar işte bu "Pers" Yunanlarıydı.[29]

---

28. Trogus, *The Philippic History* [*Historiae Philippicae*, "Philippos Tarihleri"] 11.2.7-8 ve 11.4.9-12.
29. Ball 2008: 59-71.

BİR MİTİ SAHİPLENME

Başarılı bir adımın arkası gelir –ve İskender hiç değilse Yunanların görüp göreceği en başarılı komutandı. Makedonları incelikten yoksun barbarlar diye hor görmekle birlikte, Yunanlar başarılı olur olmaz İskender'e çarçabuk el koyup, kendilerine mal etmişler ve onu Akhilleus'la boy ölçüşen bir Yunan kahramanına dönüştürmüşlerdi. Yunanlar nasıl Troya Savaşları'nı geriye dönük bir şekilde Doğu'ya karşı bir Pan-Helen seferi diye yeniden yorumlamışlarsa, İskender'i de benzer bir şekilde yeniden şekillendirmişlerdi. "Troyalılarla dövüşen Yunanlar, Amazonlarla veya Thebaililerle veya Peloponnesoslularla dövüşen Atinalılar veya kaçırılmış ele avuca sığmaz eşlerini geri almak için savaşanlar, uygun örnekleri oluşturmaları için barbarla çatışan Yunanlar diye yeniden yaratılmışlardı. Hatipler açısından tarihi zaman süreklidir. Bugünden gerisin geri geçmişe kadar uzanır. Sonuçta bugünün ihtiyaçları geçmişi değiştirir... Böylece İskender geri gelen geçmiştir. Homeros'un kahramanıdır, yeni bir Akhilleus'tur..."[30] Bu yüzden elimizdeki İskender yorumlarının hepsi edebiyatçı Yunanlara aittir.

Makedonya ve İskender'in mirasının Yunan uygarlığına mal edilmesi iflahı kesilmeden günümüzde de devam etmektedir. Yıllar önce iddia edildiği üzere İskender'in mezarının Mısır'daki Siva Vahası'nda bulunması (ki bunun düzmece olduğu ortaya çıkmıştır) Yunan hükümetinin resmi demeçler yayınlaması sonucunu doğurmuştu. Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ndeki Çitral bölgesinde Kalaş Kâfirleri [bugün Nuristanlılar veya Nuriler] denilen küçük bir dini ve etnik azınlık yaşamaktadır. On dokuzuncu yüzyılda Britanyalılar tarafından yapılan hatalı bir yorum, Kalaşların İskender'in ordusunun torunları sayılmasına, yani –hâlâ hüküm süren– yaygın bir mite yol açmıştı (Kipling'in *The Man Who Would be King* ["Kral Olacak Adam"] adlı ünlü hikâyesi ve aynı adla ardı sıra gelen film bu mitin kurgusal yorumlarıdır). Britanya İmparatorluğu büyük fatihin izinden ilk defa yürürken (Kuzeybatı Sınır Eyaleti Makedonya ve Britanya imparatorluklarının örtüştüğü tek yerdi) böyle bir kurguyu şüphesiz nalıncı keseri gibi kendine yontmuştu ama Kalaşlar üzerine yapılan arkeolojik, dilbilimsel ve etnografik araştırmalar ne İskender ne de Yunanlarla ilgili bir bağlantıyı meydana çıkarmıştır. Mit bir ölçüde bazı Çitral bölgesi halkının sarışın ve mavi gözlü olmasından kaynaklanmış, bu da sarışınlar = Yunanlar = İskandinavyalılar = biz düşüncesini yaratmış-

30. Lynette Mitchell 2007: 173 ve 176.

tı. Buna rağmen Yunan hükümetinin bugün Çitral bölgesinin Kalaş Vadisi'ne yönelik resmi bir yardım programı bulunmaktadır. Bu programa göre, genç Kâfirlere "anayurtta" yeniden eğitim görmeleri için burs verilmektedir. 2004'te Oliver Stone'un yönettiği *Büyük İskender* adlı destansı filmin gösterime girmesi yirmi beş kişilik bir Yunan avukat grubunun, filmde İskender'in sözde menfi bir şekilde gösterildiği (eşcinsel olduğunun ima edilmesi) gerekçesiyle, dava açma tehdidinde bulunmasına yol açmıştı. Yugoslavya'nın dağılıp ayrı devletlere bölünmesinden sonra Yunan hükümeti Makedonya adının kullanılmasına bile itiraz etmişti.[31] Bu alışılmadık epizodun hayrete düşürücü yönü Yunan tutumu değil, Avrupa'daki güç odaklarının Yunanistan'ın şart koşmasına tereddütsüz ses çıkarmamalarıdır. İnsan eski Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti[32] bağımsızlığını kazandığında İran'ın böyle bir şartı öne sürmeyi dikkate alıp almadığını merak ediyor; İran böyle yapsaydı uluslararası güç odaklarının tepki göstermeden önce bunu hesaba katmak için bir dakikalarını bile ayırmayacaklarından çok az şüphe duyuyor. Açıkçası Makedonyalı İskender gerçekten Avrupa'nın simgesi haline gelmiştir.[33]

ŞEYTAN KRAL'DAN İKİ BOYNUZLU SİKANDAR'A

Pers İmparatorluğu olgusu İskender'in başarısında ziyadesiyle önemli bir unsurdu: İskender neredeyse hazırda bulunan bir imparatorluğu fethetmekteydi –zaten Balkanlar'dan başka Pers İmparatorluğu *dışında* tek bir ülke açmamıştı.[34] Pers İmparatorluğu üzerinde

---

31. Bu konuda tarihçi Eric Hobsbawm şöyle yazmıştır (1997: 8): "Yunan milliyetçiliği Makedonya adının kullanılmasını Makedonya'nın tamamının özünde, muhtemelen Büyük İskender'in babası Makedonya Kralı'nın Balkan yarımadasındaki Yunan toprakları üzerinde hüküm sürmesinden beri, Yunan ve Yunan ulus devletinin parçasıdır diye reddetmektedir. Makedonya'yla ilgili her şey gibi, bu da sırf akademik bir mesele olmaktan uzaktır ama bir Yunan aydının tarihi bakımdan buna bir saçmalık demesi cesaret ister. MÖ dördüncü yüzyılda ne bir Yunan ulus devleti ne de bambaşka bir Yunan politik yapısı vardı; Makedonya İmparatorluğu ne bir Yunan ne de başka bir modern ulus devlete benziyordu. Ayrıca her halükârda antik Yunanlar büyük ihtimalle Makedonyalı hükümdarlara, daha sonra gelen Romalı hükümdarlara baktıkları gibi, Yunan değil barbar gözüyle bakıyorlardı; gerçi şüphe yok ki ya bunu dillendiremeyecek kadar aşırı kibar ya da ihtiyatlıydılar."

32. Azerbaycan topraklarının üçte ikisi İran sınırları içinde yer alır –bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölge on dokuzuncu yüzyıl gibi yakın tarihlere kadar da, Makedonya'nın "büyük Yunanistan" düşüncesiyle ilişkisinin aksine, İran'ın parçasıydı.

33. Bkz. Pandermalis 2004, Önsöz.

34. Hindistan'daki askeri harekât bile daha önce Pers İmparatorluğu'na ait topraklarda yürütülmüştü. Her ne kadar Arrhionos ve diğer kaynaklar, İskender'in yeni fetihler peşinde koşmak için doğuda daha da ileriye ve sürekli bir şekilde yol almak üzere Hindistan'da yaptığı vicdan muhasebesini fazlasıyla önemsemektelerse de, işin doğrusu daha doğuya gitmemiştir.

hâkimiyet kurmanın asıl anahtarının, ne muharebe meydanındaki zafer ne Persepolis'teki hükümdarlık makamını yok etme ne de uçsuz bucaksız toprakları ele geçirme yerine, Şehinşah'ın hayatta kalmasında yattığını İskender'den daha iyi kavrayan kimse yoktu. Dareios'u [III. Dareios] Asya'nın ortalarına kadar dur durak bilmeden işte bu nedenle kovalamıştı. İskender nihayet ona yetiştiğinde Dareios öldürülmüştü. Yunan kaynakları güya subayları tarafından katledilen Dareios'un can verişini dramatize ederler. Bu kaynaklara göre, İskender Dareios'a hayata gözlerini yummak üzereyken ulaşır ve Yunan dramının bütün alameti farikalarını sergileyerek, ölümünden ötürü duyduğu üzüntüyü ifade eder. Gerçek şudur ki Dareios'un ölmesi gerekmişti.

İskender'in Dareios'un ölümünden sonra giriştiği ek seferler bile bir fatihin yönettiği topraklara yenilerini eklemekten çok, yeni bir "Pers kralının" taht üzerinde hak iddia eden hasımlarının peşine düşmesine benzer. Nitekim geçmişteki Pers krallarının tahta çıkarken yaptıkları gibi, önce Bessus'u, sonra da Spitamenes'i kovalamıştı. Dolayısıyla İskender'in seferi bir bakıma, I. Dareios'un Kambyses'in ölümü ardından yürüttüğü askeri harekâtlar ve ayaklanıp tahta el koyan hasım Gomatas'ı bastırması veya II. Artakserkses'in hükümdarlığı sırasında başkaldırıp taht üzerinde hak iddia eden Kyros'un [kardeşi Genç Kyros] ezilmesi çevresinde gelişen iç savaşın sonucu kadar bir darbeydi. Nitekim Dareios'un Kyros'un Elam hanedanın yerine kendi Pers hanedanını yerleştirmesinin akla getirdiği göz önünde tutulursa, Dareios ve İskender'in "darbeleri" çok benzerdi: İskender de bir Pers hanedanının yerine kendi Makedon hanedanını koyuyordu.[35]

Persepolis'in yağmalanmasına gelince, daha sonraki müdafiler en iyi ihtimalle çığırından çıkan bir içki âleminden kaynaklanan bir kaza veya en kötü ihtimalle Kserkses'in Atina'yı yakmasının intikamı diyerek, bunun üzerine perde çekmeye çalışmışlardır (Resim 17). Plutarkhos sonuncu görüşü desteklemektedir ve zaten Kserkses'in Persepolis'teki binaları belirgin bir şekilde bir yangın felaketinden zarar görmüşe benzemektedirler. Ayrıca Persepolis'te ortaya çıkan, daha önce kolları bacakları kesilmiş bazı Yunanların, İskender'in Perslerden duyduğu nefreti körüklediklerine dair bir söylenti de vardır. Ne var ki Atina'nın yakılmasının Thebai celladı için hiçbir şey ifade etmediği pek söz götürmez (hele Atina'yı yıkmak için bahane arayan biri için); aksine bir barbar istilacı açısından inşa edilen gelmiş geçmiş en büyük saray komplekslerinden biri olan Persepolis'in anlamı akıldışılıktan

35. Potts 2006.

ibarettir.[36] Tarih büyük fatihlerin serüvenlerinden geçilmez: Qin Shi Huangdi, Cengiz Han, Babür, Augustus, Kyros, Timur gibilerinin hepsi birer fatihti, büyük imparatorlukların kurucusuydu, hatta yıkıcısıydı da –ama aynı zamanda her biri muazzam bir imarcıydı. Nihayetinde, İskender sadece bir yıkıcıydı, başka bir şey değil.[37]

Ancak artık her ne idiyse, Persepolis İskender açısından bir dönüm noktasıydı. Her şey bir tarafa, İskender tıpkı Hun hükümdarı Attila gibi de değildi: Görünüşe bakılırsa, Persepolis'te ortadan kaldırdığının farkına vardıktan sonra ders almış ve bu nedenle ayak bastığı uygarlığa öykünmüştü. Persepolis'in ardından yıkıcı fiiller azalmış ve Pers Ülkesi İskender'i medenileştirirken, nihayet istilacısını da esir etmişti. Plutarkhos, İskender'in küçük bir çocukken dahi gençliğine özgü merakı yüzünden, Pers sefirlerinin babasının sarayını ziyaretlerinde Perslere hayran kaldığını yazmıştır. İskender'in istilası açgözlülük kadar imrenmeden de kaynaklanmıştı. İskender Persepolis'ten sonra iyice *Perslere* benzemişti: Pers giyim kuşamını, (Makedon subaylarının şaşkın bakışları altında) Pers saray merasimlerini benimsemiş, Perslerin vilayet düzenini pekiştirmiş, ordusuna gitgide daha fazla Pers askerini katmıştı. İşe yarar gördüğünden mi, öykünme mi? İskitlerin ona eş diye önerdiği kadını geri çevirmişti. Ancak çok geçmeden Roksane ile evlenerek, İran aristokrasisine iç güveysi girmişti –düğün için de Pers merasimini tercih etmişti. Daha sonra gene evlenmişti: Memleketinden Makedon genç güzel bir kızla hatta bir Yunan'la bile değil, bizzat III. Dareios'un kızı Stateira'yla. Böyle yaparak aynen bir Pers kralı kisvesi altında kendi soyundan gelenlerin, fetih hakkı, düstur, köken gereği Ahameniş krallarının doğrudan, resmi ahfadı sayılmasını sağlama almıştı. Livius, İskender planladığı İtalya saldırısını gerçekleştirseydi acaba neler olurdu diye akıl yürüttüğü, "farz edelim" diye başlayan ünlü bir pasajında şöyle yazmıştır: "Böylece İtalya'ya İskender'den çok Dareios tavırlarıyla gelir, yanında da Makedonya'yı unutmuş ve hanidir Pers âdetlerini edinmeye yüz tutmuş bir ordu-

36. Her halükârda Fredricksmeyer (Bosworth ve Baynham 2000: 148-9) haklı nedenlerle sözde "Atina'nın intikamı" veya diğer sözüm ona Pan-Helen gerekçelerle Persepolis yerine Susa'nın yerle bir edilmesinin daha akla uygun olduğuna işaret eder. "Nitekim halihazırdaki kanıtlar göz önünde bulundurulduğunda, sorunun [Persepolis'in yakılmasının] uygun bir çözüme kavuşturulması asla mümkün değildir." Bosworth ve Baynham 2000, Bosworth: 14.

37. "Kitlesel katliamın şartlarını yaratmak bakımından İskender kadar usta pek az komutan gelmişti, birlikleri de dehşete düşürücü ölçüde itlaf becerisi geliştirmişlerdi... Asya'nın büyük bölgeleri açısından İskender'in ilerleyişi katliam ve açlıktan kıvranma demekti... Fatih bir çöl yaratmış ve ona imparatorluk adını vermişti." Bosworth ve Baynham 2000, Bosworth: 39 ve 49.

yu getirirdi."[38] Bir başka deyişle, İskender gelmiş geçmiş en önemli "*Medizer*'di" [Med sempatizanı].

İskender'in istilasını ve Pers İmparatorluğu'nun müteakip çöküşünü Cermen akınları ve Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla daha önce karşılaştırdık. İskender'in ardından yüzyıllar süren –Avrupa Karanlık Çağı'nın Pers muadili– bir kargaşa dönemine girilmişti. Bunun içinden ancak MS birinci yüzyılda Partlar ve onları izleyen Sasaniler sayesinde –Rönesans'ın Pers muadiliyle– çıkılmıştı. Doğrusu İskender'in Persleşmesinin istilacı barbarların Romenleşmesinde tam bir karşılığı vardır: Theodorich ve benzerleri. Pers bakış açısına göre İskender'in dönüşümü tamamen eski uygarlığın bir barbarı medenileştirmesiydi. İran ve ardı sıra gelen İslam geleneği açısından *bütün* bilgi birikimi İran kaynaklarından elde edilmişti –Yunan bilgi birikimi bile gerçekte Perslerindi, İskender tarafından çalınıp asılları yok edilmiş, Sasaniler ve Abbasiler tarafından yeniden keşfedilip sil baştan tercüme edilinceye kadar da ortadan kaybolmuştu.[39] Dolayısıyla bu konuda Arap tarihçi İbn-i Haldun şöyle yazmıştır:

> İranlılarda bahis konusu aklî ilimlerin şanı ve önemi büyük ve sahası genişti. Çünkü Perslerin hanedanlığı muazzam ve mülkleri aralıksız idi. Söylendiğine göre sözü edilen ilimler ancak İskender'in Dârâ'yı [Dareios] katletmesi üzerine Perslerden Yunan'a intikal etmişti. İskender, Keyânîleri [Ahameniş İmparatorluğu] mağlup etmiş ve bunun üzerine Perslerin elinde bulunan hadsiz hesapsız kitapları ve ilimleri ele geçirmişti.[40]

İbn-i Haldun bu cümlelerinin ardından, Müslümanların Yunan bilgi birikimin mirasçıları haline geldikten sonra "çalınan" Pers ilim dünyasını nasıl yeniden keşfettiklerini anlatır. Tabii ki bildiğimiz haliyle Yunan bilgi birikimin Perslerden "çalındığını" ortaya atacak hiçbir kanıt yoktur: Burada önemli olan bilginin meydana getiriliş sürecinin önce Persler, daha sonra da Araplar tarafından nasıl algılandığıdır. Nitekim Perslerin İskender'le ilgili izlenimi, bizim Hun İmparatoru Attila hakkındaki genel kanımızla aşağı yukarı aynıdır. İskender'in daha önce bahsettiğimiz *Kitab-ı Mukaddes*'teki imgesini hatırlayın. *Karnamag-i Ardeşir*'de* ["Ardeşir'in Kahramanlık Hikâyeleri"] "İskender'in şer hü-

---

38. Livy [Livius, Titus] *The History of Rome* [*Ab urbe condita libri*, "Roma Tarihi"], Penguin Classics baskısı 9.18.3, alıntıya Spencer 2002'de yer verilmiştir: 42.
39. Gutas 1998: 40-4.
40. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Süleyman Uludağ (yayıma hazırlayan), Dergâh Yayınları, 2009: 872.
* Pehlevi dilinde yazılan, tam adı *Kârnâmag-î Ardaşîr-î Babagân* ["Babek'in Oğlu Ardeşir'in Kahramanlık Hikâyeleri"] olan Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu I. Ardeşir'in hayat hikâyesinin ve kahramanlıklarının anlatıldığı kitap, bir tür şehnamé. (ç.n.)

kümdarlığından" söz edilir. Eserde Persepolis'i yıkan, kitapları yok eden İskender, Deccal'ın Zerdüştçülükteki muadili Ehrimen'e [Yıkıcı Kötü Ruh] dönüşür, Ahura Mazda'nın [Bilge Efendi] tam zıddı ve habis olan her şeyin canlı örneğidir: Basbayağı "Şeytan Kral'dır".[41]

Buna rağmen yaklaşık onuncu yüzyıldan itibaren, İran tarih geleneği İskender'i Şeytan Kral'dan, büyük *İranlı* savaşçı Sikandar'a dönüştürmüştür. Bu en fazla İran'ın on birinci yüzyılda yazılan milli destanı, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde kendini belli eder ve bu o zamandan beri Yunanlar için Homeros veya İngilizler için Shakespeare neyse İranlılar için de hemen hemen aynı şeyi ifade eder bir hal almıştır. *Şehname*'de ve İslamiyet döneminin diğer edebi eserlerinde İskender, Sikandar'a, *Zülkarneyn*'e yani "iki boynuzluya", III. Dareios'un oğluna, büyük fatih ve kahramana dönüştürülmüştür. Bu durum iki geleneğin kaynaşmasından ileri gelmektedir. Bunlardan birincisi MÖ üçüncü veya ikinci yüzyılda sahte Kallisthenes tarafından kaleme alınmış, bir tercümesi muhtemelen geç Sasani döneminde İran'a ulaşan *Alexander Romance** ["İskender'in Kahramanlık Hikâyeleri"] adlı eserdir. İkincisi ve esas gelenekse İslamiyet'in doğuşunun ardından gerçekleşen Arap istilası sırasında ortaya çıkmıştır: Yer yer (ağırlıkla 18. Sure [Kehf Suresi]) büyük savaşçı ve kahraman Zülkarneyn'den bahsedilen *Kur'an* ile birlikte Zülkarneyn, *Romance*'daki İskender'le özdeşleştirilir olagelmiştir. Arap ve İslam geleneğinin Zülkarneyn'i genellikle *Romance*'daki İskender'le ilişkilendirilse bile, bunlar büyük bir ihtimalle epeyi farklı ve bağlantısız geleneklerdir. Efsanevi hükümdar Zülkarneyn İslamiyet öncesi Arap geleneğinin parçasıdır, Yunan değil. Onuncu yüzyılda yaşayan Orta Asyalı tarihçi ve âlim Bîrûnî'ye göre, Zülkarneyn Tenuhların sonradan "bütün Arapların kralı" haline gelen, dördüncü yüzyıldaki kabile reisi ve savaşçı İmruü'l-Kays'la bir tutulabilir. Gerçi Bîrûnî nihayetinde Zülkarneyn'in İslamiyet öncesi Himyeri hanedanının Yemeni hükümdarlarından biriyle özdeşleştirilmesi gerektiği sonucuna varsa da, Zülkarneyn'in Seba Melikesi'nin yani Araplardaki yerleşik adıyla Belkıs'ın oğlu olduğuna dair bir gelenek bulunduğundan da söz eder.[42] Bir İranlı arkeolog Hazar Denizi'nin do-

---

41. Wiesehöfer 1996: 168. Gutas 1998: 34-40. Zerdüştçülük bakış açısıyla İskender Boyce ve Grenet: 3-17, Yarshater 1983: 472-3.

* Saray tarihçisi Kallisthenes'e atfedilen ancak onun daha İskender sağken ölmesi nedeniyle başkasının kaleme aldığı sanılan, İskender'in hayatıyla ilgili el yazmalarının çeşitli dillerde çevirileri bulunmakta, İngilizce çevirileri bile çeşitli adlar altında anılmaktadır. Dolayısıyla *Alexander Romance* bu eserlerin genel adıdır. (ç.n.)

42. Al-Biruni, *Chronology*: 48-9 [Ebû Reyhan El-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar* (*El-Âsâr el-Bâkiye*), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2010]. Ayrıca bkz. Yarshater 1983: 472-3, Stoneman 2008: 2. Bölüm; Ball 2000: 97.

ğusunda inşa edilen muazzam Sasani seddi "Sedd-i İskender" mitini bir kenara atarak *Kur'an*'da geçen Zülkarneyn, Kyros ve Dareios'la ilgilidir diye yorumlar.[43] Diğer bir deyişle, İran tarihinin derinliklerine doğru izi sürüldüğünde iki gelenekte de İskender, Şeytan Kral'dan bir başkası değildir.

Ayrıca vurgulamak gerekir ki, İranlı savaşçı-kahraman Sikandar *Şehname*'de bile her bakımdan olumlu bir şekilde ele alınmamıştır. Sikandar, birkaç pasajda ikisine de kötülüğün ziyadesiyle cisimleşmesi gözüyle bakılan, efsanevi habis krallar Dahhâk ve Efrâsiyâb'a* benzetilir: Firdevsi onlar ve Sikandar hakkında "topu topu geriye kalan... kötü bir isimdir" diye yazmıştır. *Şehname*'de Sikandar'ın istilasından sadece "acı ve ızdıraba" yol açan bir "kan gölü" diye bahsetmiş, bizzat Sikandar'ı da "yakın zamanlarda dünyanın bütün krallarını öldüren" "fetihçi bir haydut" diye tarif etmiştir. Nihayetinde "Persleşmiş" İskender bile hâlâ "Şeytan Kral'dır".[44]

Doğrusu İskender'in Şeytan Kral'dan İki Boynuzlu Sikandar'a dönüşmesi, bir bakıma, İskender'in Pers Ülkesi'nde yürüttüğü askeri harekât sırasında geçirdiği gerçek dönüşümü yansıtmaktadır. Asya seferine girişmeden önce bile, "Asya'nın ona yeteceğini ilan ederek, atalarından kalan Makedonya ve Avrupa'daki topraklarını arkadaşları arasında paylaştırmıştı":[45] Adeta memleketine dönmek gibi bir niyeti yoktu, zaten "Pan-Helen Akıncının" herhangi bir zamanda aklının Yunanistan ve Yunan uygarlığına zerre kadar takılmış olması ihtimal dışıdır. Buna ordusunu Orta Asya'da ihya ettiğinde dikkat çekilmişti: İskender'in gözü daha nitelikli bir ordudaydı, Avrupa'ya dönmeyi düşünmüyordu (daha önce ele aldığımız gibi, ordusuna Yunanlar yerine İranlıları katmıştı). Hedefinde Pers Ülkesi ve Pers kültürü vardı, Yunan değil. Muhtemelen Hindistan gibi askeri harekât alanının doğu ucundaki bölgelerde yaşayan halk onu, hakkında hiçbir şey bilmedikleri bir ülkeden yani Makedonya'dan gelen yeni bir fatih gibi değil, hükümdarlığını pekiştiren bir Pers kralı yerine koymuştu. Nitekim bu seferden –kötülüğüyle ün salmış Belucistan çölünü aştıktan sonra– geri gelişi, artık muzaffer bir barbar akıncıdan çok, başarılı bir seferden dönen bir Pers kralınınkini andırıyordu. Zaten ilk uğrak yeri özellikle Pers krallarının payitahtıydı: Persepolis –tabii ki o zaman ateşe verdi-

---

43. Kiani 1982: 12-13.
* Kâşgarlı Mahmûd'un *Divanü Lugati't Türk* adlı eserindeki "Tonga Alp Er" yani Alp Er Tunga. (ç.n.)
44. Ferdowsi, *Shahnameh* [Firdevsi, *Şehname*] (Davis çevirisi 2007): 463, 549.
45. Trogus, *The Philippic History* [*Historiae Philippicae*, "Philippos Tarihleri"] 11.5.4.

ğinden ötürü pişmanlık duymuştu (Resimler 11, 17). Ardından Perslerin ilk saltanat merkezi Pasargad'a geçmişti. Bu defa yağmalamak için değil, artık sadece taklit etmeye çalışmakla kalmayıp, öz ceddi saydığı bir adamın, Büyük Kyros'un kabrini ziyaret etmek amacıyla (Resim 6). Pers usulü emperyal zafer resmigeçidine devam etmişti: En ince ayrıntısına kadar Perslere özgü bir merasimle Dareios'un kızıyla evlenip, Dareios'un damadı ve veliahdı olduğu, üçüncü Pers başkenti Susa'ya gitmişti. Sonunda zaferle dördüncü Pers saltanat merkezine, Babil'e varmıştı (Resim 10). Pers imparatorluk sınırlarının dışına çıkmadığı halde, fetihlerine tamamlanmış gözüyle bakmıştı. Nitekim başka bir ülke açtığının hiçbir yerde bahsi geçmez. Belki Arabistan'a yönelik bir sefere çıkacağına dair söylentiler vardır, bir de İtalya lafı ortaya atılmıştır, o kadar. Ne var ki birlikleriyle hesap görülmüştü, dolayısıyla bu niyetlerin gerçeklik payı yoktur. Ayrıca Makedonya'ya dönüşle ilgili tek bir söz edilmez. Büyük İskender, Büyük Kral, Pers Şehinşahı zaten yurdundaydı. Hem Richard Frye hem de Pierre Briant İskender'i Ahameniş hanedanın son mensubu –veya en azından veliahdı– diye görür.[46] Dördüncü Pers başkenti Babil'de ölmesi ona yaraşmıştır. İnsan kimin kimi fethettiğine şaşırıp kalıyor.

GERİLEME VE ÇÖKÜŞ

Persepolis'in külleri üzerinde zihin yorunca, bu kadar büyük bir imparatorluğun nasıl bu kadar kolay çöktüğünü insanın aklı almıyor. İşin içinde İskender'in askeri dehası vardı elbette: En azından büyük bir komutan olduğu pek söz götürmez. Başarısı muhteşem askeri gücü, oğlundan çok babasının yarattığı Makedonya ordusuyla da ilgiliydi. Nitekim antik kaynaklardan Polybios birkaç yerde İskender'in başarısının altında Philippos'un plan ve hazırlığının yattığına, İskender'inse bunu sadece yürürlüğe koyduğuna parmak basmaktadır –buna rağmen Polybios başarılı fetihlerini, gençliğine ve tecrübesizliğine işaret etmek için çok çaba harcadığı, İskender'den ziyade Philippos'un ordusuna dayandırır. Polybios İskender'in başarısını doğuştan gelen yeteneklerinden çok "Talihinin" yaver gitmesine bağlar –veya günümüz yorumcularından birinin kelimeleriyle "basbayağı işinin rast gitmesine".[47] Pers yenilgisinin çok eski zamanlardan beri geniş çapta kabul gören başlıca nedeni, Pierre Briant'ın sıkı bir şekilde çürüttüğü,

46. Briant 1979: 1414 ve 2002: 876; Frye 1984: 135. Ayrıca bkz. Wiesehöfer 1996: 5. Bölüm. Bu Tuplin 2007'de Lane Fox tarafından güçlü bir şekilde çürütülmektedir.
47. Bosworth ve Baynham 2000'de Billows: 294-6.

Pers dekadansı teorisidir. Briant, bununla ilgili "şu herkesçe bilinen kısırdöngü" diye belirterek, "İmparatorluk fethedilmişti çünkü derin bir yapısal kriz içindeydi ('Ahameniş dekadansı'), kriz durumu da yenilgiyle 'doğrulanmıştı' " iddiasındaki bu teoriyi elinin tersiyle itmiş ve " 'Ahameniş dekadansı' teorisi kesinlikle tarih yazıcılığı garabetleri müzesindeki bir camekâna yerleştirilmelidir" demiştir.[48]

Ne tuhaftır ki, çöküşünde imparatorluğun hoşgörü ve çoğulculuğunun ziyadesiyle payı vardı. Ahamenişler buyruk altına aldıkları insanlara asla kendi dil ve dinlerini dayatmamışlardı. Aksine Pers kralları imparatorluğun bünyesindeki çeşitliliği teşvik edecek bir politika benimsemişlerdi. Elbette bu, yani ardı sıra gelen kuşakların o kadar hayran kaldıkları politika, onun en önemli mirasıydı. Ancak bunun yüzünden imparatorluğun her bir bileşeni kendi kimliğini korumuştu; Yunanca'nın Helen krallıklarına veya Hıristiyan dininin daha sonra Romen (ve müteakip Avrupa) imparatorluklarına imkân verdiği gibi, ortak bir paydaya dayalı bir birlik benimsetmeyi sağlayacak ulus üstü bir kimlik yoktu. Hem çok kültürlülüğü hem de birliği sürdürmenin ve korumanın anahtarı Şehinşah'tı: Onsuz imparatorluk kolaylıkla bileşenlerine ayrılacak, her biri kazanılmış haklarını sürdürmenin ve kendi seçkinlerini korumanın en iyi yolu diye bir başına sadece kendi arazi parçasını İskender'le müzakere edecekti. İskender Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmesini sağlayacak bu anahtarın farkına varacak kadar dehaya sahipti. İşte Şehinşah'ın peşinden koşmayı tek amaç haline getirmesi bundan ötürüydü: O düştüğünde, imparatorluk da düşecekti.

Sonuç olarak İskender'e kim ve nasıl akıl erdirilebilir ki? (Resim 43). Kısacası bilemeyiz. Binlerce yıl boyunca titizlikle kotarılan imgelerin arkasında kaybolup gitmiştir. Herkes farklı amaçlar uğruna kendi "İskender'ini" yeniden yaratmıştır. Yunan İskender, Romen İskender, hatta Pers, İslami, Hıristiyan ve Victoria dönemi Britanya'sının İskender'i mevcuttur. Ya da Diana Spencer'ın çıkardığı sonuçtaki gibi: "Her bir İskender ihtiyacımıza bizim anlayacağımız dilden cevap veren bir şahsiyeti yansıtır."[49] Asıl Makedonyalı İskender'i hayatta bilemeyiz –aslı basbayağı kayıtlardan silinmiştir. Sadece silinmesi gereken bir şeyler bulunduğunu varsayabiliriz.

Helen dünyasının tarihçilerinden John Grainger'ın kaleme aldığı, *Alexander the Great Failure* ["Büyük Beceriksiz İskender"] gibi

48. Briant 2002: 812-13.
49. Spencer 2002: 218.

kışkırtıcı bir adla yakın geçmişte yayımlanan bir kitap, muhtemelen İskender'i en şiddetli şekilde itham eden içeriklerden birine sahiptir. Grainger, başarısızlık "İskender'in hayatını adadığı işin en dikkate değer sonucudur: Bütün bir askeri hünerine rağmen, dünyanın en büyük beceriksizlerinden biriydi –ve bu beceriksizliği binlerce insanın başına dünyanın belasını sarmış, ızdırap ve ölüm getirmişti. Sadece bu da değil, kendi başını da belaya sokmuştu" diye yazmıştır. İskender büyük bir imparatorluğu yıkmıştı, elbette. Ancak bunu yaparken babasının kurduğu kendi Makedonya'sını da önemli ölçüde zayıflatmış, dolayısıyla kendi ülkesini de yerle bir etmişti. Makedonya o kadar güçten düşmüştü ki çok geçmeden Galyalıların saldırılarına dayanamamıştı. Daha da önemlisi Yunanistan'ı mahvetmişti: İskender'in saltanatı Yunan başarısının sonunu getirmekle tarihe geçmişti çünkü Yunan şehirleri defalarca birbiri ardına ortaya çıkan savaş ağalarının komutasındaki paralı asker gruplarınca yağmalanmıştı.[50]

Görünüşte günümüz Batı dünyasındaki pek çok kişinin bir taraftan hiç tereddütsüz emperyalizm, saldırganlık ve istila politikalarını lanetleyip, gaddar despotlukları açıkça mahkûm ederken, diğer taraftan da aynı ölçüde Büyük İskender'e tarihin en soylu kahramanlarından biri diye rağbet göstermesi gayet hayrete düşürücü gibi gelmektedir. Neden böyle bir çelişki var ki? Her ne idiyse İskender'in başarısı en başta Makedonya'ya aitti ama mirasına çarçabuk, Avrupa uygarlığının ve Avrupa kimliğinin iki ana kaynağı el koymuştu, önce Yunanistan ardında da Roma. Dahası İskender'in fetihleri diğeri diye algılanana, sadece Avrupalı olmayan gözüyle bakılana değil, Yunan –dolayısıyla "Batı" – değerlerinin antiteziyle bir tutulan bir güce yönelikti. İskender bu nedenle benzersiz bir şekilde herhangi bir tarihi şahsiyetten çok daha fazla bütün Avrupa'nın kahramanı haline gelmiş, Avrupa'nın kendisine dair zamanla ortaya çıkan genel kanıyı temsil eden bir simge halini almıştır.

İskender yetersiz bir idealdir. *Kitab-ı Mukaddes*'le Seneca kadar birbirinden çok farklı kaynaklar bile İskender'i bir "canavar" olarak tarif ederler.[51] İskender hiç şüphesiz bir askeri dehaydı, gerçi genellikle düşünüldüğü kadar muazzam değildi. Şu büyük, her bakımdan süper kahraman İskender, en azından ince elenip sık dokunmalıdır. Büyük Pan-Helenist ve Yunan uygarlığı için bayrak açan, Pan-Helen intikam seferinin lideri İskender, bir uydurmadır. Batı'ya özgü bir simge haline

50. Grainger 2007: xviii.
51. Bu ifadelere Spencer 2001'de yer verilmiştir: 69-79.

gelmişse bile, İskender'in putlaştırılması, Hun hükümdarı Attila'nın putlaştırılması kadar su götürür. Ancak daha da önemlisi, Doğu'yu geride bırakan Batı'nın simgesi, Doğu'yu dövmekte kullanılan bir Batı sopası, Batı'nın üstünlüğünün gerekçesi yapılan ve Doğu'ya Batı'yı dayatmak için örnek alınan İskender, şiddetle reddedilmelidir. Sonuçta belki de gerçeklik payı en yüksek olanı, İskender'in imparatorluğunu "en güçlüye" bırakırken sarf ettiği son sözlerdi –nihayetinde bunlar akıllı bir hükümdarın değil, halis muhlis bir savaş ağasının sözleriydi: Mirası tamamen daha fazla kan dökülmesine yol açmıştı.

5. Bölüm
"İranistik" Bir Çağ
Yeni-Pers Krallıkları ve Sözde Bir İmparatorluk

> Roma döneminin... tarihçileri Pontus'a önemli ölçüde zihin dağıtan ama başa çıkılabilir bir parazit gözüyle bakarlar; bundan ötürü modern araştırmacılar da burayı esas itibariyle periferik bir bölge sayarlar.
>
> Deniz Burcu Erciyas[1]

Makedonyalı İskender'in Yakındoğu tarihinin bir dönüm noktası gibi görülmesi gelenekselleşmiştir. Antik Yakındoğu tarihlerinin çoğu İskender'le[2] biter ve bu yerindedir. Çünkü istila, ilk şehirlerin kurulduğu antik Yakındoğu tarihinin başlangıcına ve yazının MÖ dördüncü binyıldaki miladına kadar aralıksız bir şekilde geçmişe uzanan, kesiksiz bir kültürel bütünün sona erişine işaret eder. Açıkçası İskender'in, son verdiği kültürel bütünün başlangıcına damgasını vuran belli belirsiz gelişmelerden çok, bizim çağımıza yakın olması insanı endişelendiriyor. Bu tabii ki Yakındoğu kültürünün bittiği anlamına gelmez: Tam aksine. Ancak İskender'in kişiliği hakkında ne düşünürsek düşünelim, bu muazzam bir değişikliği ima ediyordu. Çünkü İskender'in fetihlerinin küllerinden, Yunan kültürünün peş peşe Mısır ve Yakındoğu'ya özgü kültürlerin yanı sıra, kısmen İran, Orta Asya ve Hindistan kültürleriyle kaynaşmasını tarif etmek için on dokuzuncu yüzyılda türetilen terimle, Helenistik dönem doğmuştu. Nihayetinde Helenistik dönemin en önemli sonucu belki de özellikle Roma'nın kuruluşuydu.

Doğrusu Helenistik dönemi İskender değil, halefleri yaratmıştı. İskender'in ölümü, hemen sonrasında ganimet için çatışan muazzam ordulardan ötürü, daha fazla yıkımdan başka bir şey getirmemişti. Neticede dördüncü yüzyılın sonuna doğru parçalanmış Pers

---

1. Erciyas 2006: 1.
2. Michael Roaf'un *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu* adlı eseri bu açıdan epeyi iyi bir örnek sayılabilir.

İmparatorluğu'nun İskender'in komutanları arasında ayrı krallıklar kurmak üzere paylaştırılmasıyla düzen sağlanmıştı. Başlıca varisler Asya'daki toprakların esas kısmına sahip çıkan Selevkos Nikator, Anadolu ve Makedonların anayurdu üzerinde hak iddia eden Antigonos ve Mısır'ı isteyen Ptolemaios'tu. Ne var ki zaman zaman canlanan çatışmalar onlarca yıl daha sürmüş, Ön Asya'da Pergamon'da merkezlenen bir başka krallık doğmuş, sonunda Baktriane (Orta Asya) ve Hindistan'da da ayrı Yunan krallıkları kurulmuştu. Dolayısıyla İskender'in ölümünü takip eden aşağı yukarı ilk yetmiş yıl belki de Yakındoğu tarihinin en yıkıcı devirlerden biri halini almıştı. Şehirler büyük ordular arasında sürekli el değiştirdikçe tarifsiz bir zayiat meydana gelmiş, muhtemelen ancak Moğol istilaları sırasında yaşananla eşit çapta bir tahribat oluşmuştu. Bu nedenle çok az arkeolojik kalıntı bulunması pek şaşırtıcı değildir. Ayrıca hem Babilli hem de Yahudi kaynakları bu devrin tam bir çaresizlik içinde geçtiğini kaydetmişlerdir. "Helenistik Dönem" gerçekte ancak İskender'in ölümünden aşağı yukarı yetmiş yıl sonra, yaklaşık MÖ 250'de başlamış, MS ikinci yüzyılda da doruğuna ulaşmıştır.

Bu dönemin yaratıcı eserlerin ortaya çıktığı, dahası Helen kültürünün uç verdiğine tanıklık edilen bir zaman dilimi sayılması yerindedir –nitekim çoğu kimse bu dönemde Perikles yönetimindeki Atina'nınkinden daha önemli başarıların gerçekleştiğini ileri sürebilir. Gene de iki yüzyıldan fazla süren Pers nüfuzu, İskender'in fethiyle birlikte öyle birdenbire gözden kaybolmamıştı. Aksine Perslerin mirası Yunanlarınkine kıyasla çok daha geniş kapsamlıydı. İskender'in ardından nasıl doğuda Helenistik krallıklar ortaya çıktıysa, batıda da Yeni-Pers krallıkları kurulmuş ve Perslerin kültürel etkileri her yere sinmişti: Bir "İranistik dönem" yaşanmıştı.

Ahamenişlerin Anadolu'daki mevcudiyeti 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi üst düzey idari makamların üstünkörü işgalinden ibaret değildi. Bu kendini İran krallıklarının varlıklarını, esas imparatorluklarının Makedonyalı İskender yüzünden çökmesinden çok sonraları bile, İran kültürünün ve (daha da önemlisi) İran dininin anklavları olarak, Greko-Romen dünyasında da sürdürmeleriyle belli eder. İskender'in imparatorluğunun yıkılışının ardından Makedon komutanlar birbirine girmişti. Bu durum görünüşte düzen ve süreklilik sağlayan, hatta Anadolu'da İranlı aristokrat ailelerin yönettiği birkaç "Yeni-Pers" krallığı kuran, eski Pers İmparatorluğu satraplarınkinin bariz bir şekilde zıddıydı. Bunların belli başlıları MÖ 302'de Mithradates tarafından kurulan Pontus Krallığı, MÖ 255'de Ariarathes tarafından kurulan

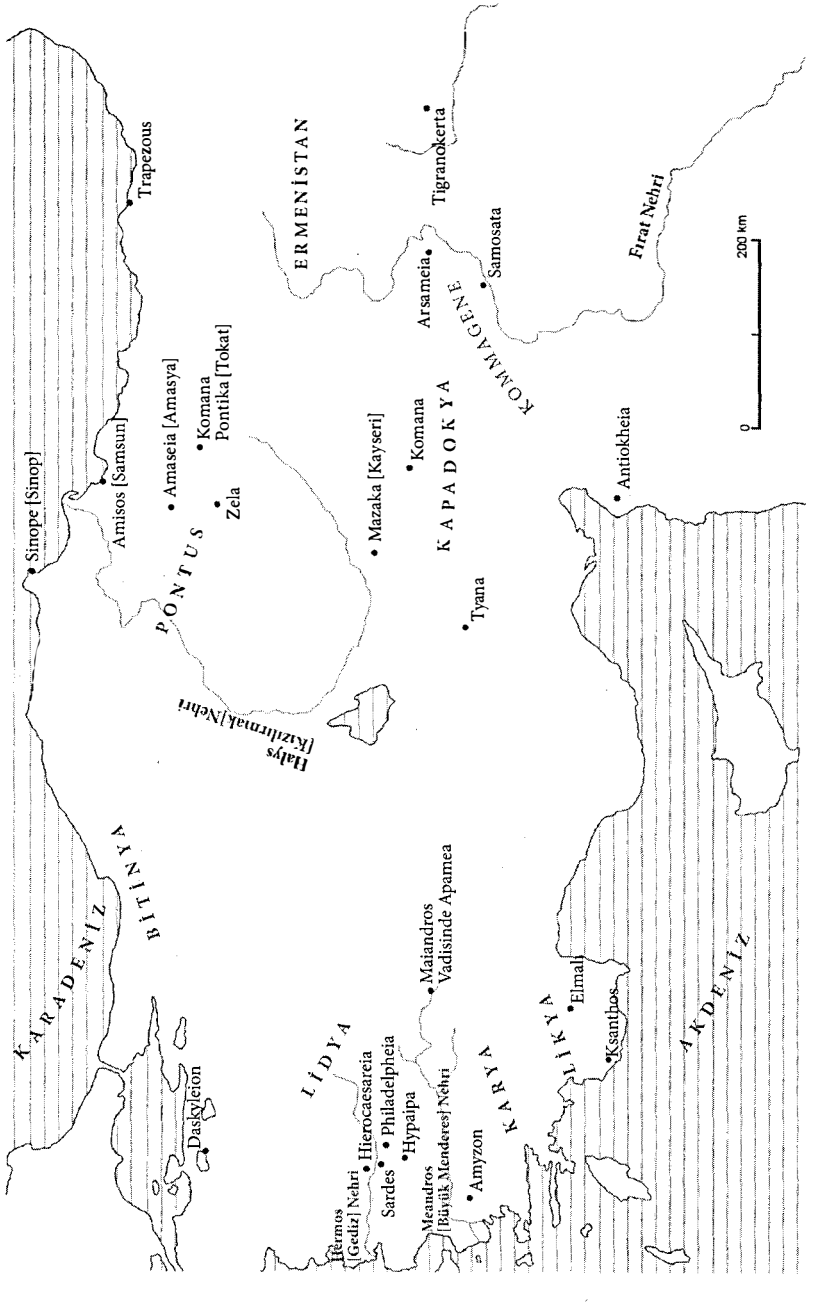
Kapadokya Krallığı ve MÖ 163 dolaylarında Ptolemaios tarafından kurulan Kommagene Krallığı'dır. Anadolu/Suriye sınır bölgesindeki Edessa Krallığı'nın yanı sıra Gürcistan ve Ermenistan'da da –hem kültürel hem hanedanlığa özgü– güçlü İran unsurları vardı. Aslında Ön Asya'nın her tarafında İranlı cemaatler bulunuyordu. Zerdüşt dini de İslamiyet dönemine kadar ayakta kalmıştı. Dini görüşler daha ayrıntılı bir şekilde 7. Bölüm'de ele alınacaktır. Bu krallıkların hepsi Roma dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdi (Harita 7).

PERS ÜLKESİ'NİN HELENİZM'DEKİ MİRASI

Bu krallıkları daha ayrıntılı bir şekilde incelemeden önce, kısaca Helenistik doğunun başka yerlerinde ayakta kalan Pers Ülkesi'ne göz atacağız. Elbette bu en açıkça İranlıların anayurdunda varlığını sürdürmüş ve tekrar can bulmuştu, önce Partlarla sonra da Sasanilerle. Ancak burada en fazla söz konusu olan Helenistik dünyada ayakta kalmasıdır (ve Partlarla Sasanileri gelecek bölümde ele alacağız). Birbirini izleyen Helenistik devletler içinde bünyesinde en çok Pers unsurunu barındıran, Helenistik dünyanın geri kalanından yalıtılmış haldeki Baktriane Yunan Krallığı'ydı. Öyle olsa bile bu da incelememizin kapsamı dışındadır.

Ahameniş İmparatorluğu'nun ardı sıra gelen Helenistik ve Romen doğunun sanat ve mimarisi üzerindeki etkisini, Ahameniş İmparatorluğu'nun son derece uluslararası ve kalıcı nüfuzuna parmak basarak, Maurya dönemi Hindistan'ı ve Roma dönemi Yakındoğu'su gibi birbirinden zaman ve mekân bakımından uzaktaki bağlantıları açıklamak üzere, başka yerlerde ayrıntılı bir şekilde inceledim. Dolayısıyla burada sadece özetlemekle yetineceğim. Nitekim Klasik sanat Asya'nın bir ucundan bir ucuna yayılırken, bunu sağlayan "Pers Ülkesi'nin fevkalade uzun ömürlü sanatları" sadece varlıklarını sürdürmekle kalmamış, diğer akımlara da zemin hazırlamışlardı.[3]

3. Boardman 1994: 108; Ball 2000: 7. Bölüm. Ayrıca bkz. John Curtis'in (1998-99) bu bölgenin köklü birliğine dair *British Near Eastern Archaeology and Museology on the Eve of the Millennium* ["Binyılın Arifesinde İngiliz Yakındoğu Arkeolojisi ve Müzeciliği"] konferansı açış konuşması, *BANEA Newsletter* 11 ve 12: 9-10.

7. Anadolu'daki "Yeni-Pers" krallıkları.

Pers İmparatorluğu'nun Helenistik ve Romen doğudaki mirası, özünde iki şekilde vücut bulmuştu: Doğrudan İran'dan ithal edilenlerin yanı sıra, başka yerlerden kaynaklansa da, Pers İmparatorluğu'nun genel ortamı aracılığıyla yayılan düşüncelerle. Öncekilere şehir planlaması, dört gözlü kemer, abidevi zafer takları, yuvarlak planlı tapınaklar kadar, diğer şekil ve üslup unsurları da örnek verilebilir. Sonraki kategoriye sütunlu yollar, yazıtlı sütunlar, dekoratif nişler ve çeşitli diğer süsleyici unsurlar dahildir. Şehir planlamasına –esas itibarıyla tasarlanmış ve ızgara planlı yollara- yukarıdaki 2. Bölüm'de göz atmıştık. Perslerle veya Persler aracılığıyla Helenistik mimariye giren, abidevi zafer takı ve yazıtlı sütun gibi diğer unsurlar Romalıların "muzafferane" mimarilerinin birer temel unsuru haline gelmiş, nihayetinde günümüze kadar devam eden ana akım Avrupa mimarisinin de parçası olmuştu.[4]

Yakındoğu'da ayakta kalan yegâne ve en hayranlık uyandırıcı Helenistik yapı,[5] MÖ ikinci yüzyılda inşa edilen Amman'ın batısında Şeria Vadisi'nin kenarında yer alan Arak el-Emir'deki muhteşem saraydır (Resim 45). Bu saray haklarında çok az şey bilinen bir Yahudi hanedanı ve aslen Ahamenişler döneminde valilik yapan Tobias [Toviyah veya Tuviah'ın Yunanca'sı] oğulları tarafından yaptırılmıştır. Hanedan servet, statü ve nüfuzunu Helenistik dönemde de hatırı sayılır ölçüde korumuş; nitekim saray ve av parkı Ürdün'deki aile mülkü üzerine inşa edilmişti. Saray elbette bazı Yunan mimarisi unsurlarını sergilemektedir ancak bu yapının Yunan dünyasında eşi benzeri yoktur. Bazı mimari öğeleri muhtemelen (Tobias hanedanın aile bağlarının bulunduğu) Mısırlı Ptolemaios hanedanından kaynaklanmaktadır ama hanedana mahsus av parkı fikrini büyük bir ihtimalle Ahamenişler getirmişti. Heybetli revakları, leopar ve diğer hayvanların kabartmalarının yer aldığı dev rölyefleriyle Arak el-Emir'in insanın üzerinde bıraktığı topyekûn izlenimse, Persepolis'in daha küçük saraylarını [köşk] veya Ahamenişlerin Borazcan'daki veya saltanat başkentleri Susa ve Persepolis civarındakiler gibi kır sarayı pavyonlarını [kasır] çağrıştırmaktadır. İlerleyen yıllarda kır sarayı ve av yurtluğu fikri bölgede çok daha fazla rağbet görecekti: Önce Herodion, Ceriko [Eriha] ve Makerus'ta [Latince Machaerus] bu tür yapılar inşa ettiren Kral Herodes, sonra da bölgede ve başka yerlerde "çöl sarayları" diye bilenen Hırbetü'l-Mefcer, Kasrü'l Mişatta, Kasru't-Tûbâ, Kasrü'l Hayru'ş-Şarkî kasırlarını yaptıran Emeviler döneminde.

---

4. Ball 2000: 7. Bölüm.
5. Her ne kadar son yıllarda yapılan onarım ve eski haline getirme çalışmaları sayesinde ayakta kalsa da.

Suriye çölündeki Palmyra ve Fırat kıyısındaki "kardeş" ticaret şehri Dura-Europus'ta Perslerden geçen unsurlara daha da fazla rastlanır. Palmyra monarşik âdetleri benimsediğinde, Zenobia ve oğlu hem Romen hem de Perslere mahsus emperyal unvanları birlikte kullanmışlardı. Hatta Zenobia'nın (ve kız kardeşinin) Maniciliği kabul ettiğine dair bazı işaretler vardır. Palmyra saray merasimleri Perslerden alınmış, Palmyra ordusu İranlılara özgü silahları kuşanmış, gene onların taktiklerini gütmüştü. Palmyra üst sınıflarının gözde faaliyetlerinden avcılığa düşkünlüklerinde de Perslerin izini fark etmek mümkündür. Gerçi avcılık muhtemelen çöl Arapları arasında Pers etkisinden bağımsız olarak da epeyi yaygındı. Pers etkisi insanın gözüne Palmyra ve Dura Europus sanatında çok daha fazla çarpmaktadır. Resim ve heykellerde tasvir edilen giyim kuşam tarzı İran'a hastır. Ayrıca birçok diğer kültürel unsurun da giyim kuşama ayak uydurduğu pek söz götürmez.

KAFKAS KRALLIKLARI (HARİTA 8)

Ermenistan'ın neredeyse tarihinin başlangıcından itibaren İran'la birçok yönüyle bugün de süren özel –ama hiç de sıkıntısız sayılamayacak– bir ilişkisi vardır.[6] Ermenistan'da ilk monarşi Arminiya'nın [*Hayasdan*] Pers satrapı I. Orontes'in [Ermenice *Yervand* veya *Yervant*] MÖ 401'de tahta çıkması üzerine Orontes oğulları [Ermenice *Yervanduniner harstutyun* veya *Yervantuni*] diye bilenen hanedanlıkla kurulmuştur. Orontes'in (gerçi "Orontes" Farsça'dan gelen bir addır ama) Ermeni mi Pers mi olduğu belirsizdir. Orontes II. Artakserkses'in kızı Rhodogune'yle evlenip Ahameniş ailesine iç güveysi girmiş; hepsinin Farsça adlar taşıdığı Orontes oğulları hanedanına mensup müteakip Ermeni kralları da bünyelerinde Perslerden geçen güçlü bir yan barındırmaya devam etmişlerdi. Ermenistan Ahamenişlerin çok uzaktan kontrol altında tuttuğu Orontes oğulları hanedanının yönetiminde bir barış ve refah dönemi yaşamış, İskender'in istilası sırasında da Pers Ülkesi'ne sadık kalıp Gaugamela Muharebesi'nde ona karşı azimle savaşmışlardı. VI. Orontes'in MÖ 200'de ölümüyle birlikte hanedanlığın saltanatı son bulmuştu ama ailenin küçük bir kolu hükümranlığını MS 95'e kadar yukarı Fırat bölgesindeki Sophene adlı küçük bir Erme-

6. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin 1990'larda dağılmasını izleyen yıllarda Ermenistan'la Azerbaycan arasında baş gösteren savaş sırasında ve savaşın ardından İran İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'daki Müslüman –ve Şii– kardeşlerine karşı Ermenistan yanlısı bir politika takip etmesi dikkate şayandır.

nistan krallığında sürdürmüştü. Bu tarihte krallık toprakları II. Tigranes [Ermenice *Dikran*] tarafından ilhak edilerek Büyük Ermenistan'a [Büyük *Hayasdan*] katılmıştı.

8. Kafkas krallıkları.

Selevkos Kralı III. Antiokhos Ermeni tahtına kuklası Artaksias'ı [veya Ardaşes] çıkarmıştı ama Artaksias MÖ 190'da kendini kral ilan etmişti. Ermenistan MÖ 1'e kadar da Artaksias'ın kurduğu hanedan [Ardaşesyan hanedanı veya Ermenice *Artaşesyanneri harstutyun*] tarafından yönetilmişti. Hanedanlık mensupları muhtemelen Ermeni'ydi ancak adları Farsça'dan türetilmişti (nitekim "Artaksias" Artakserkses'in türevidir). Ardaşesyan hanedanı, hele gitgide Part nüfuzu altına girdikçe, bünyesinde güçlü bir İranlı yan barındırma-

ya devam etmişti. En önemli hükümdarları birinci yüzyılda hüküm süren Büyük lakaplı II. Tigranes'di. Tigranes'in, kayınbiraderi Pontus Kralı Mithradates'le ittifak ederek Yakındoğu'da bir Ermeni imparatorluğu kurmasına ramak kalmıştı. Ne var ki ikisi de Pompeius'un III. Mithradates Savaşı'nın (bkz. ilerleyen sayfalar) ardından giriştiği temizlik harekâtları sırasında yenik düşmüştü. Ancak Orontes ve Ardaşesyanların Pers sicilleri ne olursa olsun, onların ardından gelip de Ermenistan'a hükmeden hanedan tartışmasız bir şekilde İranlıydı. Bunlar İran'ı yöneten Part kraliyet sülalesine mensup Arsaklılar'dı [Arşaguni hanedanı veya Ermenice *Arşakunineri harstutyun*]. Ne tuhaftır ki, Ermenistan'ın ilk Arsaklı kralını tahta çıkaran Part kralı değil Roma imparatoruydu. I. Tiridates'e [Ermenice Dırtad] MS 66'da Roma'da Neron taç giydirmişti. Bununla birlikte Ermenistan'daki Arsaklıların saltanatı Partlar dönemi İran'ındaki esas Arsaklı hanedanından çok daha uzun sürmüştü. Sasaniler Partları 226'da devirmişti ama Partlar varlıklarını, IV. Artaksias'ın 428'de ölümüne kadar Ermenistan'da devam ettirmişlerdi. Gerçi Ermenistan'daki Partların (onları *damnatio aeternae*'ye mahkûm eden [ebediyen lanetleyen]) Sasanilerle ilişkisi hep sıkıntılı olmuştu. Ermenistan'daki Part unsuru Ermenistan'ın daha sonraki tarihi boyunca gücünü korumuş, hatta belki İran'dakinden daha dayanıklı çıkmıştı. Ermenistan'ın önemli hanedanları Orta Çağ'da dahi kökenlerini Part ve Sasanilerin aristokrat sülalelerine dayandırmışlardı (bizzat Hıristiyanlığın Ermenistan'a yayılmasına öncülük eden Surp [Aziz] Krikor Lusavoriç bile bu eğilimden geri durmamış, soyağacında en büyük mensubu İranlı kahraman Rüstem olan Partların Surenas sülalesine yer vermiştir). Dahası günümüzün Ermenistan'ında (Tigran veya Anahit gibi) Part ve diğer İranlı adlarından türeyen adlar hâlâ popülerdir.

Gürcistan'daki İran unsuru daha sınırlıydı ama gene de önemliydi. Tarihi ve coğrafi bakımdan Gürcistan ikiye ayrılabilir: Tiflis'in yakınlarında modern Mtsheta'nın karşısındaki antik başkent Armazi'de (Resim 47) merkezlenen Doğu Gürcistan'daki İberia ve Batı Gürcistan'da Karadeniz kıyısındaki antik Kolhis veya Lazika. İberia'nın erken tarihi, komşusu Ermenistan'ınkinden daha belli belirsizdir. Ancak doğuda yer alması nedeniyle çok daha fazla İran nüfuzu altına girmiştir. Bizzat başkentinin adı Farsça Ahura Mazda'dan bozmadır. MÖ 302'de tahta çıkan Gürcistan tarihinin ilk İberia [Kartli] kralı diye bilinen Parnavaz'ın adı Farsça'dan gelmektedir. Dahası *spaspet* ve *pitiakhsh* gibi resmi Gürcü unvanları da sırasıyla Farsça "komutan" anlamındaki *sipahi* ve "satrap" kelimelerinden türetilmişti. Parnavaz oğulları

hanedanın son mensubu Amazasp'ın [veya Amazaspos] (ki bu da Farsça kökenli bir addır) yerine MS 180'lerde Ermenistan'ın Arsaklı sülalesiyle bağlantılı bir Part hanedanı geçmişti. Üçüncü yüzyılın sonlarında Gürcistan'daki Arsaklıların yerini de, gene Sasani dönemi İran'ının soylu ailelerinden Mihranilerle [veya Mehraniler] akraba Khosrov [Hüsrev] oğulları almıştı. Gürcistan'a dördüncü yüzyılda Hıristiyanlığı benimseten III. Mirian bu sülalenin mensubuydu ama Khosrov oğullarının en büyüğü yarı kahraman Kral Vakhtang Gorgasali'ydi (446-510). Nitekim ona, Sasani ailesiyle bağlarına rağmen, Pers hükümranlığına alabildiğine şiddetli bir şekilde karşı koyması nedeniyle Gürcü krallarının en milliyetçisi gözüyle bakılır. Gürcistan onun ölümünden sonra Sasanilerin yönetimindeki İran'ın doğrudan buyruğu altına girmişti.

Pers hanedanlarının hem Ermenistan hem de Gürcistan'daki bağlantıları olsa olsa Almanların çoğu modern Avrupalı kraliyet sülaleleriyle bağlantıları kadar anlam ifade edebilir. Nitekim Vakhtang Gorgasali gibi bir Gürcü kralının Pers Ülkesi'ndeki Sasani kardeşlerine karşı girişilen direnişe öncülük etmesi, onun milliyetçi sicilini kuzeni Büyük Britanya Kralı V. George'a savaş açan Kayzer'inkinden [II. Wilhelm] daha fazla hükümsüz kılmaz. Dolayısıyla İran kültürü Ermenistan ve Gürcistan'a ne kadar derinlemesine nüfuz etmişti acaba? Şüphesiz Zerdüştçülük çeşitli şekillerde sızmıştı. Hatta Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'yla gitgide artan çatışma karşısında Ermeni ve Gürcü Hıristiyanlığını doğrudan bir tehdit (veya en azından potansiyel bir beşinci kol) gibi gören daha sonraki Sasani hükümdarları tarafından acımasızca dayatılmıştı. Ancak İranlıların dini muhtemelen çok önceki Ahamenişler döneminde daha barışçıl bir şekilde de nüfuz etmişti. İberia başkenti Armazi'nin adının nasıl Zerdüştçülüğün Ahura Mazda'sından türediğini daha önce kaydetmiştik. Ayrıca vaazlarıyla Gürcistan'ın Hıristiyanlığı benimsemesini sağlayan Azize Nino'nun hayatının da anlatıldığı "Kartli'nin Din Değiştirmesi" [Gürcüce *mok'ts'evay k'art'lisay*] adı verilen ["Kronik" ve "Azize Nino'nun Hayatı" bölümlerinden oluşan] Gürcü tarihiyle ilgili derlemede ateşe tapınma ve Ahura Mazda kültünden de bahsedilmektedir. İran dininde genellikle kutsal bir anlamı bulanan atla birlikte kullanılan Zerdüştçülüğün ateş sunağı motifi antik Gürcü sanatında da popülerdi. Şüphesiz İran dininin bazı öğeleri Sasanilerin ilerleyen tarihlerde bu dini zorla kabul ettirme girişimleri karşısındaki direnişe rağmen kök salmıştı ve bunun çok sonraları önemli dolaylı sonuçları ortaya çıkacaktı. Hıristiyanlığa kucak açan ilk kralların, yani erken üçüncü yüzyılda

Ermenistan Kralı III. Tiridates ve kısa bir süre sonra onu takip eden Gürcistan Kralı III. Mirian'ın atalarının İranlı olması manidardır. Bu ve diğer dinlerin hem Kafkas hem de Anadolu krallıklarında yol açtığı gelişmeler daha ayrıntılı bir şekilde 8. Bölüm'de ele alınmaktadır.

Ermenistan ve Gürcistan'da, Doğu Gürcistan'ın Kaheti bölgesinde yer alan Nekresi kasabasındaki gibi Zerdüştçülük ateş tapınaklarının kalıntılarına rastlanmıştır (Resim 48). Geçen yüzyılın başlarında Avrupa kilise mimarisinin kökeninin, Gürcistan ve Ermenistan vasıtasıyla Avrupa'ya aktarılan antik İran mimarisi olduğunu iddia eden sanat tarihçisi Joseph Strzygowski'ninki gibi, abartılı görüşler artık pek kabul görmemektedir.[7] Ancak gene de Eçmiadzin'in dışındaki yedinci yüzyıldan kalma ünlü Zvartnots Katedrali gibi çoğu erken dönem Ermeni kiliselerinin kendine özgü dairesel üsluplarının Zerdüştçülük ateş tapınaklarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür[8] (Resim 49). Şüphesiz bu ve diğer Ermeni kiliseleri Sasanilere mahsus birçok mimari unsurun yanı sıra Persepolis tarzı sütun kaideleri gibi Ahamenişlere has unsurları da içermektedir. Gürcistan'daki antik yerleşim Tsikhiagora'da Persepolis tarzı aygır şeklindeki bir sütün başlığı bulunmuş; (Persepolis kökenli) aygıra saldıran aslan gibi Ahameniş motifleri Ermenilerin Hıristiyanlık dönemi sanatlarının popüler öğesi halinde varlığını sürdürmüştür (hatta aynı bölgedeki İslam sanatı tarafından da benimsenip kullanılmıştır: Resim 21). Gürcü sanatında Orta Çağ boyunca *Sênmurw* [Simurg, yani Anka] kuşu, *griffon*'lar* gibi Sasani motiflerine ve av sahnelerine yer verilmeye devam edilmişti (Resimler 50-51).

PONTUS KRALI BÜYÜK MİTHRADATES'İN YÜKSELİŞİ (HARİTA 9)

Pontus bölgesi İskender'in zapt ettiği yerlerin dışında kalmıştı. Bütün Yeni-Pers krallıkları içinde istikbali en parlak olanı Pontus'tu. Anadolu ve Karadeniz bölgesinde yerleşik bir "yeni-İran" imparatorluğuna dönüşerek Roma'ya ciddi bir şekilde meydan okumasına da ramak kalmıştı. Nitekim Mithradates'in muazzam planı başarıya ulaşsaydı Doğu Akdeniz'in başlıca gücü haline gelerek Roma'nın yerini kapabilirdi. Kserkses'in zamanlarından beri Avrupa'nın bazı bölgelerini (Yunanistan ve Güney Ukrayna) ilk defa işgal eden –İran'ın kendisi değilse de– İranlı güç Pontus Krallığı'ydı. Kuzey Anadolu'da yerleşik krallık yaklaşık MÖ 302'de muhtemelen daha önce satraplık

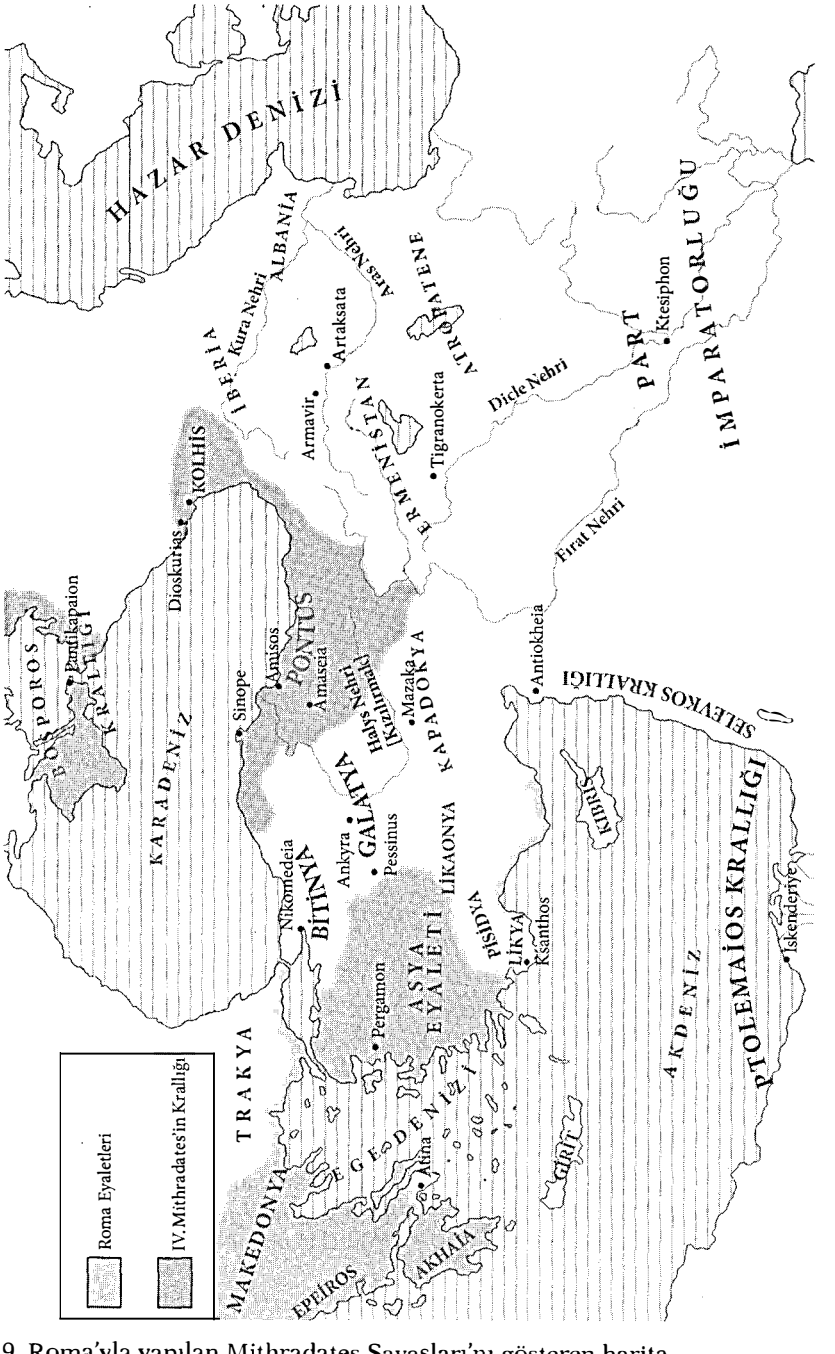
7. Strzygowski 1923.
8. Lang 1983: 533.
* Yarı aslan yarı kartal mitolojik yaratık. (ç.n.)

yapan Ariobarzanes'in oğlu I. Mithradates[9] tarafından kurulmuştu. Ariobarzanes Ahameniş saltanatı sırasında Pers Ülkesi'nin yedi büyük ailesinden birinin mensubu ve hanedanlığın da akrabasıydı. Pontus onun tahta çıkmasını sağlayan darbeye desteğinden ötürü I. Dareios tarafından aileye ödül niyetine verilmişti. Ülke I. Mithradates'in halefleri dönemini istikrar ve refah içinde geçirmişti. Bu kısmen akıllıca yönetimin yanı sıra Kuzey Anadolu dağlarının sağladığı güvenlik sayesindeydi de. Çünkü Pontus bu yolla Yakındoğu ve Orta Doğu tarihinin ana akımına kapılmamıştı. Ancak bu durum I. Pharnakes'in MÖ 183'te Sinope'yi alıp başkenti Amaseia'dan [bugün Amasya] buraya taşımasıyla değişmişti (Resim 52). Sinope üzerinden Karadeniz ve bölge ticaretine nüfuz eden Pontus yayılma imkânına da kavuşmuştu. Nitekim Pharnakes bu sayede komşu Paflagonya, Galatya ve Kapadokya'yı Pontus'un egemenliği altına almıştı.

Genişlemiş krallığın en parlak dönemi Büyük Mithradates lakaplı VI. Mithradates Eupator'un hüküm sürdüğü [MÖ] geç ikinci ve erken birinci yüzyıllardı (Resim 53). Mithradates antik tarihin en karizmatik şahsiyetlerinden biriydi ve çok geçmeden başarılarına yarı-efsanevi nitelikler atfedilmişti. Güya boy bos ve güç bakımından dev gibiydi (söylentilere göre on altı at koşulmuş bir savaş arabasını sürebiliyor, mola vermeden günlerce yol alabiliyordu); ayrıca yirmiden fazla dil biliyordu. Farmakolojiyle toksikoloji alanlarında etraflı bilgi edinmiş ve bu bilgileri zehirlere karşı direnç geliştirmekte kullanmıştı (nitekim Mithradates'in farmakoloji bilgisi Romalılara aktarılmış ve bunlar Orta Çağ'a kadar Avrupa'daki farmakolojinin önemli bir bölümünü oluşturmuştu). Birçok dili konuşabilmesi defalarca krallığının bir başından bir başına tebdili kıyafet dolaşabilmesini sağlamış (gerçi onun gibi boylu boslu birinin ne ölçüde tebdili kıyafet gezebileceğini insan merak ediyor); sıradan insanlara kadar yönettiği halkın nabzını yoklamasını; onların ruh halini, duygu ve düşüncelerini anlamasını mümkün kılmıştı. Ayrıca arif ama çevresindeki güçlerin kudret ve zaaflarını kestirebilen pragmatik bir hükümdardı. Dostlarına karşı gayet yüce gönüllü, düşmanlarına karşıysa düpedüz acımasızdı. En felaketli yenilgilerden sonra bile eskisi kadar güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkmak gibi neredeyse tekinsiz bir yeteneğine sahipti. Romalılar ona yüz yüze geldikleri en yılmaz düşmanlardan biri gözüyle bakıyordu.

---

9. Bu tam bir Pers adıdır. Farsça'sı *Mihrdâd* "Mithra'nın [veya Mitra'nın] lütfu" anlamına gelir. Latin kaynaklarda Helenleştirilmiş Mithradates yerine Mithridates diye geçer.

9. Roma'yla yapılan Mithradates Savaşları'nı gösteren harita.

Mithradates'in yayılmasına el veren ilk fırsat beklenmedik bir yöreden çıkmıştı. MÖ ikinci yüzyılın ilerleyen yıllarında daha önceleri Kuzey Karadeniz steplerinde göçebe yaşayan İskitler, Kral Skiluros'un yönetimi altında başkenti Orta Kırım'daki (bugün modern Kırım'ın başkenti Simferopol'un [Akmescit] dışında yer alan) Neapolis olan güçlü bir devlet kurmuşlardı. Kimmer Bosporos [Bosporos Krallığı] topraklarının (günümüzün Kerç Boğazı civarı) iki yanındaki Doğu Kırım ve (Güney Rusya'da Kırım'ın karşısındaki) Taman Yarımadası birkaç yüzyıl boyunca Yunan Bosporos Krallığı'nın kontrolü altındaydı. Krallığın başkenti MÖ yedinci ve altıncı yüzyılda Ön Asya'dan (daha çok Miletos'tan) kolonileşmek için gelen Yunanlar tarafından kurulan Pantikapaion'du (Resimler 54-55). Bu Doğu ve Kuzey Karadeniz kıyılarında güçlü bir Yunan varlığına yol açmıştı.

İskit Krallığı'ndan kaynaklanan yeni bir tehditle yüz yüze gelen Bosporoslu Yunanlar MÖ 107'de Mithradates'in himayesinden medet ummuş ama yağmurdan kaçarken doluya tutulmuşlardı. Mithradates bunu egemenliğini Karadeniz'in bir ucundan bir ucuna yaymak için fırsat bilmiş, Yunan Bosporos Krallığı'nı bünyesine katmış, Kuzey Karadeniz'deki (Güney Ukrayna'daki) Olbia kadar uzak diğer Yunan şehirlerinde de garnizonlar kurmuştu. İskitleri yenilgiye uğratmıştı ama kısa bir süre sonra İskit Krallığı'yla dostane ilişkiler geliştirmişti. Hatta evlilik yoluyla kralıyla ittifak etmiş ve nüfuzunu Güney Rus steplerinin içlerine kadar genişletmişti. İskitler İranlıların akrabasıdır (en azından dilleri bakımından) ve bu ittifakın temelinde bir etnik yakınlık unsuru bulunduğu anlaşılmaktadır. Mithradates zamanla krallığına Batı Gürcistan'daki Kolhis'in yanı sıra Trakya'nın Karadeniz kıyısıyla Batı Karadeniz'in diğer bölgelerini de katmıştı. Yeni bir Karadeniz imparatorluğu doğuyor gibiydi. Mithradates bu güç tabanı sayesinde kendini Bitinya, Galatya ve Kapadokya gibi komşu Anadolu krallıkları kadar Romen Ön Asya'nın da işlerine karışmaya muktedir hissetmişti. Ne var ki bu Pontus Krallığı'nın çok geçmeden bir başka yükselen güçle doğrudan karşı karşıya gelmesine yol açacaktı.

ROMA'YLA "MİTHRADATES" SAVAŞLARI

Mithradates'in yükselişi, Romalıların MÖ 189/8 tarihlerindeki Magnesia Muharebesi'nin ardından Anadolu'ya girip Doğu Akdeniz'deki yeni güç olarak ortaya çıkışlarına karşılık gelir. Romalıların Anadolu'daki müteakip sömürgeleştirme faaliyetleri mahalli nüfus arasında muazzam bir hınç duygusu yaratmıştı. Roma'nın yayılan imparatorluğunun bu aşamasında onu daha sonra niteleyen akıllıca

yönetimden pek eser yoktu. Nitekim Anadolu'daki Romalıları hırs basmış –Mithradates'in biyografisini yazan Philip Matyszak'ın dediği gibi "Ön Asya'daki Romen devlet yönetimi yerine koyulan mali açıdan soyup soğana çevirmeyle"[10] – ülkenin çarçabuk, adamakıllı ve acımasızca sıkıp suyunu çıkarmaktan başka bir şey düşünmemişlerdi. Anadolu ahalisi Pontus Kralı Mithradates'e Romen kötü yönetimine karşı durabilecek tek güç gözüyle bakmıştı. Mithradates'in cesaretlendirmesi üzerine MÖ 88'de genel bir ayaklanmanın patlak vermesi ve bunu Anadolu'daki Romen cemaatlerine yönelik katliamın izlemesiyle işler çığırından çıkmıştı. Bu antik dünyanın en dehşete düşürücü eylemlerinden biriydi ve saçtığı korku dalga dalga Akdeniz'in her tarafına yayılmıştı. Nitekim bu ayaklanma 1282'de Fransız işgaline karşı girişilen "*Vespri Siciliani*'ye" [Sicilya Vesperum Ayaklanması] benzetilmiştir (ayrıca hatırlanacağı gibi iki hadise de operalara ilham vermiştir: Sırasıyla Mozart ve Verdi'ye).[11]

Hiç şüphesiz Anadolu halkları Romen yönetiminden içtenlikle tiksiniyorlardı ama öyle olsa bile gösterdikleri tepki orantısızdı: Tek bir günde kolonilere yerleşmiş 80.000 –bazı tahminler 150.000'e kadar çıkıyor– Romalı ve onların torunları katledilmiş; çocuklara ve kadınlara bile aman verilmemişti. İnsanların sığındıkları tapınakların yüzyıllardır dokunulmamış hakları bile göz ardı edilmişti. Katliamın en alışılmamış yönleriyse şunlar gibi gözükmektedir: Birincisi Romen cemaatlerine Mithradates'in (uygulanması söz götürmez bir şekilde haftalar alan) emirleriyle ilgili, onların akıbetleri konusunda tetikte beklemelerini sağlayacak hiç haber uçurulmamıştı; ikincisi neredeyse Yunanların veya Anadolu'nun yerli halklarından hiçbiri (hemen hemen hepsi asker değil sivil olan) Romalıları gizlice dahi korumamıştı. Muhtemelen tiksinti epeyi eskiye dayanıyordu. Mithradates böylece ayaklanmasına kurnazca herkesi bulaştırmıştı: Bu sayede ona katılmaktan başka pek bir seçenek bırakmamıştı.

Mithradates zamanlama konusunda da dikkatlice akıl yürütmüştü. Roma o sıralarda sadece Kuzey Afrika (Iugurtha Savaşları) ve İspanya'daki ayaklanmalarla değil, İtalya'daki iç savaşla da yüz yüzeydi. Dolayısıyla Romalılara boyun eğmeyen bir kurtarıcı gözüyle bakıldığı

10. Matyszak 2008: 101.
11. Bkz. Steven Runciman'ın *The Sicilian Vespers* ["Sicilya Vesperum Ayaklanması"] adlı eseri (Cambridge 1958). *Mitridate, rè di Ponto* [*Pontus Kralı Mithradates*] adlı eseri Mozart'ın daha 14 yaşındayken bestelediği ilk operasıydı; onun bu eseri de Verdi'nin *Les vêpres siciliennes* [İtalyanca *I Vespri Siciliani, Sicilya Akşamları*] adlı daha ustaca bestelenmiş operası da artık nadiren sahnelenmektedir. Aslında Lâtife Summerer (Højte 2009: 21) Mithradates üzerine, çoğu da Mozart'tan önce bestelenen 25 opera saymaktadır.

Yunanistan ve Makedonya'nın içlerine çok az direnişle karşılaşarak ilerlemişti. Roma'yla boy ölçüşebilecek, hatta adeta onun yerine geçecek bir Doğu Akdeniz imparatorluğu kurmaya girişmek üzereydi: Mithradates Roma'yı devirmeye niyetli İtalya'daki asilerle bağlantı sağlamıştı (ortak bir cephe kurulmasıyla ilgili bazı nümismatik* kanıtlar bulunmaktadır).[12] Hatta saltanatının son yıllarına doğru Kırım'daki üssünden kalkıp İtalya'yı kuzeyden yani Balkanlar üzerinden işgal etmeye yönelik bir kara harekâtı planlıyordu. Bu muhtemelen bir ham hayalden ibaret değildi: Bir kuşak önce Hannibal'ın Alpleri aşarak giriştiği seferden daha az gerçekçi görülmemeli. Mithradates'in hem Kuzey Karadeniz bölgesindeki müttefikleri İskitler hem de Balkanlar'daki kabilelerle iyi ilişkileri göz önüne alındığında bu planın başarı ihtimali vardı. Her şey bir tarafa nihayetinde Roma'nın çöküşüne yol açan saldırılar tam da bu yönden gelmişti. Bu akınların bazıları Mithradates'in kendi istilasını planladığı Güney Rusya stepleriyle aynı bölgede ortaya çıkan (Gotlar ve Hunlar gibi) halklar tarafından gerçekleştirilmişti.[13]

Roma'nın Pontus'la savaşları –üç "Mithradates Savaşı" – Roma'nın doğuya doğru yayılması sırasında karşılaştığı en önemli hadiselerdendi. Başlangıçta Roma'daki kargaşa ve diğer yerlerdeki ayaklanmaların yarattığı zihin bulanıklığı nedeniyle Mithradates'le savaşmaya gönderilen ilk ordular esas itibarıyla paralı askerlerden meydana geliyordu. Her zaman Senato'nun doğrudan talimatıyla –veya onayıyla bile– hareket etmeyen, askeri bakımdan nüfuzlu kişilerin komutası altındaki askerlere yapılan ödemelerin başlıca kaynağı (Yunanistan ve Anadolu'da uygulanan gaddarlığın daha da tırmanmasına, dolayısıyla Roma'ya karşı duyulan kinin iyice su yüzüne çıkmasına yol açan) yağmaydı. Savaşlar geç Cumhuriyet'in en büyük Romen askeri liderlerinden çoğunu el katmaya sürüklemişti: Marius, Sulla, Lucullus, Pompeius ve Julius Caesar.

Tarihinde az kalsın bir imparatorluğa dönüşecek bu Yeni-Pers krallığından dikkat çekici bir şekilde hiç bahsedilmeyen ülke bizzat İran'dır. Başka bir deyişle doğudaki gelmiş geçmiş en büyük askeri güç, hatta kralıyla aynı ada sahip yani II. Mithradates'in (MÖ 123-87) hüküm sürdüğü, çağdaş İran İmparatorluğu Parthia'dır. Hele Pontus

---

* Sikke ve madalyaların tarihini inceleyen, tanımlarıyla uğraşan bilim dalı. (ç.n.)
12. Mayor 2010: 157-8.
13. Nitekim bir Orta Çağ efsanesine göre oğlu Pharnakes'in tahta çıkmasını sağlayan Pantikapaion'daki darbeden sağ kurtulan Mithradates steplere kaçıp sonuçta Roma'yı fetheden Gotların atası olmuştu. Bkz. Mayor 2010: 360-66.

Kralı Mithradates İran yazılı tarihinde hepten namevcuttur ve bildiğimiz kadarıyla atalarının ülkesinde genelde meçhul kalmıştır. Bazı kaynakların iki Mithradates arasındaki bir bağlantıyı –iyi ilişkiler içinde bulunduklarını– akla getirmelerine rağmen hiçbir zaman Roma'ya karşı ittifak etmemişlerdi. Oysa kısa bir süre sonra Roma'yı tehdit eden en önemli güç Pontus'un yerini Parthia [Part İmparatorluğu] alacaktı. Muhtemelen Pontus Kralı Mithradates Ahameniş soyundan gelmesiyle övünürken –Ahamenişlerin eski tebaası– Partlara türedi ve gaspçı gözüyle bakıyordu. Daha büyük bir ihtimalle Mithradates gibi kurnaz bir politikacı açısından "Part kozunu" oynamak fazlasıyla tehlikelere gebeydi. Çünkü Parthia Roma kadar saldırgan yeni bir güçtü: Karşılıklı İranlı hissiyatına rağmen, Parthia'yı devreye sokmak adeta bir düşmanın yerine bir başkasını koymak anlamına gelirdi. Dolayısıyla Pontus Kralı Mithradates Parthia'yla ilişkileri bir yandan dostluk temelinde sürdürürken, diğer yandan da (bazı kaynaklarda yer alan Roma'nın ele geçirdiği Pontus'un kaybedecek bir şeyi kalmadığı sırada yaptığı bir son dakika ittifak çağrısı dışında) arada mesafe bırakarak akıllıca davranmıştı. Bir de Partların bağımlı ülke gözüyle baktığı Pontus'un müttefiki Ermenistan'la ilgili hassas bir mesele vardı: Partları batıya çekmek dengeleri altüst etme riskini almak demekti ve bu Mithradates'in çıkarlarına aykırı bir şekilde Parthia'nın düpedüz Ermenistan'ı ilhak etmesiyle sonuçlanabilirdi.

MİTHRADATES'İN DÜŞÜŞÜ

Üç Mithradates Savaşı neredeyse otuz yıla yayılmıştı. Mithradates su götürmez bir şekilde emperyal hırslar besliyordu beslemesine. Ancak çatışmalar neredeyse daima Romalıların tahrikleriyle, çoğu defa da (örneğin [Romalı komutan] Murena'nın I. Mithradates Savaşı'nı sona erdiren Dardanos Antlaşması'nı pervasızca ihlal ederek, MÖ 83'te Kapadokya'daki kutsal tapınak şehri Komana'ya sebepsiz yere saldırıp yağlaması gibi) dayanılmaz kışkırtmalarıyla patlak vermişti. Mithradates'in genellikle iyi dövüşen ve ustalıkla komuta edilen birlikleri sayıca da katbekat üstündüler ama buna rağmen Roma'nın bir hayli eğitimli ve disiplinli lejyonlarının dengi değillerdi. Bununla birlikte Romalılar da öyle kolayca galip gelmemişlerdi. Savaşların bu kadar uzun sürümesinin nedeniyse, Mithradates'in her seferinde kuvvetini toplayıp birliklerine tekrardan düzen verebilmesiydi: Romalıların zaferleri hiçbir zaman kesin değildi. Dahası Ön Asya ne zaman yeniden Roma'nın egemenliği altına girse, "Asya Vesperum Ayaklanması'ndan" ders almayan Romalıların yönetimi eskisini aratmayan ölçüde yiyici,

yoz ve baskıcı olmaya devam ediyordu –o kadar ki bizzat bazı Romalıların bile şimşeklerini üstüne çekiyordu. Atina'nın I. Mithradates Savaşı sırasında Pontus güçlerinden geri alınması bu kadim şehrin o kadar geniş çaplı bir katliam ve yıkıma uğramasına yol açmıştı ki o dönemin insanları buna yüzyıllar önce Kserkses'in şehri zapt ettiğinde yaşananlardan çok daha beter gözüyle bakmışlardı. Yunanistan ve Anadolu'da Romalıların kontrol altında tuttukları bölgeler, müreffeh, iyi yönetilen ve istikrarlı Pontus'la zıtlık içindeydi. Dolayısıyla Pontus'un hem ekonomisi hem de halkı Mithradates'in geri çekilmek ve yeniden destek görmek için her zaman bel bağlayabileceği bir durumdaydı. Kin güdülen Romen kötü yönetimi Mithradates'in boyuna sempati kazanmasını sağlayan hazır bir kaynak anlamına da geliyordu.

Ancak nihayetinde Romen silahlı kuvvetleri galebe çalmıştı: Romalılar, engeller ve bölgede onlardan duyulan nefrete rağmen, ne de olsa toparlanıp [er meydanına] geri dönme yetenekleri bakımından Mithradates kadar güçlüydüler. Mithradates yenilgisiyle sonuçlanan III. Mithradates Savaşı'nın ardından, kuvvetine çeki düzen vermek ve İtalya'ya karadan saldırı planı yapmak için, Karadeniz'in karşı kıyısına Bosporos Krallığı'nın başkenti Pantikapaion'a kaçmıştı (Resimler 54-55). Bu baş eğmez yaşlı adamı en nihayetinde bozguna uğratan da Romalılar değil kendi ailesiydi: Bizzat oğlu Pharnakes'in önderliğindeki bir Bosporoslu Yunanların ayaklanmasıyla yüz yüze gelen Mithradates MÖ 63'te (ömrü boyunca aldığı antidotlar onu zehre karşı dirençli kıldığından, kendini kılıcı üzerine atarak) intihar etmişti. Anadolu –ve kısmen Balkan– Yunanlarının aksine, gelecekleri açısından bir İskitli-İranlı ittifakından ziyade Romalılara bel bağlayan Bosporos'un Yunan ahalisi hiçbir zaman Mithradates'e sıcak bakmamıştı. Nitekim Pharnakes Bosporos'taki üssünden kalkıp Pontus'u yeniden fethetmeye girişmiş ama MÖ 47'de Pontus'taki Zela [bugün Zile] Muharebesi'nde Julius Caesar onu yenik düşürmüştü (Resim 56).[14] Pontus bunun ardından Roma tarafından ilhak edilmişti. Ancak Marcus Antonius, Kral Dareios yönetiminde göstermelik bir Pontus Krallığı'nı yeniden kurdurmuştu –ve böylelikle beş buçuk yüzyılı aşan bir süre sonra yörede tekrardan bir Kral Dareios ortaya çıkmıştı. Bu krallık MÖ 37'ye kadar Roma'nın bağımlı devleti olarak varlığını sürdürmüştü.

14. Caesar'ın kaleme aldığı ünlü *veni, vidi, vici* ["geldim, gördüm, yendim"] sözleri genellikle sanıldığı gibi Britanya seferiyle değil, bu seferle ilgilidir –*pace* [Latince "izniyle"] Sellars ve Yeatman, *1066 and All That* ["1066 Vesaire"].

HİKÂYENİN KIRIM'DAKİ DEVAMI

Bu arada Pontus'tan ayrılan Kırım'daki Bosporos Krallığı'nda Mithradates'in oğlu ve halefi Pharnakes'in yerine damadı Asandros geçmişti. Buna rağmen ipler aslında karısı, Pharnakes'in kızı ve babasından çok fevkalade dedesine çekmiş gibi görünen Dynamis'in elindeydi. Asandros MÖ 17'de bir saray darbesiyle devrilmiş –Dynamis ondan boşanmış– bir daha da esamesi okunmamıştı. Onun ardından Dynamis tek başına hükmetmiş, birkaç defa çeşitli hanedanların mensuplarıyla evlenmiş, MÖ 9 yılı civarında da Roma tarafından bağımlı devlet hükümdarı olarak tanınmıştı. Yaklaşık MÖ 8'deki ölümünden sonra da tahta ikinci kocası Aspurgus çıkıp bilahare Trakyalı bir prensesle evlenmiş, dolayısıyla (dört yüzyıl devam eden) yeni bir Bosporos hanedanlığı kurmuş ve Avrupa'nın bir bölümüne hükmeden son İranlının, alışılmamış İranlı krallar soyunun sonunu getirmişti.

Pontus Kralı Mithradates'in düşüşünün belki de en önemli sonucu bununla birlikte Roma'nın Akdeniz dünyasının yegâne süper gücü olarak yükselişinin önündeki nihai engelin de kalkmasıydı. Mithradates'in hüküm sürdüğü döneme kadar Roma'nın ortaya çıkışının kaçınılmazlığı söz konusu değildi: Milattan öncesinin son yüzyıllarındaki biricik kaçınılmazlık neredeyse kesinlikle tek bir Akdeniz gücünün *doğacağıydı* –ama bu ille de Roma olmayabilirdi. Çünkü birkaç yüzyıl boyunca nüfuz mücadelelerinin tarafları başa baş gelmiş gibi görünüyorlardı. Kartaca ve Fenikelilerin üstünlüğü ele geçirmelerine ramak kalmıştı[15] ancak bölgede rakipsiz olmak için manevra yapan diğer güçlü adamlardan (ağırlıkla Helen) herhangi biri de aynı ölçüde bu şansa sahipti: Makedonya Kralı V. Philippos, Selevkos İmparatoru III. Antiokhos, Mısırlı Ptolemaios hanedanı mensuplarından biri, hatta Epeiros [Epir] Kralı Pyrrhos. Arthur M. Eckstein *Rome Enters the Greek East* ["Roma'nın Yunan Doğu'ya Girişi"] adlı eserinde bu dönemi esas itibarıyla gaddar, saldırgan ve fırsatçı devletlerle bunların savaş ağalarının hepsinin birden İskender'in mirası için aşık attıkları bir devir şeklinde resmeder. Pontus Kralı Mithradates bunların sonuncusuydu ve Hannibal'ı saymazsak en hırslısı ve en yılmazıydı. Hatırlanacağı gibi planları arasında bizzat Roma'nın işgali ve bir güç olarak kökünü kazımak da vardı. Mithradates'in başarısızlığı Roma'nın gelecekteki egemenliğini garanti altına almıştı.

Mithradates'in en yakın tarihli biyografisini kaleme alan Adrienne Mayor eserinde şöyle yazmıştır: "Mithradates'in hayatı bir luna-

15. Bkz. bu dizinin 1. Cilt'i, *Arabistan'dan Öteye*.

park treni gibiydi. Hayranlık uyandıran zaferlerle yürek parçalayıcı yenilgiler arasında gidip geliyor, sadakatler zamanla yozlaşıp ihanetlere dönüşüyordu. Hayatı ilahi mutlulukla dehşete düşürücü intikam anları arasında bir o yana bir bu yana savruldukça, doğu ve batıdaki bahisçiler kazanan tarafı seçmek, kararsız ittifaklar piyasasının en iyi yatırımı konusunda avantaj elde etmek için manevra yapıyorlardı. Mithradates'in aldığı riskler asla sırf servet ve şöhret için değil... bizatihi sahip olduğu Yunan-Pers-Anadolu ideallerinin baki kalması ve Romen tahakkümünden kurtuluştu. Yenildiğinde bile baş eğmemesi Appianos'u şaşırtıp ona hayran etmiş ve onun için 'denenmemiş hiçbir saldırı yöntemi bırakmamıştı ' demişti. Plinius onu 'çağının en büyük kralı' diye övmüştü. Velleius 'dövüşmeye dünden hazır', 'cesaret bakımından nadir rastlanır, ruh hali bakımından her zaman hayat dolu... strateji bakımından bir general, bedensel becerileri bakımından bir asker, Romalılardan nefret etmesi bakımından da bir Hannibal'dı' diyerek Mithradates'e methiyeler düzmüştü. Cicero onu İskender'den beri gelmiş geçmiş en büyük kral ilan etmişti."[16]

MİTHRADATES VE PONTUS KRALLIĞI NE ÖLÇÜDE "İRANLIYDI"?

İster antik ister modern zamanlarda olsun çoğu uzman, Mithradates'i Helenistik dünya bağlamında ele alır –nitekim Yunan milliyetçileri de ona Anadolu'daki Helenizmin son savunucusu, mücadelelerine de Romalılara karşı "Yunan kurtuluş savaşı" gözüyle bakarlar.[17] Mithradates sadece nadiren Helenistik dünyadan ayrı incelenmiştir. Gerçi bunlarda da ona hâlâ eğreti bir "Doğulu" tanımıyla yaklaşılmıştır. Her ne kadar Theodor Mommsen'in Mithradates'i Doğu barbarlığının cisimleşmesi ve uygar Batı'ya karşı barbar doğunun timsali saydığı (açıkçası ondan anakronik bir şekilde düpedüz "sultan" diye söz ettiği) ünlü karalaması artık pek revaçta değilse de, Helenistik döneme dair bir ana akım çalışmada Mithradates'e "şu yüzeysel olarak Helenleşmiş Doğulu hükümdar Mithradates" denilerek, eserin başından sonuna ondan basbayağı pejoratif bir adlaşmış sıfatla "bir Doğulu" diye bahsedilmektedir.[18] Mithradates daha yakın zamanlarda yazılan biyografilerinde daha olumlu bir şekilde yansıtılmaktadır ama onun hakkında yazılanların bağlamı hâlâ ya Helenistik ya da Romen'dir. Onun İran'la bağlantısına nadiren değinilmektedir (dikka-

16. Mayor 2010: 359.
17. Højte 2009'da Summerer.
18. Green 1990: 557 ve 31. Bölüm.

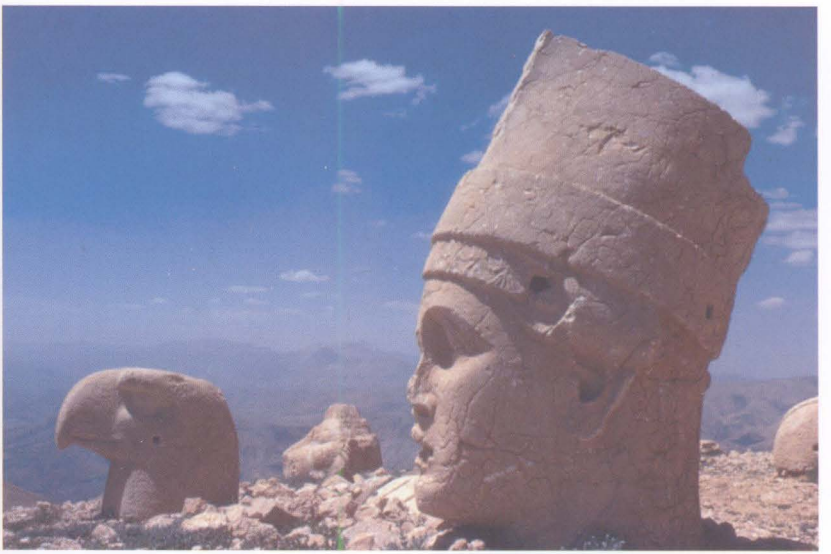
te değer bir istisna *The Cambridge History of Iran* ["Cambridge Üniversitesi İran Tarihi Dizisi"] adlı eserdir).[19]

IV. Mithradates Kyros, Dareios ve Kserkses'in soyundan geldiğini ama aynı zamanda anne tarafındaki ecdadında İskender'in bulunduğunu da ileri sürmüştü. İskender'in soyundan gelen hiç kimse kalmadığından –tamamı haleflerince öldürülmüştü– bu iddia en iyi ihtimalle düzmecedir ama her halükârda Mithradates'in Anadolu ve Karadeniz'deki Yunan ahalisinin yanı sıra bizzat Yunanistan halkından destek görmek için kasten benimsetmeye çalıştığı bir iddiadır. Mithradates Helenleşme politikası gereği Selevkos hanedanına da iç güveysi girmişti (nitekim birçok defa politik amaçlar uğruna evlenmişti). Son günlerde yayımlanan bir inceleme onun Helenizmini hafiften almaktadır: Egemenliği altında büyük bir Yunan nüfusu bulunduğundan "şehirlerindeki darphanelerde Yunan ve mahalli mabutların birleşimi gibi görünen tanrı ve tanrıça figürlerini kullandırarak; bir Yunan şehrini başkenti yaparak; kraliyet sikkelerindeki portresini Helen dünyasına mahsus bir şekilde resmettirerek Yunanlarla yakınlığını vurgulamıştı ama bu ille de Yunanlığını öne çıkarmaya yönelik değildi". Bir başka deyişle kendini genelde Yunanlarla, özellikle de İskender'le ilişkilendirmesi politik amaçları uğruna inceden inceye yönlendirdiği bir imgeydi. En nihayetinde üstünde en çok durduğu İranlı soylu atalarıydı. Aşağılayarak katışıklıkla itham ettiği Romalıların aksine ırkının saflığına parmak basmıştı.[20] Ne var ki hem görünüşteki ataları hem de –daha da önemlisi– Roma'ya karşı verdiği savaşlar, Perslerle Yunanlar arasındaki eski ittifakın yeniden can bulmasından başka bir şey değildi.

Mithradates'in kaynaklarda tasvir edilen çocukluk geçmişi ve yetiştirilmesi Büyük Kyros'unki örnek alınarak yazılmıştır –en azından Ksenophon'un idealleştirdiği biyografisinde yer alan versiyonu. Nitekim Mithradates'in çocukluğu Pers şehzadelerinin geleneksel yetiştiriliş tarzıyla uyumlu bir şekilde geçmişti: Toplumdan uzakta, doğruluk, kudret ve dövüş sanatları eğitimiyle. Böylelikle Sasani hanedanından gelen daha sonraki V. Behram veya Behram-ı Gûr (421-439) adlı büyük savaşçı hükümdarın da önüne düşmüştü. Mithradates gibi Behram'ın da birçok dil bildiği, krallığının dört bir tarafında tebdili kıyafet dolaştığı ve kahramanca dövüştüğü anlatılmaktadır.[21] Dolayısıyla Mithradates'in geçmişi köklü İran hükümdarlık geleneğinin parçasıdır.

---

19. Daha yakın tarihli biyografileri için bkz. Matyszak 2008 ve Mayor 2010.
20. Erciyas 2006: 17-18 ve 121.
21. Bkz. Sarkhosh ve Stewart 2008'de Yarshater: 410.

64. Nemrut Dağı.

65. Arsameia'daki [bugün Eski Kâhta] Kommagene Kralı I. Mithradates ve Herakles/Verethragna rölyefi.

66. Karakuş'taki Kommagene kraliyet mezarlığı.

67. Irak'ta yer alan antik Hatra şehrindeki Part savaşçıları rölyefi.

68. Ardeşir'in Nakş-ı Rüstem'deki tahta çıkış töreni rölyefi. Solda yer alan Ardeşir son Part Kralı V. Artabanos'u çiğniyor; karşısındaki Ahura Mazda'ysa Ehrimen'i çiğniyor.

69. Şapur'un Nakş-ı Rüstem'deki zafer rölyefi. Esir edilen İmparator Valerianus Şapur'un arkasında dururken, İmparator Arap Philippus dizlerine kapanıyor. Başrahip Kartir'se (sağ üstte) uzaktan bakıyor.

70. Romalı savaş esirlerinin tasvir edildiği Şapur'un Bişapur'daki büyük zafer rölyefi.

71. Esir düşmüş İmparator Valerianus'un ayaktayken, İmparator Philippus'un merhamet dilerken, İmparator III. Gordianus'unsa ayaklar altındayken tasvir edildiği Şapur'un Bişapur'daki zafer rölyefi.

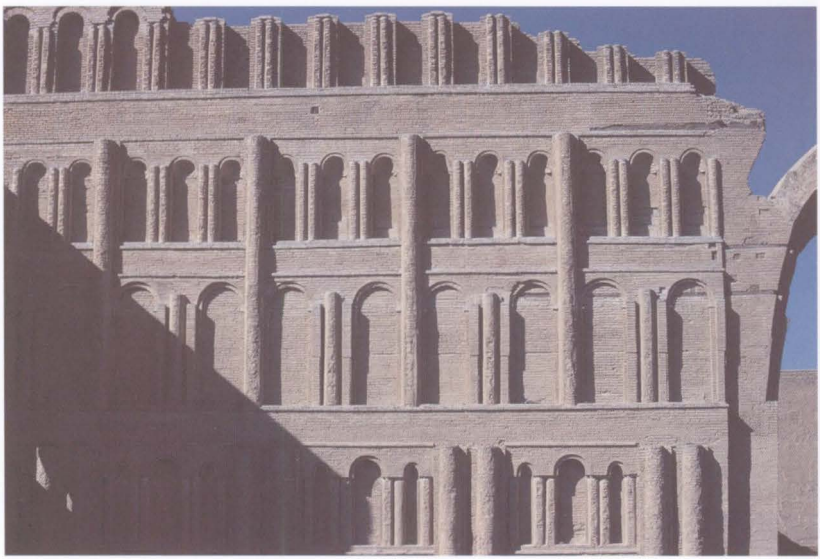
72. Ardeşir'in Firuzâbad'daki sarayı.

73. Şapur'un Bişapur'daki sarayı.

74. Sasanileri mızraklı süvari dövüşü yaparken gösteren Nakş-ı Rüstem'deki bir rölyef.

75. Irak'ta yer alan Ktesiphon'daki geç Sasani dönemi sarayı. Ktesiphon Partların ve Sasanilerin hüküm sürdüğü yılların büyük bir bölümünde başkentti.

76. Gürcistan'da yer alan Kafkas Dağları'ndaki Daryal Geçidi.

77. Dara kalekentine giriş kapısının kalıntıları.

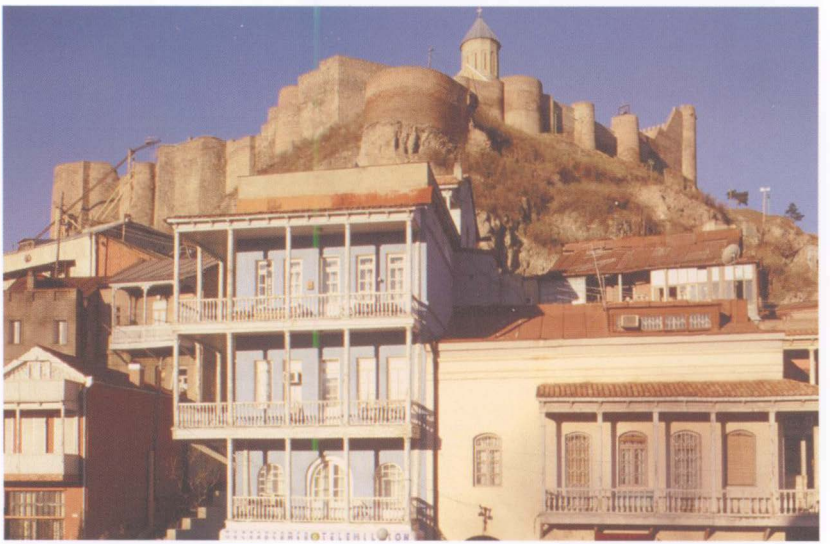
78. Romalıların bugünkü adıyla Tsikhisdziri'deki Karadeniz'e hâkim Petra Kalesi.

79. Romalıların Gürcistan'daki lejyoner kalelerinden en büyüğü olan [bugünkü adıyla Gonio] Apsaros Kalesi.

80. Hüsrev Perviz'in Kirmanşah yakınlarında yer alan Tak-ı Bostan'daki rölyefi.

81. Tiflis'e hâkim bir noktada yer alan Narikala Kalesi.

82. Azerbaycan'daki Apşeron ateş tapınağı.

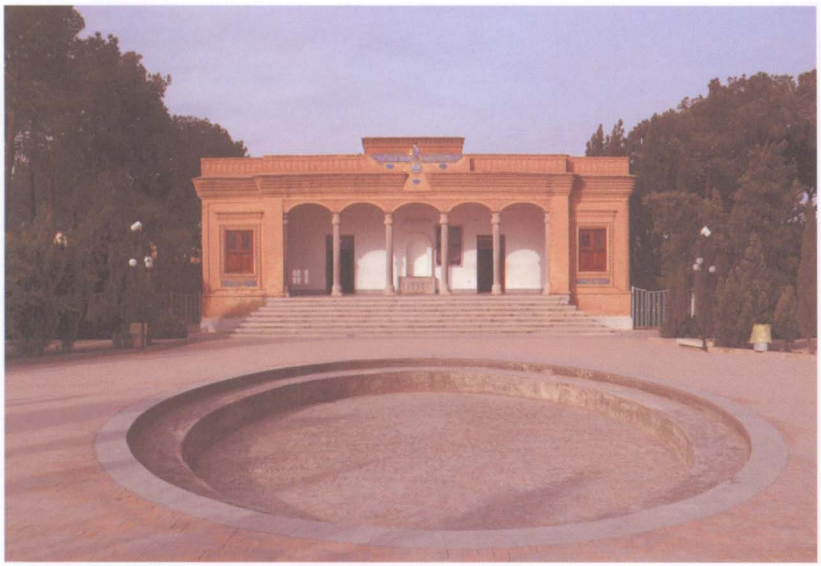
83. Tahran'ın kuzeydoğusunda yer alan Elburz Dağları'ndaki Demavend Dağı.

84. Medlerin Batı İran'daki Nuşican ateş tapınağının içi.

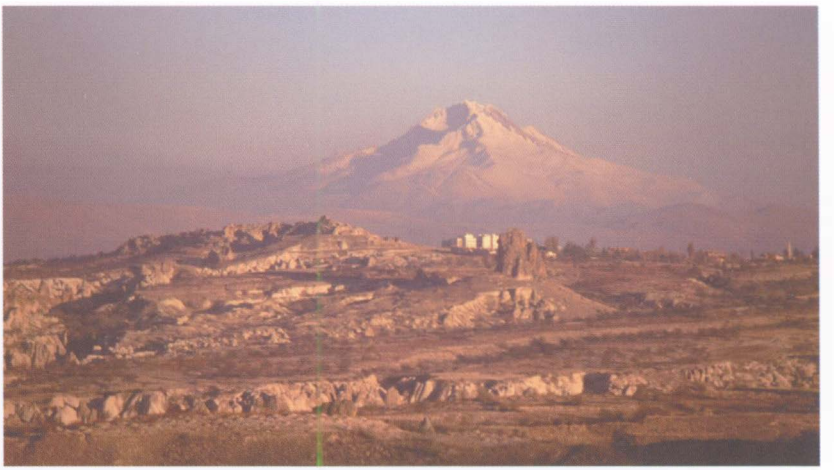
85. Yezd yakınlarında ölülerin açıkta bırakıldığı kuleler, bir başka deyişle "sessizlik kuleleri".

86. Yezd'de modern bir Zerdüştçülük ateş tapınağı.

87. Northumberland'de yer alan Hadrianus Duvarı'ndaki *Mithraeum* [Mithra Tapınağı].

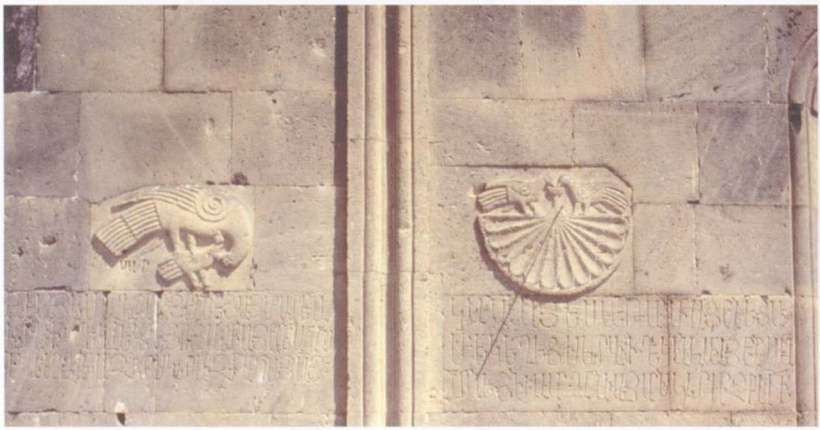
88. Kapadokya'daki Argaeus –bugün Erciyes– Dağı.

89. Turabdin bölgesi vilayetlerinden Hah'taki [bugün Midyat'taki Anıtlı köyü] 6. yüzyılda inşa edilen Meryemana Kilisesi.

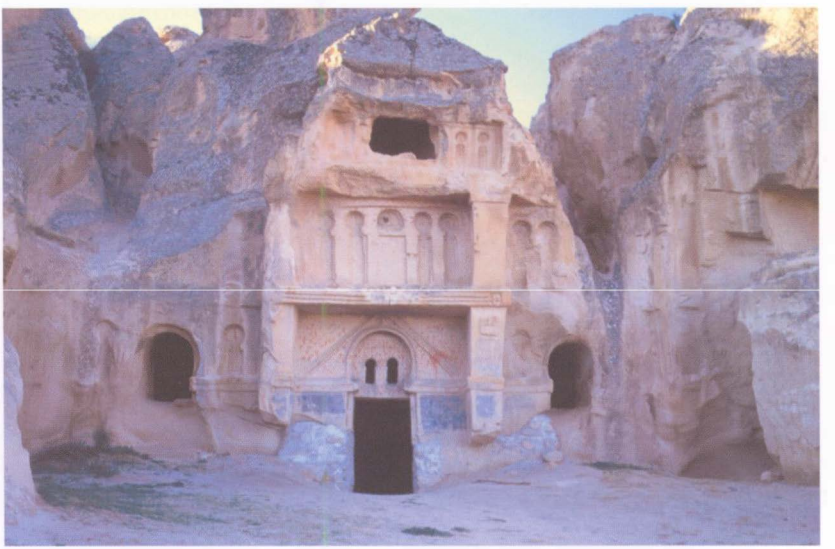
90. Hah'taki [bugün Midyat'taki Anıtlı köyü] Meryemana Kilisesi'nin içi.

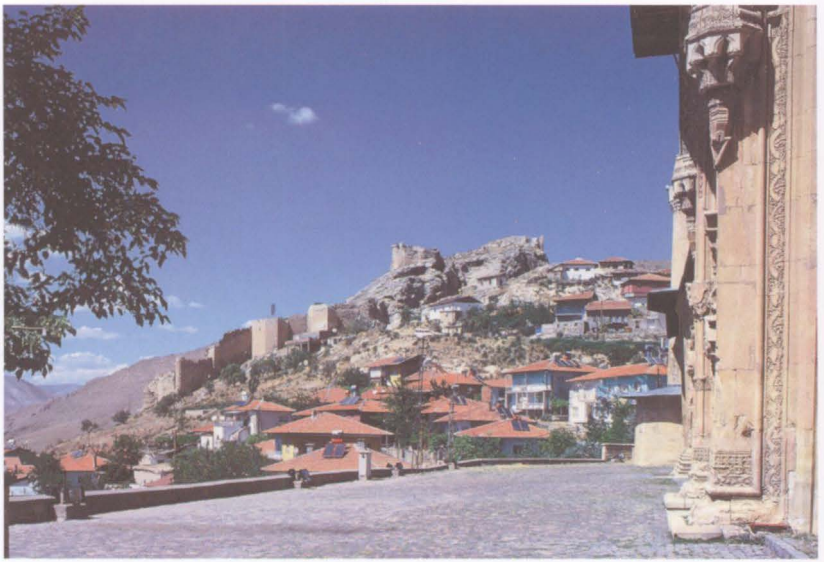
91. Ermenistan'da yer alan Noravank Kilisesi duvarındaki güneş kursu şeklinde güneş saati.

92. Sasani başrahibi Kartir'in Nakş-ı Recep'teki rölyefi.

93. Kapadokya'da yer alan Gülşehir'deki kayadan oyulmuş kiliselerden biri.

94. Paulusçuların kalelerinden Doğu Anadolu'da yer alan Tephrike (bugün Divriği) Kalesi.

95. Katharosçuların Peyrepertuse Kalesi, Aude, Fransa (Fotoğraf: Julian Lush).

Pontus'un nüfusu muhtemelen çoğunlukla Anadolu yerlilerinden oluşuyordu, en azından taşrada. Bunlar tahminen Hititlerin zapturapt altına almak için çok uğraştıkları Kaşkalar ve diğer Anadolu halklarının torunlarıydı. Konuştukları dil hâlâ meçhuldür.[22] Kasabalarda MÖ yedinci yüzyıldan itibaren Anadolu'nun kuzey kıyısında koloniler kuran Yunan yerleşimciler ağır basıyordu. İskender'in fetihlerinden sonra çok sayıda yeni Yunan ve Makedon gelmişti, dolayısıyla muhtemelen kasabalardaki nüfusun çoğunluğunu bunlar meydana getiriyordu. Ayrıca büyük ihtimalle esasen Pers İmparatorluğu döneminin idarecilerinin torunları olan küçük ama önemli sayıda İranlı yerleşimcinin yanı sıra az miktarda diğer azınlık cemaatleri de bulunuyordu. Kanımca bu İranlıların çoğu yerel Yunan ve Anadolulu aileye iç güveysi gitmişti: Göze çarpan bir örnek vermek gerekirse, Yunan coğrafyacı Strabon'un büyük amcası (Pers adlı) Moaphernes, Mithradates Eupator döneminin Kolhis satrapıydı.

Pontus'ta başlıca iletişim dili Yunanca'ydı; Farsça'nın kullanıldığına dair pek kanıt yoktur, en azından herhangi bir resmi makamca. Bununla birlikte Ahamenişler döneminde asıl resmi dil Aramice'ydi ama her halükârda nadiren de olsa Farsça kullanılıyordu: İranlılar yönetenlerin dilinden ziyade yönetilenlerin dilini kullanmak için çok çaba harcıyordu. Mithradates Eupator'un, açıktan açığa Helenizme yamanmakla birlikte kraliyet ailesinin kendi arasında hâlâ Farsça konuştuğunu ima edercesine, krallığındaki bütün dillerin öğrenilmesi politikasını gütmesi dikkate değerdir (Hindistan'ın Babürlü hükümdarlarının, hanedan 1857'deki Hint Ayaklanması'nın* ardından sürgüne gönderilinceye kadar, aile arasında Çağatay Türkçe'si konuşmaları gibi). Bu belirgin bir şekilde, genelde (Mısır Kraliçesi VII. Kleopatra'nın dikkate değer çabası dışında) yabancı dilleri öğrenmeyen Yunan ve Makedon hükümdarlarınkinin tam tersi bir tutumdur. Pers dilinin ayakta kaldığına dair henüz elle tutulur doğrudan kanıtlar bulunmasa da, İran dininin Anadolu'daki fevkalade dayanıklılığı Farsça'nın hiç değilse ayin dili olarak varlığını sürdürdüğünün dolaylı bir kanıtıdır. Çünkü kutsal Zerdüştçülük metinleri kendini dine adama ilkesi gereği ezberlenip özgün halleriyle aktarılıyordu. Bu konu daha ayrıntılı bir şekilde 8. Bölüm'de ele alınacaktır. Mithradates'in yükselişini ve Roma'nın çöküşünü öngören Pers-Babil ve Zerdüştçülük ke-

22. Muhtemelen bugün bölgede hâlâ konuşulan Lazca'nın, büyük ihtimalle eski Urartu dilinin yanı sıra modern Gürcüce'nin de ait olduğu, Kafkas dil ailesi Kartveli-Megrelce'ye dahildi.

* Sepoy –yani Hint Askeri– İsyanı diye de bilinmektedir. (ç.n.)

hanetlerinin bulunmasının yanı sıra birçok kaynakta Mithradates'in ailesinde İran'a mahsus usullerle ibadet edildiğinden de bahsedilmektedir.[23] Örneğin Mithradates, Murena'yı yenilgiye uğratmasını hiç sönmeyen kutsal bir ateşin olduğu bir doruktaki kutsal bir Zerdüştçülük ibadetgâhında muazzam bir zafer ateşi yakarak kutlamıştı. Burası günümüzün Büyük Evliya Tepesi'yle* özdeşleştirilmekte ve (şeklen değilse bile özü bakımından –bkz. bir sonraki bölüm) İranlıların Kommagene'de Nemrut Dağı'nın doruğunda yer alan kutaklarını hatırlatmaktadır. Pers usulü töreni başrahip olarak bizzat Mithradates yönetmişti. Appianos bu zafer ateşini tasvir ederken özellikle "Pers kralları tarafından Pasargad'da da adanan adaklar gibi"[24] diyerek üstü kapalı bir şekilde benzerliğe değinir. Mithradates'in kızıyla Kapadokya Kralı Ariobarzanes'in müteakip düğünü de Pers usulüyle yapılmıştı.

Dolayısıyla özetlersek, Ahamenişler döneminde bölgeye yerleşen İranlıların torunlarıyla birlikte Mithradates ve sülalesi, Pers atalarına dair farkındalığı korumuşlardı. Yüz yüze geldikleri Helen ve Anadolu kültürünün önemli bir kısmını özümsemelerine rağmen, Pers adlarını, asıl dini inanç ve ibadetlerinin en azından bazı öğelerini ve muhtemelen dillerini muhafaza etmişlerdi. Daha da önemlisi Pontus krallarının en "İranlı" özellikleri dıştan gelen etkileri benimsemeleri ve uyarlamaları, böylece bunları kendi kültürel altyapılarına yedirmeleriydi.

PONTUS'A MAHSUS YERLER: DİŞE DOKUNUR KALINTILAR

Pontus Krallığı döneminin elle tutulur gözle görülür kalıntıları alışılmamış ölçüde yetersizdir. Bariz bir şekilde İranlı özelliği gösterenlerse çok daha azdır (gerçi bunların kıtlığı asıl kalıntıların yokluğundan ziyade, Kuzey Türkiye'deki arkeolojik araştırmaların eksikliğinden ötürüdür; Paflagonya ve Sinope'de [antik Sinop] sürdürülen kazılar bu durumu değiştirebilir). Pontus (Karadeniz kıyı şeridi hariç), Kapadokya ve Galatya için kazınan Roma öncesi döneme ait toplam yedi yazıttan ikisi I. Pharnakes'le ilgilidir, ikisi daha niteliği bakımından açıkça İranlılara özgüdür, kalan üç tanesi de Helenleşmiş İranlı üslubundadır. Bosporos Krallığı yerleşimlerinden Nymphaion'da bulunan ve onuruna kazınan bir yazıtta Mithradates, Ahamenişlere

23. Mayor 2010: 34 ve 46.
* Büyük ihtimalle halk arasında "Büyük Evliya Tepesi" denilen Amasya'daki Yassıçal Sunağı. (ç.n.)
24. Alıntıya Boyce ve Grenet 1991'de yer verilmiştir: 293.

mahsus eski "şehinşah" sıfatıyla anılmaktadır. Pontus sikkelerindeki ikonografi ve kraliyet figürlerinin resmediliş şekli karmadır. Figürlerin genel üslubu Helenistik'tir. Belli ki bununla hem Yunan tebaanın gönlünü çelmek hedeflenmiş hem de Mithradates'in emsali Helen ve Romen hükümdarların dengi olduğu benimsetilmeye çalışılmıştır. Ancak Anadolu'ya özgülerin yanı sıra Kolhis halkına, Romalılara ve Perslere özgü mesajları da iletmeyi amaçlayan tasvirler de vardır. Mithradates bu yolla Ahameniş âdetlerini sürdürmüştü. Pontus Krallığı'nın çoğu (ama hepsi değil) sikkesi Yunan standartlarından ziyade Pers standartlarında kesilmişti.[25]

Mimari bakımından biraz daha fazla iz bulunmaktadır. Günümüz Türkiye'sinin Pontus [yani Karadeniz] bölgesi, en azından bazılarında Mithradates Savaşları'nın kesinlikle iz bıraktığı birçok çarpıcı kale kalıntısıyla doludur. Ne var ki yapıldıysa bile sistemli inceleme sayısı çok azdır. Bunların temeli Pontus Krallığı döneminde atılmışsa dahi üzerleri ardı sıra gelen Bizans, Gürcü, Selçuklu, Osmanlı ve diğer dönemlerin yapılarıyla kaplanmıştır. Bugüne kadar (Sinope'deki Helenistik dönemin Serapis Tapınağı dışında) ne Pontus saltanat başkentleri Amaseia veya Sinope'de ne de özellikle ikincisinin kalıntılarını belli eden büyük höyüklerin bulunduğu Zela (Resim 56) veya Komana gibi önemli dini merkezlerde kazı yapılmıştır. Strabon'a göre Mithradates'in Kabeira'da [bugün Niksar] tamamen Pers "cennet" geleneği kapsamında bir sarayı, av köşkü ve hayvan parkı vardı ama bunlar da kazılmamıştır. Kısa bir süre önce Türk arkeologlar Samsun'da (antik Amisos'ta) VI. Mithradates'ten aşağı yukarı iki yüzyıl öncesine tarihlenen hayret uyandırıcı ölçüde zengin bir erken Helenistik dönem mezarını ortaya çıkarmışlardır. Ancak kraliyet efradına yakışır göz alıcı zenginliğine rağmen bunun Perslere değil varlıklı Yunan aristokrasisine ait olduğu anlaşılmıştır.[26] Mithradates'e atfedilip de bütünüyle ortaya çıkarılan yegâne anıt Delos'ta vakfettiği zafer anıtıdır. Hem Yunan hem de Pers unsurlarının işlendiği bu anıtın Yunan dünyasında benzeri yoktur ve bu özelliğiyle Mithradates'in ikili geçmişini ima etmektedir.[27] Zaten Mithradates'e mahsus emperyal figürler –onun sikkeleri, onun anıtları ve onun portre sanatı– hem imparatorluk dönemi Roma'sındaki hem de Sasani dönemi Pers Ülkesi'ndeki benzer figürlerin habercileriydi. Nitekim Yunan dünyasında Delos Apollon'a adanmıştır ama Mithradates'in Pontus'taki anayurdunda

25. Bkz. Stephen Mitchell 1993: 1. Cilt 86; Erciyas 2006: 124-34.
26. Erciyas 2006: 67-115.
27. Erciyas 2006: 134-43.

Apollon Mithra'yla özdeşleştirilmiştir, yani bizzat Mithradates'in "isim mabuduyla*".

Pontus Krallığı'nın ana başkenti Amaseia'dan, yani bugünkü Amasya'da, Pontus krallarının nehre bakan yamaca oyulmuş muhteşem kaya mezarları ve üstlerindeki kale dışında, pek az şey kalmıştır (Resim 57-59). İkinci başkent Sinope'de muhteşem surların yanı sıra muhtemelen bir zamanlar kraliyet sarayını da barındıran antik kale de hâlâ ayaktadır. Ne var ki (daha önceleri bir hapishane olarak kullanılan) kale ancak yakın tarihlerde arkeolojik araştırmalara açılmıştır (Resim 52). Amasya'daki Kral Kaya Mezarları Anadolu'nun o zengin kayalara oyulmuş mezar mimarisi geleneğinin parçasıdır ama aynı zamanda Ahamenişlerin Nakş-ı Rüstem'deki kayalara nakşedilmiş kral mezarlarının da (ki zamanında burasının da Anadolu geleneğinden ilham alınarak inşa edilme ihtimali vardır) belli belirsiz kopyaları diye de görülebilir. Bugüne kadar yapılan yegâne mimari incelemesinde Amasya kaya mezarları Nakş-ı Rüstem'dekilerle kıyaslanmış ve "mezar odalarına girişlerin yüksek yapılması... ancak merdivenle ulaşılabilmesi... İranlıların saflık kuralları uyarınca tercih edilmişti" denilmiştir.[28] Dolayısıyla Amasya mezarları açıktan açığa Zerdüştçülüğe özgü değillerse de, en azından Zerdüştçülük defin âdetleriyle uyumludurlar.

Kapsamlı kazıların yapıldığı yegâne Pontus başkenti üçüncüsü yani Kırım'daki Kerç Yarımadası'ndaki Pantikapaion'dur (Resimler 54-55). Antik şehir, limana daha uzaktan da Kerç Boğazı'na (antik "Kimmer Bosporos" [topraklarına]) bakan Mithradates Tepesi'nin (bu bugünkü adıdır) yamaçlarındaki bu noktaya kurulmasının esas stratejik nedeni olan, muhteşem bir konuma sahiptir. Antik şehrin kazılarda ortaya çıkarılan kalıntıları Mithradates Tepesi'nin doruğunun hemen altındadır. Kalıntılara surların bir bölümü, birkaç ev, Bosporos krallarının sarayı, bir *pyrtaneion* ve bir Aphrodite Tapınağı dahildir. Saray iddialara göre Mithradates'in son nefesini verdiği yerdir. Pantikapaion'un Dor düzeninde inşa edilmiş –belediye meclisinin toplandığı ve kutsal ateşin yandığı– *pyrtaneion*'uysa** akıllara İranlıların ateş geleneğini getirebilir. Ayrıca mahalli Aphrodite kültünde Yunanlara özgü olma-

---

* Warwick Ball burada bir kelime oyunu yaparak "isim babası" yerine "isim mabudu" deyimini kullanmıştır. Bkz. Sayfa 166'daki dipnot. (ç.n.)

28. Højte 2009'da Fleischer: 115.

** İngilizce ve Türkçe çoğu kaynakta hatalı bir şekilde *prytaneion* diye yazılan (oysa üzerinde ölülerin yakıldığı odun yığını anlamına gelen İngilizce "pyre" kelimesi veya yangın çıkarma eğiliminin klinik adı "piromani" gibi ateş demek olan Yunanca *pýr* kelimesinden türemiştir), içinde sürekli bir ateşin yandığı sunak. (ç.n.)

yan bazı nitelikler de bulunmaktadır. Ne var ki bunların hepsi kesin bir şekilde Yunan –en azından Yunan kolonyal– mimari ve görenek dünyasına aittir. Dahası yapılar (hiç şüphesiz binaların çoğunun Mithradates tarafından kullanılmasına rağmen) her halükârda ağırlıkla Yunan kolonileşmesinin ve Yunan Bosporos Krallığı'nın erken dönemlerine tarihlenmişlerdir. Pantikapaion'u çevreleyen (ve sahaya epeyi ün kazandıran) görkemli kurganlarsa [tümülüs] daha önceki zamanlardan kalmadır.

KAPADOKYA KRALLIĞI

Pontus'un güneyinde Pontus'dan da önemli –gerçi farklı– bir Pers mirasının toprakları, yani Kapadokya Krallığı yer alıyordu. Kapadokya kralları soyağaçlarını erken Ahameniş döneminde Kapadokya aristokrasisine iç güveysi giden bir gayrimeşru çocuk üzerinden Büyük Kyros'un babasına dayandırıyorlardı. Dareios'un hüküm sürdüğü zamanlara kadar sülale adamakıllı Persleşmişti. Nitekim Dareios'un tahta çıkmasını sağlayan darbenin başlıca komplocusu Otanes bu sülaledendi. Dareios, Otanes'i bu yüzden hatırı sayılır ölçüde yetki ve imtiyazlarla ödüllendirmiş, hatta onu Kapadokya satrapı tayin etmişti.

Kapadokya İskender'in istilasına kadar sadık satraplar olarak Otanes ve ahfadı tarafından başkenti Tyana'dan (bugün Kemerhisar) yönetilmişti (Resim 60). Kapadokyalılar İskender'e en şiddetli bir şekilde direnenler arasındaydı: Önce Granikos Muharebesi'nde sonra da Arbela Savaşı'nda [veya Gaugamela Muharebesi] ona karşı dövüşmüşler, bilahare ayaklanıp onu arkadan vurmuşlardı. İskender'in imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte yaklaşık MÖ 305'te canlanan ilk krallıklardan biri Kapadokya Krallığı'ydı ve MÖ 255'te Otanes'in soyundan gelen Kral III. Ariarathes tarafından açıkça bağımsızlığı ilan edilmişti. MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllar boyunca Yakındoğu'yu İskender'in halefleri arasındaki savaşlar kasıp kavururken, Anadolu'daki Kapadokya ve diğer İran kökenli krallıklar birer istikrar adalarıydı.

Kapadokya da ayırt edici niteliği bakımından en İranlı krallıklardan biriydi: Nitekim Strabon MÖ birinci yüzyılda kaleme aldığı eserinde Kapadokya'yı manidar bir şekilde Anadolu bölümü yerine İran bölümüne dahil etmiştir –bir başka deyişle fiilen İran'ın parçası sayılmıştır. İskender'e karşı bir ayaklanmaya öncülük eden ilk Ariarathes'in (y. MÖ 280-255) hükümdarlığı sırasında sikkelerin üzerindeki yazılar Ahameniş İmparatorluğu'nun resmi dili Aramice'ydi. Ancak daha sonra kesilen sikkelerde her ne kadar kral Pers kıyafetleri içinde tasvir edilmişse de yazılar Yunanca'ydı. Dindar –kısmen İranlı kısmen Ana-

dolu yerlisi– halk büyük tapınaklarda hem eski Anadolu kültleri hem de İranlıların getirdiği yeni din uyarınca ibadet etmeyi sürdürmüştü. Hiçbir zaman pek fazla kentleşmeyen krallıkta köy ve kır hayatındaki refah düzeyi İranlı ve mahalli cemaatlerin barış içinde yan yana yaşamasıyla birlikte yükselmişti. Hatta cemaatler en nihayetinde birbiriyle karışıp birleşmişti. Tyana'dan başka hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek şehir Mazaka'dır (bugün Kayseri). Aristokrasi çoğunlukla toprak sahibiydi ve müstahkem malikânelerden yönettikleri verimli yurtluklarda yaşıyorlardı. Toprak sahibi aristokrat ailelerin krala karşı bazı yükümlülüklerinin bulunduğu bu düzen, antik İran'ın *dihkân* [köy ağası] sisteminin bir varyasyonuydu. Toprak sahibi aristokrasinin bu türü on birinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun bu bölgedeki egemenliği son buluncaya kadar Anadolu'nun manzarasını nitelemeye devam edecekti.

Hiç şüphesiz krallıktaki istikrar büyük ölçüde uzunca bir süre yani yaklaşık 25 yıl hükmeden III. Ariarathes'in (y. MÖ 255-220) sayesindeydi. Halefleri de –hepsinin adı Ariarathes'di– düzenli bir halefiyyet uygulandığını gösterircesine çoğunlukla uzun yıllar saltanat sürmüşlerdi. MÖ birinci yüzyılın başlarında VI. Ariarathes, Mithradates'in ablası Pontus Prensesi Laodike'yle evlenmiş, bu yüzden Roma'yla yapılan Mithradates Savaşları sırasında kapana kısılmıştı. Nitekim hem Pontus hem Roma hem de (Pontus'un husumet beslediği batısındaki krallık) Bitinya, Kapadokya üzerinde nüfuz sahibi olmak için yarışmıştı. Kapadokya'nın üçü arasında bir o yana bir bu yana sürüklenmesi bu karmaşanın tüm taraflarında kuşku uyandırmıştı. Hatta bu durum Mithradates'in genç yeğeni VII. Ariarathes'i sadakatsizlik şüphesiyle bizzat kendisinin öldürmesine yol açmıştı. Hanedan yaklaşık MÖ 96'da Bitinya'nın piyonu VIII. Ariarathes'in hayata gözlerini yummasıyla silinip gitmişti. Mithradates bir süreliğine tahta sonradan IX. Ariarathes adıyla anılacak kuklası gayrimeşru oğlunu çıkarmıştı ama onun yerini Kapadokyalıların kral seçtikleri yerel İranlı aristokrasi mensubu Ariobarzanes almıştı. Mithradates Kapadokya'yı nüfuzu altında tutmak için Ariobarzanes'e kızlarından birini vermiş ancak yenilgisini müteakip Ariobarzanes kazanan tarafla ittifak etmişti. Kapadokya son kralı Arkhelaos'un ölümünün ardından MS 17'de Roma tarafından ilhak edilinceye kadar, Pompeius'un MÖ 63'te doğuyu bir düzene sokmasıyla Roma'nın bağımlı krallığı haline gelmişti.

İranlıların Kapadokya'daki varlıklarına ve kolonileştiklerine dair bazı arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Kayseri yakınlarında rastla-

nan bir kabartma Pers stelinde *magus*'ların* kurban kestikleri tasvir edilmekte, Kaniş'teki [Kültepe] bir yazıt İranlı nüfusunun yoğunluğunu ispatlamakta, diğer kaynaklarsa İranlı soyadının ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedirler. Kilikyalıların güneyden Kapadokya'ya giriş güzergâhları üzerindeki Meydancıkkale'de de bir Persepolis tarzı kaya rölyefi bulunmuştur. Sayısız antik hikâyede Perslerin Anadolu'nun her tarafında büyük ölçekli av parklarının, başka bir deyişle *paradeisoi* [cennetler, cennet bahçeleri] olduğu ileri sürülmektedir. Daha da önemlisi İran dininin Kapadokya'da kök saldığına dair bir hayli kanıt vardır. Bu dini unsurlar daha ayrıntılı bir şekilde 8. Bölüm'de ele alınacaktır.

KOMMAGENE DAĞ KRALLIĞI

Kapadokya'nın daha güneyindeki Kommagene, hükümdarlarının İranlı aristokratların soyundan geldiklerine dair çok daha gözle görülür iddialarına rağmen, bu Yeni-Pers krallıkları içinde çoğunlukla Helen adlara sahip yegâne hanedanlıktı. Oysa hem Pontus hem de Kapadokya'daki hanedanlıklar bütün hükümranlık süreleri boyunca İranlı adlarını korumuşlardı. Kommagene kralları pekâlâ ileri sürdükleri gibi Ahameniş kökenli olabilirler –muhtemelen de bir Anadolu satrapının soyundan geliyorlardı– ama aynı zamanda (gene Ahamenişlerin soyundan geldiklerini iddia eden) Orontes oğulları adlı Ermeni kralları hanedanıyla da bağlantılıydılar. Kommagene hükümdarlarının birkaç kuşak sonra gitgide Helenleşmelerine rağmen –en nihayetinde herhangi birinin Farsça bilmesi bile ihtimal dışıdır– İranlı hissiyat ve niteliklerini özellikle de dini alandakileri hatırı sayılır ölçüde muhafaza etmişlerdi. Kommagene hanedanlığı mensupları dikkati çekecek bir şekilde Part kraliyet sülalesine iç güveysi gitmiş ve Roma krallığı ilhak etmeden hemen önce İran'a kaçmışlardı.[29]

Kommagene hükümdarları Yunan adlarına rağmen sırasıyla Zeus, Apollon-Helios-Hermes ve Herakles'le özdeşleştirilen Ahura Mazda, Mithra ve Verethragna'yı içeren bir hanedanlık kültünün buyruklarını yerine getiriyorlardı. Bu alışılmadık senkretik kült** I. Antiokhos'un (MÖ 69-31) krallığının merkezindeki Nimrod Dağı'nın (Nemrut Dağı)

---

* Zerdüştçülükte ruhban kastı mensubu, başka bir deyişle Zerdüştçü rahibi. Zaten Zerdüştçülüğün bir diğer adı *Mecus*iliktir ve (Latince) *magus* da (Arapça) *Mecusi* de aynı kökten gelmektedir. Ancak ilerleyen sayfalarda Warwick Ball'un da anlatacağı gibi, *magus*'lar sadece Zerdüştçülüğe hizmet vermemişlerdir. (ç.n.)

29. Butcher 2004: 91-2.

** Birbirinden farklı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştıran kült. (ç.n.)

tepesinde yer alan ve *magus*'ların da "Pers âdetlerine göre" eşlik ettiği muazzam hanedanlık kompleksindeki heykellerle, yazıtlarla ve göz alıcı bir şekilde tasvir edilmiştir (Resimler 61-64). Antiokhos, Pers ve Yunan dinlerini kaynaştırmanın yanı sıra, kendi atalarının izini sürerek kökenini anne tarafından İskender'e, baba tarafından da (dolayısıyla asıl soyunu) Ahameniş hanedanlığına dayandırmıştır. Daha önce ele aldığımız nedenlerle atalarının İskender'in soyundan geldiği düşüncesi muhtemelen hayal ürünüdür. Mesele böyle soylu bir şecerenin gerçek veya hayali olup olmadığı da değildir. İşin püf noktası Antiokhos'un Helen ve İran dünyalarını bilinçli bir şekilde kaynaştırmaya çalışmasıdır. Bunu bizzat İskender hem de kusursuz bir şekilde Susa'da denemiş ama başarısızlığa uğramıştı –zaten farklı kültürel unsurları birleştirme düşüncesi Ahanienişlere mahsustu.

Deniz seviyesinden iki bin metre yükseklikteki Nemrut Dağı antik dünyanın en etkileyici anıtlarından biridir. Kayalardan oyulmuş üç terasın çevrelediği, çakıl taşları yığılarak inşa edilmiş merkezi bir tümülüsten meydana gelmiştir. Doğu terasının bir kenarına, yüzleri dışarıya bakan sırtlarıysa tümülüse dönük bir dizi oturan devasa heykel hâkimdir. Artık başsız (devrilen devasa başlar aşağıda resimsi bir terk edilmişlik içinde durmaktadırlar) bu heykeller hanedanlığı ve tanrıları temsil etmektedirler. Heykellerin arka yüzlerinde Antiokhos'un, soylu atalarının adlarının kazındığı, uzun bir yazıtı bulunmaktadır. Dev heykellerin yüzleriyse terasın kenarındaki iyi korunmuş basamaklı ateş sunağına dönüktür. Hem doğu hem de batı terasları (genelde Pers kıyafetli) Pers ve Makedon soylu ataların yanı sıra tanrıların canlandırıldığı kabartma süslemelerle kaplı *ortostat*'larla –dikey duran taştan levhalarla– sınırlanmıştır.

Dağın eteğinde adını soylu Pers atalarından Arsames'ten alan, Kommagene'nin başkenti Arsameia'nın (bugün Eski Kâhta) kalıntıları vardır (Resim 65). Kalıntılar dağın yamacına yayılmış, çıplak bir (İranlıların mabudu Verethragna'yı temsil eden) Herakles'le el sıkışan (Pers tarzı giyinmiş) Antiokhos'u tasvir eden önemli bir rölyef dışında pek az şey ayakta kalmıştır. Rölyefin yanı başına Yunanca kaleme alınmış uzun bir yazıt kazınmıştır. Yakınlardaki Karakuş'taysa soylu kadınların defnedildiği bir başka anıtsal tümülüs bulunmaktadır (Resim 66). Anlaşılan tümülüsü eskiden bu kadınların anısına dikilmiş ve dairesel bir şekilde dizilmiş sütunlar çevrelemekteydi. Ne var ki bugün bunlardan sadece üç tanesi ayaktadır ve sütunların üstünde bir kartal, bir aygır ve bir aslan durmaktadır.

Antiokhos'un doruktaki kompleksi İran dünyasının bir ucundan bir ucuna yayılan hanedanlık kült merkezleri geleneğinin parçası-

dır. Kraliyet bildirisi Dareios'un Bisütun ve Nakş-i Rüstem'deki taşlara kazınan halka duyurularını hatırlatmakta, Antiokhos'un Nemrut Dağı'nda tanrılarla bağlantılı bir şekilde tasvir edilmesiyse İran'ın her tarafında kayalara kazınan Sasanilerin bir dizi tahta çıkış sahnesinin önüne düşmektedir (Resim 68). Nemrut Dağı'nda ve Arsameia'da resmedilen kıyafet İran tarzıdır. Sivri başlıkların en yakın muadiline Özbekistan'da yer alan hemen hemen aynı dönemden kalma Dalverzin harabelerindeki *stuko** rahip başı heykellerinde rastlanmıştır (ayrıca Orta Asyalı İskitlerin [veya Sakaların, Saka Tigrakhauda] sivri başlıklarını hatırlatmaktadır). Karakuş'ta bulunan mezar kompleksindeki ölülerin anısına dikilmiş sütunlar (Resim 66), Hindistan'daki Maurya hanedanı imparatorlarından Aşoka'nın zafer sütunlarını anımsattığı gibi, Roma'nın zafer sütunlarına da zemin hazırlamıştır. Nemrut Dağı'nda kullanılan dil Yunanca olsa bile anıt özü itibarıyla neredeyse tamamen İran'a mahsustur. Bu gelenek Persepolis'teki İran'ın en büyük hanedanlık merkezlerine dayanır ve daha sonra inşa edilen Orta Asya'daki Kushan, Afganistan'daki Surkh Kotal (ki gene dağ tepesinde yer almaktadır), Tacikistan'daki Halçayan ve Hindistan'daki Mathura hanedanlık merkezlerinin, hatta çok sonraları yani altıncı-yedinci yüzyıllarda kurulan Türklerin Bamyan hanedanlık merkezinin dahi yolunu yapmıştır.[30] Bununla birlikte daha önceki muazzam Mausoleion anıtı gibi, burası da neredeyse istisnasız bir şekilde daha geniş Helenistik mimarinin parçası addedilir: Burasını çok az sayıdaki araştırma Pers mimarisine dahil eder.

* * *

Böylelikle Anadolu'yu ve Ahamenişlerden sonra yaşanan, bazı açılardan da onu doğuran Pers İmparatorluğu kadar önemli, alışılmadık tarihini arkada bırakıyoruz. Nemrut Dağı'nda bu tarihten İran mimarisinin en büyükleri arasında yer alan harikulade bir anıt miras kalmıştır. İlerdeki bölümlerde göreceğimiz gibi bu anıt İran dinini Batı'ya taşıyarak Büyük Kyros'la vücut bulan hükümdarlık düşüncelerinden daha güçlü bir etki bırakacaktı. Bu tarih Avrupa'da bir köprübaşı elde etmek bakımından Dareios veya Kserkses'ten daha başarılı –ve aynı ölçüde başarısız– Pers kökenli bir krala tanıklık etmiştir. Dolayısıyla artık kaldığımız yerden devam etmek üzere tekrar İran'ın kendisine dönebiliriz.

---

* Alçı ve mermer tozu karıştırılarak yapılan bir tür hamur. (ç.n.)
30. Bu konu daha ayrıntılı bir şekilde bu dizinin 3. Cilt'inde ele alınmaktadır.

6. Bölüm
İki Süper Güç
Toparlanma, Yayılma ve Dünyayı Değiştiren Savaş

Doğudan esen rüzgâr, Pers krallığı bu işte.
Ephesoslu İoannes[1]

İskender'in fethi katbekat köklü Pers uygarlığını küçük düşürmüş, toparlanıncaya kadar da yüzyıllar geçmişti. Oysa Makedonların İran'daki yönetimi ucu ucuna bir yüzyıl sürmüştür. Bu yıllar Perslerin tarihi kayıtlarında da neredeyse arada kaynar: İran açısından bu dönem karanlık çağla eşdeğerdir. İran'da Yunan *polis*'inin* bütün ayırt edici özelliklerini haiz Yunan kolonilerinin kurulduğuna dair (az sayıdaki yazıtla desteklenen) bazı işaretlere rağmen, hiçbirinin izine rastlanmamıştır. Örneğin İran'da ne Ceyhun kıyısındaki Yunan şehri [Aleksandreia Oxiane] [bugün Ay Hanım] ne de Dicle kıyısındaki Seleukeia harabeleriyle kıyaslanabilir herhangi bir şey bulunmuştur. Yazıtların bir koloninin geçmişteki muhtemel varlığına işaret ettiği –Batı İran'daki Nihavend gibi– bir yerde kazılar yapılsa bile burasının Yunan mimari üslubunun sergilendiği bir başka Ay Hanım olması ihtimal dışıdır. Kaynakların Yunan kültürünün varlığına dair en ısrarla üstünde durdukları Susa'daki kazılarda herhangi bir esaslı kanıt ortaya çıkmamıştır: Burada ne Yunan tapınakları ne bir agora ne bir *gymnasion*** ne de bir tiyatro bulunabilmiştir.[2] Selevkos hanedanı sonrası İran'ında ayakta kalan Yunan kurumlarının da hiçbir belirtisi yoktur: Ne bir *gymnasion* ne de bir tiyatro (Plutarkhos'un Part Kralı Orodes'in Crassus'un yenilgisini Euripides'in [bir eserini] izlerken

1. Witakowski 1996: 83.
* Yunan şehir devleti. (ç.n.)
** İlk Çağ'da çeşitli spor etkinliklerinin gerçekleştirildiği yapı. (ç.n.)
2. Dahası ne de muhtemelen geçmişi İskender'den çok Ahamenişler tarafından buraya yerleştirilen Yunan cemaatlerine dayanan, Part İmparatorluğu boyunca da varlığını sürdüren Yunan kurumlarına ve Susa'da konuşulan Yunanca'nın izlerine rastlanmıştır. Bkz. Wiesehöfer 1996: 110.

öğrendiğini anlatması dramatik abartı kokmaktadır). Partların Khorhe Sasanilerin Kenghaver [Anahita] tapınaklarındaki [âteşgede*] gibi nadir görülen Helen tarzı sütunlarına genel değil kuraldışı gözüyle bakılmalıdır. Zaten bunlar da her halükârda mimarinin özünde İran'a mahsus niteliğini örten yüzeysel ve melez unsurlardır.

PARTLARIN DİRİLİŞİ

İran sarsılan onurunu düzeltmeye kuzeydoğudan başlamıştı. Bu süreci harekete geçiren Orta Asya'dan kalkıp da bölgeye intikal eden İranlı kabilelerin üçüncüsü ve sonuncusuydu: Partlar. Partlar da onlardan önce gelen Medler ve Persler gibi başlangıçta topu topu bir kabile konfederasyonuydu. Ancak yaklaşık MÖ 238'de hanedanın kurucusu Arsakes'in komutasında Selevkos İmparatorluğu'nun [İpek Yolu üzerindeki] Trans-Hazar topraklarını ele geçirmişlerdi. Bugün Türkmenistan ve Horasan'ın yer aldığı bölgede bir güç tabanı meydana getiren, ilk zamanlar (Aşkabat yakınlarındaki) Nisa'dan daha sonraları (Damgan yakınlarındaki) Hekatompylos'tan yönetilen Partlar, ikinci yüzyılın ortalarında artık Selevkosların egemenliğindeki İran'ı işgale hazır bulunuyorlardı. MÖ 141 civarındaysa Part Kralı I. Mithradates daha önceki Ahameniş İmparatorluğu'nunki kadar büyük bir imparatorlukta saltanat sürüyordu. Bu İran'ın dirilişiydi.

Suriye'deki fetihleri Partları kısa bir süre sonra selefleri Ahamenişlerin hiçbir zaman yüz yüze gelmedikleri yeni bir güçle karşı karşıya getirmişti: Roma. İki güç Romalıların Suriye'ye girişi üzerinden daha henüz on bir yıl geçmişken yani MÖ 53'teki Carrhae Muharebesi'nde kafa kafaya vuruşmuşlardı. Roma ordusu Hannibal'dan sonraki en büyük bozguna uğramış ve imha edilmişti. Prokonsül** Crassus öldürülmüş, ordunun büyük bir bölümü ya ortadan kaldırılmış ya da esir alınıp Part İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına götürülmüştü. Bu muharebeyi müteakip Roma ve Parthia arasında pek çok çatışma daha yaşanmış, bazen Roma (örneğin Traianus MS 116'da Basra Körfezi kıyısına kadar ilerlemiş, İskender'in izinden giderek Hindistan'a girmeyi hayal etmişti) bazen Parthia üstün gelmiş ama Suriye Çölü'nün bir tampon bölge halini almasıyla genelde iki güç arasındaki denge korunmuştu.

Part İmparatorluğu çok ataktı. Nitekim heykellerinde iletilen Part imgesi saldırgan bir kimliğe sahiptir: Bunlar mağrur görünümlü sa-

---

* Zerdüştçü tapınağı. (ç.n.)
** Savaşlar nedeniyle görev süresi uzatılan konsül. (ç.n.)

vaşçılardır, Orta Asya steplerine özgü geçmişlerinden hemen hemen hiç kopmamışlardır, gösterişli sakalları ve uzun saçları vardır, erkekliklerini dışa vuran pantolonlar giymişler ve enli kılıçlar kuşanmışlardır (Resim 67). Bu tür bir sanat genelde Pers kültürüyle ilişkilendirilen şiir ve gül bahçelerinden ziyade savaş ağalarını ve kamp ateşlerini akla getirir. Böyle bir kudret ve Batı'nın en büyük gücüne karşısındaki onca zafer Makedonların küçük düşürücü bir şekilde yendiği Pers uygarlığının özgüvenini yeniden kazanmasını sağlamıştı. Partlar, Pers Ülkesi'nin Ahamenişlerin ortaya çıktığı aynı tarihi kalbinde yeni bir Pers kralları hanedanının doğuşunun önünü açmıştı. İlk hükümdarları I. Ardeşir'in MS 224'te son Part Kralı V. Artabanos'u tahtından indirerek, varlığını 400 yıl boyunca sürdürecek anlı şanlı yeni bir Pers imparatorluğunun kurulduğunu ilan ettiği bu soylu aile Sasanilerdi (Resim 68).

SASANİ RÖNESANSI

Part kraliyet efradı (5. Bölüm'de ele alındığı gibi) batıda Ermenistan'ın, doğuda da Hindistan'ın hükümdarları olarak saltanat sürmüşlerdi. Ne var ki Ahamenişlerin şaşaalı geçmişini asıl diriltmeye yaklaşan Sasani hanedanlığıydı. Bu süreci özellikle Roma'ya elçiler gönderip eski Ahameniş eyaletleri Mısır, Yakındoğu, Anadolu ve Yunanistan'ın iadesini isteyen Ardeşir başlatmıştı. Ancak bu girişim İmparator Alexander Severus'un yönetimindeki Roma'yla kesin sonuç alınamayan bir savaşa yol açmıştı. Zaten Kyros ve Dareios'un şanına en fazla yaklaşan Ardeşir'in halefi I. Şapur'du. İmparatorluğu büyük ölçüde eski sınırlarına kavuşturmuş, idari reformlar yapmış, idari yapıyı yeniden düzenlemiş, dini hoşgörüyü uygun bulmuş ama Zerdüştçülüğü yeniden devlet dini ilan etmişti. İmparator III. Gordianus'u yenmiş ve Gordianus muharebe meydanında öldürülmüş; 244'de de halefi İmparator Arap Philippus'a küçük düşürücü anlaşma şartları dayatmıştı. Şapur en büyük zaferini 260'ta Suriye'de elde etmişti. Bizzat Roma İmparatoru Valerianus Edessa Muharebesi'nde esir alınıp Şapur'un huzuruna çıkarılınca paha biçilmez bir ganimeti ele geçirmişti. Pers Ülkesi daha önceleri hiç bu kadar yücelmemişti. Nitekim bu durum Pers Ülkesi'nin her tarafına kazınan ve hâlâ ayakta kalan muazzam kaya rölyeflerinde anlaşılır nedenlerle muzafferane bir edayla haykırılmıştır. Rölyeflerde üç Roma imparatoru resmedilmiştir: Biri can verdiğinde (Gordianus), biri merhamet dilerken (Philippus), biri de esir düşmüş halde (Valerianus). Romalıların bu kadar aşağılandığı başka hiçbir tasvir yoktur (Resimler 69-71).

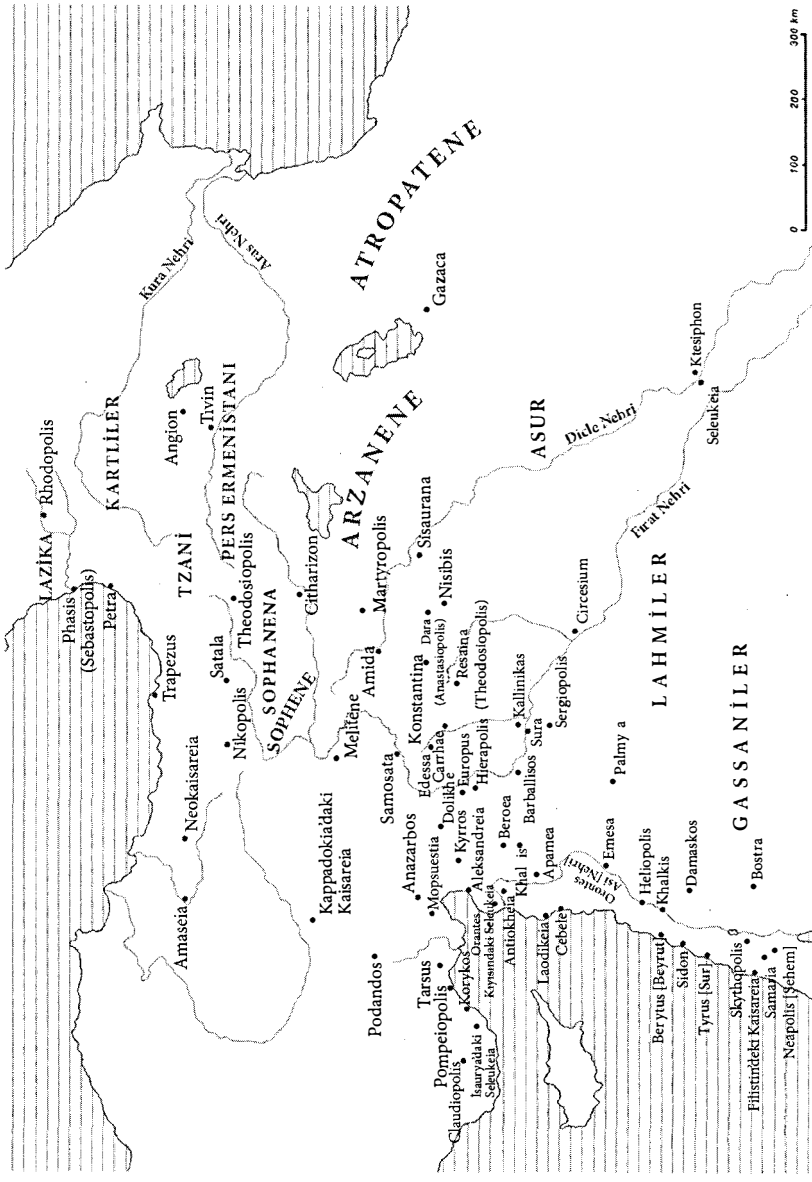
Sasanilerin egemenliğindeki Pers Ülkesi birçok yönden antik Pers Ülkesi'nin o muazzam zamanlarının yeniden canlanışıydı (gerçi Sasanilerin küllenmiş Ahameniş ateşini bilinçli bir şekilde uyandırıp uyandırmadıkları belirsizdir). Göz alıcı saraylar, yeşeren sanatlar, alışılmışın sınırlarını aşan bir imar faaliyeti, kara ve deniz ticaretinde artan Pers kontrolünün sonucu katlanan zenginlik dolayısıyla kesinlikle yeni bir altın çağdı (Resimler 72-75). Bugünkü Orta Asya, Afganistan ve Pakistan'a karşılık gelen bölgelerin büyük bir bölümü Sasani İmparatorluğu'nun önemli bir hinterlandını meydana getiriyordu. Pers sanat üslupları en nihayetinde Çin ve Uzakdoğu sanatlarını dahi etkileyecek şekilde Yunan ve Budistlerinkiyle kaynaşabilmişti. Sasani dönemi Pers Ülkesi Ahameniş İmparatorluğu'nun batıdaki tarihe karışmış topraklarını –her ne kadar uzun zaman elinde tutamasa da– geri alabilmişti: Anadolu, Suriye ve Mısır –hatta kısa süren bir kargaşalık anında (aşağıda ele alındığı gibi 626'da) binyıl önce Dareios'un yaptığı gibi Bosporos'u [bugün İstanbul Boğazı] geçip Avrupa'ya girmişlerdi. İmparatorluk sınırları dışındaysa Pers ticaret gemileri Doğu Afrika ve Çinhindi kadar uzaklardaki limanlara demirliyorlardı. İran'da yeni parlak bir çağ için gün doğuyor gibi görünüyordu.

Birlikte düşünüldüğünde Part ve Sasani hanedanlarının tarihi sekiz buçuk yüzyılı aşmış, dolayısıyla topu topu iki yüzyıldan biraz daha fazla devam eden Ahamenişlerinkinden katbekat daha uzun sürmüştü. Batıyla temas da daha kapsamlıydı. Özellikle de bu temasın esas itibarıyla Yunanistan gibi Avrupa kimliğiyle yakından bağlantılı Roma'yla olması nedeniyle. Çatışmalar da temaslar kadar geniş çaplıydı: Grek-Pers ilişkilerinde sadece iki savaş ağır basarken, Roma'yla İran'ın birbirini izleyen Part ve Sasani imparatorlukları arasında daha önce sözünü ettiğimiz Crassus'un hezimetinden Herakleios'un henüz aktarmadığımız daha kahramanca ama en nihayetinde aynı ölçüde beyhude askeri harekâtlarına kadar çok sayıda silahlı çatışma yaşanmıştı. Bu çatışmalar sırasında Traianus'un hayret uyandırıcı bir şekilde mesafe aldığına, Hadrianus'un siperlere ustaca tahkimat yaptığına, Septimius'un saldırganlığına, Caracalla'nın ikiyüzlülüğüne, Iulianus'un Don Kişotvâri denemesine, arada da bir dizi başka şahsiyet ve saika tanıklık ediyoruz. İki Şapur ve iki Hüsrev'in gözlerde büyütülmesine rağmen, İranlıların liderleri ve saikları daha belli belirsizdir. Her ne kadar hikâye anlatmaya değerse de, bunun aktarıldığı sayfaların bu temas ve çatışmaların Batı'ya bakış açımızı nasıl etkilediği ve değiştirdiğiyle sınırlandırılması zorunludur.

Sasaniler devrinin üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki tarihini yani Sasanilerin egemenliğindeki Pers Ülkesi'nin hâlâ genişlediği yılları Roma'yla savaşlar belirlemişti. Bununla birlikte beşinci yüzyıl iki gücün birbirleriyle nispeten iyi geçindikleri bir dönemdi. Altıncı yüzyıldaysa bu durum değişecekti.

DÜNYA TARİHİNİN EN BÜYÜK SAVAŞI (HARİTA 10)

Öte yandan Sasani-Romen ilişkilerini bütünüyle savaşla nitelemek hatalı bir yaklaşımdır. Uzun barış dönemleri de vardı. Özellikle beşinci yüzyıl boyunca iki güç arasında zoraki ama kararlı bir denge mevcuttu ve Yakındoğu'daki çoğu savunma hatlarının dağılmasına göz yumulmuştu. Ne var ki altıncı ve erken yedinci yüzyıllar Roma ve Pers Ülkesi'nin mahvolmasıyla sonuçlanan, yüzyıl süren bir dizi savaş yüzünden sarsıcı bir şekilde cereyan etmişti. Bu yüzyıl savaşını iki tarafın da bazı en büyük hükümdarları belirlemişti: Başlangıcını Roma İmparatoru İustinianos ve Sasani Şahı Hüsrev Anuşirvan, sonunuysa İmparator Herakleios ve Şah Hüsrev Perviz karakterize etmişlerdi. İki tarafta da aynı ölçüde büyük komutanlar ortaya çıkmıştı: İustinianos'un komutanı Belisarios, Hüsrev Perviz'in komutanları Şahin ve Şahrbaraz. İki tarafta da kahramanlık tavan yapmış, muazzam ordular büyük savaşlar vermişti. Günümüzde uzman tarihçilerin dışında çok az insan Perslerin 626'da Konstantinopolis'i kuşattığını veya 540'lar ve 550'lerde Gürcistan kıyısındaki Karadeniz'e hâkim Petra Kalesi civarında patlak veren çarpışmalardan haberdardır. Ancak bu hadiseler antik dünyanın iki süper gücü arasındaki çok daha geniş çaplı savaşın parçalarıydı. Hatta yirminci yüzyılın savaşlarından daha uzun vadeli etkileri olmuştu. Bir açıdan hiçbir şeyi değiştirmemişti: İki güç de neredeyse başlangıçtaki sınırlarına geri çekilmişti. Öte yandan her şeyi değiştirmişti.

10. Yakındoğu'nun altıncı yüzyılda savaşların yaşandığı bölgesi.

Bu çatışmanın kesin başlangıcıyla kesin bitişini saptamak zordur ama ilk bölümündeki 529 tarihiyle son bölümündeki 629 tarihi tam bir yüz yıl sürdüğüne işaret eder. Çatışmaya çoğunlukla bu dönemin başında ve sonunda yaşanan esaslı iki savaşla aradaki mevzii savaşlar gözüyle bakılır. Ne var ki fiiliyatta tarihçi James Howard-Johnston'ın da "İlk Çağ'ın son büyük savaşı"[3] deyimiyle yerinde bir ad taktığı bu çatışma, ateşkesler ve örtülü savaşlarla kesilip yeniden başlayan tek bir silahlı mücadeleydi.

Bu yüz yıl savaşını "dünya tarihinin en büyük savaşı" olarak ya da "İlk Çağ'ın son büyük savaşı" diye tanımlamak bile çılgınlık –veya en azından abartı– gibi görünebilir. Zaten her esaslı savaş [hikâyesi] büyük ölçüde geriye dönük bir kurgudur. Örneğin "Peloponnesos Savaşı'nın" Yunan devletleri arasındaki tek bir savaş mı yoksa iki savaşın ortasında barışılan bir dizi savaş mı olduğu hâlâ tartışılmaktadır. Ayrıca her savaş farklı katılımcılarınca, özellikle de büyük güçlerin rol oynadığı bir çatışmaysa, anlam ve süresi bakımından epeyi değişik şekillerde algılanabilir. Birinci Dünya Savaşı'nı örnek verirsek, alışılagelmiş tarihleri 1914-1918'dir ama Britanya'nın dört bir tarafındaki savaş anıtlarına tarihler 1914-1919 diye kazınmıştır; bir Amerikalı açısından 1917-1918'dir; bir Türk açısından 1912-1923'tür. Mesele Büyük Britanya için Almanya'nın meydan okumasıdır; İtalya'ya göre ülkeyi birleştirmek uğruna yapılan son savaştır; Balkanlar açısından Osmanlıların halefiyyet savaşıdır; Japonya için Uzakdoğu'daki bir fetih savaşıdır; Araplara göre ulusal bağımsızlık savaşıdır; Ermenistan açısındansa soykırımdır. İkinci Dünya Savaşı Avrupa'daki çoğu taraf için 1939-45 Savaşı'ydı ama Amerikalılar ve Ruslara göre 1941-45 Savaşı veya savaş öncesi sınırların resmen tanınmasını sağlayan Helsinki Nihai Senedi açısından 1939-1974 Savaşı'ydı. Çoğu insan için bunlar 1914'ten 1945'e kadar –veya Soğuk Savaşı da içerip 1989'a kadar– süren büyük bir savaşın devreleriydi.

Bizans dönemi Roma'sıyla[4] Sasani dönemi Pers Ülkesi arasında geçen ve tartışma konusu ettiğimiz "büyük savaş" da ilgili (hiçbiri kesinleşmemiş) farklı tarihler, meseleler ve bakış açıları bakımından benzer

---

3. Howard-Johnston (2006) tarafından. Gerçi esasen daha sonraki bölümünü kastediyordu.
4. Bu dönemde "Roma İmparatorluğu" ile "Bizans İmparatorluğu" arasında kesin çizgilerle tanımlanmış bir fark yoktur. İmparatorluk kendini resmen hâlâ "Roma İmparatorluğu" diye adlandırıyordu ve ta 1453'teki yıkılışına kadar da bu adını korumuştu. Ne var ki o döneme kadar ilk zamanlardaki Caesar'ların imparatorluğu köklü bir değişime uğrayıp "Bizans" halini almıştı. Ancak burada sözü edilen gelişmeler Roma'nın Yakındoğu'ya doğru daha önceki yayılışıyla birlikte başlayan kesintisiz tarihe dahildir. Bu nedenle iki terimi bir ölçüde birbirinin yerine kullanmaktayım.

şekilde çapraşıktır. Bu ihtilafı esas itibarıyla tek bir savaş haline getiren ne özellikle miladı ne de illaki akıbetidir. Aksine etkisidir. Makedonyalı İskender'in daha önceki fetihlerinden katbekat daha önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur –nitekim muhtemelen tarihteki herhangi bir savaştan daha fazla değişikliğe yol açmıştır. Ki etkileri bugün dahi hissedilmektedir.

ÇİN SEDDİ, HUNLAR VE KAFKAS GEÇİTLERİ

Bu "Büyük Savaş'ın" başlangıç ve nedenlerini Roma'nın Pers Ülkesi'nin batı sınırındaki ilk beş yüz yıllık varlığını niteleyen geçmişteki savaşlarla tanımlamak kolay değildir. Yeni durum dördüncü yüzyılın ortalarında Pers İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında hem Roma'nın hem de İran'ın kısa bir süre sonra şerrine lanet okudukları önemli –ve tehditkâr– bir göçebe konfederasyonunun kurulmasıydı. Bu göçebeler (Çionitler [veya Kidariler] ve Eftalitler [veya Akhunlar] diye de bilinen) Hunlardı. Hunlar Roma İmparatorluğu'nun tanımadığı bir halktı ama İranlılar steplerin bu akıl almaz ölçüde çevik –ve amansız– göçebeleriyle daha önceleri zaman zaman karşı karşıya gelmişlerdi. II. Şapur dördüncü yüzyılın ilk yarısında onların Orta Asya'daki akınlarının ardını kesebilmişti ama bu onları Hazar Denizi etrafından dolaşıp [Sasanilerin] Kafkaslar'daki kuzeybatı sınırına yöneltmekten başka bir işe yaramamıştı. Nitekim Hunlar 395-7 yıllarında Kafkas geçitlerini aşarak ilk defa Yakındoğu'ya ayak basmışlardı (Resim 76). Dolayısıyla iki süper gücün huzuru bir sefer daha yekdiğerinkinden çok kuzeyden gelen saldırılar yüzünden kaçmıştı.

Çağdaşlarının yarı-insan gözüyle baktığı ve ansızın ortaya çıkan bu amansız göçebeler kimlerdi? Çoğu kimse Hunların kökeninin Çin kaynaklarında geçen *Hiung-nu*lara [veya Hsiung-nular] dayandığını düşünmektedir. Bu MÖ ikinci yüzyılda Kuzey Orta Asya'da muazzam bir göçebe imparatorluğu kuran, Çin'in kuzey ve batı sınırlarında yaşayan belirgin bir şekilde savaşçı göçebe bir kavimdi. Çin'in milattan birkaç yüzyıl önceki –takıntıya varan– emperyal politikası Hiung-nuları diplomatik ve askeri yollarla sınırlarından püskürtmeye yönelikti; Çin Seddi'nin inşası da bu politikanın sonuçlarından biriydi. Nihayetinde Hiung-nular Çin'den uzağa gerisin geri batıya doğru Orta Avrasya'nın step kuşağına sürülmüşlerdi. Bununla birlikte Hiung-nuların Hunlarla özdeşleştirilmesi tartışmalıdır. Ancak bu noktada Çin kaynaklarının Hiung-nularıyla Batılı kaynakların Hunlarının aynı olup olmaması önemli değildir. Önem teşkil eden Hiung-nuların Çinliler tarafından yenilmesinin steplerin göçebe kavimlerinin uzun süreli muazzam bir

yer değişikliğine, Avrasya'nın bir ucundan bir ucuna birikimli etkide bulunacak bir zincirleme tepkime meydana getirmesidir. Hiung-nuların akrabası olsun olmasın Hunlar başta bu gelişmelerden ötürü yerinden oynamış, birkaç kuşak sonra da hem Pers hem de Roma imparatorluklarının kapılarına dayanmışlardı. Böylece dördüncü yüzyılın ortalarında Pers Ülkesi'nin kuzey sınırlarında önemli –ve tehditkâr– bir göçebe imparatorluğu kurulmuştu. Bu durum kuşaklar sonra "barbar" kabilelerinin çığ gibi daha Batı'ya yani Avrupa'ya akın etmelerine yol açacaktı: Sadece Hunların değil onların önlerine katıp götürdüklerinin de.[5]

484'de bir Sasani ordusu imparatorluğun kuzeyindeki Hunlara karşı giriştiği askeri harekât sırasında yok edilmişti. Bununla birlikte İran-Roma ilişkilerinde Hunlara karşı istihkâmı İran'ın sağlaması ihtiyacı ağır basmıştı. Bu İmparator Iulianus'un doğu seferinde başına gelen onur kırıcı sonun ardından 363'de Iovianus'la II. Şapur arasında yapılan barış anlaşmasıyla kabul edilmişti. Bu anlaşmanın bir maddesi özellikle Kafkas geçitlerinin savunmasına atıfta bulunuyordu. Anastasios'tan (491-518) itibaren de Konstantinopolis, İran'ın kontrol altında tuttuğu (en önemlileri bugünkü Gürcistan'daki Daryal ve Dağıstan'daki Derbent olan) Kafkas geçitlerinin savunmasıyla ilgili masraflara katkıda bulunmaya razı gelmişti. Katkı Ktesiphon'a yapılan düzenli ödemeler şeklindeydi; geçitlerin korunması Hunların Perslerinki kadar Romen topraklarına da sızmasını önlüyordu. Dağıstan sınırları içinde yer alan Derbent [kale kasabasındaki] istihkâm bu politikanın önemini kanıtlayan sağır ve dilsiz bir tanık gibi hâlâ ayaktadır. Kısa bir süre önce Britanyalı ve İranlı arkeologlar Hazar Denizi'nden Kuzey İran'daki Türkmen steplerinin içlerine kadar 190 kilometre boyunca doğuya doğru uzanan Gürgân Büyük Duvarı'nı tam da bu döneme tarihlemişlerdir. Nitekim bu Sasanilerin Romen vergi mükelleflerinin parasını akıllıca harcadıklarının gözle görünür bir kanıtıdır.[6] İki güç arasındaki ilişkilerin beşinci yüzyıl süresince gittikçe bozulmasında her şeyden çok Romalıların ödemeleri aksatmasının payı bulunuyordu –bunun da iyi bir gerekçesi vardı çünkü Gürgân Büyük Duvarı Sasanilerin söz konusu istihkâm için bolca para harcadıklarını göstermektedir. Ancak en nihayetinde Gürgân veya Daryal'da önlerinin ke-

5. Hunlar, ataları ve Avrupa üzerindeki etkileri daha ayrıntılı bir şekilde bu dizinin 4. Cilt'inde ele alınmaktadır.
6. Eberhard Sauer'e Gürgân Büyük Duvarı'ndaki kazılarıyla ilgili tartışmalar için minnettarım. Bkz. Omrani ve diğerleri 2007.

silmesi Hunların sadece yön değiştirmelerine, Karadeniz'in etrafından dolaşıp Roma'nın batısına ulaşmalarına yol açmıştı.

JÜSTİNYEN VE HÜSREV ANUŞİRVAN

527'de Konstantinopolis'te daha önceki Caesar'ların o büyük imparatorluk kurma günlerindekini çağrıştıran hırslara sahip yeni bir imparator tahta çıkmıştı. Bu Roma İmparatorluğu'nu eski kudret –ve sınırlarına– kavuşturmaya çalışan Jüstinyen'di [I. İustinianos]. Önce Dara'da yepyeni bir kale kasabası dahil Fırat Nehri boyunca inşa ettirdiği bir dizi devasa kaleyle doğu sınırlarını güçlendirmişti (Resim 77). Dara Perslere yönelik bilinçli bir aşağılamaydı. Roma topraklarında yer alsa bile mutabık kalınan tahkimat sınırlarını aşıyor, dolayısıyla mevcut anlaşmaya uymuyordu. En önemlisi Dara, düpedüz Romalıların 363'te yapılan bir anlaşmayla terk ettikleri ve o zamandan itibaren Romalıların içine dert olan Pers garnizon şehri Nisibis'e [bugün Nusaybin] doğrultulan bir kılıç gibi inşa edilmişti (Harita 10).

Bu yüzden 529'da sıcak savaş patlak vermişti. Sasani İmparatoru I. Kubad [veya Kavad] Doğu Anadolu'ya 30.000 kişilik bir ordu göndermişti. Jüstinyen buna büyük bir güçle tepki vermişti ama şiddetli Doğu Anadolu kışının bastırmasıyla iki taraf da savaş durumunu askıya almıştı. Çatışma 530'da bu sefer Jüstinyen'in komutanı Belisarios'un yönetimindeki Romen ordusunun bir saldırısıyla yeniden başlamıştı. İranlılar Dara'daki Romen mevzilerine 70.000 kişilik bir güçle hücum etmiş ancak Nisibis'e geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Usulen bir barış anlaşması –532 tarihli "Sonsuz Barış" – için masaya oturulmuştu. Ne var ki bir taraftan sınır boyunca yeni çatışmalar çıkarken, bir taraftan da bu savaş kesin bir sonuç alınamadan kesik kesik devam etmişti.

Jüstinyen doğu sınırında kilitlenmeyle yüz yüze gelince savaşı yeni bir cepheye taşıyan bir diplomatik saldırıya girişmişti. Birkaç yıl önce Yemen'in merkezindeki dağlık bölgenin nispeten önemsiz Himyeri Kralı Zu Nuvas Yahudiliği kabul etmişti. Zu Nuvas bunun hemen ardından Yemenli Hıristiyanlara karşı bir pogrom başlatmış, bu şiddet hareketleri Necran'da yaşayan Hıristiyanların katledilmesiyle doruk noktasına varmıştı. Jüstinyen de bunun üzerine Etiyopya'nın Aksum'daki Hıristiyan İmparatoru Kaleb'in [Ella-Asbeha] sarayına elçiler göndermiş; Hint Okyanusu'ndaki güzergâhlarda Persleri engellemeye yardım etmesi karşılığında Yemen'in Etiyopya tarafından işgaline Romen desteği verme vaadinde bulunmuştu. Romalıların yönetimindeki Mısır'ın tarafsız kalmasını bu şekilde garanti altına alan

Etiyopya Afrika'dan öteye yayılmaya başlamıştı. Kaleb Kızıldeniz'in karşı yakasına bir Etiyopya ordusu göndermiş, bu ordunun başındaki Asbeha Yemen'i başarılı bir şekilde işgal etmiş ve orada genel vali olarak kalmıştı. Böylelikle Kızıldeniz Romen desteğiyle bir Etiyopya gölü haline gelmiş, Hint Okyanusu üzerindeki Pers kontrolüne de meydan okunmaya başlanmıştı.

Bu arada İran'da I. Kubad'ın ölümüyle birlikte 531'de yeni bir imparator tahta çıkmıştı: Efsanevi I. Hüsrev Anuşirvan ("Ölümsüz Ruhlu Hüsrev"). İranlılar zihinlerine Hüsrev Anuşirvan'ı en büyük hükümdarlarından biri olarak yerleştirmişlerdir. Ondan çoğunlukla "Adil Hüsrev" diye bahsedilir ve uzun süren saltanatı, hükümdarlık makamı, soyluluğa özgü erdemler ve akıllıca yönetim için örnek alınmıştır. Hatta İslami ortaçağa kadar İran'ın ardı sıra gelen hükümdarları ona benzemeye çalışmışlardır.[7] Hüsrev aynı zamanda batısındaki Yunan kültürünü adamakıllı iyi kavramış bir mürşitti. Hıristiyanlık hakkında esaslı bir şekilde bilgi sahibiydi, Agathias'ın iddiasına göre Platon'un, Aristoteles'in, Demosthenes'in ve Thukydides'in bütün eserlerini okumuştu (Hatta bazı eski kaynaklar onun Hıristiyanlığı benimsediğine inanmıştı).[8] Öte yandan Konstantinopolis'te hüküm süren Jüstinyen –Kuzey Afrika ve İtalya'yı da kapsayan– antik Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak üzere 530'lara kadar devam eden bir dizi savaşla Batı'ya yönelik o iddialı fetih programına başlamıştı. Bu iki sonuç doğurmuştu. Birincisi Konstantinopolis'in doğuya sırtını dönmesine dolayısıyla büyük bir bölümünün savunmasız kalmasına yol açmıştı. İkincisi ve daha da önemlisi cezasını çekeceği muazzam bir kaynak ihtiyacı yaratmıştı. 532'de yapılan barış anlaşmasının şartları uyarınca Hunlara karşı Kafkas geçitlerini korumayı üstlenen Pers Ülkesi'ne 11.000 libre* yani çok büyük bir miktarda altın ödemeye razı gelmişti. Jüstinyen can havliyle daha fazla kaynak yaratmak için bu ödemeleri aksatmıştı. Bu yüzden iki tarafın Arap müttefiklerince, yani Mezopotamya'daki Lahmiler ile Suriye'deki Gassanilerin çarpıştığı bir vekâleten savaşla, barış ihlal edilmişti. İmparator Hüsrev Anuşirvan işte 530'larda yaşanan bu "soğuk savaş" sırasında batının Pers Ülkesi'ne epeyi uzaktaki bir bölgesinden gelen ilginç bir elçi heyetini kabul etmişti.

---

7. Örneğin Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinin başından sonuna kadar geçmişin ideal hükümdarı diye devrin hükümdarlarına –bu durumda Sultan Alp Aslan'a– ona benzemeye çalışmaları için örnek gösterilir. Hüsrev Anuşirvan'ın duruşu birçok bakımdan Kyros'unkini hatırlatır.
8. Sebeos [Sepeos] 9-10 ve 69-70. Gerçi Howard-Johnston'a göre bu Sepeos'un hüsnü kuruntusundan ibaretti s. 165.
* Yaklaşık yarım kilogramlık bir ağırlık ölçü birimi. (ç.n.)

Bu Ostrogot Kralı Witiges'in Hüsrev'e Bizanslıları çembere almak için Sasanilerin yönetimindeki Pers Ülkesi'yle İtalya'daki Ostrogot Krallığı arasında bir anlaşma yapılmasını önermek üzere 638/9'da gizlice gönderdiği bir heyetti. Bizans topraklarında seyahat ederken aşırı dikkat çekeceğinden elçiler Got değildi. Witiges elçi olarak iki Liguria kökenli rahibi göndermişti. Rahipler Trakya'da Suriyeli bir tercüman tutmuş ve Bizans topraklarında göze çarpmadan yol almayı başarmışlardı. Witiges 636'da kral ilan edilmiş ve takip eden yıl Roma'yı Belisarios'tan geri almak amacıyla Ravenna'dan bir sefere kalkışmıştı. Bu askeri harekât başarısızlıkla sonuçlanmış, Witiges'in elçileri de Hüsrev'i Jüstinyen'in İtalya'daki savaşı yoluna koyar koymaz saldırgan emellerini gerçekleştirmek üzere kaçınılmaz bir şekilde Pers Ülkesi'ne düşman kesileceği konusunda uyarmışlardı. Witiges Hüsrev'i Jüstinyen'in herhangi bir hamlesinin önüne geçmesi ve Roma İmparatorluğu'na karşı ikinci bir cephe açması için zorlamıştı. Hüsrev bu ikazla birlikte Jüstinyen'i Hunları İran'ı ele geçirmeye kışkırttığı bahanesiyle suçlamış; Pers Ülkesi Konstantinopolis'in batıdaki derdinin başından aşkın olmasını kötüye kullanarak 540'ta Roma İmparatorluğu'nu istila etmişti.[9]

Suriye'deki Roma tebaasının ondan taraf çıkması Hüsrev'in Suriye'nin bir ucundan bir ucuna muzafferane bir şekilde ilerlemesini kolaylaştırmıştı. Nitekim Hüsrev mahalli dini hassasiyetlere uyma konusunda dikkatliydi ve Konstantinopolis'in atadığı sevilmeyen Khalkedonlu* piskoposları mahalli Monofizit piskoposlarla değiştirmişti. Apamea uysallıkla teslim olmuş, Hüsrev'in bunun ardından Antiokheia'yı ele geçirişi de kaçınılmaz bir sonuç halini almıştı. Buradan da İran imparatorlarının kıyı şeridini yaklaşık sekiz buçuk yüzyıl evvel İskender'e kaptırdıkları günlerden beri hayalini kurdukları Akdeniz kıyısındaki Seleukeia limanına doğru devam etmişti. Hüsrev üç yüzyıl önce Şapur'un yaptığını örnek alarak Antiokheia'da tutsak ettiklerini yerleştirdiği [Ktesiphon yakınlarında] yeni bir şehir kurmuş ve [Araplarca Rumiyye denilen] şehre *Veh Antioh-ı Hüsrev* bir başka deyişle "Hüsrev'inki Antiokheia'dan İyidir" adını vermişti.

Jüstinyen'in komutanı Belisarios Suriye'yi yeniden imparatorluk topraklarına katmakta kısmen başarı göstermişti ama Nisibis'i geri alamamış ve 543'te Konstantinopolis'e geri çağırılmıştı. O döndüğünde Sasani ordusu Edessa'yı kuşatmış ancak ele geçirememişti. Nisibis

9. Dignas ve Winter 2007: 106 (Prokopios'tan alıntı).
* O dönemde bir piskoposluk merkezi olan Kadıköy. (ç.n.)

ve Edessa'da kilitlenmeyle yüz yüze gelen taraflar 545'te beş yıllık bir ateşkes yapmışlardı.

ÇATIŞMANIN YAYILMASI: KARADENİZ VE KIZILDENİZ CEPHELERİ

Savaş daha sonra yeni bir cepheye sıçramıştı: Gürcistan ve Karadeniz'e. Gürcistan o dönemde iki güç arasında bölünmüştü. Başkenti Armaz-Tsihe'de [Armazi] (bugün Tiflis yakınlarındaki Mtsheta) bulunan ve İberia[10] diye bilinen doğu bölgesi Pers Ülkesi'nin parçasıydı. Batı bölgesi yani Lazika'ysa Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Başlıca Romen tahkimatları sarp kayalıkların üzerinden Karadeniz'e bakan bugünkü adıyla Tsikhisdziri'deki büyük Petra Kalesi'nin yanı sıra yakınlardaki, Romen dünyasının en büyük ve en iyi korunan lejyoner kalelerinden bugünkü adıyla Gonio yani Apsaros Kalesi'ydi (Resimler 78-79). Romen açgözlülüğünün birliklerin gücüne gitmesi Lazika Kralı Gubaz'ı Perslerden yardım istemeye itmişti. Perslerin bunun üzerine 541'de yürüyüşe geçip Petra Kalesi'ni almalarıyla iki güç doğrudan doğruya karşı karşıya gelmişti. O dönemde "Laz Savaşı" denilen bu çatışma 540'lar ve 550'ler boyunca sürüp gitmiş, defalarca el değiştiren Petra iki tarafın kuşatmasına da karşı durmuştu. Sonuçta Arkhaiopolis'in (bugün Nokalakevi) Romalılar tarafından başarılı bir şekilde kuşatılmasının ardından 547'de ateşkes ilan edilinceye kadar, iki ordu da Lazika topraklarının büyük bir bölümünü yakıp yıkmıştı. Nihayetinde iki taraf bütün cephelerde bitap düşünceye kadar dövüşmüş ve İran doğu sınırında yeni kurulan Batı Türk İmparatorluğu'ndan (veya Hanlığı) [Batı Göktürk Kağanlığı] ötürü başka bir tehditle yüz yüze gelmişti. Sonunda bundan dolayı 31 yıl süren bir savaşa nokta koymak için 556/7'de bir "Elli Yıl Barışı" yapılmıştı.

Ne var ki Jüstinyen'in halefi II. İustinos'la birlikte 571'de düşmanlık kaldığı yerden devam etmişti. Bu sefer savaş daha da geniş bir alana yayılacaktı. Olaylar Batı Türk İmparatorluğu'ndan Sogdların sefiri Maniakh'ın başkanlığındaki bir heyetin 568 veya 569'da Konstantinopolis'e ayak atmasıyla başlamıştı (bu Türklerle nihayetinde ele geçirecekleri şehir arasındaki ilk temastı). İustinos bu ziyarete Orta Asya'daki Türk kağanına Zamarkos'un başkanlığındaki kendi misyonunu göndererek karşılık vermişti. Birkaç karşılıklı diplomatik

10. Kafkaslar İberia ve Albania [İngilizce'de Arnavutluk'un adı] gibi antik yer adlarıyla coğrafi bakımdan kafa karışıklığı yaratabilir. İlki İspanya'yla bağlantılı değildir. Benzer şekilde ikincisinin de Balkanlar'daki aynı adla anılan ülkeyle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur.

temas daha yapıldığı da kayıtlara geçmiştir. Bu alışılmadık uzun mesafeli mekik diplomasinin nedeni ortak düşmanları Sasanilerin egemenliğindeki Pers Ülkesi'ne Romalılarla birlikte meydanı dar etmekle ilgili Türk önerisiydi.[11]

Çember içine alınma tehlikesiyle karşılaşan Hüsrev hızla harekete geçip 570 civarında Roma'nın Kızıldeniz'deki müttefiki Etiyopya'ya Yemen'in istilası ve işgaliyle sonuçlanan başarılı bir deniz seferi düzenlemişti (aslını ararsanız Bizans tarihçisi Theophylaktos bunu açık açık İustinos'un Türklere gönderdiği heyete bağlamıştır).[12] Bu yüzden Yemen, izleyen yüzyıldaki Müslüman fethine kadar Pers İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştı. Hüsrev'in bir kıskaç hareketiyle Roma'nın Hint Okyanusu ticaretine hem Basra Körfezi hem de Kızıldeniz'den erişiminin önünü kesmek amacıyla, bağlantılı bir deniz seferiyle Seylan'ı da ele geçirmiş olabileceğine dair bazı işaretler bulunmaktadır. Öte yandan Sasani tacirler de diğer yönde ta Zengibar'a kadar inip Doğu Afrika kıyısındaki pazarları tekellerine almışlardı.[13] İran dünyaya uzanan büyük bir deniz gücü haline geliyordu.

Bu arada Romen diplomasisi de boş durmamış, Kafkaslar bir defa daha üzerinde yoğunlaştığı bir bölgeye dönüşmüştü. Roma bu sefer Gürcistan'dan o dönemde Pers İmparatorluğu'nun parçası Ermenistan'a yönelmişti. 570'de Roma isyan çıkarıp bir başka cephe açabilmek amacıyla Ermenistan'la gizli bir pakt yapmıştı. Nitekim bir yıl sonra Pers satrapı (Hüsrev'in akrabası) Suren'i öldürdükten sonra Konstantinopolis'e kaçan Vartan Mamigonyan'ın öncülüğünde bir ayaklanma baş göstermişti. Bunun ardından İustinos İran'a yapılan para yardımlarını durdurmuş; 561'de imzalanan "Elli Yıl Barışı" ağır yara almıştı.

Hüsrev buna 575'te Suriye ve Ermenistan'ı işgal ederek tepki vermişti. İki taraf da bozguna uğramıştı: Roma Suriye'de İran'da Ermenistan'da. Dolayısıyla mecali kalmayan iki güç 576'da barış görüşmelerine başlamış, iki yıl sonra da anlaşma yenilenmişti. Kırk sekiz yıl hüküm süren Hüsrev Anuşirvan takip eden yıl ölmüştü.

---

11. Alıntıya Greatrex ve Lieu 2002'de yer verilmiştir: 136-7.
12. Antonoë Mısır'da bulunan ve bugün Lyon'da sergilenen altıncı yüzyılın sonları/yedinci yüzyılın başlarında dokunmuş bir halıresim parçası muhtemelen bu seferi tasvir etmektedir. Resimde atlı Sasani okçularının –Etiyopyalı oldukları varsayılan– siyahi askerlerle dövüştükleri –Hüsrev olduğu varsayılan– bir Sasani hükümdarının da muharebeyi izlediği görülmektedir. Bkz. Dignas ve Winter 2007: 113-4.
13. Whitehouse ve Williamson 1973: 38-9; Greatrex ve Lieu 2002: 136-7; Kleppe 2007: 91-2. Ayrıca bkz. 4. Bölüm.

HÜSREV PERVİZ VE HERAKLEİOS

579'da kesik kesik devam eden ve kesin sonuç alınamayan bir yıpratma savaşı patlak vermiş 591'de yeni bir barış müzakere edilinceye kadar da sürmüştü. Bu arada İran'da yeni bir güçlü hükümdar tahta çıkmıştı. Bu adaşını gölgede bırakacak ve İran'ın en önemli hükümdarlarından biri olacak II. Hüsrev Perviz'di (Resim 80). 603'te II. Hüsrev Perviz savaşı yeniden başlatmıştı. İran bu defa nihayet Ahameniş hükümdarları dönemindeki eski sınırlarına kavuşma hayalini gerçekleştirmekle kalmamış, bizzat Konstantinopolis'e kadar da yürümüştü.

Hüsrev'in başarılarının hayret uyandırıcılık bakımından Kyros ve Dareios'unkilerden aşağı kalır yanı yoktu –dünya onların baş döndürücü devirlerinden beri bir Pers hükümdarının böylesi fetihlerine tanıklık etmemişti. Hüsrev'in ilk bahanesi Pers yanlısı İmparator Mavrikios'un Phokas tarafından devrilmesiydi. Mavrikios saltanatının başlangıcında yaşanan kargaşalıklar sırasında Hüsrev'in tahta çıkışına yardım etmiş, hatta dostluklarını pekiştirmek için kızını Hüsrev'e vermişti.[14] Ancak kayınpederinin gaspçı Phokas tarafından alaşağı edilip öldürülmesi Hüsrev'e ihtiyaç duyduğu bahaneyi sağlamıştı. Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki kale kasabaları birer birer muzaffer İranlıların eline geçmiş, Hüsrev'in birlikleri 606 civarında da Kapadokya'yı işgal etmişlerdi. Konstantinopolis'in yolu açılmış ve neredeyse savunmasız kalmıştı. Bu arada Konstantinopolis şehrinin kendisi de dönemsel kan dökme nöbetlerinden birini geçiriyordu. Yeşiller ve Maviler adlı hasım siyasi hizipler çok şiddetli sokak çatışmalarında birbirleriyle dövüşüyorlardı. 610'da husumet sevilmeyen İmparator Phokas'ın başını yemişti. Yerine yedinci yüzyılın en yaman –ama sonunda trajik bir şekilde en akim kalanı durumuna düşen– imparatoru Herakleios geçmişti.

Bu arada Hüsrev'in komutanı Şahin yönetimindeki İran ordusu neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Konstantinopolis'e kadar ilerleyebilmiş, 614'te Bosporos'un [bugün İstanbul Boğazı] Asya kıyısına, başkentin tam karşısına çadır kurmuştu.[15] Aynı yıl kutsal Kudüs şehrinin düşmesiyle Romalılar muazzam bir manevi darbe yemişlerdi. MÖ beşinci yüzyıldan yani Dareios'tan beri Bosporos bir Pers ordusunu görmemişti. Şahin'in heybetli ordusu Konstantinopolis'i tehdit ediyordu. Herakleios çaresizlik içinde Hüsrev'in komutanıyla şahsen masaya oturmak amacıyla 615'te Şahin'in kampına geçmişti. Şahin onuru kı-

14. Bu bazı kaynakların Hüsrev'i Hıristiyan diye nitelemelerine yol açmıştı.
15. Whitby 1989: 614-628; Thomson vd 1999; Palmer 1993.

rılmış imparatora nezaket göstermiş ama bir başka hükümdarla sadece hükümdarının müzakere etme yetkisine sahip bulunduğunu vurgulamıştı. Başkentine eli boş dönen Herakleios, Konstantinopolis'ten vazgeçip Constantinus'a öykünerek Roma'nın başkentini bir defa taşımayı bile düşünmüştü: Bu sefer Kartaca'ya.

Hüsrev'in Roma'ya karşı düzenlediği ilk seferlerin dolaysız etkisi İran'ın doğudaki savunma gücünü zayıflatmak olmuştu. Bu durum Orta Asya'daki Batı Türk İmparatorluğu kağanının 616'da İran'a akın etmesine yol açmış, savaşın çapı Orta Asya'ya –hatta ötesine– kadar genişlemişti. Türkler Kuzey İran'daki Rey şehrine kadar ilerlemiş, Hüsrev buna doğu sınırına Sımpad Pakraduni [veya Smbat Bagratuni] komutasında alelacele toparlanan (aksi takdirde muhtemelen Romen yanlısı bir tavır takınacak) bir Ermeni kuvvetini göndererek tepki göstermişti. Bu noktada Hüsrev'in eline bir "kazan-kazan" fırsatı geçmişti: Ermeniler yenilirse sadakati şüpheli bir güçten yakasını kurtaracaktı; yok onlar galip gelirse doğu cephesindeki karanlık yeni tehditten paçasını sıyıracaktı. Ne var ki Türk kağanı ölmüş, halefi de Ermenilerin bu beklenmedik yeni direnişiyle karşılaşınca İran'a yüz çevirmiş ve doğuya odaklanmıştı. Nitekim Doğu Türklerinin Kağanı Şipi (609-19) Çin'deki Sui hanedanının nihayet kuyusunu kazıp 618'de yerine Tang hanedanını geçirmekte ona yardım etmişti. Ortaçağ Çin uygarlığı da böyle doğmuştu. Bu Hüsrev'e çok ihtiyaç duyduğu geniş bir nefes alma imkânı vermiş, bir defa daha Batı'ya dikkat kesilebilmişti.[16]

Bu sırada savaşın karşı tarafta da gene beklenmedik bir cepheye doğru yayıldığını gözlemliyoruz. Doğu'daki bahsettiğimiz önemli meşguliyetleri nedeniyle Konstantinopolis'in Batı'daki istihkâmıyla Balkanlar'daki vazgeçilmez hinterlandı savunmasız kalmıştı. Başı bu kadar sıkışmış Konstantinopolis'in kolay yem olacağı umuduyla Avarlar ve Slavların birleşik gücü 618'de Tuna Nehri'ni geçip fırtına gibi Balkanlar'dan aşağıya inmiş, önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkmış ve aynı yıl Thessalonike'yi [Selanik] kuşatmıştı. Onların gelişi sonunda esaslı bir etnik değişikliğe yol açacaktı: Güneydoğu Avrupa Slavlaşacaktı. Bizzat Konstantinopolis'in geleceği –yani Roma İmparatorluğu'nun varlığı– pamuk ipliğine bağlıydı.

Savaşın akıbeti belirlenmek üzereydi. Hüsrev Yakındoğu'nun başka yerlerinde de aynı ölçüde çarpıcı zaferler kazanmıştı. 613'te Tarsus

16. Bu canlandırım James Howard-Johnston (1999) tarafından Sepeos'un anlattıklarıyla ilgili yorumlarında ortaya atılmıştır: 103-4 ve 183-7.

ve Damaskos [Şam] düşmüş, Hüsrev takip eden yıl Kudüs'e girmişti. Şehrin Hıristiyanlara ait binaları yağmalanmış, kutsal emanetler* İran'a götürülmüştü. Pers Ülkesi bunun ardından en kahredici galibiyetini elde etmişti: 619'da Aleksandreia'yı [İskenderiye] almış, 621'de fethini Mısır'ın tamamına yaymış, 622'de de bir Pers donanması Rodos'u işgal etmişti. Böylelikle En Büyük Hükümdar ve Şehinşah II. Hüsrev Perviz, sonunda "Şeytan Kral'ın" hayaletini de Makedonyalı İskender'in şehrinde ebediyete intikal ettirmişti.

KUTSAL SAVAŞ

Hüsrev, Perslerin Kudüs'teki kutsal emanetleri gasp etmelerine [göz yummakla] vahim bir hata yapmıştı. Her şey bir tarafa bu Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar tepki göstermesine yol açmış ve 622'de Herakleios saldırıya geçmişti. Herakleios da arının yuvasına özellikle öyle bir kazık dürtmüştü ki dünyanın başına sardığı bu bela o gün bugündür insanlığın yakasını bırakmamaktadır: Öldürmenin mazur görülebilecek dini bir fiil halini aldığı ve bunu fiile koyarken can verenlerin de dosdoğru göğe yükselebilecekleri Kutsal Savaş kavramını icat etmişti. Herakleios önce Bizans'ın eşi benzeri bulunmayan en büyük silahını yani parayı kullanıp Slav tehdidine karşı arkasını sağlama almıştı: Onlara basbayağı para yedirmişti. Böylece dini bağnazlıkla kuşanan bu ilk Haçlılar 622'de İran'ın içlerine kadar sızmışlar; kısmen kutsal emanetleri geri almak, kısmen de Kudüs'ün yağmalanmasının acısını çıkarmak amacıyla, İranlıların kutsal şehri Şiz'i [bugün Takab] talan etmişlerdi.

Herakleios 624-5'te savaşı bir defa daha Transkafkasya'ya taşımıştı: Transkafkasya savaş boyunca stratejik konumunu korumuştu. Bu yüzden Hüsrev, Konstantinopolis'i kuşatan efsanevi Şahin dahil en iyi üç komutanını Transkafkasya'ya yollamıştı. Herakleios böyle hasımlarla yüz yüze gelince akıllıca davranıp sıcak savaştan kaçınmıştı. Bu arada Hüsrev'in askerleri kadar diplomatik istihbaratı da çalışıyor ve tuttuklarını koparıyorlardı. Takip eden yıl temsilcileri vasıtasıyla Konstantinopolis'i çember içine almak üzere Güney Avrupa'daki Avarlar, Slavlar ve Bulgarlarla ittifak etmişti. Müttefikleriyle ahenkli bir şekilde hareket eden ve bu sefer Şahrbaraz'ın komutasındaki Sasani ordusu 626'da bir defa daha Bosporos'a [bugün İstanbul Boğazı] doğru yürümüş, Avarlar kara tarafından Persler de Khalkedon'dan

* Yağmalanan yerler arasındaki en önemli yapı Kutsal Kabir yani İsa'nın Kabri'dir. Bazı kaynaklara göre İran'a götürülen ve Hıristiyanlarca kutsal sayılan eşyadan biri de Gerçek Haç'tır. (ç.n.)

Konstantinopolis'i abluka altına almışlardı. Nitekim bir kaynağa göre Şahrbaraz Bosporos'u fiilen geçip Konstantinopolis'in etrafını sarmış, şehri "batıdan" da kuşatmıştı.[17] Pers Ülkesi'nden bir ordu Kserkses'ten beri ilk defa Avrupa'nın bir kısmını işgal etmişti. Ne var ki Konstantinopolis'in muazzam surları bel vermemişti.

Ablukayla yüz yüze gelince Herakleios da benzer taktiklere yönelmiş ve İran'a karşı hareket üstünlüğü kazanmak için doğuda Hazar Denizi çevresindeki Hazar Türkleriyle müzakerelere başlamıştı. Böylece hakanlarının komutasındaki bir Hazar ordusu Kafkas geçitlerinden yol alıp o dönemde hâlâ Perslerin elindeki Tiflis surlarının önünde Herakleios'la güçlerini birleştirmişti.[18] Kızı Eudoksia'yı hakanla nişanladıktan sonra (bu Bizanslı ve Türk hanedanlıklarının evlilik yoluyla birleşmelerinin ilk ama kesinlikle son olmayacak örneğiydi) birleşik güç Tiflis'i kuşatmak için küçük bir Türk birliğini arkada bırakıp 627'de İran'a girmişti.

Herakleios 627'de Medlerin MÖ 612'de ele geçirerek İranlıların Yakındoğu sahnesine çıkışlarının ilk işaretlerini verdikleri Ninive yakınlarındaki tarihi muharebe meydanına ilerlemişti. İranlılar bu sefer yenik düşmüşler ve şansla gizli istihbarat çalışmasının birleşimi Herakleios'un talihinin yaver gitmesine yol açmıştı. Bir yıl önce Pers komutanı Şahin ölmüş, Hüsrev'in askeri dehalarından biri eksilmişti. Sadece hâlâ Konstantinopolis'i kuşatmakla meşgul Şahrbaraz kalmıştı. Ne var ki Herakleios'un casusları Şahrbaraz'a daha muhataplarına ulaşmadan ele geçirdikleri Hüsrev'in bir mektubunu göstermişlerdi. Hüsrev mektupta saltanatına meydan okumasını muhtemel gördüğü Şahrbaraz'ın katlini emretmişti. Bunun üzerine Şahrbaraz Herakleios'la gizli pazarlıklara başlayıp birliklerini Konstantinopolis'ten çekmişti - Ephesoslu İonannes'e göre Persler "Avrupa'yı tahliye edip İran'a dönmüşlerdi".[19]

Ertesi yıl bir ihtimal Şahrbaraz'la birlikte hareket eden oğlu Kubad'ın ön ayak olmasıyla II. Hüsrev Perviz öldürülmüştü. Halefi II. Kubad [Şiruye] 629'da barış istemişti. Herakleios Mısır'ın tahliyesini ve Sasanilerin eski sınırlarına geri çekilmesini (evlilik bağı dolayısıyla: Şahrbaraz'ın kızı Herakleios'un oğluyla evlenmişti) doğrudan doğruya Şahrbaraz'la müzakere edebilmişti.

---

17. Witakowski 1996: 135-7.
18. Hazar Türklerinin tarihi ve mirası bu dizinin 4. Ciltinde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.
19. Witakowski 1996: 135-7.

İLK ÇAĞ'IN SONU

Geçmişteki sayısız anlaşma gibi gene barış yapılmıştı. Çoğu insan Roma'yla Sasaniler egemenliğindeki Pers Ülkesi arasında üçüncü ve yedinci yüzyıllarda yaşanan savaşlara, iki imparatorluğun da dünya çapında hâkimiyet iddiasında bulunması nedeniyle, "endemik" [sık görülen doğal] bir çatışma gözüyle bakar.[20] Bazılarıysa Giriş bölümünde ele aldığımız gibi, bunu Doğu'yla Batı arasındaki Manici çatışmanın sıradan evrelerinden biri addeder. Oysa iki görüş de iki güç arasındaki ticaret ve karşılıklı –özellikle de dini– düşünce alışverişinin çift yönlü işlediği uzun barış dönemlerini gözden kaçırmaktadır. Rastgele iki güç arasındaki ilişkiler her zaman karmaşıktır ve asla basit terimlerle açıklanamaz. Her şey bir tarafa söz konusu iki görüş de yüzyıl süren ve başkalarından farklı bu savaşın öneminin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Yüzyıl boyunca devam eden savaştan sonra sınırlar çatışmanın patlak verdiği zamankiyle tamı tamına aynı çizgilere çekilmişti: Görünüşe bakılırsa, savaş hiçbir şeyi değiştirmemişti. Öte yandan bu her şeyi değiştirmişti. En nihayetinde yapılan barış bile daha öncekilere benzemiyordu çünkü beklenmedik bir yerdeki yeni bir devi uyandırmıştı. Tektanrıcı din savaşın bir başından bir başına kadar iki gücün de son model mühimmatı olmakla kalmamış, ilk defa saldırı amacıyla da kullanılmıştı: Militan Pers Zerdüştçülüğüne karşı militan Romen Hıristiyanlığı. Dönem, Yemen'deki bir Arap emirinin yani Zu Nuvas'ın Hıristiyanlara yönelik dini saldırıları yüzünden militan Yahudiliğe de tanıklık etmişti. Dahası iki güç birden vekâlet savaşlarında dövüşmek üzere Arap müttefiklerini kullanmışlardı: Perslerin Lahmilerine karşı Romenlerin Gassanileri. Militan tektanrıcılığın tekrar ortaya çıkan Arap gücüyle bu birleşimi adamakıllı dallanıp budaklanacaktı. Özellikle de Herakleios'un kutsal savaş ilamının, geleneksel olarak ilk defa Muhammed'in açık seçik bir şekilde hem de Herakleios'un kendininkini geliştirdiği aynı yıl yani 622'de ifade ettiği, İslami *cihat* kavramında tam karşılığını bulduğunu göz önünde tutarsak.

Herakleios Roma imparatorlarının o güne kadarki en hayret uyandırıcı toparlanma mücadelelerinden biriyle sarsılan Roma İmparatorluğu'nu yıkılmanın eşiğinden kurtarmıştı. Gittikçe şiddetlenen çatışmanın sonucunda güçlerden biri çökecek gibi görünüyordu. Ancak nihayetinde hem İran hem de Roma, uygar Yakındoğu'nun kıyısında doğan ve aynen Herakleios'un geliştirdiği Kutsal Savaş kavramı-

20. Örneğin Dignas ve Winter 2007.

nı kullanan tamamen yeni bir güç tarafından yenik düşürülmüşlerdi: İslam bayrağı açan Araplarca. Pers Ülkesi ve Roma'nın iki büyük gücü birbirlerini tüketinceye kadar dövüşerek Arapların ülke açma işlerini kolaylaştırmışlardı. Nitekim daha bir yüzyıl geçmeden bu bilinmeyen çöl Arapları, devrim niteliğindeki yeni tektanrıcılıklarıyla Çin'in sınırlarından Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan, Kyros veya Şapur'un Caesar veya İskender'in aklına sığdırabileceğinden katbekat büyük bir imparatorluğa hükmeder hale gelmişlerdi. İslamiyet çağı başlamıştı.

629 barışı hiçbir şeyi değiştirmemiş gibi gözükse de, doğrusu Roma ve İran'a hükmeden bu iki büyük gücün ölümüne savaşı en nihayetinde her şeyi değiştirmişti. Asıl başkahramanların ikisini de farklılaştırmıştı. O zamana kadar Caesar'ların antik imparatorluğundan ibaret Roma İmparatorluğu, Orta Çağ tarihinin Bizans İmparatorluğu'na dönüşmüştü. İran daha köklü bir değişikliğe uğramış, İlk Çağ'a özgü antik Pers uygarlığının sona erişiyle, parlak İslami Pers uygarlığı çağının doğuşu yaşanmıştı. Herakleios ve çağdaşlarının kutsal savaş düşüncesine şekil vermeleri, insan öldürmeyi bizzat Kadiri Mutlak'ın onayladığı dindarlığın gereği bir fiil haline getirmişti. İnsanların hayatını cehennem eden bu bela bugün bile insanlığa musallat olmaktadır. Bu dönem ilk zamanlarda dünya tarihinin sırası gelen binyılının belki de biricik en büyük etmeninin müjdecisiydi: İslam uygarlığının. Dahası Doğu Akdeniz arenasına doğru ilerlemeye başlayan yepyeni halklara da tanıklık etmişti: Bir koldan Balkanlar'ın Slavlaşmasına, diğer koldan yüzyıllar sonra Anadolu'nun Türkleşmesine ve Türk gücünün Avrupa'da yükselip doruk noktasına varmasına yol açan, sırasıyla Slavlar ve Türkler gelmişti. Yakındoğu'ya yöneldiklerinde yollarından saptırılan Hunların Karadeniz'in etrafını dolaşarak Avrupa'ya arka kapısından girmeleri de bu dönemde yaşanmıştı. Bu son ve en vahşi barbar akınlarıyla Batı'daki İlk Çağ tamamen sona ermiş ve Avrupa'nın Karanlık Çağı başlamıştı. Savaşın tesiri dalga dalga Avrasya kıtasının tam bir ucundan bir ucuna ve ötesine yayılmış, bundan İtalya, Kuzey Afrika, Etiyopya, Seylan hatta Çin kadar uzaktaki bölgeler etkilenmişti. Öyle ki bu Çin'de Tang Hanedanı'nın doğuşuna bile meydan açmıştı.

Dolayısıyla buna "İlk Çağ'ın son büyük savaşı" denilmesi yerindedir. Ne var ki bundan başka başka özellikleri de vardı: Asıl tarafların dışındaki ülkeleri ve gelişmeleri de içeren ilk savaştı. Düşmana kendi topraklarının çok ötesindeki yerlerde üstünlük sağlamak üzere küresel sahada muazzam çembere alma taktiklerinin kullanıldığı ilk savaştı: Orta Avrupa'daki Avarlarla müzakere eden Perslerden Orta Asya'daki Türklerle pazarlığa girişen Romalılara, Ktesiphon'a gizlice elçiler

gönderen Ostrogotlardan Aksum'a heyetler yollayan Romalılara kadar. Dini propagandadan bir silah olarak yararlanılan bir savaştı; gizli haber alma imkânlarından faydalanılan ve gizli yazışmaların daha yerine ulaşmadan ele geçirildiği bir savaştı, iki gücün kâğıt üstünde barıştığı bir dönemde iki tarafın da "soğuk savaşta" vekillerini dövüştürdüğü bir savaştı. Yakındoğu, Anadolu, Balkanlar, İtalya, Kuzey Afrika, Kızıldeniz, Kafkaslar, İran ve Orta Asya cephelerinde çatışılan bir savaştı. Tam anlamıyla "ilk dünya savaşı" sayılamazdı –onun için on altıncı yüzyıl beklenecekti– ama şüphesiz dünya ölçeğindeki bir meydanda çarpışılan ilk savaştı. İlk Çağ'ın son büyük savaşı olmasının yanı sıra aynı zamanda Modern Çağ'ın ilk büyük savaşıydı. Daha da önemlisi tarihteki herhangi bir savaştan çok daha fazla uzun vadeli değişiklikler yaratan bir savaştı.

Bir dünya gücü olarak Pers Ülkesi'nin merkezi konumunu bu kadar fazla gözler önüne seren başka bir şey yoktu. Bu savaşla İran'da Kyros'la başlayıp birbiri peşi sıra kurulan antik imparatorluklar döneminin bittiğini görüyoruz. Ayrıca bu Batı'yla bin yıldan fazla süren karmaşık etkileşimin de sonuydu. Pers uygarlığı elbette çok geçmeden küllerinden yeniden doğan bir Zümrüdüanka gibi Orta Çağ'ın Müslüman İran'ındaki parlaklığına kavuşarak nasıl kendini çabucak toparladığını gösterecekti. Ne var ki artık bu farklı bir yeni Pers Ülkesi ve Batı'yla farklı bir etkileşim olacaktı: Eski Pers Ülkesi'nin tamam bulmasıyla eski dünya da ortadan kalkmıştı. Söz konusu etkileşimden miras kalanı incelediğimiz bu tarihi anlatıma nokta koyup artık İranlıların dünyaya bıraktığı belki de eşi benzeri bulunmayan en güçlü düşünceyi gözden geçirmeye yöneleceğiz.

7. Bölüm
Aydınlık ve Karanlık
İran'a Has Dini Düşünceler

Dünya İsevileşmeseydi Mitracı kesilirdi.
Ernst Renan

On dokuzuncu yüzyıl Fransız filozofu ve Hıristiyanlık tarihçisinin bu sıkça anılan yukarıdaki sözlerine artık bir zamanlar yapıldığı gibi kâhince gözüyle bakılmamaktadır. Gene de bu yorum her şeye rağmen İran'a has dini düşüncelerin etkisinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. İran uygarlığı da herhangi bir başka halkın kültürü kadar muazzam bir tanrılar, tanrıçalar ve iblisler panteonunun yanı sıra zengin bir kahramanlar, kötü adamlar, masallar, efsaneler, inançlar, dinler ve felsefeler mitolojisi yaratmıştır. Nitekim bugün İran dünyayı muhtemelen en üst düzeyden din yoluyla –veya en azından din adına yürütülen politikalarıyla– etkiye uğratmaktadır. Ne var ki İran'ın dini düşünceleri 1979'da İslam Cumhuriyeti'nin doğuşundan çok önceleri de dünyayı etkiliyordu. Bu esasen büyük ihtimalle Musevi-İsevi dinleri çok defa şaşırtıcı yönlerden etkisi altında bırakan dünyanın bir amentüye sahip en eski dini Zerdüştçülüğün çeşitli şekilleri ve türevleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte Zerdüştçülüğün temel unsurlarından ana hatlarıyla bahsetmeden evvel, İran dinindeki bazı Zerdüştçülük öncesi –veya en azından– Zerdüştçülük dışı unsurları ele alacağız. Bunların belli başlıları, her ne kadar farklı kılıklara bürünmüşseler de, Greko-Romen panteonuna da sızan antik İran'ın tanrıları ve tanrıçalarıdır. Şüphesiz Zerdüştçülük bir yere kadar hepsi en yüce mabudun tezahürleri olan –veya ondan sadır eden– bu tanrı ve tanrıçaları, özellikle de en yüce tanrı Ahura Mazda'yı bünyesinde toplamıştı. Ancak kâğıt üstünde onun namına hükmeden bütün Ahameniş krallarının yazıt-

larında geçtiği gibi Ahura Mazda'ya bunlardan bağımsız bir şekilde de yakarılıyordu. Dolayısıyla sırf Ahura Mazda'dan bahsedilmesi ille de Zerdüştçülüğün kanıtı olmayabilir (gerçi aynı ölçüde yokluğunun kanıtı da sayılmaz). Ahura Mazda haliyle Zeus'la özdeşleştirildiği Anadolu'ya nüfuz etmişti. Ayrıca Gürcistan'a nasıl ayak attığını daha önce (5. Bölüm'de) görmüştük. Ancak iki meydana gelme de Zerdüştçülükle ilgili değildi. Zerdüştçülüğe özgü Ahura Mazda –zıddı Angra Mainyu, diğer adıyla Ehrimen'le birlikte– daha ayrıntılı bir şekilde aşağıda irdelenmektedir.

Greko-Romen dünyasında gözlerin alıştığı diğer İran mabutlarıysa Anahita, Verethragna ve Mithra'ydı. Anahita (İran panteonunun yegâne esaslı dişi mabuduydu) su tanrıçası dolayısıyla yağmurun, pınarların ve okyanusun kaynağıydı: Kültleri de genellikle pınarlar ve diğer su kaynaklarının yakınlarında yer alıyordu. İbadet tarzı bakımından Anadolu'ya, aynı adla anılan çok daha alışılageldik Greko-Romen tanrıçadan ziyade, ondan katbekat eski bir ana tanrıça kültü olan Artemis'le özdeşleştirilen Anaïtis diye ayak atmıştı. Verethragna savaş tanrısıydı ve Zerdüştçülüğe göre bu yüzden ayrı bir mabut değil, kötülükle mücadelenin tezahürüydü. Verethragna Herakles'le kaynaştırılmıştı –ve Herakles kültü Orta Asya'nın Yunanları arasında özellikle bu nedenle popülerdi. Mithra daha ayrıntılı bir şekilde aşağıda incelenmektedir.

Ayrıca sayısız yarı-ilahi veya efsanevi iblisler ve akıl almaz yaratıklar vardı. Orta Asya'daki Zerdüştçülük öncesi dinde *daeva*'lar* diye bilinen ilahi varlıklar bulunuyordu. Zerdüştçülükle birlikte bu varlıklar kişileştirilmiş kötülüğe [kötü cine] dönüşmüşlerdi. Oysa Zerdüşt'ün çağrısı öncesinde Hindistan'a göç eden Hint-İran kabileleri bu varlıkların asıl anlamını korumuşlardı ve Hindistan'da bunlara *deva*'lar denilmektedir. Aynı kelimenin taban tabana zıt iki anlamı –iyilik ve kötülük– İngilizce'ye de yansımıştır. Kök kelime hem iyi ("*divine*" [ilahi], "*deity*" [mabut], "*devotion*" [kendini adama], vs çok daha eskiden de antik Yunanca "Zeus" [yüce tanrı, nitekim modern Yunanca'da "*dias*"], Latince "*deus*" [tanrı], [Yunanca] "*theos*" [tanrı] dolayısıyla İngilizce "*theology*" [teoloji] vs) hem de kötü ("*devil*" [şeytan], "*diabolic*" [şeytani]) anlamına gelecek şekilde evrilmiştir. Muhtemelen Zerdüşt buna açıkça niyet etmemişti. Gene de bu ikili anlam Zerdüşt'ün çağrısının temelinde yatan ve insanlığın bünyesindeki o zıt çekimleri isabetli bir şekilde yansıtmaktadır.

---

* Nitekim Farsça kökenli Osmanlıca "div" kelimesi dev, şeytan, cin, ifrit anlamına gelmektedir. (ç.n.)

İran mitolojisinde *Vorukaşa* Denizi'nin ortasında yetişen ve "Bütün Tohumların Ağacı" veya "Her Derde Deva Ağaç" olan *Saêna* Ağacı'nın* tepesinde yuvalanan "her şeyi gören her şey bilen büyük kuş" [Orta Farsça veya Pehlevi dilinde] *Sênmurw* [Simurg, yani Anka] özellikle önemli bir yer tutuyordu. Böylece buna barınak sağlamanın yanı sıra, hem hayat hem de bilgi veren bir ağaç gözüyle bakılmaktaydı. Bir yere kadar bu bitki çeşitli hayat ağacı simgeleriyle kaynaştırılmış, *Sênmurw* da İslamiyet öncesinin, İslamiyet'in ve Hıristiyanlığın popüler bir güzel sanatlar motifi halini almıştı (Resim 50). Bir de Firdevsi'nin on birinci yüzyılda *Şehname* adlı büyük destansı eserinde derlediği kısmen tarihe kısmen menkıbelere dayalı muazzam bir mitler, efsaneler ve harika masallar dizisi bulunmaktadır. Bu kitap şüphesiz dünya edebiyatının daha sonraki eserlerinde de yankılanan en önemli klasiklerinden biridir ama etkisi dini olmaktan ziyade kültüreldir.

ZERDÜŞT'ÜN ÇAĞI[1]

İranlı kabilelerin Orta Asya'dan getirdikleri ve müteakip tarihi güçlü bir şekilde etkileyen, belki de benzersiz en önemli kültürel unsur bir düşünceydi. Bu Zerdüşt diniydi. Nitekim başlıca Zerdüştçülük tarihçisi Mary Boyce, "Zerdüştçülük gün ışığına çıkarılan amentüye sahip dinlerin en eskisidir ve muhtemelen insanlık üzerinde herhangi bir başka itikattan çok daha fazla dolaysız veya dolaylı etki bırakmıştır" diye yazmıştır.[2] Zerdüştçülük ilk zamanlarda ağızdan aktarılmış ancak daha sonra Zerdüştçülerin vahiy saydığı *Avesta* adlı kutsal kitapla yazıya geçirilmiştir. Bugün Zerdüştçülerin çoğu Zerdüşt'ün asıl anayurdunun Azerbaycan olduğuna inanmaktadır; bunun belki de ülkedeki muazzam petrol ve doğalgaz yatakları nedeniyle topraktan kendiliğinden yükselen kutsal ateşlerle bağlantısı vardır (Resim 82). Dolayısıyla Azerbaycan Zerdüştçülüğün "kutsal toprakları" statüsünü yüklenmiştir ama buna artık sonradan yapılan bir ekleme gözüyle

---

* Anka kuşunun bir diğer adı Saêna kuşudur. Bu ağacın adı da bazı kaynaklarda Beyaz Haoma diye geçmektedir. (ç.n.)

1. İngilizce'de mutat yazılış şekli *Zoroaster*'dır ama Nietzsche ve Richard Strauss, Almanca'da yazılış şekline yani *Zarathustra*'ya da nerdeyse aynı ölçüde gözümüzü alıştırmıştır. Modern Farsça'daysa *Zardusht* diye yazılır. Film yönetmeni John Boorman, 1974 yapımı kült bilimkurgu filmi [Türkiye'de *Taş Tanrı Zardoz* diye de bilinen] (Sean Connery'nin *James Bond*'dan sonraki ilk önemli filmi) *Zardoz*'un yani kıyamet günü sonrası dünyasındaki tanrının adını bundan türetmiş olabilir. Zerdüştçülükle herhangi bir benzerlik amaçlanmasa da filmin başlıca temalarından biri Maniciliği çağrıştıran, neslin cinsel yolla yenilenmesinin sözde kötülüğüdür. Zerdüşt adı Mozart'ın Zerdüştçülükten ziyade Masonluğa göndermeleriyle ünlü *Sihirli Flüt* adlı operasındaki aydınlanmış hükümdar Sarastro'yla da ortaya çıkar.

2. Boyce 1997: 1.

bakılmaktadır.[3] Zerdüştçülüğün bir başka "kutsal coğrafyası" ise Zerdüştçülük yaratılış mitindeki ilk dağla özdeşleştirilen Kuzey İran'ın Elburz Dağları'nda (*Avesta*'da Harburz) yer alan Demavend Dağı'yla ilişkilendirilmektedir (Resim 83). Bununla birlikte Zerdüşt'ün bugün genelde daha fazla kabul gören anayurdu Orta Asya'dır. Tartışmaların çoğu Baktriane (bugün Güney Özbekistan ve Kuzey Afganistan) üzerinde yoğunlaşmaktadır; yakın tarihli bir araştırmanın anayurdunu Güney Türkmenistan'daki Margiana'ya bir başkasının yukarı Ceyhun Irmağı'ndaki Pamir Dağları'na yerleştirmesine rağmen, Aral Gölü yakınlarındaki Aşağı Ceyhun Irmağı bölgesindeki Khorasmia da epeyi kabul görmektedir. Bazıları da Zerdüşt'ün yurdunu İranlı kabilelerin Tunç Çağı'nda göç etmeye başlamadan önceki Güney Kazakistan hatta Güney Ural Dağları kadar uzak yerlere koymuşlardır. Kesin yeri her neresiyse Zerdüştçülüğün –bizzat İranlı halkların da asıl anayurtları olan– Orta Asya'da doğduğu konusunda ciddi bir şüphe yoktur.[4]

Aynı şekilde Zerdüşt'ün yaşadığı tarihler de büyük ölçüde muhteliftir. Temel tarihlendirme kanıtı bizzat kutsal metinlerin dili, yani *Avesta*'dır. Metinler muhtemelen aşağı yukarı MS dokuzuncu yüzyılda (veya bir ihtimal en erken altıncı yüzyılda) kâğıda dökülmüştü. Günümüze ulaşan en eski el yazması kırıntılarıysa on üçüncü yüzyıldan kalmadır.[5] Bununla birlikte dilin ağız yoluyla korunan şekli Sasanilerin konuştuğu o zamanların Orta Farsça'sına hemen hemen hiç benzememekteydi. Aksine Farsça'nın artık rastlanmayan bir lehçesiydi. *Avesta*'nın en eski parçalarının (Zerdüşt'e atfedilebilecek yegâne bölümün yani *Gatha*'ların) dili en çok Brahmanizm'in kutsal Vedalarındakini andırmaktadır ve belki daha da eskidir. Veda metinlerine dair Max Müller'in belirlediği ve hâlâ genel kabul gören tarih yaklaşık MÖ 1400'dür; dolayısıyla bu Zerdüşt'ün muhtemelen Hint-Âri halklarının İran ve Hindistan'a göçlerinden daha önce yaşadığını akla getirmektedir. Ne var ki bu parçalarda hiçbir coğrafi gösterge yoktur; bir işaret taşıyanlarsa Ahameniş yazıtlarında kullanılan Eski Farsça'ya benzer

---

3. Azerbaycan'ın Zerdüşt'ün anavatanıyla ilişkilendirilmesi dünyanın ilk petrol zenginlerinden (bugün hâlâ servetlerinin Nobel Ödülü'nün temelini oluşturduğu) İsveçli Nobel kardeşlerin geç on dokuzuncu yüzyılda Azerbaycan'ın Bakü'deki muazzam yataklarından petrol çıkarılmasıyla birlikte tuhaf bir şekilde itibar görmüştü. Bu adını *Zoroaster* koydukları dünyanın kesinlikle ilk petrol tankerinin 1878'de Göteborg'dan denize indirilmesine yol açmıştı. *Zoroaster*'in ilk seferi aynı yıl Volga Nehri ve Hazar Denizi yoluyla Göteborg'dan Bakü'yeydi. Tanker Bakü'de Astrahan'a akaryakıt taşımak üzere hizmete sokulmuştu.

4. Genel olarak Zerdüştçülük için bkz. Boyce 1979, 1992, 1996, 1997, Boyce ve Grenet 1991. Ayrıca bkz. Curtis 1993, Sarianidi 1998, Grenet 2006.

5. Halen Avesta'nın ilk defa yazıya geçirme tarihi olarak MS altıncı yüzyıl üzerinde kısmen fikir birliği bulunmaktadır (Frantz Grenet, özel yazışma).

bir dilde kaleme alınmış daha sonraki ve açıkça Orta Asya'yla Hint-İran sınır bölgelerindeki yerlere değinilen parçalardır. Dolayısıyla bazı araştırmalar Zerdüşt'ün yaşadığı dönemi MÖ altıncı yüzyıl kadar geç, bazılarıysa yaklaşık MÖ 2000 kadar erken bir tarihe yerleştirmektedirler. Zerdüştçülük tarihi konusunda muhtemelen başlıca otoritemiz Mary Boyce'sa Zerdüşt'ün yaşadığı dönemi, her ne kadar bu aşırıya gitmek addedebilirse de, MÖ 1700'le 1500 arasında tarihlendirmektedir. Günümüzün çoğu bilimsel araştırmalarında Zerdüşt'ün artık yaklaşık MÖ 1000-900 yıllarında yaşadığı varsayılmaktadır ama bu konuda bir uzlaşma yoktur.

Sözlü gelenek, tarihi kaydetmenin etkili bir yöntemidir ve bu gelenek özellikle İran'da uç vermiştir. Bu konuyu daha önce Ahamenişler bağlamında 1. Bölüm'de yorumlamıştık. Dahası sözlü gelenek (profesyonel gezgin hikâyecilerin *Şehname*'den ve diğer destanlardan masalları ezberden okuduğu) İran'da bugün bile hâlâ önemli bir yer tutmaktadır. Böyle muazzam bir dini edebiyat külliyatının sırf ağızdan aktarılarak binlerce yıl baki kalmış olabileceğine dair belirtiler işte bu nedenle inandırıcıdır –nitekim Zerdüştçülükte dini inancın sözlü iletimine kutsal bir görev gözüyle bakılıyordu (ve bu gelenek *Kur'an*'ı ezberden okumanın bir meziyet sayıldığı İslamiyet'te de devam etmektedir). Dini düsturlar sadece ana akımdan (aşağıda ele alınan Manicilik gibi) esaslı bir şekilde saptığında veya dokuzuncu yüzyılda İslamiyet'in gitgide artan meydan okumasıyla karşılaşılıp muhafazası tehlikeye düştüğünde yazıya geçirilmişti. Tarihi kayıt eksikliği araştırmacıları, orijinal belge yokluğu nedeniyle 4. Bölüm'de ele aldığımız İskender'le ilgili incelemelerde çekilen sıkıntıların benzerlerine maruz bırakmıştır (Zerdüşt üzerine yapılan bilimsel tartışmalar da İskender'den dolayı ortalığı kasıp kavuran çekişmeler kadar ateşlidir). Bu durum metinlerin –dokuzuncu yüzyılda– kâğıda dökülünceye kadar geçen sürede hatırı sayılır ölçüde Hıristiyanlığı, İslamiyet'i hatta bütün bir diğer inançlar dizisini massettiğine dair iddiaların ortaya atılmasına da yol açmıştır. Her ne kadar metinler anlatılan olay ve inançlardan (Arrhionos'la İskender'i birbirinden ayıran dört buçuk yüzyılı sadece bir ana indirgeyen) binlerce yıl sonrasına aitseler de, artık kullanılmayan bir lehçenin değiştirilemez sayılması, ifade ettiği çağrıya da benzer bir gözle bakıldığını göstermektedir.

Kazılar sonucu MÖ erken birinci binyıla tarihlenen bazı ateş tapınaklarının ortaya çıkarılması Zerdüştçülüğün doğuşuyla ilgili daha eski bir tarihi desteklemektedir. Bunlardan en önemlisi Medler dönemine ait, Batı İran şehirlerinden Hemedan yakınlarında yer alan

Nuşican Tepe'sindekidir (Resim 84). Saha, içinde iki ateş tapınağı bulunan, kutsal sayılan bir yer gibi gözükmektedir: Eskisinin yerine Zerdüştçülük âdetlerine uygun, sekiz metre yüksekliğinde, iç ateş sunağıyla (muhtemelen *dâdgâh* ateşini* göstermek için) çatıya çıkan helezoni rampası hâlâ ayakta duran, çok daha büyük bir tapınak inşa edilmiştir. Alışılmadık ölçüde sağlam kalması (nitekim İran'daki en iyi korunmuş kerpiç yapılardan biridir) ayinlerin halka kapalı bir şekilde yapılması ve bütün bir tapınağın çepeçevre kerpiçle kaplanması nedeniyledir. Nuşican'ın hem bir hayli olgunlaşmış mimarisi hem de Medler dönemine (yani MÖ sekizinci-yedinci yüzyıla) tarihlenmesi, bir nevi ateş kültünün buraya İranlıların göçüyle birlikte geldiğini ve bunun Med İmparatorluğu kuruluncaya kadar gelişmiş bir din halini aldığını akla getirmektedir. Bunun Zerdüştçülük olmadığına inanmak kolay değildir. Orta Asya'nın Tunç Çağı tapınakları geleneği içinde sınıflandırılabilecek, muhtemelen biraz daha eski bir başka ateş tapınağı da Türkmenistan'ın Merv şehri yakınlarındaki Gonur [veya Konur] Tepe'de bulunmuştur. Bu yapıların ateş tapınakları diye tanımlanmaları kabul görmüştür görmesine ama Zerdüştçülükle ilgisiz bir ateş kültü türü de varlık kazanmış olabilir[6]. Zerdüşt'ün Orta Asya kökeninden ve epeyi eski bir zamanda yaşadığından ciddi bir şüphe duyulmadığını söylemek yeterlidir.

ZERDÜŞT'ÜN ÇAĞRISI

Zerdüştçülük Yunan veya Yahudi geleneklerindeki belirsiz ölüler diyarından ziyade mahşer gününü, ruhun kurtuluşunu, dirilişi ve cenneti vaat eden dolayısıyla umut uyandıran bir ahiret kavramına sahip ilk dindi. Ölümden sonra bir tür semavi varoluşa yükseliş düşüncesini ilk defa açık seçik bir şekilde ifade eden Zerdüştçülüktü. Tamamen soyut bir saflık ve iyilik timsali mabut, evrensel tek tanrı, yaradan [yoktan var eden tanrı, Hâlik] fikrini ortaya atan ilk dindi.[7] "Tanrı iyidir" düşüncesi Hıristiyan ve Müslüman itikadının o kadar fazla kabul gören bir parçası hale gelmiştir ki artık doğal karşılanmaktadır. Oysa dönüp geriye bakılırsa bu ilkçağın Akdeniz dünyası için gayet devrimci bir düşünceydi: Pagan tanrılar –Yunan ve Romalıların tanrıları– hem

---

* Kutsallık bakımından en alttaki, tapınakların yanı sıra evlerde de yakılabilen ateş. (ç.n.)

6. Sarianidi 1998; Stronach ve Roaf 2007.

7. "İkinci İşaya'da Yahve'nin [Yehova] eşsiz bir Tanrı ve her şeyi Yaradan olduğu inancının çarpıcı bir şekilde Pers propagandistlerle Babil'de temasın ardından geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu inanç hem Zerdüşt'ün Ahura Mazda'nın bütün iyiliklerin Yaradan'ı yerine koyulduğu kavramıyla yarışıyor, hem de onun düalizmini reddediyor gibi gözükmektedir." -Boyce ve Grenet 1991: 361 ve dipnot 2.

iyi hem kötüydüler; zampara veya afif, kibirli veya alçak gönüllü, cömert, aksi veya acımasız olabiliyorlardı. Aslını ararsanız tanrılar insan davranışları yelpazesinin tamamını yansıtıyorlardı. İnsanla aralarındaki tek fark ölümsüzlükleriydi. Nadiren, o da kırk yılda bir *iyiydiler*! *Eski Ahit*'in tanrısı bile bir yere kadar haşin, kindar bir mabuttu. Nitekim Hıristiyanların tanrı kavramı Yahudilerinkinden çok Zerdüştçülerinkini andırmaktadır.

Zerdüşt erkekler kadar kadınlar, efendiler kadar köleler, yoksullar kadar zenginlerin de cennete girebileceğini öğretmişti. Herkes ölümden sonra *Avesta*'da "Ayırıcının Köprüsü*" [*Çinvat Peretu*] denilen ve yolu cennete çıkan bir köprüden geçmek zorundadır. Hakşinaslar köprüyü geçip dosdoğru cennete girecekler; köprü hak tanımazlar karşısında inceldikçe incelecek, kılıç kadar keskinleşecek ve bunları bir kötü cin [*Vizareş*] tuttuğu gibi Karanlık [Yalanlar Evi] içine çekecektir. Bu gelenek modern İran'daki halk inancıyla payidar kalmıştır: Örneğin Hüseyin'in [Kerbela'da] şehit düşmesinin tasvir edildiği on dokuzuncu yüzyıl türbe resimlerinde Hüseyin'in köprüden geçip cennete girdiği ama düşmanlarının bir canavarın pençesine düşüp cehennemi boyladıkları gösterilir. Bu geleneğin bir türevine göre de öbür dünya –muhtemelen Yunan geleneğindeki [ölüler diyarının bekçi köpeği] Kerberos ve [bir ölüler diyarı nehri] Styks Nehri'nin kaynağı– dört gözlü zağarlar** tarafından korunan bir nehri veya gölü geçmeyi kapsamaktadır. Zerdüştçülükte köpeklere ölülerin meyancısı gözüyle bakılırdı.[8]

Zerdüşt'ün çağrısı esas itibarıyla düalisttir [ikici]: İyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık, doğru ve yalan kavramlarını içerir. Bu iki kavram *Ahura Mazda* ve *Angra Mainyu* (veya Orta Farsça'daki yaygın şekliyle *Ehrimen*) diye bilinir. Bu iki kavram, iyilik ve kötülüğe dair en nihayetinde (günahkâr melek geleneğinden ötürü) birbiriyle bağlantılı Hıristiyan kavramlarının aksine (gerçi Zerdüştçülük geleneği de üç günahkâr mabudu ihtiva eder: Şeytana dönüşen *Indra*, *Naunghaithya* ve *Sauru****), birbirinden tamamen farklıdır, birbiriyle ilgili değildir ve her ikisi de kendi kendine var olmuştur. Çağrının merkezinde üç zaman düşüncesi bulunur. "Birinci zaman" Ahura Mazda'nın yarattığı, mükemmel bir dünyadaki bir insan, bir hayvan ve bir bitkiden meyda-

* Türkçe kaynaklarda genellikle "iyiliğin mükâfatını gördüğü/kötülüğün cezasını bulduğu" anlamında "Karşılık Köprüsü" diye geçmektedir. (ç.n.)
** Bir tür çoban köpeği. (ç.n.)
8. Boyce 1996: 116; Boyce 1997: 27.
*** Söz konusu mabutların adları Avesta'nın İngilizce çevirisinden alınmıştır. (ç.n.)

na gelen mükemmellik haliydi. Ne var ki burayı Angra Mainyu istila edip ilk insanı ortadan kaldırmış, bu da "ikinci zamana" veya şimdiki zamana yol açmıştır. Bunun üzerine Ahura Mazda, Angra Mainyu'yla mücadele etmek için bütün insanların ataları ilk erkekle ilk kadını yaratmıştır. Ancak bu sırada mükemmel dünya Angra Mainyu tarafından kirletilmiştir: İlk erkek ve ilk kadın baştan çıkıp masumiyetlerini kaybetmiş, saf su tuzla, ateş acı dumanla, hayat ıstırapla vesaire kirlenmiştir. Bir başka deyişle yaratılan her şey iyilik ve kötülüğün karışımı haline gelmiştir. Zerdüşt'ün çağrısı insanlığın içindeki, kirlenmemiş mükemmelliğin farkına varmasını sağlayıp tövbe imkânı vermektir: Istıraptan kurtuluştur. Bu da "yalana" karşı mücadelede iyi düşünmeyi âdet edinmek, iyi sözler sarf etmek ve iyilik yapmakla gerçekleştirilebilecektir. (Herodot'un antik Perslerden bahsederken özellikle vurguladığı bir meziyetlerinin, doğru söylemek olduğu dikkate değerdir).

İyilik ve kötülük arasındaki çatışma sonsuza kadar sürmeyecekti çünkü en nihayetinde doğru ibadet ve iyi ameller, *Saoşyans*'ın da sayesinde "üçüncü zaman" adlı yeni bir çığır açacaktı. Sonunda –harfi harfine "hayrı dokunacak kimse", yani "kurtarıcı" veya "arındırıcı" anlamına gelen[9]– *Saoşyans* ortaya çıkıp karanlığın güçlerini devirecek, aydınlığın güçlerinin hükmettiği yeni bir çağ başlatacaktı. Dahası *Saoşyans*'ı, peygamber Zerdüşt'ün kendi ailesinden ve efsanevi bir Baktriane kralının adını taşıyan Viştaspa sülalesinden bir bakire dünyaya getirecekti. *Saoşyans* bunun üzerine bütün canlıları ve ölüleri denetleyip yargılayacak, doğruluktan şaşmayanlar cennete yükselecek, melunlar cehennemi boylayacaktı. Bu üçüncü ve son zamanda kötülüğün tamamen ortadan kalktığı ebedi bir mükemmellik hali hüküm sürecekti.[10]

Zerdüştçüler toprak, ateş, su ve hava gibi temel unsurlara, Ehrimen'in elinden çıkmış addettikleri bozulma ve kirlilikten uzak

---

9. Saoşyans terimi Avesta dilinde "hayır" [fayda, iyilik] anlamına gelen savab [yani "hayırlı davranış" anlamına gelen, Osmanlıca'da *sevab*, Türkçe'de "sevap"] kelimesinin gelecek zaman şeklidir bkz. Boyce 1996: 234. Geleneğe göre Üç Müneccim'in [Kralın] Beytlehem'e gitmek üzere yola çıktığı Orta İran'daki bir kasabanın adının da Sâvab olması ilginçtir. Boyce ve Grenet 1991: 448-56. Fransisken Keşiş Odoric'e göre Üç Müneccim yolculuklarına "Cassan'dan" başlamışlardı: Yani İran'ın Kaşan şehrinden. Marko Polo'ya göre Save'dendi. İki yer ve bunların Zerdüştçülükle ilişkisi Yule ve Cordier tarafından ele alınmıştır. Muhtemelen Save, Güney Arabistan'daki Seba, Mezmurlar'da (1xx11.10) Şeba diye geçen yerle hatalı bir ilişkilendirmedir. Yule ve Cordier Cathay: 106-7. Müneccimlerin seyahatine dair Hıristiyan geleneğinin kökeninde Ermeni Kralı I. Tiridates'in [Dırtad] tacını Neron'dan almak üzere Roma'ya gitmesi bulunabileceği de ileri sürülmüştür: Tiridates'in aktif bir Zerdüştçü rahibi bir başka deyişle *magus* olduğuna inanılmaktaydı. Bkz. Redgate 1998: 2.

10. Boyce 1979: 42-3. Boyce ve Grenet 1991: 451. Ayrıca bkz. Corbin 1976.

tutulması gereken, Ahura Mazda'nın yarattığı kutsal öğeler gözüyle bakarlar. Dolayısıyla bu çürüyen bir kadavranın gömülürse toprağı, yakılırsa ateşi bozacağı hesabıyla Zerdüştçülükteki ölüyü açıkta bırakma âdetine yol açmıştır (Resim 85). Kadavranın yumuşak dokusu ortadan kalkar kalkmaz kemikler temiz sayılır ve ölü kemiklerini saklamaya mahsus yerlere koyulurdu. Aslında antik dönemde ölüyü açıkta bırakma âdeti bugünkünden çok daha fazla yaygındı ama bunu artık sadece Zerdüştçüler sürdürmektedirler.[11] Kutsal ateşe –yani aydınlık güçlerinin bir tezahürüne– besledikleri saygı "ateşe tapanlar" diye damgalanmalarıyla sonuçlanmıştır (Resimler 82, 86). Oysa Hıristiyanlar ne kadar haça tapanlarsa Zerdüştçüler de o kadar ateşe tapanlardır (gerçi bütün dinlerde halkın kendiliğinden uyduğu itikat ve âdetler muazzam ölçüde çeşitlilik gösterir).

Zerdüştçülüğe *magus*'lar denilen bir ruhban sınıfı hâkimdi. Ruhban sınıfı İran geleneğinin sürekli bir motifidir. Kesin başlangıç noktası da belirsizdir: Zerdüşt'ten öncesine, İranlıların Orta Asya'da ortaya çıkışlarının erken dönemine bile gelebilir. Hint-İran kabileleri MÖ ikinci binyılda Hindistan'a göç edince babadan oğluna geçen başrahiplik düşüncesini de oraya taşımışlar, Hinduizmin Hint-İran topluluklarından kaynaklanan ruhani seçkinleri Brahmanlar böyle oluşmuştu. *Magus*'lar kurumu İran platosuna göç ederken gene İranlıların peşine takılmış, Zerdüştçülüğün muhafızlığını yapan (muhtemelen ilk başta Perslerden ziyade Medlere mahsus) özellikli bir dini kasta dönüşmüşlerdi. *Magus*'lar bir yere kadar Zerdüştçülükten bağımsızdılar, dolayısıyla onların mevcudiyeti ille de Zerdüştçülüğün varlığına işaret etmez. *Magus*'ların Ahameniş döneminde Persepolis'te bulundukları kanıtlanmıştır. Kast çok geçmeden hem etnik hem de dini bakımdan adamakıllı genişlemiş, hatta Ahameniş belgelerine göre *magus*'lar Elamlıların ayinlerini bile yönetmişlerdi.[12] Devlet aygıtıyla kaynaşmış bir ruhban sınıfının Sasaniler döneminde de hüküm sürdüğüne dair çok güçlü kanıtlar vardır. O kadar ki, eğer bir rahip veya başrahip bir Sasani devlet yetkilisinin ensesinde boza pişirmiyorsa, zaten yetkilinin kendisi bir rahipti.[13]

Magus'lar düşüncesi İran toplumunun ayrılmaz parçası olarak kalmıştır: Sasaniler, Bermekiler, Samaniler ve Safeviler gibi önemli İran

11. İran'da bu âdet hijyen nedeniyle yasaklanmıştır ve Zerdüştçüler ölülerini artık etrafı beton duvarlarla çevrili defin yerlerine koymaktadırlar.
12. Razmjou 2004.
13. Daryaee 2003: 199-200.

hanedanları ya din adamlığının babadan oğluna geçtiği ruhban sınıfına mensup ailelerden çıkmış ya da hiç değilse din adamları tarafından kurulmuş ve bu gelenek kesintisiz bir şekilde İslamiyet dönemine kadar devam etmişti. Sasani hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Ardeşir'in babası Papak [veya Babek], Persepolis yakınlarında yer alan Istakhr'daki Anahita tapınağının muhafızlığını yapan babadan oğluna geçen başrahibiydi. Bermekiler başkentlerini Bağdat'a taşıyan Abbasilerin ilk zamanlarında halifelerin mensuplarını vezir ve vali tayin etmesiyle öne çıkan bir aileydi. Ancak aile aslen Belh'deki büyük Nevbahar Budist tapınağından sorumlu babadan oğluna geçen *bermek*'lerden [başrahip] meydana geliyordu. Bir başka Budist anıştırmaysa (gerçi bu diğerlerinden daha az kesindir) Orta Asya'da Müslüman fetihlerinden sonra İranlıların ilk bağımsız hükümdarlıklarını kurup başkentleri Buhara'da hüküm süren Samani hanedanıdır: Samanilerin adı "Budist rahip" anlamına gelen *Saman* köyünden kaynaklanır.[14] Belki de İslamiyet döneminin en önemli İranlı hanedanı Safeviler, bir Mutasavvıf ve [Safeviye veya Erdebiliye] tarikatının Şeyhi Safiyeddin Erdebili tarafından kurulmuştu. Bugün İran'ın İslam dünyasında (mollalar ve âyetullahlarıyla) yapısal bir ruhban sınıfına sahip yegâne ülke oluşu da dikkate değerdir.

Zerdüştçülüğün ana hatları itibarıyla herhangi bir hikâyesinin ister istemez tahminlere dayanacağını söylemek gereksizdir. Dünyanın çoğu büyük dininden önce geldiği epeyi kesindir. Ne var ki mevcut kutsal kitapları Yahudilik ve Hıristiyanlıkla temas kurulan dokuzuncu yüzyıldan (belki de altıncı yüzyıldan) önce yazılmamıştır. Dolayısıyla hangisinin yekdiğerini nasıl etkilediği konusunda hem araştırmacılar hem de bizzat Zerdüştçülerin arasında bir hayli anlaşmazlık bulunmaktadır. Zerdüştçülüğün kutsal gelenekleri dokuzuncu yüzyıla kadar sadece ağızdan aktarılıyordu. Daha ömürlü bir muhafaza ihtiyacını yaratan da muhtemelen Hıristiyanlığın meydan okumasıydı. Bu sözlü gelenekleri yazıya döken rahipler de geleneklerden daha fazlasını hafızalarına kaydetmişlerdi: Aşağı yukarı iki bin yıldır zaten ölü bir dili de korumuşlardı. Onun için dili esirgerken çağrının heba olabileceğini insanın aklı almıyor: Yani o da diğeri kadar eskidir.

---

14. Kelime İngilizce'nin ödünç aldığı "Şaman" veya Hintçe *Aşram* [inziva yeri] kelimesiyle aynı Sanskritçe kökten gelmektedir. Bizzat "Buhara" da "Budist manastırı" anlamındaki bahar kelimesinden türemiş olabilir.

MİTHRA'NIN SIRLARI*

Görünüşe bakılırsa antik Yunanlar, bir ölçüde de Romalılar İran dini hakkında sadece belli belirsiz –genellikle de karmakarışık– bir kavrayışa sahiptiler. Onlara bu bilgi çoğunlukla büyü ([İngilizce'si "*magic*" olan] bu kelime nihayetinde Farsça "*magus*" teriminden türemiştir) ve astrolojiyle karıştığı –ve etkisi altına girdiği– Helenleşmiş Babil iklimi aracılığıyla ulaşmıştı. Ancak Romalıların her şeyden önce aşina oldukları bir "İran" dini vardı: Mitraizm. Nitekim bu dinin arkeolojik kalıntılarına Romen dünyasının her tarafında, Fırat Nehri'nden Hadrianus Duvarı'na kadar özellikle de kuzey sınırları boyunca rastlanmıştır (Resim 87).[15] Neron'dan Galerius'a kadar birkaç imparator Mitraizme kendini vermiş, Mitraizm Romen dünyasında –hele ordu içinde– o kadar popüler hale gelmişti ki Ernest Renan'ın kusursuz bir şekilde ifade ettiği gibi, "dünya İsevileşmeseydi Mitracı kesilirdi" ve bu gerçekten de İran dininin bir zaferi olurdu.

Ancak bütün popülerliğine rağmen Mitraizm Hıristiyanlığın önüne geçemezdi: Kadınları kesin bir şekilde dışlamıştı. Bu esaslı bir din açısından ille de zorunlu değildir ama nüfusun yüzde ellisini dışarıda bırakmakla da pek yol alınamaz –dahası Hıristiyanlığın zaferi büyük ölçüde kadınların zaferiydi.[16] Ayrıca Mitraizm halk tarafından muhtemelen genelde sanıldığından daha az tutuluyordu: *Mithraeum*'lar [Mithra tapınağı] çok küçüktü ki bu ibadete katılanların pek kalabalık cemaatler oluşturmadığını akla getirmektedir. Nitekim bu ibadetlere Romen ordusu dışında çok fazla icabet edildiği de ihtimal dışıdır. Daha da önemlisi Mitraizm ne kadar İran'a mahsustu acaba?

Mithra şüphesiz en eski İran mabutlarından biriydi –hatta muhtemelen Zerdüştçülüğün doğuşundan önce gelmekteydi çünkü adından ilk defa Varuna ve Indra gibi Âri mabutlarıyla birlikte Yakındoğu'daki MÖ ikinci binyılın ortalarından kalma Mitanni yazıtlarında bahsedilmiştir.[17] Mithra Hint panteonuna da çok erken zamanlarda girmişti. Bu isim doğruya, yani Zerdüşt dinindeki ışığa yol göstermek için yapılan bir "pakt" veya "akit" anlamında kullanılarak *Avesta*'da da

---

* Mithra kültü veya modern tarihçilerin adlandırdığı gibi Mitraizm veya Roma Mitracılığı. (ç.n.)

15. Turcan 1996: 209-15.

16. Ball 2000: 431-3.

17. Mitanni MÖ ikinci binyılda Orta Dicle-Fırat bölgesinde –kabaca bugünkü Kuzey Suriye ve Irak'ta– hüküm süren bir krallıktı. Yaklaşık MÖ 1450'de Yakındoğu'nun Asurları buyruğu altına alan, hem Mısırlılara hem de Hititlere meydan okuyan başlıca güçlerinden biri haline gelmişti. Hangi aileye ait olduğu belirsiz, Hurri dili diye bilinen bir dilleri vardı ama krallıktaki bazı seçkinlerin bir Hint-Avrupa diliyle yazılmış belgelerinde Mithra tanrılar arasında sayılmaktadır.

ortaya çıkar. Bu nedenle Mithra güneşle ilişkilendirilip hem İran hem de Hindistan'da güneş tanrısı halini almış, Yunanistan'da da Helios'la ilişkilendirilmişti. Söz konusu eski çağrışımlar çomak veya gürz kuşanmış Mithra'ya giderek kötülüğe, bir başka deyişle Ehrimen'e karşı koruyucu gözüyle bakıldığı anlamına da geliyordu. Dolayısıyla savaşçı krallar için özellikle popüler bir *teoforik** lakaptı: Hem Part hem de Pontus hükümdarlarına "Mithra'nın lütfu" anlamında Mithradates adı verilmişti. Kyros'un mezarında bulunan bir güneş kursu bizzat Kyros'un da bir Mithra sofusu [zahidi] olabileceğini akla getirmektedir. Mithra'nın gürzü başlı başına kötülükle mücadelenin simgesine, simgesel gürz de Zerdüştçülük rahiplerinin o zamandan beri ayin sırasında kuşandıkları donatılardan birine dönüşmüştü. Mithra şenliği güz ılımında kutlanmaktaydı ve bugün İran takviminin geceyle gündüzün eşitlediği ayına (eylül-ekim) hâlâ Mithra'nın modern Farsça'daki şekliyle *Mihr* denilmektedir.

Roma İmparatorluğu'nda zaman içinde uygulanan Mitraizmde bu âdetlerin neredeyse hiçbiri yoktu. Roma'daki, üyeliğe kabul edilmek için (belki de Zerdüştçülükteki yedi gökcismiyle bağlantılı) yedi aşamadan geçmeleri gereken, az sayıda müridin katıldığı ezoterik esrarengiz bir külttü. Mithraeum'lar bir ihtimal gök kubbeyi simgeleyecek şekilde ya mağaralarda yer almış ya da mağara sanısı vermek üzere inşa edilmişti. Ayinler kutsal bir yemekle başlayıp bizzat Mithra'nın boğayı öldürmesini simgeleyen bir boğanın kurban kesilmesiyle son bulurdu. İranlı bir Zerdüştçünün bunlardan hiçbirine uzaktan yakından aşina olması mümkün değildi. Roma Mitracılığı'nda ayinleri *magus*'ların yönettiğine dair hiçbir kayıt bulunmaması dikkate değerdir. Oysa diğer Romen kültleriyle ilgili ayinleri (örneğin en azından bir seferinde Roma'nın ve Augustus'un resmi kültünü -bkz. aşağıdaki 8. Bölüm) yönetmeye hevesliydiler. Bu durum *magus*'ların sapkınlığı hafifsediklerini akla getirmektedir.

Ancak ne yalan söyleyelim Roma Mitracılığı'nın itikatları kadar ibadetleri hakkında da çok az şey biliyoruz. Robert Turcan'ın Romen kültleriyle ilgili araştırmasında haklı nedenlerle parmak bastığı gibi, bu gelecekte Hıristiyanlığa dair bilginin sadece *Eski Ahit*'e ve nadiren rastlanan katedral duvarına kazınıp yadigâr bırakılmış ikonografiye dayandırılmasına benzer. Belki de bünyesinde bugün bildiğimizden daha fazla İran'a mahsus ama her halükârda anlaşılması güç unsur toplamıştı. Boğa zaten Ahameniş sanatının popüler bir motifiydi ve

* Bir adın içine mabut adını yerleştirme. Yunanca "theophoros" yani tanrının adından türetilen ad anlamına gelen kelimenin sıfat hali. (ç.n.)

bir ihtimal bunun o zamanlar pekâlâ bir dini anlamı vardı (gerçekten bilmiyoruz). Persepolis'te gerek bir aslan tarafından parçalanan boğa gerekse hükümdarın kılıçtan geçirdiği hayvan imgeleri sıkça tekrarlanmıştır ve bunlar neredeyse kesinlikle dini bir mesaj iletiyordu (Resim 20). Dura-Europus Mithraeum'undaki kazıları yöneten Clark Hopkins orada daha fazla İran'a mahsus unsur ayırt etmiştir. Ayrıca Mitraizm özellikle Doğu kökenli Romen birlikleri arasında popülerdi: Suriyeliler, Palmyralılar ve Kommageneliler.[18]

MANİ'NİN ÖĞRETİLERİ

İran Mitracılığı neye benziyorduysa benzesin, onda Zerdüştçülüğün ana fikirlerinin neredeyse hiçbirinin zerre kadar eseri yoktu: Ne evrensel yaradan ne iyilik ve kötülük arasındaki mücadele ne tövbe ne de umut uyandıran bir ahiret düşüncesinin izlerini taşıyordu. Dolayısıyla Zerdüştçülük Batı'ya Mitraizm aracılığıyla nüfuz etmemiş, aksine onun bir türeviyle ayak atmıştı. Bu üçüncü yüzyılda peygamber Mani tarafından duyurulan senkretik bir din yani Manicilikti.* Manicilik zamanla Avrupa üzerinde muazzam bir etki bırakacağından –nitekim *Manichaean*** kelimesi İngilizce konuşma diline de girmiştir– bu etkiyi hakkıyla değerlendirmek için söz konusu dini bir miktar ayrıntılı şekilde özetlemek önemlidir.

İranlı ebeveynlere sahip Mani, 216'da birbirinden farklı birçok dini unsurun etkisine ardına kadar açık bir bölgede yani Güney Mezopotamya'da doğmuştur. Manicilik Zerdüştçülüğün birçok öğesini bünyesinde topladığı kadar Zerdüşt, Buda ve İsa'yı Mani'nin selefleri olarak tanımıştır. Ayrıca Gnostisizm ve Yeni-Platonculuğun unsurlarını da içselleştirmiştir. Başlıca kutsal kitabı Mani'nin I. Şapur için yazdığı *Şapuragan*'dır ["Şapur'un kitabı"] ama gene Mani'nin kaleme aldığı "Yedi Kutsal Kitap" diye anılan çeşitli başka eserler de vardır. Kutsal metinleri aziz kılmak için hat sanatını kutsal bir görev diye teşvik eden Mani'nin kendisi de ünlü bir hattattı. Ne var ki bu metinler günümüze ancak bölük pörçük bir halde veya kopya edilerek ulaşmıştır (ve çoğunlukla ancak Mısır ve Çin'in sınırları içindeki Orta Asya kadar uzak yerlerde yapılan arkeolojik araştırmalarla yakınçağda ortaya çıkarılmıştır).[19]

---

18. Hopkins 1979; Colpe 1983: 853-6; Boyce ve Grenet 1991: 468-90; Curtis 1993; Turcan 1996: 4. Bölüm.

* Türkçe kaynaklarda Manihaizm veya Maniheizm diye de geçmektedir. (ç.n.)

** Bu terim Manicilik demektir. Ancak günlük İngilizce'ye "her şeyi iyiyle kötü arasındaki mücadeleye indirgeyen" düalist görüş anlamına da gelecek şekilde yerleşmiştir. (ç.n.)

19. Widengren 1983, Klimkeit 1993, Lieu 1994, Boyce ve Grenet 1991: 460-5.

Zerdüştçülük gibi Manicilik öğretisinin de temelinde aydınlık [nur] ve karanlığı [zulmet] içeren bir düalizm yani "iki unsur*" yatar. Bunun yanı sıra "üç zaman" veya "durum" vardır: İyilik [hayır] ve kötülüğün [şer] ayrı bulunduğu İlk zaman, ikisinin birbirine karıştığı Şimdiki zaman ve ikisinin tekrar ayrıldığı Gelecek veya eskatologyayla** ilgili [ahir] zaman. Manicilikteki düalizm İran'a özgüdür. Başka bir deyişle kötülük tamamen ayrıdır, kendi kendine var olmuştur, (Hıristiyanlıktaki günahkâr melek misali) iyilikten meydana gelmemiştir.[20] Kötülük ta başından itibaren iyiliğin antitezidir: Bu iki "öz" veya "töz" aydınlık ve karanlıktır, ruh [veya tin] (iyi) ve maddedir (kötü).

İnsanda birbiriyle karşıtlık içinde bu iki töz birden vardır: Dolayısıyla İnsan iyilik ve kötülüğün savaş alanıdır. Fiziki doğa –madde– tözü [asli cevheri] ilahi ışık [nur] olan tin veya ruhla sürekli mücadele eder. İnsan'ın halihazırdaki durumunu bu karışım belirlemiştir; ikisinin karışımı mutsuzluğa ve dünyadaki ıstıraba yol açmıştır. Beşeri ve ilahi amelin amacı ışığı maddeden damıtıp ayırarak ilk [veya asıl] "zamanı" veya "durumu" yeniden yaratmaktır.

İlahi dünya (ışık dünyası veya ilk durumun dünyası) bu amaca ulaşmakta destek olmak üzere, hem ilk "hane" (durum veya zaman) ve nihai varış noktasıyla (Üçüncü Zaman veya Durum) ilgili bilgiyi gözler önüne sermek hem de bunu gerçekleştirmenin yolunu öğretmek için "İnsana *Nous* [akıl]" verir çünkü İnsan bir "gaflet uykusuna dalmıştır". Dolayısıyla insanın hayattaki amacı veya varlık nedeni yaradan veya nihai durumla bütünleşmek üzere tövbe etmek veya ruhunu kurtarmak ve maddeye bulaşmış diğer "ışık unsurlarının" [nur parçalarının] özlerine kavuşmalarına da yardımcı olmaktır.

En yüce tanrılık sıfatı [ulûhiyet] suretlerle*** değil sudurlarla [türüm****] ifade edilen "Işık Âleminin Babası'na" aittir. Işık Âlemi'nin Babası [Hâkimi] ışığın, güzelliğin, kemalin ve bütün iyiliklerin cisimleşmesidir. Işık Âlemi'nin Babası (veya Yüceliğin Efendisi [*Peder-i Azamet*, Ulululuğun Babası]) Karanlık'ta esir tutulan Işık'ı geri almak için Dirilerin Anasını [*Mâder-i Zindegân*], İlk İnsan'ı [*İnsân-i Nehustîn*] ve arka verecek diğer mabutları canlandırmıştır. Dolayısıyla bu "mabutlar" birer ayrı varlık veya tanrı değildir; bu noktada soyut bir tektanrıcılık düşüncesi korunmuştur. Açıkçası bunlar Işık Âlemi'nin

---

* Türkçe kaynaklarda asıl, temel, prensip diye de geçmektedir. (ç.n.)
** İnsanın ve dünyanın sonuyla öbür dünyayı (ahiret) anlatan öğreti. (ç.n.)
20. Stoyanov (2000) yeni ufuklar açan düalizm tarihi üzerine araştırmalarında bunun kökeni antik Mısırlılara ve Yahudilere özgü doktrinlere dayandırmaktadır.
*** Tasarlanan, yaratılan anlamında. (ç.n.)
**** Yoktan var edilmeyen, kendiliğinden meydana gelen. (ç.n.)

Babası'nın [ondan hiçbir şey eksiltmeksizin çıkmış] sudurlarından ibarettirler [sadır etmişlerdir*]. Bu sudurların "canlandırılmış" olmaları önemlidir; yaratılmaktan ziyade canlandırılmışlardır. Karanlığın fiili sayılan bir birleşme sonucu üreme veya dünyaya getirmeye dair en ufak bir ipucu yoktur (Maniciliğe göre Karanlık, Işık parçacıklarını dölleyerek esir almıştır). Bu yüzden Manicilikte eşeyli üremeye karanlığın elinden çıkan bir şey gözüyle bakılır.

İKİ UNSUR

Maniciliğin çağrısının temelinde "iki unsur" kavramı yatıyordu. Düalist dinlerle birlikte Orta Çağ'a kadar varlığını sürdüren de her şeyden önce bu düşünceydi. Dolayısıyla 9. Bölüm'de ele alınan ve Orta Çağ'da Avrupa'da ortaya çıkan düalist dini akımların geçmişini anlamak için bu konuyu ayrıntılı bir şekilde incelemek zahmetine değecektir. Işık Âlemi, Karanlık Âlemi'nin tam bir antitezidir. Bu âlemde "Işık Âlemi'nin Babası" veya "Yüceliğin Efendisi" Zurvân hüküm sürer. Beş özniteliği vardır: Akıl, Zihin, Zekâ, Fikir ve İzan. Bu öznitelikler mecazen "kolları" diye adlandırılır. Işık Âlemi'nin Babası, diğer mabutlar dahil ilahi her şeyin hem kökeni hem de toplamıdır: Bu kavram hem soyut hem de tektanrıcılığa özgüdür. Üç özniteliği daha bulunur: Işık, Güç ve Bilgelik [Hikmet]. Işık Âlemi'nde Işık Âlemi'nin Babası'nın ikizi Yüce Ruh da ikamet eder.

Benzer şekilde Karanlık Âlemi'nin de beş özniteliği vardır: Beş Işık özniteliğine karşılık gelen Kara Akıl, Kara Zihin, vesaire. Bunlardan beş karanlık öğe olarak da bahsedilir: Duman, Ateş, Rüzgâr, Su [acısu] ve Karanlık. Bundan da beş "ölüm ağacı" fışkırır. Ağaçlar beş karanlık dünyada yaşayan beş tür ifritle ilgilidir: Hayvansı dürtüler ve bütün iğrençliklerle nitelenen iki ayaklılar, dörtayaklılar, kanatlı yaratıklar, yüzgeçli yaratıklar ve sürüngen yaratıklar. Her kategoride birbirlerine karşı (habis sayılan) şehvet duyguları uyandıran erkek ve dişi vardır. İfritleri iblis, aslan, kartal, balık ve ejderha temsil eder. Bunlar beş karanlık dünyanın sakinlerini yansıtan hükümdarlardır. Karanlık âlemin hükümdarı söz konusu beş korkunç türün bütün özelliklerini kendinde toplayan Şeytan'dır. Zerdüştçülükteki Ehrimen'inin eşdeğeri, maddenin (kötülük) canlı örneğidir.

---

* Kendiliklerinden var olmuşlardır. (ç.n.)

ÜÇ KOZMOLOJİK EVRE VEYA YARATILIŞ

Zamanın başlangıcında yani "Yaratılışın Birinci Evresinde" Işık Âlemi'yle Karanlık Âlemi birbirlerinden tamamen ayrıydı. Karanlık Aydınlığı görüp onu paylaşmak istemiş dolayısıyla Işık'la savaşmıştı. Işık Âlemi'nin Babası, mücadeleye destek için "Dirilerin Anası'na" meydan vermişti. Bu "Birinci Canlandırma'ydı". Dirilerin Anası (veya "Her Şeyin Anası") da "Işığın Beş Öğesi'ni" veya Esir,* Rüzgâr, Işık, Su ve Ateş'ten meydana gelen "Beş Parlak Öğe'yi" kuşanan "İlk İnsan'ı" veya "Birincil İnsan'ı" (*Ohrmizd* [Ahura Mazda, Hürmüz]) yaratmıştı. Birincil İnsan yenilmiş, karanlığın güçleri Işığın Öğelerini silip süpürmüş ve bu Aydınlık ile Karanlık'ın birbirinin içine girmesine yol açmıştı. Bu karışım şimdiki dünyadır. Işık'ın tadına bakan Karanlık onun müptelası olmuş ve ondan vazgeçmemişti.

Dolayısıyla yenik düşen İlk İnsan "Yaratılışın İkinci Evresinde" Karanlık'ta kalıp gibi serilmiş bir haldedir. Işık Âlemi'nin Babası'ndan yardım ister. Işık Âlemi'nin Babası bu mücadeleye omuz vermeleri için "Işık Varlıkları'ndan" daha fazlasını canlandırır, bir başka deyişle yayar. Bu "İkinci Canlandırma'dır": Bu sefer "Yüce Mimarı" yayan "Işığın Dostu" canlanır. "Işığın Dostu" da İlk İnsan gibi beş "oğla" veya "kola" veya özelliğe sahip "Yaşayan Ruhu" yayar: Bunlar Parlaklığın Hükümdarı, Onurun Hükümdarı, Işık Âdemileri [İnsanları], Alçakgönüllülük ve Sorumluluğun Hükümdarı'dır. İlk İnsan, Yaşayan Ruh ve Hayatın Anası'nın ona arka arkaya "seslenmesi" ve "cevaplar vermesi" sonucu ayağa kalkar ve böylelikle Karanlık'ın Arkhonları** bozguna uğratılır. Yaşayan Ruh ve Hayatın Anası bunun ardından onu yeniden Işık'la buluştururlar. Bu ruhun kurtuluşunu temsil eder. Yaşayan Ruh, İlk İnsan'ı kurtardıktan sonra hâlâ Karanlık Âlemi'nde esir yatan Işık'ı geri almak için dünyayı yaratır. Dolayısıyla cihanı [evren] yaratmak için birbirine karışmış Aydınlık ve Karanlığı kullanmak gerekmiştir. Bu evrende üst üste duran sekiz yeryüzü ve on gökyüzü katı vardır. Güneş ve Ay kurtarılan saf Işık'tan yaratılmışlardır. Yıldızlarsa henüz Karanlık'ın pisliğinden (ki bu maddedir, kötüdür) temizlenemeyen Işık'tan meydana getirilmişlerdir. Karanlık'tan uzaklaştırılan veya kurtarılan Işık'ı saflaştırıp işlemek, onu asıl Işık Âlemi'ne kavuşturmak için de ateş, su ve rüzgârdan kozmik "çarklar" var edilmiştir.

"Yaratılışın Üçüncü Evresinde" Yüceliğin Efendisi ortaya koyduğu Üçüncü Elçi'yle (bu "Üçüncü Canlandırma'dır") Karanlık'ın elinde tut-

---

* Eskiden uzay "boşluğunu" doldurduğu varsayılan madde, eter. (ç.n.)
** Karanlık Âlem'in habis güçleri/hükümdarları. (ç.n.)

tuğu Işık'ın geri kalanını da ondan uzaklaştırır. Bu noktada (karanlıkla özdeşleştirilen) şehvetin beş tür canlı meydana getirdiğine dair epeyi anlaşılmaz bir mit vardır. Sonra iflah edilmiş Işık'ı Yeni Cennet'e yönlendirmek için Cennet'e çıkan Samanyolu kadar göze çarpan bir yol yaratılır. Bu Yeni Cennet hem iflah edilmiş Işık kendine gelsin hem de yuvaya dönüşünün yol açacağı bozulma Işık Âlemi'ni yıpratmasın diye asıl Işık Âlemi'nden ayrılmıştır: Işık Âlemi kesinlikle saf ve pürüpak kalmalıdır. Yeni Cennet'te İlk İnsan hüküm sürmektedir. Ardından cihan harekete geçirilir: Güneş ve Ay'ın hareket yeteneği kazanmasıyla gün, gece, mevsimler, vs oluşur. Bu iki gökcismi kurtarıcı/arındırıcı görevlerini de yerine getirirler: Ay cihandan iflah edilen Işık'ı topladıkça güçlenir ama bunu Güneş'e aktarınca zayıflar. Işık Güneş'ten de Yeni Cennet'e geçer. Dolayısıyla Güneş ve Ay kurtarıcı cisimlerin veya mabutların ikametgâhları veya tahtlarıdır. Güneş'te (Yaratılışın Üçüncü Evresi'nin elçisi) Üçüncü Elçi, Hayatın Anası veya Yaşayan Ruh oturur. Ay'daysa "Muhteşem İsa" diye de bilinen Işığın Elçisi İsa'nın yanı sıra Işığın Kızı ve ("Yeni Cennet'in Efendisi") İlk İnsan ikamet eder. Bunlar kurtarıcı veya iflah edici cisimlerdir (varlıklar veya mabutlar). Başka mabutlara da hayat verilir: Yüce *Nous* ("Akıl" veya *Vahman**) ve Âdil Hâkim. Yüce Nous'un beş "kolu" veya özniteliği Işık Âlemi ve bütün ruhlarınkiyle aynıdır. Şöyle ki: akıl (*nous*), zihin, zekâ, fikir ve izan.

Karanlık, Işık'ın Karanlık'tan sıyrılması sürecinin önünü kesmek için kalan Işık'ı yarattığı İnsan'a hapseder. Dolayısıyla Maniciliğe göre İnsan'ın Işık veya Tanrı değil Karanlık tarafından yaratıldığına ve bu bakımdan Musevi-İsevi dinlerlerle arasında temel bir fark bulunduğuna dikkatinizi çekerim. Işık ruh; (maddenin eşdeğeri) Karanlık da, Karanlık (veya madde) tarafından yaratılan bedendir. Bedene hapsedilen Işık'ın bu durumu üreme yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır ve sürüp gider. Cinsel ilişki özünde kötülükle eşdeğerdir: Manicilik açısından dişi ve erkek (cinsiyet) mefhumu Işık'ı esir tutmak için Karanlık'ın yarattığı bir kavramdır. Ne var ki İnsan kendi ruhundan veya içindeki ilahi Işık'tan habersizdir. İnsan'ın ilahi nefsini iflah etmek için İsa gönderilir.

"Muhteşem İsa" Üçüncü Elçi'den sadır olmuştur [bir türemidir]. Işık Âlemi'nden bilhassa İnsan için gelen iflah edici özel bir elçidir. Âdem'in gözleri önüne kökeninin, ruhunun (Işık) bilgisini (*gnosis***)

---

* Farsça *Vahman* kelimesi Avesta dilinde "İyi Akıl" anlamına gelen altı *ameşa spenta*'dan (iyiliksever ölümsüz) *Vohu Manah*'la ilgilidir. Part dilinde *Manvahmed*, Türkçe kaynaklarda da "Işık Zihni" anlamına gelen *Manuhmed* diye geçmektedir. (ç.n.)

** Yunanca'da sezgi veya tefekkür yoluyla edinilebilen bilgi anlamına gelir. (ç.n.)

sermiş ve ruhunun nihai kurtuluşu için yol göstermiştir. Âdem'i, Işık'ı hapis tutmak amacıyla Karanlık yaratmıştır; Işık –yani ruhu– Âdem'in içindedir. Havva'yı da Karanlık yaratmıştır. Karanlık'ın üreme, Işık'ınsa *canlandırma* veya sadır etme yoluyla yarattığı dikkate alınmalıdır. Bir ifrit tarafından baştan çıkarılan Havva, Habil ile Kabil'i [veya Kain] dünyaya getirir. Havva ve Âdem'se Şit'i [veya Şis] dünyaya getirirler. Bu yüzden İnsanoğlu Karanlık'tan yaratılmıştır ama hapsedilmiş Işık parçacıklarını içerir: İnsanoğlu Işık ve Karanlık'tan meydana gelen bir bileşiktir. İsa iflah edici bilgi vermeyi sürdürür. Işık Kızı ve Yüce Nous da aynı işlevi yerine getirirler. İsa kıyamet günü hesap sormak üzere yeniden ortaya çıkar. İsa aynı zamanda hem Mesih hem de bir insan olarak yaşayıp ölen Nasıralı İsa'dır. Bundan ötürü üç İsa vardır. İsa Mesih, beden ve ruhun veya Karanlık ile Işık'ın karışmasının yol açtığı ıstırabın cisimleşmesidir; doğrudan doğruya peygamber Mani'nin habercisidir; Mani İsa'nın havarisidir. Yüce Nous, Muhteşem İsa'dan sadır etmiştir. Yüce Nous, Zerdüşt ve Buda dahil bütün büyük dini liderlere ilham vermiştir. İsa'ya, bu yüzden "Havarilerin Babası" da denir.

AHİR ZAMAN

Ruhun kurtuluşu ruhun kökenine dair bilgi ve ahlaki kurallara tam riayetle gerçekleşir. Dört başı mamur bir hayat (sürekli ikrar yoluyla) insanı şartlı kurtuluşa, ölümden sonra da tam kurtuluşa götürür. Şartlı kurtuluşu elde edenler "Seçkinler" veya "Kusursuzlar" diye adlandırılırlar. Sadece hayır işlemekle birlikte maddi hayata sırt çevirmeyen sıradan insanlar birer Seçkin olarak yeniden doğmayı [ruh göçünü] umabilirler.

Işık'ı veya Hayr'ı dünyadan geri alma kaçınılmaz bir şekilde ve mantıken maddi dünyada sadece kötülüğün kalması anlamına gelir. Bu büyük bir savaşa yol açar, bu savaş da dünyanın sonunu getirir. Işık Âlemi'ne geri dönmeden önce İsa yeniden ortaya çıkar. Ya ruhun kurtuluşuna ya da lanetlenmesine hükmedecektir. Artık ışığın tamamı geri alındığından diğer yardımcı mabutlar veya sudurlar tekrardan Işık Âlemi'yle birleşirler. Cihan çöker ve ateş tarafından kül edilir. Kalan iflah edilmiş Işık geri döner; esir düşmüş ışığın kurtarılması işinin bitmesiyle, *Ne* (geçici) Cennet dahil diğer her şey Işık Âlemi'yle kaynaşır. Madde veya Karanlık, muazzam bir kütle veya "topak" halini alıp Işık Âlemi'nden yalıtılarak, zamanın başlangıcındaki gibi bir defa daha tamamen ayrılır ve bu durum sonsuzluğa kadar sürecektir.

Manicilik birçok yönüyle büyük dinler içinde tam anlamıyla en tutarlı olanıdır. Yaratılışın tamamını açıklamaya çalışması ve bu çabasını varoluşun nihai sonuna kadar sürdürmesiyle bazı bakımlardan evrenin doğuşu ve sona erişine dair modern teorilerin önüne düşmüştür. Muhtemelen vahyolunan dinler arasında en akla hitap edenidir. Muazzam başarısının temelinde de belki bu çekiciliği yatmaktadır: Sadece Avrupa'ya yayılmakla (bkz. 9. Bölüm) kalmamış, dokuzuncu yüzyılda Uygur Konfederasyonu'nun resmi dini haline geldiği Orta Asya ve Çin'e kadar nüfuz etmiştir. En nihayetinde başarısızlığa mahkûm olması da büyük bir ihtimalle aynı nedenledir: Umut serpmekle birlikte belki de aşırı makuldü. Geçmişte az daha bir dünya dini haline gelmek üzereyken, bugün ortadan kalkmıştır. Dinin sadece türevleri, o da itikatlarında Manicilik unsurlarına rastlanan Kürdistan'ın Ezidileri* veya Güney Irak'ın Mandayya dini mensupları gibi çok küçük anklavlarda ayakta kalmıştır. Ne var ki düalist düşüncelerin Avrupa üzerindeki etkisi çok güçlüydü ve bu 9. Bölüm'ün konusunu oluşturmaktadır.

İSLAMİYET VE İRAN

İran'da 1979'daki İslam Devrimi'nden beri İslami aşırılık genellikle herhangi bir başka Müslüman ülkeden ziyade İran'la ilişkilendirilmektedir. Oysa önemle belirtmeliyiz ki, İslamiyet'in İran'daki uygulanışı İslam dünyasının başka yerlerindeki teamülden çok farklıdır. İranlıların İslamiyet'in uygulanışı üzerinde muhtemelen en az doğuşuna tanıklık eden Araplar kadar etki bıraktıklarını kavramak da önemlidir. Her ne kadar bu kitap ağırlıkla antik Pers Ülkesi'yle ilgiliyse de, din bir ölçüde antik İran'dan Müslüman İran'a sürüp gitmişti.

İslamiyet'in İran'da uygulanan kolu Şiilik mezhebidir [Şia]. Bu mezhep kesinlikle İran'a mahsus değildir çünkü İslam dünyasının dört bir tarafında irili ufaklı Şii azınlıklar bulunmaktadır. Ancak uygulanışıyla ilgili sadece İran'a has –veya en azından İran'da ortaya çıkan– unsurlar vardır. Başlangıçta esas itibarıyla Şiilikle ana akım Sünnilik arasındaki farklar politikti. Bu bölünme Peygamber'in ölümünün neredeyse hemen ardından uç vermişti. İhtilaf inanca kimin önderlik yapacağı meselesinden çıkmıştı. Sünniler Peygamber'in yoldaşları arasından seçilmiş liderler silsilesinin bir başka deyişle Halifelerin [hilafet] tarafını tutmuşlar, Şiilerse önderliğin Peygamber'in kuzeni ve kızı Fatma'yla [Fatıma] evlenen damadı Ali üzerinden kan bağı yoluyla nesilden ne-

* Bu adın yerleşik Türkçe'si Yezidi olmakla birlikte, söz konusu etnik-dini topluluk kendisini Ezidi diye adlandırmaktadır. (ç.n.)

sile geçmesinde [imamet] ısrar etmişlerdi. Kısa bir süre sonra iki taraf arasındaki bu anlaşmazlık, Sünnilerin ilk Şii liderleri veya İmamları öldürüldüğü sıcak bir savaşa yol açmıştı: Önce bizzat Ali'nin, ardından da iki oğlu Hasan ve Hüseyin'in hayatına son verilmişti. Şiiler, Hüseyin'in insanın kanını donduracak şekilde vahşice şehit düşürülmesi yüzünden onun ve taraftarlarının ölümüne özellikle yas tutarlar.

Şiiliğin ana kolu on iki halifeye veya İmam'a itibar eder. İmam'ların çoğu Sünnilerin zulmüne maruz kalmış, keza Şii azınlıklar da topluca ayrımcılığa uğramış ve eziyet çekmişlerdir. Bu durum Şiiliğe erken dönem Hıristiyanlığınkiyle kıyaslanabilir bir şehitlik kültü katmıştır. Oysa On İkinci İmam hiçbir zaman ölmemiş aksine Şiiliğin mahşer günündeki nihai zaferinde yeniden ortaya çıkmak üzere kaybolmuş ve *mehdi* yani "hidayete eren" [doğru yolu bulan] haline gelmiştir. Dolayısıyla Şiilikte mesh edilmekle* ilgili Hıristiyanlıktakiyle karşılaştırılabilir bir unsur vardır ama bu muhtemelen (nitekim pekâlâ Hıristiyanlıktaki gibi) Zerdüştçülükteki *Saoşyans* düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Şiilerin İmam'ları bu kadar önemsemeleri tarihi boyunca hep bir dini liderlik kültü bulunduğu anlamına da gelmekteydi: Sadece On İki İmam dolayısıyla değil, İran'ın dört bir tarafında rastlanan sayısız büyüklü küçüklü kutsal yatır ve türbeleriyle –*imamzade*'leriyle**– muazzam bir mürşitler, evliyalar ve seyitler silsilesi nedeniyle de. Bunlardan en büyüğü –aslında neredeyse dünyanın en büyük dini kompleksi [külliye] – Sekizinci İmam için inşa edilen Meşhed'deki İmam Ali er-Rıza Türbesi'dir. Bu da ruhban sınıfı (patrikler, papalar, başpiskoposlar, metropolitler) şöyle dursun, erken dönem kilisesinin azizlik kültü bağlamında Hıristiyanlıkla aynı özellikleri göstermektedir. Buna rağmen Şiilerin dini liderlik kültüyle Zerdüştçülerin *magus*'ları arasında daha yakın bir benzerlik vardır ve yukarıda ele aldığımız gibi İran, İslam dünyasındaki ruhban sınıfına sahip yegâne ülkedir. İmam Hüseyin'in şehit düşürülmesiyle ortaya çıkan ve her yıl Muharrem ayında düzenlenen geçit resimleri, sergilenen dövünme ve canlandırılan acı çekme sahneleriyle kendini belli eden muazzam yas kültünün bile İslamiyet öncesine ait Zerdüştçü cengâver-kahraman Siyavuş'un, Turan'ın despot hükümdarı Efrâsiyâb tarafından kafasının vurulması sonucu, şehit düşmesiyle ilgili yas kültünden yadigâr kaldığı ileri sürülmüştür.[21]

---

* İsa'nın lakaplarından biri Mesih'tir ve bu kelime mesh edilmek başka bir deyişle kutsanmak teriminden gelmektedir. (ç.n.)

** Kelimenin tam anlamı imam evladıdır. Ancak İran'da söz konusu yatır ve/veya türbelere de "imamzade" denilmektedir. (ç.n.)

21. Curtis 1993: 74.

İran ana akım İslamiyet'i de dönüştürmüştür –nitekim İslam tarihi ve teamüllerinin büyük bir bölümü bu dönüşümün sonucunda gerçekleşmiştir. İslamiyet elbette Arabistan'da doğmuş ve çok geçmeden varlığının ilk yüzyılı boyunca ilk Müslüman hanedanın başkenti olan Şam'da Emevi Halifeliği'nin yönetiminde gelişmişti. Ancak İslamiyet, Halifeliğin başkentinin 750'den sonra sözde "Abbasi Devrimi" ile birlikte Bağdat'a taşınmasının ardından şekil değiştirmişti. Aslında Abbasi Devrimi'ne İslamiyet'in bünyesindeki birçok muhalif unsur meydan açmıştı. Sadece Şii değil diğer Sünni unsurların da bunda payı vardı. Özellikle de Müslüman Arapların İslamiyet'i benimseyen Arap olmayan topluluklara karşı güttüğü ayrımcılıktan memnuniyetsiz unsurların. Ne var ki söz konusu memnuniyetsiz kesimlerin neredeyse tamamı İslam dünyasının doğusunda, en çok da İran'daydı. Soğukluk büyük oranda İran'ın –Müslümanlığı henüz kabul eden, ancak bin yıldır veya daha uzun bir süredir büyük imparatorlukları yönetenlerin varisleri– eski aristokrat ailelerinden kaynaklanıyordu. Yeni sakinler ve türediler gözüyle baktıkları tarafından yönetilmek bu ailelerin gücüne gidiyordu.

Bütün bu memnuniyetsiz unsurlar Ebu'l Abbas'ın siyah sancağı altında birleşmişlerdi. Onun öncülüğünde patlak veren isyan Emevi hanedanının devrilip başkentin Bağdat'a taşınmasına yol açmıştı. 750'den itibaren on üçüncü yüzyılda Moğollar tarafından yıkılıncaya kadar Halifelik Ebu'l Abbas'ın sülalesi Abbasilere geçmişti.[22] İranlılar sadece Abbasi Devrimi'ni yaratmakta büyük bir rol oynamakta kalmamışlar, başkent Şam'dan Bağdat'a yer değiştirir değiştirmez halifelik eski İran uygarlığının nüfuzu altına girmişti. Abbasi hanedanının ilk vezirleri ve yerel hükümdarları dokuzuncu yüzyılda Bermekiler onuncu yüzyılda da Buyiler gibi İranlı ailelerin mensuplarıydı. Nitekim Buyiler (veya Büveyhiler) bilinçli şekilde bir antik Pers rönesansı meydana getirmeye çalışmışlardı. Örneğin Adudü'd Devle Orta Farsça'yı canlandırmak, Zerdüştçülüğü özendirmek için uğraşmış, hatta bir dönem kendini "Şehinşah" ilan etmişti. Abbasiler İranlıların eski hükümdarlık giyim kuşamını benimsemişler, İslamiyet öncesi Pers edebiyatı ve kültürüne ilgi yeniden can bulmuş ve Bağdat'taki halifelik sarayında İran'a özgü kültür kalıpları galebe çalmıştı. En önemlisi bizzat İslamiyet sadece doğal can damarı olduğundan değil daha fazla yayılmak için de Doğu'ya dikkat kesilmişti. Nitekim bugün İslamiyet'e

22. Abbasi halifeleri, halifelik makamı erken on altıncı yüzyılda Yavuz Sultan Selim tarafından devralınıncaya kadar kâğıt üstünde varlıklarını sürdürmüşlerdi.

bu yüzden bir "Batı" dininden ziyade "Doğu" dini gözüyle bakılmaktadır. İslamiyet'in söz konusu İran filtresi o gün bugündür hâlâ rol oynamaya devam etmektedir.

İran diniyle ilgili uzun uzadıya yaptığımız bu ek açıklama Batı üzerinde bıraktığı etkiyi anlamak açısından elzemdir. Bu iki şekilde gerçekleşmişti: Birincisi Anadolu'daki Hıristiyanlığın gelişimine etkisi, ikincisi de düalist düşüncelerin İran'dan Avrupa'ya yayılmasıydı. Sıradaki iki bölümde işte bunu ele alacağız.

8. Bölüm
Zerdüşt'ün Gölgesi
Anadolu ve Ermenistan'daki İran Dini

> *Magusaea* cemaati {Zerdüştçüler} [Mecusiler]... neredeyse bütün ülkenin bir başından bir başına büyük ölçüde aramıza serpilmişler, ülkemize uzun bir zaman önce Babil'den [yani Pers Ülkesi] getirilip yerleştirilmişlerdir.
>
> Kaisareia Piskoposu Basileios, 377[1]

Anadolu Kyros'un hükümdarlığı sırasında Ahameniş İmparatorluğu için ilk önemli yeni yayılma bölgesiydi.[2] Sardes imparatorluğun, belki de saltanat başkentlerinden sonraki en önemli bölgesel yönetim merkezlerinden biri haline gelmiş ve Ön Asya İranlı yerleşimcilerce kolonileştirilmişti. Bu üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır çünkü Ön Asya aynı zamanda Yunan uygarlığının geliştiği başlıca odaklardan biriydi. Bu bakımdan Yunanlar için Atina ve bizzat Yunanistan'daki şehirler kadar önemliydi. Dolayısıyla Anadolu'da antik dünyanın iki çok nüfuzlu kültürü, yani Pers ve Yunan kültürleri arasında doğrudan ve yakın bir temas gerçekleşmişti. Ayrıca bu temas Pers İmparatorluğu'nun yıkılışıyla son bulmamıştı. Aksine bu temas sadece devam etmekle kalmamış, Anadolu'da Pers ve Helen unsurları birleştiren Yeni-Pers krallıklarının ortaya çıkışıyla birlikte siyasi bir şekil almıştı. Bir başka deyişle Greko-Pers uygarlığı doğmuştu. Bu nedenle temas doğrudan, yapısal ve uzun vadeliydi.

Anadolu tabii ki sırf Yunan ve Perslerin değil, başka halkların ve kültürlerin de yurduydu. Nitekim Anadolu'nun dünyadaki herhangi bir başka bölgeden çok daha fazla ve çok daha eski bir farklı kültürler, uygarlıklar ve halklar yelpazesine tanıklık ettiğini ileri sürmek muhtemelen doğru bir düşüncedir. Burası Perslerinkinden de Yunanlarınkinden de eski uygarlıkların merkeziydi: Örneğin hem Tunç Çağı'nın

---

1. Boyce ve Grenet 1991: 277.
2. Babil ilk defa imparatorluğun bünyesine katılan yeni ülkelerin aksine, Kyros'un mirasına konduğu Med İmparatorluğu'nun parçasıydı.

Hititleri erken İlk Çağ'ın çok daha önemli uygarlıklarından –ve imparatorluklarından– biriydi hem de bölge Mitanni, Urartu ve Frigya gibi saymakla bitmez uygarlığın merkeziydi. Nitekim kısa bir süre önce yapılan arkeolojik keşifler –Urfa civarındaki Göbekli Tepe'de– yaklaşık on bir bin beş yüz yıllık büyük ve hayranlık uyandıran bir yapının varlığını ortaya çıkarmıştır. Burada bu kültürleri ihmal etmemiz onları önemsiz saymamız demek değildir: Bunların birkaçını bile ele almamız bu kitabı inanılmaz bir şekilde uzatırdı. Zaten bunlar Anadolu'nun akıl almaz ölçüde zengin geçmişindeki rastgele bir kültürel kaynaşmanın bile önemli olduğunu vurgulamaktadır.[3]

Bu kültürel potaya MS ilk yüzyıllarda yepyeni bir unsur daha katılmıştı, bu sefer Sami dünyasından: Hıristiyanlık. Meydana gelen karışım dünyayı değiştirecekti. Bunu anlamak için 2. ve 5. Bölüm'de incelediğimiz bazı gelişmelere geri dönüp Perslerin Anadolu'ya taşıdıkları dini unsurları gözden geçirmemiz gerekmektedir.

PERSLERİN ANAHİTA'SIYLA ANADOLU'NUN ARTEMİS'İNİN BULUŞMASI

Ahamenişlerin dini hakkında çok az şey bilinmektedir. Hiçbir tapınak açıkça Ahamenişlere ait diye tanımlanamamıştır: Persepolis yakınlarındaki Nakş-i Rüstem'de yer alan "Zerdüşt'ün Kâbe'sini" ve onun Pasargad'daki hemen hemen eşit ikizi "Süleyman'ın Zindanı'nı" (Resimler 5, 24) tapınak veya herhangi bir başka yapı tipi diye açıklama çabaları sonuç vermemiştir. Herodot kesin bir dille Perslerde mabet bulunmadığını aksine açık havada, tercihen yüksek yerlerde ibadet ettiklerini belirtmiştir. Başka kaynaklarda da kutsal ateşlere tapındıklarına değinilmiştir. Bu ve Ahameniş kraliyet yazıtlarında Ahura Mazda'ya yakarılması Zerdüştçülüğün resmi devlet dini olduğu varsayımına yol açmıştır. Oysa günümüze ulaşan metinlerin herhangi birinde bizzat Zerdüşt'ün adı hiç geçmez. Bu Ahamenişlerin Zerdüştçülüğü uygulamadıklarına dair kanıt diye bahsedilmiştir –ama aynı ölçüde tam ters yönde de kanıt yoktur. Tartışma götürmeyecek yegâne şey Ahameniş hükümdarlarının dini inançlara karşı resmi bir hoşgörü politikası izledikleri ve saltanatları sırasında Zerdüştçülük dahil çok çeşitli inancın buyruklarının yerine getirildiğidir. Kyros, Ön Asya Yunanlarının mahalli dini hissiyatına, örneğin Didyma, Klaros ve (Maiandros Vadisi'ndeki Magnesia yakınlarında bulunan) Aulai'deki kutaklarına dokunmayarak özen göstermiş ve onların gönlünü almış-

3. Bu konuya bu dizinin 3. Cilt'inde daha ayrıntılı bir şekilde parmak basılacaktır.

tı. Genelde halefleri de bu politikayı gütmüşlerdi: Yunanistan'ı işgali sırasında Kserkses bile ibadetgâhları koruma açısından dikkatliydi (diniden ziyade siyasi bir mesele olmasına rağmen, Atina Akropolisi dikkate değer bir istisnadır) ve sonuçta Yunan kutaklarının çoğu büyük ölçüde Pers egemenliği öncesindeki haliyle kalmıştı.

Perslerin Anadolu'ya taşıdıkları başlıca kült muhtemelen Anahita'nınkiydi. Anahita tatlı su tanrıçasıydı. Zerdüştçülüğe göre Ahura Mazda'dan sadır etmişti. İlk Çağ boyunca İran'ın başlıca kültlerinden biri olmuş, Anadolu'da Anaïtis veya "Perslerin Artemis'ine" dönüşmüş ve İran'a özgü dini düşüncelerin aktarılmasında önemli bir vasıta halini almıştı. Lidya şehirlerinden Sardes'in yaklaşık otuz kilometre kuzeybatısında yer alan Hierakome veya "Kutsal Köy'de" muhtemelen Anahita'ya adanan bir İran kutağı bulunuyordu. Tacitus'a göre (büyük ihtimalle MÖ 401'de öldürülen Genç) Kyros tarafından inşa ettirilmiş ve III. Attalos (MÖ 138-133) tarafından sağlamlaştırılmıştı. Bu bilgi kültün hem ne kadar eskiden Anadolu'ya girdiğini hem de sürekliliğini teyit etmektedir. Arkeolojik kalıntılar Roma dönemine ait bir tapınağa işaret etmektedir ama bunlar ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Bir başka Anahita ibadet yeriyse Sardes'in yirmi beş kilometre güneybatısındaki Hypaipa'daydı. Burada zamanında muhtemelen Sardes'ten Ephesos giden anayoldan bakıldığında bir hayli göze çarpan, sütun dizisiyle çevrili (daha ileri tarihlerde kazınan yazıtlarda Anaïtis'e adandığı beyan edilen) büyük bir tapınağın kalıntıları vardır. Lidya'da birkaç küçük tapınağın daha var olduğu bilinmektedir. Bunlar da Hierakome ve Hypaipa'dakiler gibi şehirlerden ziyade kırsal bölgelerdeydiler. Bu durum bir başkent etrafındaki sayfiye yurtluklarında oturan toprak sahibi aristokrat Pers ailelerinin büyük kolonyal yerleşim tarzıyla uyumludur. Bizzat Sardes'teki esas şehir kültü Artemis'in tapınağı büyük ihtimalle Anahita'ya ibadet yerine çevrilmişti (Resim 27). Kaideleri muhtemelen Lidya Krallığı kadar eskiye dayanmaktadır ama asıl inşaat aşamasına İon Ayaklanması sırasında Atinalılar tarafından yıkılmasının ardından Perslerin döneminde geçilmişti.

Karya şehirlerinden Amyzon'daki Artemis tapınağı belgelerine göre İskender'in fethinden MÖ birinci yüzyılda hüküm süren III. Antiokhos'un zamanına kadar rahiplikleri babadan oğluna geçen din adamları İranlı adları taşıyorlardı. Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nda MÖ dördüncü yüzyılın başlarında İranlıların dini bir mevcudiyetleri bulunduğuna dair kanıt vardır. Bir ihtimal tapınak Anahita'ya ibadet edilen bir mabede çevrilmişti. Başrahibin adı da *teoforik* bir Pers la-

kabının Helenleşmiş haliyle Megabyzos diye kaydedilmiştir. Miletos yakınlarındaki Didyma tapınağının yerleşimi Perslere özgü kült ibadetlerinin de yapıldığı bir yere çevrildiğini akla getirmektedir (Resim 39). Aslında Ephesos'taki Artemis Tapınağı büyük ölçüde Pers döneminde inşa edilmişti ve MS birinci yüzyıl kadar geç zamanlar da bile hâlâ *magus*'lar tarafından yönetiliyordu. Ön Asya'nın ve Pers İmparatorluğu'nun diğer eski topraklarıyla ötesinin dört bir tarafındaki başka yerlerde de –antik kaynaklarda neredeyse istisnasız "Perslerin Artemis'i" diye tarif edilen– Anahita/Anaïtis kültüyle ilgili hem tarihi hem de epigrafi* kapsamında epeyce fazla ilave kanıt bulunmaktadır. Örneğin Arrhionos Kolhis'teki Phasis Nehri deltasında tapınılan, muhtemelen Anahita'nın mahalli bir türevi olan yerel bir tanrıçadan söz etmektedir.[4]

Anahita'nın Artemis'le kaynaştırılması yorum gerektirmektedir. Anadolu'nun tarihöncesine kök salan, doğurganlık simgesi ana tanrıça kültü antik Anadolu'nun başlıca kültlerinden biriydi. Nitekim Neolitik yerleşim yerlerinde yapılan kazılar bu külte dair MÖ yedinci binyıl kadar öncesine dayanan kanıtları ortaya çıkarmıştır. MÖ yedinci yüzyılda arkaik İonya'da Yunan Artemis kültü bu ana tanrıça kültüne aşılanmış, bu durum mimaride Ephesos'ta Dünyanın Yedi Harikası'ndan birinin yaratılmasına yol açmıştı (Resim 40). Ne var ki Ephesos Artemis'i kültünün Klasik Yunan mitolojisindeki daha tanıdık tanrıçayla yok denecek kadar benzerliği vardı. Bir başka deyişle Ephesos'taki Artemis Tapınağı, Klasik mimari üslubuna rağmen antik Anadolu ana tanrıçasının yanı sıra İran Anahita kültü unsurlarının da taşta vücut buluşuydu.[5] Hıristiyanlık Ephesos'ta –Havari Aziz Paulus'la varlık kazanan– "Ephesos'luların Diana'sından" kaynaklanan muhalefet yüzünden tarihinin en şiddetli dirençlerinden biriyle karşı karşıya kalmıştı. Gelgelelim zamanla Bakire Meryem kültü Ephesos Artemisi kültüne aşılanmıştı. Çünkü Hıristiyan geleneğine göre Bakire Meryem, İsa'nın ölümünden birkaç yıl sonra ömrünün sonuna kadar bir köşeye çekilip yaşayacağı Ephesos'a getirilmişti –Ephesos'un dışındaki evi diye bilinen yer günümüzde hâlâ kutsal sayılmaktadır. *Theotókos* –Tanrı Anası Meryem[6]– kültünün ilk defa 431'de Ephesos'ta-

---

* Yazıt bilimi. (ç.n.)

4. Raditsa 1983: 105-6; Boyce ve Grenet 1991: 235-8; Braund 1994: 190; Miller 1997: 94; Boardman 2000: 207-8; Briant 2002: 37-8, 702-5; Burkert 2005: 105-7. Ayrıca bkz. Stephen Mitchell 1993: 1. Cilt 188-9, 2. Cilt 43-51.

5. Boyce ve Grenet 1991: VIII. Bölüm; Turcan 1996: 1. Bölüm ve 254-8; Elsner 1997: 180-91. Ayrıca bkz. Frazer 1911-36: Cilt I, I: 37-8.

6. Aslında *Theotókos* kelimesi harfi harfine "Tanrı Anası'ndan" ziyade "Tanrı Doğuran"

ki İkinci Kilise Konsili'nde açık seçik bir şekilde ifade edilip tanınması dikkate değerdir.

Üstüne basa basa belirtmeliyiz ki Ön Asya'nın yukarıda incelediğimiz bölgeleri Yunan kültürünün başta gelen merkezleriydi. Özellikle Ephesos ve Miletos her bakımdan Yunan uygarlığının gelişiminde rol oynayan merkezler arasındaki en önemli iki şehirdi (ikincisi de belirgin bir şekilde Yunan felsefesi açısından). Muhtemelen buralarda ibadete katılan Zerdüştçülük unsurları, özellikle Thales ve Miletos Okulu kadar eski ve köklü bir geçmişe dayanan Yunan felsefesi karşısında tamamen yüzeysel kalmıştı. Aynı ölçüde Yunan Ön Asya'sının felsefi ortamı da yeni dini düşüncelere açık olmalıydı. Yunanların İran diniyle teması müteakip Yunan uygarlığı üzerinde muazzam bir etki bırakacaktı.

İranlıların dini nüfuzlarının Anadolu'nun Yeni-Pers krallıklarında kök salması hiç de şaşırtıcı değildi. Pontus Krallığı şehirlerinden Kabeira (bugün Niksar) yakınlarındaki Komana tapınağı önemli bir Anaïtis kültü merkezi haline gelmişti.[7] Kültün babadan oğluna geçen idarecilik makamında muhtemelen Ahamenişler döneminde İran'dan gelenlerin torunları olan *magus*'lar oturuyordu. Kaydedilen bütün rahipler Yunan adları taşıyordu ama bu kültün "başrahip" terimi, din adamı anlamı bildiren İran'a özgü *mubid** unvanından türetilmişti. Komana ruhban kastı mensupları diğer kültlerde de rahiplik yapmışlardı. Hatta zaman zaman bir Roma tapınağında görev almışlardı. Bu rahipler başlarına *diadem*** bağlar ve mevki bakımından Pontus krallarının hemen ardından gelirlerdi. Pontus'daki bir diğer önemli Anaïtis kültü merkezi büyük ihtimalle Ahamenişlerin hüküm sürdüğü zamanlarda inşa edilen Zela [bugün Zile] tapınağıydı (Resim 56). Tapınaktan Roma döneminde dikilen bir sütunun kırık dökük Korent [Korinthos tarzı] başlığından başka bir iz kalmamıştır. Ancak çağın tasvirlerinde (ağırlıkla Strabon'un) bir ateş kültünün varlığının yanı sıra, geniş bir tapınak kompleksinde büyük ve ayrıntılı törenler yapıldığı da ileri sürülmektedir.

---

diye çevrilir. Bu kolayca anlaşılmayan ama önemli bir farktır.

7. Gene Anaïtis'e tapılan Komana Kapadokya'dan ayırt etmek için genellikle Komana Pontus diye adlandırılmaktadır -bkz. aşağıdaki pasaj.

* Orijinal metinde "mowbed" diye yazılıdır. *Osmanlıca Türkçe Sözlük*'e (Mustafa Nihat Özön) göre *mubid* din adamı demektir. *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeyse "*mobed*" veya "*mûbez*" diye geçmektedir. (ç.n.)

** Yunanca'sı "*diádēma*" olan bu terim otoriteyi simgelemek amacıyla başa bağlanan çift şeritli kurdele anlamına gelmektedir. (ç.n.)

MAGUS'LARLA TANIŞMA

Yeni-Pers krallıkları arasında İran dini tarafından en fazla sarılıp kundaklanan olduğu anlaşılanı bitişikteki Kapadokya'ydı. Çarpıcı bir şekilde Kapadokya'ya hâkim Argaeus Dağı (bugün Erciyes Dağı), anayurt mitlerinde önemli bir rol oynayan ve Zerdüştçülüğün İran'daki kutsal Demavend Dağı'na yüzeysel benzerliğiyle muhtemelen İranlılara uygun bir İran "kutsal panoraması" sunmuştu (Resim 83). Bu nedenle bölgenin Ahamenişler döneminden itibaren yerleşimci ve dini cemaatlerin ilgisini çektiği, hatta –daha çok kırsal bölgelerdeki– İranlı cemaatlerin Romalılar döneminin başından sonuna kadar da serpilmeye devam ettiği ileri sürülmektedir. Bundan dolayı Kapadokya'da hem İran dininin varlığına hem de kolonileşmeye dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır (bkz. 5. Bölüm). Ayrıca din, tarihi boyunca Kapadokya toplumunun önemli bir etmeniydi. Nitekim Strabon uygulanışına bizzat tanıklık ettiği Zerdüştçülüğün –ateşin yanı sıra Anaïtis ve Omanus'a tapınmanın ve *magus*'ların– Kapadokya'da özellikle de kendi döneminde güçlü olduğunu anlatmaktadır.[8] Kayseri yakınlarında Zerdüştçülük usulü kutsal bir ayini yöneten *magus*'ların resmedildiği bir Pers kabartma steline rastlanmıştır. Argaeus [Erciyes] yanardağı büyük ihtimalle İranlılarda ateşe tapma duygusu uyandırmıştı. Zaten Strabon da Kapadokya'da ateşe tapılan "bir hayli Pers tanrısı tapınağı" bulunduğundan bahsetmektedir. Strabon Kapadokya tasvirini ilginç şekilde İran bölümüne dahil etmiştir. Yazıtlar ve diğer kaynaklar Roma döneminin ortalarına kadar nüfusun önemli ölçüde İranlılardan meydana geldiğini akla getirmektedir –dahası hükümdarlar da İran adları taşıyorlardı.[9]

MS birinci yüzyılda Kapadokya'da önemli bir dini lider ve kült ortaya çıkmıştı. Bu alışılmadık mistik Tyanalı Apollonios'tu. Hatırlanacağı gibi Tyana Ahamenişler döneminde Kapadokya satraplığının başkentiydi ve bundan ötürü İran açısından özellikle hem bir nüfuz hem de bir yerleşim odağıydı. Pythagorasçılığın hatta Brahmanizmin çeşitli unsurlarının birleşimi gibi gözüken inançlara sahip Apollonios, aşırı bir mistisizm ve çilecilik türü uğrunda mücadele vermişti. Reenkarnasyona inanmış, kuşların ve hayvanlarınki dahil bütün dilleri konuştuğunu ileri sürmüştü. İddialara göre MS 43/44 yıllarında *magus*'lar ve Brahmanların* yanı sıra Part Kralı Vardanes gibi birkaç

8. Strabo [Strabon], *The Geography*, [*Geographika*] XV.3.15. Ayrıca bkz. Stephen Mitchell 1993: 2. Cilt 73.
9. Duchesne-Guillemin 1983: 872.
* Bir başka deyişle Zerdüştçülüğün ve Brahmanizmin ileri gelenleriyle. (ç.n.)

seküler hükümdarla görüşüp konuştuğu İran ve Hindistan üzerinden doğuya yolculuk yapmıştı. Döndüğünde çevresine geniş bir hayran kitlesi toplamış, kültüne de İsa'nınkine rakip gözüyle bakılmıştı. Doğrusu Philostratos'un *The Life of Apollonius of Tyana* [*Tyanalı Apollonios'un Hayatı*] adlı eserinde anlattığı, ikinci yüzyılda geçen hayatını Dört İncil'e bir pagan tepkisi gibi görmemek elde değildir. Apollonios dördüncü yüzyıl kadar geç bir zamanda bile paganlar tarafından kutsal addediliyor, felsefesi Hıristiyanlığınkiyle karşılaştırılıp İsa'nın yaşar bir alternatifi yerine koyuluyordu.

Din hem Kapadokya Krallığı sırasında hem de müteakip dönemde İran'dan ithal edilen en önemli kültürel unsurmuş gibi gelmektedir. Kapadokya'daki İran tanrıçası Anaïtis'e adanan Komana tapınağında altı binden fazla tapınak hizmetkârı mevcuttu. Ayrıca Kapadokya'da İran'a özgü birçok başka kültün daha bulunduğunu sonucunu çıkarıyoruz. İranlı rahipler –yani *magus*'lar– özellikle Kapadokya'da göze çarpıyorlardı. Ancak birçok antik dönem yazarı *magus*'ların Anadolu'nun başka yerlerinde yönettikleri ayinlerinden ve ateşe tapıldığından söz etmektedir. Anlıyoruz ki, *magus*'lar Suriye, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır'da da mesleklerini icra ediyorlardı. Hatta dördüncü yüzyıl kadar geç bir zamanda ve Batı Akdeniz kadar uzak yerlerde ayin yönettiklerine dair örnekler vardır. Dolayısıyla Tyanalı Apollonios bir ihtimal pekâlâ Kapadokyalı *magus*'ların (genetik değilse bile manen) torunu olabilir. Aslını ararsanız "Apollonios" adı Anadolu'nun Helenleşmiş İranlıları tarafından çok kere Yunanların Apollon'uyla İranlıların Mithra'sının veya (ara sıra) Anahita'sının özdeşleştirilmesi nedeniyle bilinçli bir şekilde tercih ediliyordu (Mitraizmin Tyana'daki varlığına dair yazılı kanıtlar bulunduğu kaydedilmiştir).[10]

ANADOLU'DAKİ ZERDÜŞTÇÜLÜĞÜN NİTELİĞİ

Anaïtis kültü zamanla Zerdüştçülük köklerinden koparak bağımsız bir külte dönüşmüştü (gerçi Mitraizm kadar uzaklaşmamıştı). Kaynaklarda *magus*'lardan bahsedilmesinin de pek bir kıymetiharbiyesi yoktur. Bu Stephen Sommers'ın 1999 yapımı *The Mummy* [*Mumya*] adlı filmindeki mevcudiyetlerinden daha fazla bir anlam ifade etmez. Konuyla ilgili başlıca iki otoritemiz yani tarihçiler Mary Boyce ve Frantz Grenet, *Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule* ["Makedon ve Romen Egemenliği Altında Zerdüştçülük"] adlı hayran-

10. Colpe 1983: 826-31; Boyce ve Grenet 1991: X. ve XI. Bölümler; Kingsley 1995; Turcan 1996: 4. Bölüm.

lık uyandıran eserlerinde bu tür unsurların Zerdüştçülüğün her şeye rağmen hiç değilse Ahamenişler döneminde varlığını sürdürdüğüne işaret ettiğine parmak basmaktadırlar. Bu yüzeysel bir olgudan mı ibaretti? Yoksa kök salıp ayakta mı kalmıştı?

Pausanias'ın MS ikinci yüzyılda Hypaipa ve Hierocaesareia'daki tapınaklar için yaptığı tasvirler "klasik" Zerdüştçülük tapınaklarınkinden neredeyse farksızdır; Roma döneminde bile buralarda "yabancı" bir ayin dili (muhtemelen Avesta?) kullanan "*magus*'lar" hazır bulunuyorlardı. *Magus*'ların ve bir baş-*magus*'un (başrahip veya Farsça *mobed-i mobedân*) mevcudiyeti yazıtlarla da teyit edilmektedir. Türkiye'nin batısında yer alan antik Nakoleia'daki (bugün Seyitgazi) bir Roma dönemi yazıtında "Perslerin Zeus'una" yani Ahura Mazda'ya yakarıldığı kayda geçmiştir. Bizzat Romalılar antik Vesta kültlerini Zerdüştçülüğün ateş kültüyle, özellikle de Azerbaycan [İran'ın Azerbaycan eyaleti] şehirlerinden Şiz'deki Adûr Guşnasp Ateş Tapınağı'yla* ilişkilendirmişlerdi. I. Şapur döneminin başrahibi Kartir, üçüncü yüzyıldaki Pers seferleri sırasında Orta ve Doğu Anadolu'nun her tarafı –özellikle Kapadokya– kadar, Roma'nın işgal edilen doğu bölgelerindeki başka yerlerde de Zerdüştçü cemaatlerle yüz yüze geldiğini ileri sürmüştü. Bunlar muhtemelen Ahamenişler döneminde kolonilere yerleşen ilk Pers ailelerinin torunlarıydı. Kartir halefleriyle birlikte ortodoks Zerdüştçülüğü yerleştirmekten sorumluydu. Dolayısıyla Zerdüştçülük âdetlerinin yüzeysel bir şekilde mi uygulandığını yoksa derine mi indiğini fark edecek kadar işinin ustasıydı (gerçi bu propagandadan da ibaret olabilir).[11]

Zerdüştçülüğün *saoşyans* yani kurtarıcı kavramı Helen dünyasına MÖ ikinci yüzyılda Anadolu'da kurulan İranlı krallıkları döneminde *Hystaspes'in Kitabı* veya *Hystaspes'in Kehaneti*'nin ağızdan ağıza anlatılması sayesinde girmişti. Sibylla [Kadın Kâhinlerin] Kehanetleri'ne benzer, birçok başka gelişmenin yanı sıra hem Makedon hem de Roma [devletlerinin] yıkılışlarının önceden bilindiği bir kehanetler derlemesiydi. Lactantius'a göre kehanetler bir oğlan çocuğunun gördüğü rüyayla meydana çıkmış ve "çok eski bir Med Kralı Hystaspes tarafından" kaydedilmişti. Hystaspes, Zerdüştçülüğün kutsal metinleriyle ebedileştirilen, bir ihtimal yaklaşık MÖ 1000'de hüküm sürmüş bir

---

* Söz konusu tapınak Taht-ı Süleyman harabeleri içindedir ve adının anlamı askerler için yakılan kutsal ateştir. Azerice'de *Azergüşnasp mebedi* denilmektedir. (ç.n.)

11. Procopius [Prokopios] *History of the Wars* [*Polemoi*, "Savaşlar"] II. xxiv. 1-3. Vesta için bkz. Frazer 1911-36: Cilt I, II: XIV. Bölüm. Boyce ve Grenet 1991: 70-9, 254-8; Dodgeon ve Lieu 1991: 65.

Baktriane kralı olan Viştaspa'nın Helenleşmiş şeklidir. Viştaspa aynı zamanda Büyük Dareios'un babasının adıydı. *Avesta*'ya göre *saoşyans* veya arındırıcı Viştaspa sülalesinden doğacaktır. Lactantius kıyamet gününe dair yazılarında "dini bütün ve inançlılar kendilerini kötülükten ayrıştıracaklar ve... Iuppiter [Jüpiter] yeryüzünü gözden geçirecek, insanların sesine kulak verecek ve zındıkları yok edecek" derken gene Hystaspes/Viştaspa'dan bahsetmektedir. Bu bağlamda "Iuppiter" Ahura Mazda'dır ve metin eksiksiz bir şekilde Zerdüştçülüğün eskatologyayla [ahir zaman teolojisi] ilgili metinlerini çağrıştırmaktadır. Hıristiyanlık çağıyla birlikte Hystaspes'in Kehaneti İsa'nınkiyle özdeşleştirilmiştir.[12]

Nitekim Kaisareia Piskoposu Basileios 377'de kaleme aldığı bir mektupta Kapadokya'daki Zerdüştçü cemaatlerinin dayanıklılığını gözler önüne sermiştir: "Magusaea cemaati [o zamanlar Zerdüştçüler için kullanılan alışılmış terim] [Mecusiler]... neredeyse bütün ülkenin bir başından bir başına büyük ölçüde aramıza serpilmişler, ülkemize uzun bir zaman önce Babil'den [yani Pers Ülkesi] getirilip yerleştirilmişlerdir. Ve bunlar diğer halklarla karışmayıp kendilerine has tuhaf âdetlerini yerine getirirler; şeytan onları tuzağa düşürüp parmağında oynattığından onlara laf anlatmak da imkânsızdır. Çünkü ne kitapları ne de aralarında bir doktrin öğreten var; gene de kabul edilmez bir şekilde yetiştiriliyor, dinsizliği babadan oğluna geçiriyorlar. Bu keyfiyetin dışında ki bunu herkes görüyor, lekelenirler diye hayvanları kesmeyi reddediyor, ihtiyaçları için hayvanları başkalarına boğazlatıyorlar; gayrimeşru evliliklere deli oluyorlar; ateşe Tanrı gibi iman ediyorlar ve benzeri başka şeyler. İbrahim'in soyundan geldikleri konusunda da *magus*'lardan hiçbiri bugüne kadar bize bununla ilgili herhangi bir mit anlatmamıştır ama aslında atalarının Zarnuas diye biri olduğunu ileri sürmektedirler."[13] Metindeki "Zarnuas" ya daha sonra Zerdüştçülüğün karşısına geçen bir sapkınlık olan Zurvancılıkla ya da Manicilikteki "Işık Âlemi'nin Babası" Zurvân'la ilgilidir.

Tel-Mahralı [Suriyeli] Sahte Dionysios *Kronik* [*Zuknin Kroniği*] adlı eserinin 509/10 bölümünde ("Mecusi" diye adlandırdığı) önde gelen Zerdüştçü aristokrat ailelerin Hıristiyanlığı kabulünden bahseder.[14] Zerdüştçülük Anadolu'da MS 562 kadar geç bir zamanda bile uç vermeye devam ediyordu. Konstantinopolis bir ölçüde Sasani nüfuz

12. Lactantius, *Divine Institutes* [*Divinae institutiones*, "Tanrı Buyrukları"] Çev. Bowen ve Garnsey 2003: 423, 427; Colpe 1983: 831-4; Boyce ve Grenet 1991: 376-87.
13. Boyce ve Grenet 1991: 277.
14. Witakowski 1996: 11.

dairesinde kaldığı düşüncesiyle (özellikle de ateş tapınaklarına atıfta bulunarak) Zerdüştçü cemaatleri tanıyordu. Bizanslıların bir cemaate, ait oldukları topraklar dışında hem de kendi ülkesinin kalbinde, dokunulmazlık statüsü vermeleri hayretlere düşürücüdür çünkü unutulmamalı ki bu durum iki süper gücün esaslı bir ihtilaf yaşadığı bir dönemde gerçekleşmişti (bkz. 6. Bölüm).[15]

Kapadokya'nın hemen güneyinde ücra dağ krallığı Kommagene'nin yanı sıra alenen ve resmen Ahura Mazda, Mithra ve Verethragna'ya tapınılan Nemrut Dağı'nın tepesindeki Kommagene krallarının hanedanlık kült merkezi bulunuyordu (bkz. 5. Bölüm; Resimler 63-66). Yüksek tepelerdeki ibadetgâhlar antik İran dininin ayırt edici bir özelliğiydi; bu aynı ölçüde Yakındoğu'nun antik Samileri arasında da –Petra başta gelmek üzere, Suriye ve Kuzey Arabistan'da da– yaygındı. Nemrut Dağı'nın Helenistik özelliklerini daha önce yorumlamıştık. Aslını ararsanız farklı dini unsurları bir hanedanlık kült merkezinde birleştirmek antik İran ibadetiyle tamamen uyumluydu. Nitekim on birinci yüzyılın sonları kadar geç bir dönemde bile yakındaki Samosata'da [bugün Samsat] hâlâ Zerdüştçülerin bulunduğu kayda geçmiştir.

Mitraizmin Roma İmparatorluğu'nun bir başından bir başına yayılmasına Kommageneliler arka vermişlerdi. Kuzey Britanya kadar batıya doğru uzanarak Romen dünyasının her tarafında hatırı sayılır ölçüde popülerlik kazanan, Iuppiter Dolichenus kültünün menşei Kommagene Krallığı'ndaki Dolikhe'ydi (bugün Dülük). İkonografisi muhtemelen Hitit tanrısı Teşup'tan* türemiştir ama şu anki bağlamda önemli olan Iuppiter Dolichenus'un, kesinlikle İran *magus*'larından kaynaklanan, mensubiyeti verasetle geçen yapısal bir ruhban sınıfı barındırmasıyla Romen kültleri içinde eşi benzeri bulunmamasıdır. Bundan başka Dolichenus sunakları görünüşleri bakımından da Zerdüştçülüğün ateş sunaklarını andırıyorlardı.[16]

Antik Kommagene sınırındaki Turabdin bölgesinde Hıristiyanlık öncesinde Zerdüştçülüğe iman edildiğine ve bu durumun Arap fethine kadar sürdüğüne dair kanıt vardır. Turabdinli bir keşiş bölge Arapların eline geçmeden kısa bir süre önce bir "Mecusi" ateşini söndürmüştü. Ayrıca sekizinci yüzyılın ortalarında Nisibis'te hâlâ büyük bir Zerdüşt-

15. Boyce ve Grenet 1991: 239 ve 256-7.
* Teşup Hurri tanrısıdır ancak Hititler Tarhun diye adlandırdıkları kendi tanrılarıyla özdeşleştirmişlerdir. (ç.n.)
16. Boyce ve Grenet 1991: 352; Turcan 1996: 159-69.

çü cemaati bulunuyordu.[17] Bu bağlamda Turabdin bölgesi vilayetlerinden Hah'taki [bugün Midyat'taki Anıtlı köyü] manastır-kilise mimarisinin, bölgedeki diğer yapıların Bizans'a özgü niteliklerine rağmen, çarpıcı bir şekilde Perslere mahsus özellikler taşıması ilginçtir: Bir Pers *çehartak*'ı* (Sasani dönemi Zerdüşt ateş tapınaklarında kullanılan tipik dört gözlü kemer) şeklindedir; mutat Roma-Bizans bingilerinden ziyade İran tarzı köşe kemerleri vardır ve dışı Ktesiphon'daki gibi sıra sıra kör kemerlerle süslenmiştir (Resimler 89-90). Hah'taki Meryemana Kilisesi'nin [Süryanice *`Idto d'Yoldath-Aloho*] doğuşu göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha bir garipleşmektedir. Mahalli efsaneye göre, kilise Beytlehem'den dönen ve aslında doğudan yola çıkıp Hah'ta kalan diğer dokuz *magus*'la tekrar buluşan Üç Müneccim** tarafından kurulmuştur.[18]

Geç dördüncü-erken beşinci yüzyılda yaşayan –hem Yeni-Platoncu hem de Hıristiyan– Kyrene piskoposu ve yazar Synesios İlk Çağ'ın akil adamlar listesine Zerdüşt'ü de dahil etmiştir.[19] Tabii ki geç antik dönemin "Helenistik Zerdüşt'ü" ile *Avesta*'daki asıl Zerdüşt arasında kesinlikle çok az benzerlik vardı. Ancak tıpkı Kyros'un Yunanlar için ideal hükümdar mecazı halini alması gibi, Zerdüşt de Yunanlar için genelde "antik bilgeliğin" mecazı hâline gelmişti ve hiç değilse bu bakımdan *Avesta*'yla uyumluydu.

Zerdüşt figürü –en azından gölgesi– Konstantinopolis'in düşüşünden kısa bir süre önce tuhaf bir şekilde Bizans dünyasında ortaya çıkan bir öğretinin kaynak bilgisine dönüşecekti. Erken on beşinci yüzyılda Yunan filozoflarının sonuncusu diye tanımlanan Yeni-Platoncu filozof Georgios Gemistos Plethon *Nómoi* ["Yasalar Kitabı"] adlı eserinde, ortodoks Zerdüştçülükle benzerliğin sona ermesine rağmen, bütün sezgi ve bilginin kaynağına Zerdüşt'ü yerleştirdiği bir yeni-pagan felsefe geliştirmişti: Ona göre Zerdüşt basbayağı filozofların ilk ve en önde geleniydi; Minos, Lykurgos, Brahmanlar, *magus*'lar ve Yunan filozofları onu izlemişti. Zeus'a en yüce mabut gözüyle bakılmıştı ama bu noktada bile pagan Yunan tanrısıyla benzerlik yüzeyseldi: Yüce varlık kesinlikle soyut bir kavramdı. Aslında böyle soyut bir kavram –İslami-

17. Colpe 1983: 840-3; Boyce ve Grenet 1991: 309-51 ve 352; Turcan 1996: 159-69; Palmer ve diğerleri 1993; Hollerweger 1999'da Palmer: 30, 78.
* Türkçe'ye "çardak" diye yerleşmiştir. (ç.n.)
** Her ne kadar Türkçe kaynaklarda Üç Müneccim veya Müneccim Krallar diye geçse de, Hıristiyanlarca kutsal metinlerde bunların "kral" olduklarından bahsedilmez. Zaten bu deyimin İngilizce'si "*Three Magi*" diye yazılır ve "*magi*" kelimesi *magus* kelimesinin çoğul halidir. (ç.n.)
18. Bkz. Hollerweger 1999: 169.
19. Dzielska 1995: 77-8.

yet şöyle dursun– Zerdüştçülüğün mabut düşüncesine daha yakındır ve Poseidon'un Zeus'un (kardeşi yerine) suduru olduğu iması nedeniyle belki bir Manicilik (veya en azından Gnostisizm) unsuru mevcuttur. Bu gibi düşüncelerin Konstantinopolis'in fetih öncesi koyu Ortodoks dünyasında sapkınlık addedildiğini söylemek elbette işin ciddiyetini hafife almaktır. Nitekim Plethon kendi güvenliği için alelacele ayakaltından uzaklaştırılıp Peloponnesos'un ücra bir köşesine (imparatorluk temelli ortadan kalkmadan önce Bizans kültürel aydınlanmasının son yükselişine katkıda bulunduğu) Mistra'ya gönderilmişti. Plethon'un felsefesi ne kadar gayrı-Zerdüştçülük olursa olsun, Yunan filozofuyla Pers *magus*'unun en son buluşmasını temsil ediyordu.[20]

ERMENİSTAN'DA İRAN DİNİ

Ermeni hanedanlarının Ahamenişler döneminden itibaren İranlılarla bağlantıları 5. Bölüm'de incelenmişti. Hanedanlar, özellikle MÖ ikinci ve üçüncü yüzyıllarda hüküm süren Ardaşesyanlar, mabutları da yanlarında getirmişlerdi. Bu mabutlar güneş ve ateşe tapınmakla ilgili baş mabut Aramazt veya Armazi'nin (Ahura Mazda) yanı sıra, Anahit (Anahita), Mihr [Mithra], Ahriman [Ehrimen], Vahan (Verethragna) ve Tir'den (Tiştriya) meydana geliyordu. Ermeni panteonu bunlardan başka birçok Avesta'ya özgü (erkek ve dişi iblisler) *div* ve *druj*'larla (perilerin eşleri) *kaj* ve perileri* de kapsıyordu. İran kökenli dini unsur Ermenistan'ın müteakip Arsaklılar hanedanı döneminde de varlığını sürdürmüştü. Nitekim hanedanın kurucusu I. Tiridates'in tacını Neron'dan almak üzere 66'da Roma'ya seyahat etmesine dair hikâyede onun bir Zerdüştçü rahip veya *magus* olduğuna dair işaretler vardır. Ermenistan'daki bazı Arsaklı sikkelerinde ateş sunağı tasviri bulunmaktadır. Ayrıca Arsaklılar devrinde Zerdüştçülük unsurları içeren İran nüfuzu yeniden boy göstermişti.

Dahası Ermenistan'daki başlıca kült güneşle ilgiliydi. Ona Ara veya arada sırada Ahura Mazda'nın iki varyasyonundan Armazi veya Aramazt adıyla tapılıyordu. Dolayısıyla bu örnekten hareketle Ermenilerin güneşe tapmalarına Zerdüştçülerin ışık tanrısı Ahura Mazda'yı kutsal saymalarının farklı bir şekli gözüyle bakılabilir. Güneş Ermenistan'da hâlâ güçlü bir simgedir. Bu durum Ermeni mimarisindeki güneş kursları ve Ermeni kiliselerindeki güneş saatlerinin günümüzdeki yaygınlığından anlaşılabilir (Resim 91).[21]

---

20. Runciman 2009: 10. Bölüm; Woodhouse 1986: 17. Bölüm.
* Farsça "per" yani kanat kelimesinden gelmektedir. (ç.n.)
21. Bu gözlemi için Julian Lush'a minnettarım.

Hiçbir şekilde ortodoks Zerdüştçülüğe mahsus değilse de düalizm, şüphesiz antik Ermeni dininde yer tutuyordu. Bu daha sonra Sasaniler döneminde özellikle katı ortodoks Zerdüştçülüğü, bir devlet dini haline getirmeye yönelik yeni devlet politikası gereği, Ermenistan'ın bir başından bir başına zorla kabul ettirmeye kalkışan II. Yezdegerd'in [veya Yezdgerd] yönetimi sırasında (439-45) meydana gelmişti. Kaynaklardan bu sırada Ermenistan'ın bütün köylerinde ateş tapınakları inşa edildiğini öğreniyoruz. Bu hiç şüphesiz bir abartmadır ama en azından giderek yaygınlaştığını göstermektedir. İlk dairesel planlı Ermeni kiliselerinin muhtemelen Zerdüştçülüğün ateş tapınaklarına dayandırıldığını daha önce ele almıştık (Resim 49). Zerdüştçülüğün o zamana kadar Sasani devletinin bir kolu haline gelmesi nedeniyle her türlü dirence ayaklanma gözüyle bakılıyor ve sonuçta karşı koyanlar zulme maruz kalıyorlardı. Ermenistan'daki düalist ve Zerdüştçülükten kaynaklanan diğer inançların Paulusçuluk [veya Pavlusçuluk] hareketinin yükselişiyle birlikte önem kazanmasının müteakip Avrupa tarihi üzerinde muazzam etkileri olacaktı (bkz. 9. Bölüm).

İlk Çağ'da İranlıların bitişik Gürcistan'daki nüfuzu bir parça daha azdı. Daha önce incelediğimiz gibi Doğu Gürcistan'ın antik başkenti Armazi dahi Ahura Mazda'nın adıyla anılıyordu. Gürcistan da Ermenistan kadar Sasanilerin mutat Zerdüştçülük dayatması ve ardından gelen zulmüyle karşı karşıya kalmıştı. Nitekim Doğu Gürcistan'da bir ateş tapınağı ortaya çıkarılmıştır (Resim 48). Ne var ki II. Yezdegerd'in taassubuna rağmen İran dininin Gürcistan'da çok güçlü bir etki bırakmış olması ihtimal dışıdır. Zaten bu nüfuz Ermenistan'daki kadar yaygınlaşmayacaktı.

HIRİSTİYANLIĞA YER AÇMA

Bir arındırıcı veya kurtarıcı düşüncesinin hem pagan hem de tektanrıcı birçok antik Doğu dinindeki yaygınlığına rağmen,[22] Zerdüştçülüğün arındırıcı veya (bir bakireden doğan, gerçi bir ihtimal bu daha sonra yapılan bir tahrifattır) *saoşyans*'ının Hıristiyanlığın gelişimine muhtemel etkileri aşikârdır. Yunan yazarları ölümden sonra dirilişi ortaya koyan "Mecusi" inançlarını MÖ dördüncü yüzyıl kadar erken zamanlarda kaydetmişlerdi. Zerdüşt dininin Hıristiyanlık için daha önemli sonuçlarıysa ruhban sınıfının konumuydu. Ruhban sı-

22. Gerçi Boyce ve Grenet (1991: XI. Bölüm) mahşer günü, mesih ve bedenin ahirette dirilişine dair Yahudi-Hıristiyan inancının Zerdüştçülükten kaynakladığına parmak basmaktadırlar.

nıflarına başka yerlerde de rastlanmakla birlikte ayrıntılı bir şekilde yapılandırılmış hiyerarşinin çok az dengi vardı. Yahudi kurumlarından Ferisiler* ancak Yahudilikle Zerdüştçülüğün Babil Sürgünü sırasındaki temasından –ve Zerdüştçülüğün etkisi altına girmesinden– sonra ortaya çıkmıştı. Bu temas Yahudiliği dönüştürmüştü.[23] Pagan Roma'nın elbette çok sayıda rahibi vardı. Ancak bunların işlevleri bağlı bulundukları tapınaklarla sınırlıydı; ne yapısal bir hiyerarşi ne de Hıristiyan Kilisesi'yle birlikte gözümüzün alıştığı ruhani ve idari bakımdan cemaati yönetme veya dini denetleme kavramı mevcuttu. Zerdüştçülüğün *magus*'ları antik dünyada bu şekilde iş gören hemen hemen tek kurumdu. Nitekim Hıristiyan ruhban sınıfı ve Hıristiyan vaizlerine uygulanan "papaz" terimi bile ikinci yüzyılın sonundan önce henüz meydana çıkmamıştı.[24] Bu düşünce Hıristiyan mitolojisine Üç Müneccim'in bebek İsa Mesih'i ziyaretiyle –simgesel açıdan eski tektanrıcı dinin Beytlehem'de doğan yenisini kutsamasıyla– girmişti.

İran'a özgü *magus*'lar kurumu Batı'da siyasi ve dini yönden umulmadık sonuçlara yol açacaktı. Üçüncü yüzyılda I. Şapur'un dönemindeki[25] Zerdüştçü başrahip Kartir dini reformlarıyla tektanrıcılığı ilk defa yapısal bir devlet dini, Zerdüştçülük "kilisesini" de İran devlet politikasının bir uzantısı ve aracı olarak yerli yerine oturtmuştu (Resim 92). Bu Şapur'un babası Ardeşir'in hükümdarlığı sırasındaki başrahip Tansar'ın [veya Tenser veya Tosar] başlattığı hareketin doruğuydu. Nitekim Tansar mektubunda [*Tansar-Nâme*] şöyle yazmıştı: "Farkındayım ki hükümdarlık otoritesiyle din birbirleriyle mükemmel bir şekilde uyuşan iki kardeştir."[26] Kartir'in yarattığı hem resmi dini formalitelere hem de dini inanç sağlamlığına göz kulak olma sorumluluklarını içeren başrahiplik makamı Hıristiyan papalık makamının yolunu yapmıştı. Böylesi devrimci bir adım belki de Budizm'in MS ikinci yüzyılda Kanishka tarafından hatta MÖ üçüncü yüzyılda Aşoka tarafından himaye edilmesi gibi Budizm'dekileri örnek almıştı. Bu örnek de Romalılar tarafından ölçü kabul edilmişti: II. Şapur'dan kısa bir süre sonra Constantinus, devlet politikasının aracı haline gelecek

---

* İlahiyatçılardan meydana gelen ve sözlü geleneğin bağlayıcılığını savunan dindar bir Yahudi topluluğu. (ç.n.)

23. Bkz. Boyce ve Grenet 1991: Başvurularıyla birlikte XI. Bölüm. S. 409-10'da Ferisiler kelimesinin "Farisiler" kelimesinden türemiş olma ihtimalini tartışmaktadırlar. Ayrıca bkz. Stoyanov 2000: 54-6.

24. Boyce 1996: 236; Cross ve Livingstone 1997: "*priest*" [papaz] kelimesi.

25. Colpe 1983'e göre belki de Şapur yerine I. Hürmüz'ün saltanat sürdüğü 272'de: 877-84.

26. Bugünkü hâkim görüş günümüze ulaşan *Tansar-Nâme* metninin geç Sasaniler döneminde yeniden yazıldığı, belki de tamamen uydurma olduğu yönündedir (Frantz Grenet, özel yazışma). Bu çeviri Gutas 1998: 80-1'den alınmıştır.

ve kendi saltanatını merkezileştirecek bir yapıyı, yani kendi tektanrıcı ve yekpare devlet kilisesini yerleştirmişti. Ortaya çıkan yapı Reform dönemine kadar müteakip Avrupa tarihinin temel taşı olacaktı. Constantinus'un Şapur'a gönderdiği ve Hıristiyanlığın erdemlerini göklere çıkardığı mektubu, yüzyıl önce Edessa Kralı Abgar'ın Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra akranı hükümdarlara yolladığı veya Aşoka'nın MÖ üçüncü yüzyılda Budizm'i benimser benimsemez batının Helenistik hükümdarlarına yazdığı mektupların yankısıymış gibi gözükmektedir.[27]

Zerdüştçülüğün bazı başka dini uygulamaları daha bu bağlamda anlamlıdır. Zerdüştçülerin günde beş defa ibadet etmelerinin, ibadet öncesi yüzlerini, ellerini ve ayaklarını yıkama âdetlerinin [abdest alıp namaz kılmalarının*], aynı dini uygulamaların İslamiyet'te de ortaya çıkışındaki etkisi aşikârdır. Aynen Zerdüştçülüğün emrettiği hayır kurumları ve dini vakıflar da. Arınma amaçlı ayin temizliği Hıristiyan vaftiz törenine zemin hazırlamıştır. Hıristiyanların kutsal suya itibar etmeleri belki de ayinlerin belirleyici unsuru kutsal su dolayısıyla Anahita kültünden kaynaklanmıştı. Muhtemelen sonradan edinilen bir gelenekse de Zerdüştçülerde günah çıkarma âdeti de vardı. Hıristiyanlığın düalizmi katı bir şekilde (hatta gelecek bölümde göreceğimiz gibi şiddetle) reddetmesine rağmen, Zerdüşt inancına hükmeden düalizm –aydınlık ve karanlık güçler arasındaki çatışma– iyiliğe karşı kötülüğün yanı sıra cennet ve cehennemle Tanrı ve Şeytan karşıtlığına verilen önemden ötürü Hıristiyanlıkta da yankılanmıştır. İlk kiliselerin Doğu'ya dönüklüklerinin nedenleri arasında bu ikili yapı inancı bulunduğu ileri sürülmüştür: Buna göre ışığın kaynağı Doğu iyiliği simgelerken, karanlığın kaynağı Batı kötülüğü simgeler. Ancak son kertede Tanrı'ya ait bir eserden ileri gelen kötülük (nitekim İblis bir günahkâr melektir) düşüncesine sahip Hıristiyan geleneği, ezelden beri ayrı ve yaratılmamış kötülük düşüncesine yabancıdır.[28]

Biricik kadiri mutlak tanrı, dahası iyiliğin timsali bir tanrı, bir yaradan, bir yaratılış hikâyesi, cennet ve cehennem, ilk erkek ve kadın, bakireden doğan bir arındırıcı, günahların bağışlanması, ölümden sonra diriliş ve umut uyandıran bir ahiret vaadi, melekler ve başka cinler, ibadetin gözetiminden sorumlu hiyerarşik bir rahipler kurulu

---

27. Frye 1963: 247-9; Boyce 1979: 6. ve 7. Bölüm; Blockley 1992: 10-11; Ne var ki Weisehöfer (1996: 199-200, 210-11) bu görüşü kabul etmemektedir. Ayrıca bkz. Fowden 1993: 80-85. Constantinus'un mektubu için bkz. Lane Fox 1986: 636-7.
* Abdest kelimesi de namaz kelimesi de Farsça'dır. (ç.n.)
28. Colpe 1983: 831-4; Boyce ve Grenet 1991: 376-87 ve 481; Peña 1996: 80; Boyce 1996: 12. Bölüm; Daryaee 2003: 200; Le Goff 2005: 61-2, 91-2.

–bütün bunlar insana çok tanıdık geliyor. Hıristiyanlık belki bunların hepsinin veya bazılarının etkisi altında kalmıştı. Belki de hiçbiri etkilememişti. Ancak işin önemli yanı Hıristiyanlık Anadolu'ya gelinceye kadar bu unsurlardan çoğunun zaten oraya yerleşmiş olmasıydı: Hıristiyanlık Zerdüştçülüğün Anadolu'da ektiği tohumlar sayesinde hazıra konmuştu.

HIRİSTİYANLIĞIN GELİŞİ

Zerdüştçülükten kaynaklanan ve uzun bir zaman öncesine dayanan dini gelenekleriyle Anadolu'daki eski İran kökenli krallıkların hem gelişimi hem de yayılışı açısından Hıristiyanlığın ilk döneminin önemli merkezleri haline geldiklerini öğrenmek hiç şaşırtıcı değildir. Tarihçi Stephen Mitchell *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor* ["Anadolu: Ön Asya'da Toprak, İnsanlar ve Tanrılar"] adlı hayranlık uyandıran eserinde Hıristiyanlığın yayılışına dair yazıtlara kazınanlarla edebi kanıtları karşılaştırır ve bu dinin Havari Aziz Paulus'un faaliyetleriyle yayılmadığını hatta yayılışının onun faaliyetleriyle ilgili bile olmadığını kaydeder. Aksine ona göre dinin yayılışında başka etmenler rol oynamıştır: "İncil'in nasıl yayıldığını gösteren neredeyse hiçbir kanıt yoktur." Mevcut dinlerin Hıristiyanlığın önünü açtığı, özellikle de eski dini itikatta yüce soyut bir tanrı inancının ortaya çıkışı sayesinde bereketli topraklar bulduğu sonucuna varır. Açıkça belirtilmemesine rağmen Pontus ve Orta Anadolu Hıristiyanlığının gerisindeki *magus*'ları ve Zerdüştçülüğü görmek kolaydır: "Orta Anadolu'nun büyük bir bölümünün üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Hıristiyanlaştırılması yoğun ama bölük pörçüktü. Neredeyse bütün bir nüfusun inancını değiştirdiği bölgelerle hâlâ paganların galebe çaldığı başka yerler bazen tam bir zıtlık oluşturuyordu."[29]

Pontus piskoposluğu bilhassa üçüncü yüzyılda Aziz Gregorios'un yönetimindeyken Hıristiyanlığın Doğu'daki en önemli merkezlerinden biriydi.[30] Bugün bile Kapadokya ve Kommagene'nin panoramasını dolduran muazzam sayıdaki kilise –örneğin yer altı kiliseleri veya Karadağ eteklerindeki Binbir Kilise veya Turabdin'deki manastırlar– bu bölgelerdeki gücünün ve dayanıklılığının kanıtıdır (örneğin Resimler 92, 93, 97). Kapadokyalı kardeşler Kaisareia Piskoposu Basileios (Büyük) ve Nyssa Piskoposu Gregorios, bünyesinden birçok pisko-

29. Stephen Mitchell 1993: 2. Cilt, 43-51, 62.
30. Lane-Fox 1986: 532-8.

pos çıkaran Kapadokya'nın seçkin bir Hıristiyan ailesindendiler.[31] Nazianzoslu [Aziz] Gregorios bir Nazianzos piskoposunun oğluydu. Ayrıca çok sayıda erken dönem kilise figürünün daha memleketi Kapadokya'ydı. Bu bağlamda Anadolu'nun kenarındaki benzer şekilde İranlılaştırılan Ermenistan'ın dünyada Hıristiyanlığı devlet dini ilan eden (muhtemelen gene Anadolu'nun kenarında yer alan Edessa dışındaki) ilk krallık olduğunu hatırlamakta fayda var. Ermenistan'ı kısa bir süre sonra Gürcistan izlemişti. Hıristiyanlığın Ermenistan'a yayılmasına öncülük eden Surp [Aziz] Krikor Lusavoriç, Hıristiyanlığı benimsediği Kapadokya'da yıllarca kalmıştı. Gürcistan'daki İncil vaizi Azize Nino'ysa Kapadokyalıydı. Dolayısıyla Kapadokya'daki rahip kastlarının, yani Anadolu'nun *magus*'larından erken dönem Hıristiyanlığın piskoposlarına kadar, hiç bozulmadan kesintisiz bir şekilde sürüp gittiğini görüyoruz.

Bununla ayrıca Anadolu'da Perslerle Yunanlar arasında erken İlk Çağ'da gerçekleşen temasın geç İlk Çağ'daki nihai sonucunu da gözlüyoruz. Çünkü Filistin'in Semitik dini ikliminde ortaya çıkan bir dine Yunanların nasıl çabucak hükmettiğini ne kadar vurgulasak azdır. Yunanlar Yahudilikten çok farklı felsefi ve dini geleneklerin varisleriydiler. Bu yüzden de Hıristiyanlığın sözde yapısındaki çelişkilerini kendi bakış açılarıyla "izah etmeye" yönelmişlerdi: Esas itibarıyla İsa Mesih'in çelişik insani ve ilahi doğasını Yunan mantığıyla açıklamaya çalışmışlardı. Kristolojik* çekişmelerin büyük ölçüde doğudaki Yunanlarla sınırlı oluşu dikkate değerdir. Batı'daki Latinler bu konuyu çok az dert edinmişlerdi (nitekim Yunanların saplanıp kaldığı meselelerin çoğu Batı Avrupalıları hayrete düşürmüştü). İsa Mesih'in farklı doğalarına dair çekişmelerde İsa'nın üç doğasını kabul eden Maniciliğin etkisini görmek akıl çelicidir. Bu sonu gelmeyen çekişmelere, esasen Anadolu'da (sırasıyla 325'de Nikaia [İznik], 381'de Konstantinopolis, 431'de Ephesos'ta, ardından da Konstantinopolis ve Nikaia'da iki defa daha) toplanan ilk ekümenik konsillere ve Ephesos Konsili'den sonra bölünmeye yol açmıştı. Bugüne kadar Batı'daki kiliselerin hepsi –Ortodoks, Katolik, Protestan kiliseleri– 451'de toplanan Yunanların ağır bastığı Khalkedon [Kadıköy] Konsili kararlarına uymuşken, doğudaki kiliseler –Kıpti, Habeş, Süryani, Ermeni kiliseleri– Khalkedon'da uzlaşılan konuları reddetmektedirler. Dolayısıyla en nihayetinde Batı'ya

31. Bkz. Stephen Mitchell 1993: 2. Cilt, 68.
* İsa Mesih'in doğasıyla ilgili bilim. (ç.n.)

aktarılan Hıristiyanlık, Anadolu'daki Helenistik ve İranlılara özgü geleneklerle teması sonucu şekil değiştirmiş bir haldeydi.

Elbette İranlı *magus*'ların tamı tamına Hıristiyan piskoposlarına dönüştükleri iddiasının belgelenmesi imkânsızdır. Ayrıca buradaki mesele Hıristiyanlığın bünyesine İran dinine özgü unsurları katıp katmadığı da değildir. Asıl mesele İran dinlerinin Batı'ya doğru yayılışlarının, Hıristiyanlığın birebir ilk kök saldığı bölgede önünü *açması*, bu temasla onu dönüştürmesi ve daha Batı'ya o haliyle yayılmasıdır. İran'a özgü diğer dini düşüncelerin Avrupa'ya bulaşması bir sonraki bölümde incelenmektedir.

9. Bölüm
Düalizm Sorunu
Maniciler, Paulusçular, Bogomilciler, Katharosçular ve Albi Haçlı Seferi

Onlar [baronlar] tarafından varları yokları [ganimetleri]
ellerinden aldığında, haykırdılar:
O pis, sefil serseriler, "Yerle bir edin!" diye bağırdılar (...)
(...) ki kasabayı, kadınları ve bebelerini,
genç ve yaşlı erkekleri hatta komünyon ayininde tören giysilerini
giyip şarkı söyleyen papazları, manastırın sınırları içindeki.
Béziers'i aldılar ve yerle bir ettiler,
daha da büyük zarar vermek amacıyla, önlerine çıkanı katlettiler.
Manastırda toplananların hepsini,
ne haçın ne sunağın ne de çarmıhın imdatlarına
yetişemediklerini.
Öldürdü o kuduruk ve yoksul doğmuş güruh papazları,
hatta kadınlarla çocukları ve zannederim ki kaçamadı hiçbiri.

"Katharos Savaşları Şarkısı",
bir on üçüncü yüzyıl Oksitanya trubadurunun* şarkısı[1]

Zerdüştçülüğün belirleyici kavramı (7. Bölüm'de gözden geçirdiğimiz) ikili yapıydı. Bu özünde birbirinden tamamen ayrı ve kendi kendine var olmuş iki kavram, sonu gelmez bir mücadeleye kilitlenip kalmış iyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık düşüncesidir. Zerdüştçülükte bunlar Ahura Mazda ve Angra Mainyu diye ifade edilirler. Üçüncü yüzyılda kavram peygamber Mani tarafından daha bir geliştirilmiş ve yayılmıştı. Zerdüşt dini İran kökenli halkın fazlaca dışına ulaşmamışken, onu rafine eden türevi Manicilik sayesinde antik dünyanın bir başından bir başına uzanmıştı. Bu yönden Zerdüştçülükle Manicilik arasındaki ilişki Yahudilikle Hıristiyanlık arasındakiyle aynı özellikleri gösterir.

Düalist düşünceler sadece Zerdüştçülük ve Maniciliğe mahsus değildir. Antik Mısırlı, Yahudi ve Yunanların dini düşünceleri de düa-

---

* On birinci yüzyılın sonundan on üçüncü yüzyılın sonuna kadar kabaca Güney Fransa, Kuzey İtalya ve Kuzey İspanya'yı kapsayan bölgede (Oksitanya) Oksitan (Languedoc veya Provans) dilinde ürün veren halk ozanı. (ç.n.)

1. Savall 2009: 475.

list öğeler içerir. İran dinlerinin aksine belirleyici olmamakla birlikte bu düşünce Gnostisizmde de mevcuttur. Ne var ki Gnostisizm hiçbir zaman Zerdüştçülük veya Hıristiyanlık gibi yapılandırılmış ve örgütlenmiş bir din haline gelmemiştir, hâlâ da az sayıda bir dizi kanonik [genel kabul gören] inançtan ibarettir: Özellikli bir dinden daha çok bir dini akım, hatta bir düşünce ekolüydü. Terim yalın şekliyle "bilgi" anlamını taşıyan Yunanca *gnosis* kelimesinden gelmektedir; bu bağlamdaysa özellikle Tanrı'ya veya "İlahi Varlığa" dair deruni, dahası mistik bir bilgi demektir. Gnostisizm akımı açıkça ilk defa MS ikinci yüzyılda Mısır ve Yakındoğu'da ifade edilmişti. Hıristiyanlığa özgü unsurlar barındırmaktadır ama bazı yönleriyle Yahudilik, Yeni-Platonculuk, Pythagorasçılık ve başka paganizm unsurlarını da içermektedir, dolayısıyla doğuşu muhtemelen daha eskidir.[2] Mani kesinlikle Gnostik akımdan etkilenmişti ancak onun düalist düşünceleri Zerdüştçülükten kaynaklanır –işin doğrusu büyük ihtimalle Gnostisizmdeki düalist düşünceler de. Pers İmparatorluğu'nun geçmişte Batı Asya'nın her tarafına uzandığı –Partların yönetiminde tekrar can bulduğu şöyle dursun– hele bu uçsuz bucaksız bölgenin birleştirilmesi sonucu yayılan dini ve felsefi düşüncelerin alışılmadık kışkırtıcılığı dikkate alındığında, düalist fikirlerin birbirlerinden tamamen bağımsız bir şekilde ortaya çıkmaları ihtimal dışı gibi gözükmektedir. Bu sayede genelleşen düalist düşünceler, dünya çapında özellikle de yerleşmiş iki kiliseye yani Katolik ve Ortodoks kiliselerine önemli ölçüde meydan okuyarak, ortaçağın Avrupa'sı üzerinde muazzam bir etki bırakacaktı. Nitekim bu muhtemelen Kilise'nin karşı karşıya kaldığı en önemli sorundu.

BATI'DA MANİCİLİK

Düalist düşünceler Avrupa'ya Hıristiyanlığın hemen ardından yayılmıştı. Peygamber Mani'nin kendisi gayretli bir misyonerdi ve üçüncü yüzyılın ortalarında Suriye'ye giren Şapur'un ordularına eşlik ederek Roma İmparatorluğu topraklarında aktif bir şekilde din propagandası yapmıştı. Nitekim Manicilik tarihçisi Samuel Lieu "yılmaz bir misyoner" diye nitelediği Mani için ayrıca şunları da yazmıştır: "Mani'nin dininin alışılmadık özelliği Perslerin yönettiği Mezopotamya'daki doğduğu topraklardan akıl almaz bir hızla batıya Roma İmparatorluğu'na doğru yayılmasıydı. Söz konusu batıya doğru yayılım kurucusunun 276'daki ölümünden sonraki bir yüzyıl içinde gerçekleşmişti."[3]

2. Stoyanov 2000.
3. Lieu 1994: 22.

Mani 224'le 226 yılları arasında İskenderiye ve Roma İmparatorluğu'nun diğer şehirlerine müritleri Addai [veya Addas] ve Thomas'ın başkanlığında heyetler göndermişti. Güya (Çin'de ortaya çıkarılan Sogd dilindeki Manici belgelere göre) bu heyetler başkalarının yanı sıra Palmyralı Zenobia'yı dininden döndürmüş ve "Havari'nin [Mani] dini Roma İmparatorluğu'nda serpilmişti".[4] Sogdların elyazmalarında yaklaşık 260'da aktif bir şekilde Ermenistan'da din propagandası yapan, bir ihtimal Gürcistan için de misyon üstlenen Gabriab adlı bir başka müritten de söz edilmektedir. Bu aşağıda anlatılan Ermenistan'daki Paulusçuluk hareketi açısından önem kazanacaktı. Manicilik genelde Sasani İmparatorluğu'nun batı sınırında istisnai bir başarı elde etmişti –tam da bir süre sonra Paulusçuluğun geliştiği yerlerde.

Maniciliğin Şapur'un ölümünden sonra bir Zerdüştçülük sapkınlığı diye zulme maruz kalması daha fazla sayıda Maniciyi Roma İmparatorluğu'na sürüklemişti. Başlangıçta din propagandasının özellikle odaklandığı yer İskenderiye'ydi. Manici misyonların Mısır'daki başarısı Romen kaynaklarının yanı sıra gerçek Manicilik metinlerinin bulunduğu Medinet Madi ve Lykopolis'deki [bugün Asyut] arkeolojik kanıtlarla da desteklenmektedir. İkincisi muhtemelen günümüze ulaşan en eksiksiz antik Manicilik metni olan ve *The Cologne Mani Codex* [veya *Codex Manichaicus Coloniensis*, "Manici Köln Kodeksi"] adı verilen elyazmasının buluntu yeridir. Hem edebi kanıtlar hem de başlıca orijinal Manicilik metinlerinin keşfi "dinin Mısır'da kök saldığına dair şüphe bırakmamaktadır".[5]

Manicilik 290'lara gelindiğinde Kuzey Afrika'ya yayılmış ve kısa bir süre sonra Roma'ya ulaşmıştı. Oradan da İtalya'yı baştan başa katederek Galya ve İspanya'ya girmişti. Diocletianus döneminde (284-305) Farsça vaaz veren Bundos adlı bir Manici mesleğini Roma'da icra ediyor, mezhebinin mensuplarına da "*deristdênân*"* deniyordu. Mezhebin adı muhtemelen "dürüst** din" anlamına gelen Orta Farsça Manicilik terimi *dryst-dyn* [veya *drēst-dēn*] kelimesinden, Bundos adı da ileri sürüldüğüne göre "yetkin"*** anlamına gelen ve Manici seçkinler

4. Klimkeit 1993: 202-3, 208-9; Lieu 1994.
5. Lieu 1994: 61.

* "Doğru din mensupları" anlamına gelen bu kelimenin kaynağı *TDV İslam Ansiklopedisi*'dir. Orijinal metinde "Daristhenians", muhtemel kaynaklardan Malalas'ın *Khronographia* adlı tarih derlemesinin çevirisindeyse "Daristhenoi" diye geçmektedir. (ç.n.)

** Farsça kökenli bu kelime doğru, gerçek ve sağlam anlamlarına gelir. (ç.n.)

*** İngilizce'si "perfect" olan bu kelime çoğu Türkçe kaynakta "kusursuz" diye çevrilip anlamı daraltılmıştır. "Yetkin" kelimesi daha kapsayıcıdır, kişiler için daha uygundur, kusursuzun yanı sıra "kâmil" (erişkin, eksiksiz, ağırbaşlı, bilgin) anlamına da gelir. Nitekim "kâmil" kelimesi "kemale ermek" (olgunlaşmak) deyimindeki "kemal" kelimesinin sıfat halidir. (ç.n.)

için kullanılan Orta Farsça *bundg* kelimesinden türemişti. Manicilik o günlerde Roma İmparatorluğu'nda artık o kadar yaygınlaşmıştı ki Roma İmparatoru Diocletianus özellikle bu "utanç verici ve düpedüz kepaze amentüye, ...Perslerin öğretisine"[6] karşı ferman çıkarmak ihtiyacı duymuştu.

Antiokheia da ilk önemli merkezlerden biri haline gelmişti. Muhtemelen bu durum bizzat Mani'nin oraya Şapur'un işgal ordusuyla birlikte gitmesinin sonucuydu. Lieu bunun önemine "Orantes kıyısındaki Antiokheia Asya ve Balkanlar'a giriş kapısıydı. Büyük ihtimalle Maniciliğin bu önemli metropoliste sağlam bir köprübaşı tuttuktan sonra, gerek Ön Asya'nın iç kısımlarındaki gerekse Ege kıyı şeridindeki şehirlere adım atması nispeten kolaylaşmıştı".[7] diyerek parmak basmıştır. Kaynaklardan Maniciliğin müteakip yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'a bu sayede yayıldığını okuyoruz. Spalato'da (Dalmaçya kıyısındaki Split şehri) Manicilere ait bir mezar bulunmuştur. Ayrıca kaynaklar dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Konstantinopolis'teki Manicilerden bahsetmekte, Jüstinyen'in hükümdarlığı sırasında da zulme maruz kaldıklarını anlatmaktadırlar (gerçi Manicilerle ilgili Bizans belgelerinin çoğu bir ihtimal Monofizit Hıristiyanları Manici diye göstermek amacıyla resmi Ortodoks propagandasının güdümlemesiyle düzenlenmişti).

Maniciliğin Hıristiyanlıktan yaklaşık iki yüzyıl sonra doğmasına rağmen –gerçekten de bünyesinde Hıristiyanlığa özgü unsurlar barındırıyor ve İsa'ya Mani'nin müjdecisi gözüyle bakıyordu– bugünkü şekliyle Hıristiyan ibadetinin dördüncü yüzyıla hatta daha sonrasına kadar bir doktrin haline gelmediğinin akıldan çıkarılmaması önemlidir. Dolayısıyla etkiler karşılıklıydı. Nitekim ilk Hıristiyan apolojistlerinden* Lactantius şu yazdıklarında Manici düşünceleri ifade ediyor gibi gözükmektedir: "Bu yüzden dünya nasıl iyiyle kötü, aydınlıkla karanlık ve hayatla ölümden oluşmuşsa insan da birbirinin zıddı ve hasmı unsurlardan meydan gelmiştir; tanrının kurduğu düzen de bu ikisi sonuna kadar insanın içinde mücadele etsin, tanrıdan çıkan ruh kazanırsa insan ölümsüzleşsin ve bitmez tükenmez aydınlıkta yaşasın, aksine beden ruhu fethedip onu kontrolü altına alırsa insan ebediyen karanlık ve ölüme mahkûm olsun diyedir." Altıncı yüzyılda Suriye Çölü'ndeki belli bir Monofizit keşiş grubundan bahsedilirken gene Manicilik etkisini akla getirir şekilde onlara "Yetkinler" deniyordu.[8]

---

6. Lieu 1994: 130-1; Lee 2000: 66-7; Lancel 2002: 32.
7. Lieu 1994: 105.
* Greko-Romen kültürünü eleştirip Hıristiyanlığı savunan yazar. (ç.n.)
8. Lieu 1994: II. Bölüm; Ephesoslu İonannes'e göre. Bkz. Tel-Mahralı Sahte Dionysios:

Herhangi bir kimseden çok daha fazla Batı Hıristiyanlığının kurucusu sayılan Aziz Augustinus, Kartaca ve Roma'da uç veren cemaatler arasında yıllarca bir Manici olarak mesleğini icra etmişti. Manicilikten vazgeçtiğinde bile düalizmin bazı yönleri dahil Maniciliğin unsurları aklından çıkmamıştı. Bazıları Hıristiyan düalizminin –gaipteki iyi meleklere karşı kötü ruhlar arasındaki keskin ayrım inancının– Yahudilik aracılığıyla Zerdüştçülükten kaynaklandığı görüşüne sahiptir. İlk günah doktrini Katolik Hıristiyanlığın asli unsurudur ve Ortodoks Kilisesi'nde neredeyse hiç yeri yoktur. Temeline İncillerde rastlansa da kaynağı daha çok Batı Kilisesi'nin kurucuları Tertullianus, Aziz Cyprianus ve Aziz Ambrosius'un öğretileridir. Ne var ki insanlığa daha [ruh bedenle birleşmeden] önce de var olan bir *massa damnata* ["cehennemlik kitle"] gözüyle bakarak ona son şeklini veren Aziz Augustinus'tur. Böylelikle doktrini karanlık güçleri insanlığın içindeki doğuşundan önce mevcut unsurlar addeden Maniciliğe yaklaştırarak, özgür iradenin önemini bir hayli azaltmaktadır.[9]

Manicilik, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Orta Asya'daki Uygur Konfederasyonu'nun resmi dini diye benimsenmesi, en nihayetinde on üçüncü yüzyılda silinip gidinceye kadar da bölgede canlı kalması nedeniyle, doğuda daha da uzun bir geçmişe sahip olacaktı. Anayurdundaki ilk unsurlarına yaklaşan haliyle Manicilik Güney Irak'ın Mandayya ve Kürdistan'ın Ezidi dinleriyle hâlâ varlığını sürdürmektedir. (Nitekim günümüzde Ezidilerin aşağı yukarı Paulusçularla aynı bölgede yaşamaları dikkate değerdir: yani Ermenistan, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya) Maniciliğin yayılış ve ayakta kalış hikâyesi Mani'nin evrensel çağrısının ne kadar geniş bir alana uzandığını göstermeye yaramaktadır. Ne var ki Maniciliğin Avrupa'daki etkisiyle ilgili şu andaki hikâyemizde Doğu Maniciliği pek fazla yer tutmamaktadır.

BATI'DA MANİCİLİK

Manicilik geç İlk Çağ'da artık Avrupa'da buyrukları yerine getirilen bir din olmaktan çıkmış gibi gözükmektedir: Görünüşe bakılırsa kilisenin beşinci ve altıncı yüzyıllar boyunca uyguladığı zulüm bu inancı başarılı bir şekilde imparatorluğun her tarafında (en azından meydandaki ibadeti) ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla Manicilikle Orta Çağ'ın

115; İoannes Malalas 12: 42; Lieu 1994: 130-1; Klimkeit 1993: 202-3, 208-9; Dodgeon ve Lieu 1991: 65; Tel-Mahralı Sahte Dionysios: 70.
9. Cross ve Livingstone 1997: "Original Sin" ["İlk Günah"]; Lancel 2002: 52; Wickham 2009: 56.

düalist mezhepleri arasındaki doğrudan bağlantının izini sürmek mümkün değildir. Bununla birlikte Manicilerin uğrunda mücadele verdikleri düalist düşünceler kökü Ermenistan'ın Paulusçuluk mezhebine dayanan bir akımla canlanmıştı.

Paulusçular çağdaşları tarafından Manici diye tanımlanmışlardır –gerçi bu tanımlama bir dini inançla mı yoksa bir dini istismarla mı ilgili pek belli değildir, böyle bir düğümü çözmek her zaman zordur. Şüphesiz iki unsura dair düalist düşünce başta gelmek üzere, en azından doktrinlerinden bazılarını Maniciliğe borçluydular. Paulusçular bu adı Samosatalı Paulos'tan almışlardır. Samosata (bugün Samsat) bir Güneydoğu Anadolu kasabasıdır. Paulos üçüncü yüzyılda Antiokheia Patriğiydi ama Maniciliğin buyruklarını yerine getirdiği ileri sürüldüğü kadar, içinden Manici rahiplerin çıktığı seçkin bir ailenin de (kardeşi de babası da aktif bir şekilde dinin propagandasını yapmışlardı) mensubuydu. Daha önce ele aldığımız gibi Anadolu'nun bu kısmında faaliyet gösteren bir ruhban ailesinde Zerdüştçü *magus*'ların izine rastlamak akıl çelicidir. Ayrıca Paulos'un Manicilikle ilgili bilgiyi doğrudan doğruya kaynağından edinmiş olma ihtimali de yüksektir: Unutulmamalı ki Mani Antiokheia'nın ele geçirilmesi sırasında I. Şapur'un ordusuna eşlik etmişti. Bununla birlikte Samosatalı Paulos'un akımın kurucusu olduğu konusunda bir miktar anlaşmazlık vardır: Belki de bu ad Paulusçuların büyük saygı duyduğu Aziz Paulus'un Mektupları'ndan kaynaklanmıştı.

İlk Çağ'da Samosata bölgesi her halükârda Zerdüştçülüğün epeyce fazla etkisi altında kalmıştı. Samosata daha önce gözden geçirdiğimiz gibi İran dininin Nemrut Dağı'nda bariz bir şekilde açığa vurulduğu Yeni-Pers krallıklarından Kommagene'nin şehirlerinden biriydi (5. ve 8. Bölüm; Resimler 63-68). Ayrıca Samosata ve bitişiğindeki Turabdin'le Nisibis bölgeleri Zerdüştçülüğün en uzun müddet varlığını sürdürdüğü yerlerdi de. Nitekim Samosata'da on birinci yüzyıl kadar ileri tarihlerde bile hâlâ mevcuttu.[10] Bu nedenle Paulusçuların doktrinlerini nereden aldıklarını kavramak zor değildir.

Samosata yakınlarındaki Mananali [Mananalis] köyünde doğan Konstantin [sonradan Latince Constantinus-Silvanus] adlı bir Ermeni, dini yedinci yüzyılın ortalarında Samosata'dan Ermenistan'a taşımış ve burada Paulusçuluk Kilisesi'ni kurmuştu. Bizans yetkilileri mezhebi lanetlemiş, Konstantin'in de taşa tutulmasını buyurmuşlardı.

---

10. Colpe 1983: 840-3; Boyce ve Grenet 1991: 309-51 ve 352; Palmer ve diğerleri 1993: 16; Hollerweger 1990'da Palmer: 30, 78.

Ceza, daha sonra nedamet getirip Paulusçuluğun liderliğini üstlenen, Konstantin'in evlatlığı Simeon-Titus tarafından uygulanmıştı. Paulusçular Ermenistan *Katoğikos*'unun* vahşi saldırılarına uğramışlardı. Bu zulüm karşısında Paulusçu cemaat Ermenistan sınırının hemen ötesinde yukarı Fırat havzasında kendi yarı-özerk prensliklerini kurmak zorunda kalmışlardı. Buradan da güneydeki Müslüman güçlerle işbirliği yaparak, Konstantinopolis'in başına sürekli bela kesilmişlerdi.

Bu bölgenin Hıristiyanlığın yayılmasından sonra bile bir etmen olarak varlığını sürdüren Zerdüştçülük geçmişine daha önce parmak basmıştık. Bu yüzden Paulusçuluk büyük bir ihtimalle Ermenistan ve bitişiğindeki Doğu Anadolu bölgelerinde serpilip gelişecek ortam bulmuştu. Ermeni Hıristiyanlığının Roma İmparatorluğu'ndakine kıyasla taşıdığı özellikleri de aynı ölçüde önemliydi. Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık aşağıdan yukarı doğru gelişmişti: Yavaş yavaş yukarı doğru nüfuz eden bir altsınıf diniydi. Oysa Ermenistan'da –erken üçüncü yüzyılda Kral Tigranes'in [Dikran] din değiştirmesiyle– önce yukarıda ortaya çıkmış, sonradan aşağıya doğru etkili olmuştu. Böylesi hareketler başka yerlerde de meydana gelmişti –özellikle aşağıda halk arasında yayılmadan önce hanedanlığın din değiştirdiği Gürcistan ve Etiyopya'da. Ancak hem Gürcistan hem de Etiyopya, ahali arasında *İncil*'i vaaz eden Suriyeli ve Kapadokyalı keşişlerin "ikinci bir dalgasına" maruz kalmışlardı. Ermenistan'da böyle bir şey yaşanmamıştı ve Hıristiyanlık (en azından ilk yıllarda) bir seçkinler dini olarak varlığını sürdürmüştü.[11] Dolayısıyla sarayın ve toprak sahibi zengin ailelerin dayattığı Hıristiyanlık büyük ihtimalle Paulusçuluk akımına kollarını açan ahalinin direnciyle karşı karşıya gelmişti.

İsaurya hanedanının kurucusu III. Leon tarafından başlatılan ikonoklazm** hareketinin Paulusçuluğun etkisiyle meydana geldiği ileri sürülmüştür.[12] İsaurya hanedanı Anadolu'nun güneyindeki Suriye'ye bitişik dağlık bölgede doğmuş, bundan ötürü Müslüman nüfuzu altına girmişti. III. Leon'un anadili Arapça'ydı ve bazılarına göre hanedanın bağnaz ikonoklazmı İslamiyet'ten kaynaklanmıştı.

---

* Yunanca *katholikos*. İlk zamanlarda Ermeni Kilisesi'nin en üst düzeydeki din adamlarının unvanıyken sonradan patrik veya başpatrikle eşanlamlı kullanılır olmuştur. (ç.n.)

11. Örneğin Ermenistan'daki ilk kiliselerden çoğunun –cemaatin toplanamayacağı kadar– ufacık ve içine az sayıda din adamıyla soylunun güçlükle sığabileceği şekilde inşa edilmesi dikkate değerdir. Kiliseler ancak on ikinci yüzyılda *gavit* ilavesiyle büyültülmüştü. Geniş bir giriş holü veya avludan meydana gelen, kilisenin asıl yapısına sonradan eklenen, genellikle de kilisenin kendisinden bile büyük olan *gavit* Ermeni mimarisinin alışılmadık bir özelliğiydi.

** İkon kırıcılık. (ç.n.)

12. Lang 1978: 185.

Dokuzuncu yüzyılda İmparatoriçe Theodora Paulusçuluk akımını kökünden kazımaya kalkışmış ve genel bir zulme ön ayak olmuştu. Kilise kaynakları aşırı derecede sevinçle, çoğu kazığa oturtulan ve başka türlü işkencelerden geçirilen, yüz bin Paulusçunun öldürüldüğünü kaydetmiştir. İmparatorluktaki hayatta kalan Paulusçular Anadolu'nun doğu sınırında yer alan (Amara [bugün Malatya'daki Çakırsu köyü] ve Tephrike –bugün Divriği– gibi, Resim 98) kalelerine kaçmışlardı. Oradan da Müslümanlarla açıktan açığa işbirliği yapmışlar ve Bizans'ın can damarına kadar akınlar düzenleyip çoğu zaman hayret uyandıran başarılar elde etmişlerdi. Paulusçuların karizmatik lideri Chrysocheir'in* en nihayet 870'de İmparator I. Basileios tarafından yakalanıp idam edilmesinin ardından Paulusçuların direnişi çökmüştü. Paulusçuların bu kısa tarihi adeta Orta Çağ Fransa'sında Katharosçuların başına geleceklerin habercisiydi.

Ermeniler İmparator Mavrikios'un saltanat devri (582-602) kadar erken zamanlarda Trakya'ya sürülmüşlerdi. İmparator V. Konstantinos da sekizinci yüzyılda bir Paulusçu cemaati Trakya sınırına göndermişti. Muhtemelen sınır savaşlarının onları gitgide yok edeceğini gönlünden geçirmişti ama hayatta kaldıkları gibi yayılmışlardı da. Bu kolonilerin sayısı sadakatlerinden kuşku duyduğu Paulusçuları hassas Müslüman sınırından uzaklaştırmaya can atan İmparator İoannes Tzimiskes tarafından 975'te artırılmıştı. Yığınla (bazı kaynaklarda en az 200.000 kişi diye bahsedilmektedir) Paulusçuyu Trakya'ya nakletmiş, onları Philippopolis [Filibe] çevresine yerleştirmişti. Orada yıldızları parlamıştı –işin doğrusu savunmasız Balkan sınırlarını korumaktaki yardımlarından ötürü çoğu zaman Konstantinopolis'in teşvikiyle. Bu koloniler daha sonraki Bogomilcilik mezhebinin çekirdeğini meydana getireceklerdi.

BOGOMİLCİLER

İddialara göre Bogomilcilik –*Bogomilistvo*– mezhebinin adı Bulgar Çarı Petro'nun hüküm sürdüğü onuncu yüzyılın ortalarında vaaz veren Bulgar papaz (kesin anlamı tartışmalı) Bogomil'den gelmektedir. Hem öğretisinin hem de takipçilerinin önemli ölçüde Bulgaristan'ın yanı sıra Trakya ve Makedonya'daki daha eski Paulusçu cemaatlerden kaynaklanmasına rağmen, Bogomil hakkında çok az şey bilinmektedir. Doktrin bakımından Paulusçulukla Bogomilcilik arasında hatta erken ve geç dönem Bogomilcilik arasında farklar vardı. Gene de ta-

* Birçok Alevi kaynağında Kırısoçher veya Krısoçher diye geçmektedir. (ç.n.)

rihi boyunca mezhebin odağındaki yerini koruyan inanç düalist mesajıydı. Bogomilciliğin düalizminin kaynağında Bulgar kabilelerinin Orta Asya'dan göç etmeden önce Manicilikle temaslarının yattığı ve bunun İran'a özgü unsurlardan beslendiği de ileri sürülmüştür. Nitekim Manicilik dokuzuncu yüzyılda Uygur Konfederasyonu'nun devlet dini haline gelmişti. Bu bağlamda Volga Bulgarlarının onuncu yüzyılda İslamiyet'i benimsemeden önce Uygurlardan ödünç aldıkları Manici Sogdların alfabesini kullandıklarına dikkatinizi çekerim.[13] Buna ilaveten Irak'taki Manicilerin onuncu yüzyıldaki son diasporalarının ardından Bogomilciliği doğrudan etkileme ihtimallerine dair tahminler de bulunmaktadır. Gelgelelim bu ve muhtemel Orta Asya etkileri spekülatiftir. Oysa Paulusçulukla Bogomilcilik arasındaki intikal zinciri konusunda ciddi bir şüphe yoktur.[14]

Ne tuhaftır ki Bogomilciliğin yayılmasına dokuzuncu yüzyıldan sonra Ortodoks Kilisesi'nin yeni Bulgar İmparatorluğu'nun resmi dini kurumu olarak yerleştirilmesi yol açmıştı. Çünkü Bogomilcilik hâkim sınıflarla birlikte hareket eden devlet kilisesinin debdebe, zenginlik ve baskısının gerçek bir alternatifi gibi duruyor, ahalinin çoğunu protesto için Bogomilcilerden taraf çıkmaya sevk ediyordu (dolayısıyla Ermenistan'da yayılan Paulusçuluğu çağrıştırıyordu). Maniciliğin düalizmi, yüce ruhban sınıfı ve devletin zenginlik ve yozluklarından daha çok dünyadaki kötülük ve ızdıraba maruz kalan köylülerin ve altsınıfların gönlünü çeliyordu. Zaten bunlar bu kesimlere uzak ve yabancı gibi geliyordu. Yüce kilise Bogomilcilerin Cennetlikleri veya Yetkinlerinin çilecilikleri ve kendilerini yalın bir şekilde ibadete adamalarının zıddını temsil ediyordu. Belki de sıradan Bulgarlar arasında hâlâ Bulgarların steplere özgü eski gökyüzüne tapınma dininden artakalan unsurlar mevcuttu ve bu durum onları hâkim sınıfların nispeten yeni Hıristiyanlığına karşı daha bir kin beslenmelerine yol açmıştı.

Bogomilciler mezheplerinin aktif bir şekilde propagandasını da yapmışlar ve itikatlarını çok geçmeden Balkanlar'ın her tarafının yanı sıra –özellikle Slavların yaşadığı bölgelere (misyonerlerin Kiev kadar uzak yerlere gittikleri kayda geçmiştir)– doğuya Konstantinopolis'e kadar yaymışlardı. Bogomilcilik dini kargaşalık –ve kilise görüşlerine muhalefetin– yaşandığı imparatorluk başkentinde serpilip gelişecek bir ortam bulmuş; Bogomilcilerin sayısı kilise ve sarayı telaşlandıracak ölçüde hızla artmıştı. Konstantinopolisli Bogomilcilerin lideri

13. Bulgar göçleri daha ayrıntılı bir şekilde bu dizinin 4. Cilt'inde ele alınmaktadır.
14. Stoyanov 2000: 3. Bölüm.

Basileios İmparator I. Aleksios tarafından tutuklanmış, birçok müridiyle birlikte kazığa bağlanıp yakılmıştı. Bogomilciler açısından bu gerileme geçiciydi ve kısa bir süre sonra yeniden can bulmuşlar, hatta misyonerlerin din propagandası için 1167 civarında Güney Fransa kadar uzak yerlere gittikleri kaydedilmiştir. Bunun aşağıda irdelediğimiz Katharosçuluğun doğuşu üzerinde büyük ölçüde umulmadık etkileri olacaktı.

Konstantinopolis'teki Bogomilcilerin 1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra da varlıklarını sürdüklerine dair bir miktar bilgiye sahibiz ancak asıl on üçüncü ve on dördüncü yüzyıl boyunca Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde özellikle de Bulgaristan'da serpilmeye devam etmişlerdi. Kayıtlara göre Bogomilcilik erken on dördüncü yüzyılda Ortodoks kalesi Aynaroz Dağı'na bile sızmıştı. Bulgaristan'dan da Sırbistan ve en büyük başarıyı elde ettiği Bosna'ya yayılmıştı. Bogomilcilik Patarene'ler adı altında Bosna aristokrâsisi tarafından benimsenmiş ve ilk defa büyük ölçekli dini tesisler inşa edilmişti. Hatta Patarene Kilisesi on dördüncü yüzyılda bir süreliğine Bosna'daki Ortodoks ve Latin kiliseleriyle eşit statüye bile kavuşmuştu.

Geç on dördüncü yüzyılda Osmanlılarla birlikte Balkanlar'a yeni bir din ayak basmıştı: İslamiyet. Buyrukları altındaki bütün itikatlara resmen dini hoşgörü politikası uygulayan Osmanlıların Bogomilcilere zulmettiklerine dair herhangi bir kayıt yoktur. Öte yandan Osmanlılar muhtemelen Bulgar Kilisesi'nin herhangi bir baskısına da göz yummamışlar, bu yüzden Bogomilciler teorik olarak tarihlerinin herhangi bir dönemine kıyasla çok daha fazla özgür yaşamışlardı. Buna rağmen görünüşe bakılırsa Bogomilcilik Osmanlıların fethinden sonra gerilemiş ve neredeyse ortadan kalkmıştı. Belki de birçok akım gibi o da en iyi şekilde zor günlerde serpilip gelişmişti.

KATHAROSÇULAR

Düalist bir akımın en hayret uyandırıcı ilerleyişi Doğu'dan ziyade Batı Avrupa'da gerçekleşmişti. Fransa'nın güneyindeki yükselişi Roma kilisesinin bir başka inancın kökünü kazımaya yönelik muhtemelen tarihin en ciddi girişimini içeren şiddetli tepkisine yol açmıştı. İlk Katharosçular büyük bir ihtimalle İtalya'da ortaya çıkmışlardı. Ancak Fransa'ya ne zaman ve nasıl geldikleri belirsizdir. Belki Konstantinopolis'ten belki de Balkanlar'dan. Şüphesiz Kilise 1022 itibarıyla "Manicileri" Fransa'da çoktan kazığa bağlayıp yakıyordu.

Katharosçular dinlerini tanımlamak için sadece "Tanrı'nın Kilisesi" adını kullanıyorlardı (adeta daha sonraki Protestan akımlarının yolunu

yapmışlardı). Çoğu Ermenistan'ın ilk Paulusçularının adından geldiği sanılan "Publicani" diye anılıyordu. Kilise onları "*Manichee*'ler" olarak tarif ediyordu. Gerçi bunun anlamı muhtemelen Aziz Augustinus'a gönderme yapmaktan ibaretti. "Katharos" adı ilk defa 1030'da İtalya'da kullanılmıştı ve bu ad büyük bir ihtimalle bir Cennetlikler veya Yetkinler cemaatine inançla bağlantılı (ki bu Manici bir unsurdur) Yunanca (üzerinde uzlaşılmasa da) "arı" kelimesinden türemişti. Yunanca bir terim Katharosçuluğun Bizans'tan kaynaklandığını akla getirebilir ama batıda Balkanlar'dan gelen Bogomilcilerin de zaten aktif bir şekilde mezheplerinin propagandasını yapmaları Katharosçuluğun kökeninin Bogomilciliğe dayandığının bariz bir belirtisidir. Nitekim Fransa'da Katharosçulara zaman zaman "Bosnalılar" da deniliyordu. Ayrıca on üçüncü yüzyılda Katharosçulardan Bulgarlar kelimesinden gelen "*Bougres*" diye de bahsediliyordu.[15] Katharosçuların Fransa'daki merkezleri Akdeniz kıyısından çok iç kısımlardaydı. Bu durum da mezhebin bölgeye denizden değil karadan ulaştığını çağrıştırmaktadır. Haçlı Seferleri dönemi her halükârda Batı Avrupa'yla Bizans'ın doğuda yer alan toprakları arasındaki irtibatın arttığı bir devirdi. Roma İmparatorluğu'nun son yıllarında yaygınlaşan Maniciliğin geç İlk Çağ'dan artakalanının –en azından düalist inançların– ne kadarının batıda yeraltında varlığını sürdürdüğü ve yeni düalist düşüncelere zemin hazırladığı da belirsizdir. Şüphesiz 1125 itibarıyla hiç değilse Fransa'daki bazı Katharosçular özellikle Aziz Augustinus'un tanımladığı *Manichee*'lerle özdeşleştiriliyordu. Maniciliğin Roma İmparatorluğu'ndaki dağılımıyla ilgili kaynakların yetersizliğine rağmen, Katharosçuluğun Orta Çağ'daki başlıca merkezlerinin gene de Batı Avrupa'nın en Romalılaşan bölgelerinde bulunması anlamlıdır: Kuzey İtalya ve Güney Fransa.

Kilisenin gitgide lükse kaçması ve artan ikiyüzlülüğü köylülerin çoğu tarafından Bulgaristan'daki gibi toprak sahibi aristokrasiyle ilişkilendirmesine yol açmıştı. Kilisenin bu hali Katharosçu Yetkinlerin ahlaki çağrılarının zıddıydı: Bir başka deyişle sadeliklerinin, nefislerini köreltmelerinin, yoksulluk ve çileciliklerinin. Kilise ruhban sınıfının aksine Yetkinler arasına erkeklerin yanı sıra kadınlar da katılabiliyor, dahası geçimlerini sağlamak için cemaat bünyesinde çalışmaları da gerekiyordu. Yetkinlerin ayrım yapmadan Katharosçular kadar Hıristiyanları da yalın bir konukseverlikle karşıladıklarına dair epeyi kanıt da vardır: Yiyecek (ekmek ve kuruyemiş –Yetkinler vejetaryendi) her

15. Terim daha sonraları anti-Katharosçuluk propaganda savaşlarında yer tutarak –Hıristiyanların gözünde– *sodomi* düşkünlüğünü [oğlancılığı] ima eden pejoratif bir anlam kazanmıştı. İngilizce "*bugger*" [oğlancı] kelimesinin kökeninde bu yatmaktadır.

zaman paylaşılırdı. Kayda geçen bir yoruma göre Yetkinler arasına seçilme "önce kendilerini Tanrı ve İncil'e adamak isteyip istemedikleri; sonra da et, yumurta veya peynir veya bitkisel yağla balık dışında herhangi bir yağ tüketmeyeceklerine; ant içmeyeceklerine,* yalan söylemeyeceklerine, hiçbir bedensel arzuyu tatmin etmeyeceklerine –bunların hepsine ömürlerinin sonuna kadar söz verip veremeyecekleri"[16] sorularının yöneltilmesini kapsıyordu. Katharosçu "vaftiz" töreni de benzer bir tarzda ifade edilmekteydi: "Kutsal Ruh'un kazandırıldığı bu kutsal vaftiz, havarilerin zamanından bugüne kadar Tanrı'nın Kilisesi tarafından korunmuş ve şu ana kadar İyi İnsanlar'dan İyi İnsanlar'a geçmiş ve ahir zamana kadar da böyle devam edecektir". Bunun ardından mürit zina yapmaması, öldürmemesi, yalan söylememesi, ant içmemesi ve çalmamasının yanı sıra "dünyadan ve onun işleyişinden ve dünyevi her şeyden nefret etmesi"[17] için tembihlenirdi. Yetkinler –hem erkekler hem de kadınlar– ev ziyaretlerine de gider, özellikle çocukların sağlığı, hastaların rahatı ve yoksulların himayesi konularının üstüne titrerlerdi. Bütün bunlar protestocu bir akımının Batı Avrupa'da serpilip gelişecek bir ortam bulmasına yardım etmişti.

Din İtalya ve Fransa'dan Flandre, Almanya –Katharosçular 1163'te Köln'de topluca yakılmışlardı– ve 1160'larda Oxford'da alenen kara çalındığı İngiltere'ye yayılmıştı. Bir Katharosçu 1210 kadar geç bir zamanda Londra'da kazığa bağlanıp yakılmıştı. 1230'lar kadar geç bir dönemde bile Bavyera'da hâlâ çok sayıda cemaat vardı. Ancak Fransa başlıca merkez olarak kalmıştı. Katharosçuların en önemli kalesi Languedoc'ta kayda geçirilen itikatlar sadece Katharosçuluk ve Katoliklik değildi. Her ikisi de Hıristiyan sapkınlığı sayılan Ariusçuluk ve Valdoculuğun yanı sıra büyük bir Yahudi cemaati de vardı. Sonuncular 1140'larda gayrimüslimlere karşı daha az hoşgörüye sahip Muvahhidlerin yükselişinin ardından Endülüs'ten gelmişlerdi. Nitekim Katharosçuluğa bir ihtimal kısmen Yahudi Kabalacılığının zemin hazırladığı ileri sürülmüştür.[18] Her ne kadar Katharosçuluk Güney Fransa'nın taşrasında tümden sempatiyle karşılanıp insanlar hemen din değiştirmediyse de, en azından küçük esnaf tarafından hoş görülmüş, bu kesim mezhebin serpilip gelişmesine imkân vermişti. Katharosçuluk Fransa'ya kıyasla İtalya'da daha şehir odaklıydı ve

---

* Kastedilen "yemin billah etmek" yani tanrı adını anarak ant içmektir. Nitekim *Kitab-ı Mukaddes* ayetlerinde de yer alır. Bkz. Matta 5: 33-37. (ç.n.)

16. Alıntıya Lambert 1998'de yer verilmiştir: 75.
17. Barber 2000: 78.
18. Savall 2009'da Forcano: 82-6.

din değiştirip Katharosçuluğu benimseyenler tüccarlarla zanaatkârlar arasından çıkmıştı.

En güçlü Katharosçu piskoposluk bölgesi kısa sürede dinin fiili merkezi haline gelen Provence'daki Albi şehriydi. Nitekim Albi sonunda bizzat akıma da adını vermişti: *Albigeois* [Albi sapkınları]. 1167 itibarıyla Toulouse, Albi, Carcassonne, Razès ve Montségur'de Katharosçu piskoposluklar vardı. Ayrıca 1176'da Toulouse yakınlarındaki Saint-Félix-de-Caraman [bugün Saint-Félix-Lauragais] köyünde büyük bir genel kilise konsili [sinod] toplayacak kadar güçlüydüler. Toplantıya Avrupa'nın her tarafından hatta Konstantinopolis kadar uzaklardan gelen Katharosçu piskoposlar katılmıştı. Belli ki birkaç soylu ailenin himayesinden faydalanmışlardı. Katharosçuluğun doktrini, yapısı ve hiyerarşisinin resmileştirildiği Konsili Konstantinopolis'ten gelen Piskopos Niketas yönetmiş ve toplantı sonucunda *Papa* tayin edilmişti. Açıkçası Katharosçuluk Kilisesi hesaba katılması gereken bir güç halini almaktaydı. Erken on üçüncü yüzyıl civarında tali soyluları –örneğin Foix Kontluğu'nu– kendine çekmeye başlamıştı. Dahası (Katharosçuluğun buyruklarını yerine getirmese de) Toulouse Kontu IV. Raimond'un bile sempatisini kazanmıştı.[19]

ALBİ HAÇLI SEFERİ

1199'da genç bir İtalyan soylusu Lotario di Segni, Papa III. Innocentius adıyla papalık tahtına çıkmış ve kilise ciddi bir karşı saldırı başlatmıştı. Papa Innocentius ortaçağ kilisesinin daha güçlü papalarından biriydi. Papalık nüfuzunu tahkim etmiş, açıktan açığa Avrupa'nın seküler devlet ve hükümdarlarının (örneğin İngiltere'deki Kral John'un) işlerine dahi karışmıştı. Roma'nın Hıristiyanlığa bakış açısından herhangi bir sapmayı hoş görmediği gibi –nitekim Hıristiyan Konstantinopolis'e yönelik acımasızlığıyla ün salan Dördüncü Haçlı Seferi Papa Innocentius'un döneminde yapılmıştı– Katharosçularla mücadeleyi İslamiyet'le mücadeleden bile daha önemli saymıştı. Bu yüzden 1209'da Katharosçulara karşı bir haçlı seferi düzenlenmişti: Albi Haçlı Seferi. Innocentius savaşçılarına sadece Müslümanlara yönelik Haçlı Seferleri'ndeki standart tam endüljansı* değil –daha önemli bir müşevviği– Katharosçuların el koyulacak topraklarını da

19. Barber 2000; Stoyanov 2000.

* Günah çıkarma yoluyla ebedi cezaları bağışlanan günahkârların dünyevi cezalarının da bir sevap işlenmesi karşılığında Katolik Kilisesi tarafından kısmen veya tamamen affedilmesi. (ç.n.)

vaat etmişti. İlk darbe temmuz ayında Béziers kasabasına indirilmiş, iddialara göre papalık elçisi ve Haçlı Seferi'nin lideri Arnau Amalric "hepsini öldürün çünkü Tanrı kendi kullarını ayırmasını bilir" emrini vermişti. Muhtemelen bu kelimeler sonradan uydurulmuştur ama bunlar gene de eksiksiz bir şekilde Kilise'nin Katharosçulara karşı bağnazca duyduğu nefreti ve onları ne pahasına olursa olsun gaddarca ezme gayretlerini ifade etmektedirler. Katharosçular Béziers nüfusunun yüzde onundan bile azdı ama saldırıyı günahkâr masum ayrımı yapılmayan genel bir katliam izlemişti. Halkın çoğu sığındığı katedralde yakılarak öldürülmüştü. İnsanların fark gözetilmeden kırıp geçirilmesi ve hem Katharosçuların hem de gayri-Katharosçuların o günlerde kapıldıkları mutlak dehşet bu bölümün başında yer verilen çağdaş trubadurun şarkı sözlerinde isabetli bir şekilde dile getirilmektedir.

Bunun üzerine Narbonne ve Carcassonne haçlı ordusuna uysalca baş eğmişti ama askeri harekâtlar birkaç yıl daha sürmüştü çünkü çoğu Katharosçu büyük Peyrepertuse ve Montségur kaleleri gibi iyi korunan müstahkem mevkilerdeydi. Esir alınan Katharosçulara –hatta Katharosçu sanılanlara– verilen cezalar korkunçtu: Alışılagelmiş eziyetler taşa tutma, dayak atma, göze mil çekme, ırzına geçmeydi ve çoğunlukla bunlar ele geçirilenlerin kitleler halinde yakılmasıyla sonuçlanıyordu. Savaş propaganda cephesinde de aynı ölçüde acımasızca sürdürülmüştü. Kilise Katharosçuları gece karanlığında topluca orji yapmayı âdet edinmekle suçlamıştı. Güya bu şenliklerde tamamen rastgele ve hiçbir ayrım gözetilmeksizin cinsel ilişkide bulunuluyor; aynı cinsiyetten kişiler, kardeşler, ebeveynler ve çocukları birleşiyorlardı. Kilise'nin iddiasına göre bu tür ilişkilerden doğan bebekler yakılıyor, külleri de Katolik Efkaristiya* ayiniyle alay etmek amacıyla törenle yeniyordu.[20]

* İsa Mesih'in Son Akşam Yemeği'nde ekmek ve şarabı kendi bedeni ve kanı niyetine havarilerine ikram edinişini anmak için düzenlenen ayin. Komünyon veya Aşai Rabbani de denir. (ç.n.)

20. Barber 2000: 109.

11. Languedoc (Barber'ınki örnek alınarak 2000).

Başlangıçta dökülen onca kanın ardından 1220'ler ve 1230'larda gerilim azalmış, Güney Fransa'daki Katharosçular saklandıkları yerlerden çıkmışlardı. Ne var ki 1240'tan sonra haçlı seferi Papa IX. Gregorius ve Fransa Kralı IX. Louis döneminde canlanmıştı. 1242'de Katharosçuluk sempatizanları tarafından Avignonet köyünde bazı Engizisyon görevlilerine suikast düzenlenmesi sonucu Katharosçuların Montségur'deki müstahkem mevkiini temelli yerle bir etme kararı verilmişti. Başlarına gelecekleri anlayan Yetkinler kalelerini kanlarının son damlasına kadar savunmuşlar teslimiyete rıza göster-

memişlerdi. Ölüm kapıya dayandığında da dünya nimetlerini bölüştürüp sağ kalacaklara bağışlamışlardı. Gayri-Katharosçu garnizon kuvvetlerinin çoğu Katharosçu Yetkinlerin itikat ve adanmışlıklarından esinlenip son saatlerde dinlerinden dönmüşlerdi. Uzun bir kuşatmadan sonra Montségur 1244'te düşmüştü. Montségur'ü savunan ancak mezhebin mensubu olmayanlar serbest bırakılmıştı. Ne var ki Yetkinleri –ve kuşatma sırasında din değiştirenlerin yanı sıra aksi takdirde gitmelerine izin çıkabilecekken onların ardına düşenleri– kaçınılmaz bir akıbet bekliyordu. Önde gelen Katharosçuların iki yüz kadarı koskoca bir odun yığının üzerine çıkarılmış ve yakılarak öldürülmüştü. "Katharosçuluğun can damarındaki parlak günleri işte böyle sona ermişti, hem trajedi hem de zaferle, Katharosçuluğun en vahim şartlardaki inanılmaz gücünü bir daha gösteren bir epizotla."[21]

Montségur zapt edilemez sanılıyordu. Kalenin düşüşünden sonra kurtulan Katharosçular saklanmak zorunda kalmışlardı. Bunu muhtemelen yirminci yüzyılın kurumsallaşmış gizli polis teşkilatları ortaya çıkıncaya kadarki en geniş çaplı polis usulü soruşturması izlemişti. Kilise'nin Katharosçuluğa bir sapkınlık gözüyle bakmayı, ardından da müritlerini cezalandırmayı gerekli bulması, bünyesinde kesin hükümler veren ve yargıladıkları insanların hayatları hakkında mutlak güce sahip uzmanlaşmış bir grubu doğurmuştu. Bu grup belki de Hıristiyan Âlemi'nin tarihinde kötülüğüyle en fazla ün salan kurumu olan Engizisyon adıyla resmileşecekti. Engizisyon –veya tam adıyla *Inquisitio heretice pravitatis* yani "sapkın hareketler hakkında soruşturma"– III. Innocentius tarafından özellikle Katharosçuluğun kökünü kazımak için yaratılmıştı. Görevlileri sadece papaya hesap veriyordu. Kurumun yürüttüğü hükümler de bütün diğer cari kanunların üstündeydi. Dokuz buçuk ay içinde bölgedeki on dört yaşından büyük bütün erkeklerle on iki yaşından büyük bütün kadınlar düzenli bir şekilde sorguya çekilmiş, çoğunlukla tekrar tekrar sorguya çekilmiş ve çapraz sorgulama yapılmış, bütün ifadeler titizlikle kaydedilmiş ve çapraz başvuruya tabi tutulmuştu.

Engizisyon süreci her zaman saat gibi işlememişti. Özellikle "sapkınlık şüphelilerinin" cesetlerinin Engizisyon görevlileri tarafından mezarlarından çıkarılması [fethi kabir] ve kemiklerinin yakılması tiksinti uyandırıyordu. Bu uygulamaya –hem Katharosçular hem de gayri-Katharosçularca– yaygın bir şekilde cephe alınmış, bazı vakalarda

21. Lambert 1998: 169.

Engizisyon görevlilerinin üstüne yürünmüş ve dövülmüşler hatta bir keresinde bazıları parçalanarak öldürülmüşlerdi. En nihayetinde Kilise fethi kabir uygulamasını durdurmak zorunda kalmıştı.

Katharosçuluk on üçüncü yüzyılın sonuyla on dördüncü yüzyılın başlarında bir ölçüde yeniden can bulmuştu. Son önemli Katharos lideri Pierre Autier ihanete uğramış ve yakalanmıştı. Uzun bir süre sorguya çekilmesinin ardından 1310'da kalabalık bir heyetin huzurunda yakılmıştı ama sonuna kadar meydan okumuştu. Autier'nin mezhebi canlandırmasına ve kafa tutmasına rağmen, Montségur'ün külleri Katharosçuluk akımının ateşini söndürmüş, bunu takip eden engizisyon tekniklerinin mükemmelliği ve acımasızlığı tarihe karışmasını kesinleştirmişti.

KATHAROSÇULAR *MANICHEE*'LER MİYDİ?

Tarih boyunca –İlk Çağ olmasa bile Orta Çağ'dan Modern Çağ'a kadar– Manicilik ve Katharosçuluktan neredeyse istisnasız "sapkınlık" diye bahsedilmiştir. Bu sadece pejoratif bir terim değildir. Nasıl genelde Hıristiyanlığa bir Yahudilik sapkınlığı veya İslamiyet'e bir Hıristiyanlık sapkınlığı[22] gözüyle bakılmıyorsa, Katharosçuluğun sapkınlık sayılması da teknik açıdan tartışmalı bir meseledir. Düalist akımlar, özellikle Manicilik ama aynı zamanda Bogomilcilik ve Katharosçuluk da, daha sonraki Protestan akımlar gibi oturmuş Kilise'den kopan hareketler değil bütünüyle ayrı akımlardı. Katharosçuluğun Hıristiyanlıktan farkları o kadar esaslıydı ki kesinlikle ayrı bir din diye tanımlanmalıdır, bir sapkınlık değil. Peki, Batı Avrupa'da Katolik Kilisesi'nin gücüne yaşar bir alternatif oluşturan –ve ciddi bir şekilde meydan okumasına ramak kalan– bu din ne ölçüde "İran kökenliydi"?

Ne yazık ki bu din hakkında çok az şey bilinmektedir. Bir bakıma Katharosçular inançları konusunda asla ketum değillerdi. Aksine aktif bir şekilde propagandasını yapmışlardı. Aynı zamanda dinleri –o dönemde– herkese açıktı. Öte yandan unutmayalım ki Katharosçuların inançlarına dair mevcut kayıtlar onlara tiksintiyle bakıp onları kötüleyen Kilise'ninkilerden ibarettir. Kilise Katharosçu inançları sadece elinden geldiğince olumsuz bir şekilde aktarmak için özel bir çaba sarf etmekle kalmamış, hepten izlerini ortadan kaldırmaya da çalışmıştır. Kilise'nin hakkını vermek gerekirse, Engizisyon görevlileri sadece ney-

22. Gerçi C. S. Lewis *Christian Apologetics* ["Hıristiyan Apolojetikleri"] adlı eserde (s. 158) göze çarpıcı –ve hatalı– bir şekilde "İslamiyet sadece Hıristiyan sapkınlıklarının en büyüğüdür" diye yazmıştır.

le burun buruna geldiklerini kavramak amacıyla hareket etmişlerse de, inançlarını anlayabilmek için samimi gayret göstermişlerdi. Bununla birlikte Kilise'nin nihai amacı tamamen yok etmekti, sadece akımın değil inançların da hiçbir kalıntısını bırakmamaktı. Dolayısıyla elimizde düşüncelerimizi temellendirecek çok az şey vardır ve bu kıt bilgi de yukarıdaki uyarılar akılda tutularak gözden geçirilmelidir –bu adeta insanın Marksizmi sadece Senatör McCarthy ve Amerikan Karşıtı Faaliyetleri İzleme Komitesi'nin [*The House Committee on Un-American Activities*] sorgu kayıtlarına dayanarak yorumlamak zorunda kalmasına benzemektedir.

Temel inanç açıkça düalisttir: Bir başka deyişle Katharosçulukta kendi kendine var olmuş ve birbirlerinden tamamen ayrı iyilik ve kötülük kavramları mevcuttur. Kötülüğün/Lucifer'in* daha sonra İyilik'e/Tanrı'ya** saldırdığı ve özünü esir ettiği, insanlığın bu birleşimin sonucunda meydana geldiği, dolayısıyla hem iyilik (ruh) hem de kötülüğü (beden) içerdiği inancı tamamen Manici gibi gözükmektedir. Ancak görünüşte Katharos inancında Manici olmayan aksine Hıristiyanlıktan alınan unsurlar varmış gibi de gelmektedir. Örneğin vaftiz Katharosçuluk ibadetine katılmıştı ama Doğu Maniciliğinde bunun hiçbir karşılığı yoktur. [Katharosçulukta] vaftiz gene de su kullanılarak değil ellerle dokunularak yerine getiriliyordu. Muhtemelen Zerdüştçülük hissiyatıyla uyum sağlanarak su kullanımına kutsal öğe suyun kirletilmesi gözüyle bakılıyordu. Keza Katharosçuların kutsal ekmekten uzak durmaları da benzer bir durumdu. Kutsal ekmeğin tözü maddiydi ve tanımı gereği şeytan elinden çıkmış olmalıydı. Bundan ötürü onu tanrıya ibadetle ilişkilendirmek küfür addediliyordu. Ayrıca unutulmamalı ki bizzat Mani de inançlarını Hıristiyanlığınkilerin yanı sıra Budizm ve –elbette– Zerdüştçülük unsurlarıyla kaynaştırmıştı. Bu durum Maniciliğin onu kötüleyenler tarafından "asalak" bir din diye yaftalanmasına yol açmıştı ama bu en azından mevcut dinlere "aşılanabileceği" anlamına geliyordu: Örneğin Maniciliği Orta Asya Budizminden ayırmakta da benzer zorluklarla karşılaşılmıştı.

Katharosçuluğun çekirdek inançlarından biri kötülüğün varoluşu (ki Hıristiyanlar bile kabul etmişti) dikkate alındığında onun Tanrı tarafından yaratılması ihtimalinin düşünülemeyeceğiydi. Buna göre iyilik ve kötülük ezelden beri tamamen ayrı, kendi kendine vücut bulan [yaratılmamış] kavramlar olarak bulunuyorlardı. Daha sonra ama yaratılıştan önce, Şeytan veya kötülük, cennet krallığını istila edip Tanrı

* Hıristiyanlığa göre Şeytan'ın Cennet'ten kovulmadan önceki adı. (ç.n.)
** İngilizce'si "Good/God" yani İyilik/Tanrı. (ç.n.)

ve cennete karşı savaşmıştı. Şeytan püskürtülmüştü ama cennetin –bazen esir melekler diye dile getirilen– bazı güçlerini ele geçirmeyi başarmıştı. Cennetin bu esir düşmüş hayat veren güçleri, Şeytan'ın cennete karşı kavgaya tutuşacağı maddi bir dünyayı var etmesini mümkün kılmışlardı. Ardından da Tanrı'ya karşı açacağı savaşta kullanmak üzere tevlit [doğurma, doğurtma] yoluyla insanlığı yaratmıştı. Dolayısıyla iki dünya mevcuttur: Görünür yozlaşmış maddi dünya ve görünmez ebedi bozulmamış dünya. Şeytan'ın insanlığı yaratmak için cennetten ele geçirdiği unsurları kullanmasından ötürü herkesin içinde cennete –iyiliğe– ait bir öz [cevher] vardı: Cennetin Şeytan'ın yarattığı maddi bedenin içine hapsolmuş bir parçası, yani ruh. Bu yüzden Katharosçular herkesin içinde saklı iyiliği açığa çıkarmak gerektiğine ve ruhun önünde sonunda kaynağına döneceğine inanıyorlardı. İsa Mesih cennetin insanlığı esir düşmüş ruh konusunda aydınlatmak üzere gönderdiği varlıklardan biriydi (gerçi Katharosçu İsa Mesih kavramıyla tam ne kastedildiği belirsizdir; bir kadından dünya gelmiş olamazdı çünkü bu Şeytan'ın elinden çıkan tevlidi akla getirirdi). Maddi dünya ancak ruhlar esarette kaldığı sürece devam edebilirdi: Maddi dünya bütün ruhlar kötülük dünyasından cennete döner dönmez nihayete erecekti. Bu da cennetten bir başka arındırıcı gönderildiğinde gerçekleşecekti. Cennet birbiri üstünde yükselen yedi kattan meydana gelmektedir. Bir üstteki her kat kötülüğe karşı verilen mücadelede kirlenmemesi ve mutlak saflığı korumak için alttakinden daha saftır.

Belli ki Katharosçuluk akımı batıya doğru yolculuğu sırasında hem Maniciliğin esaslarından bazılarını kaybetmiş hem de Manicilik dışında birçok unsuru massetmişti. Gene de bu inançlar sanki Manicilikle uyumludur. Mani'nin kendisinden –bir ihtimal dolaylı değinmeler (örneğin, "havariler tarafından korunmuş… İyi İnsanlar'dan İyi İnsanlar'a geçmiş… ve ahir zamana kadar da böyle devam edecektir") hariç– bahsedildiğine dair hiçbir kanıt yoktur.[23] Ayrıca Maniciliğin bazı daha akla sığan yönleriyle ilgili kanıtlar da azdır. Dahası Avrupa'da adeta ne Mani'nin ne de Maniciliğin kutsal yazılarından herhangi biri kullanılmıştır. Katharosçular sadece *Yeni Ahit*'ten yararlanmışlardır. Bu durum Manicilikle uyumludur çünkü Mani açık açık bütün dinlerin temelinde bir doğruluk bulunduğunu söylüyordu (gerçi Katharosçular kutsal şeylere saygısızlık yapıldığını addederek *Eski Ahit*'i hor görmüşlerdi). Zaten dönüp geriye bakarsak, Katharosçuluk o kadar acımasızca yok edilmişti ki bu dinin daha akla sığan –ve daha Manici– unsurlarından çoğu belki de artık gözden kaybolmuştur.

---

23. Alıntıya Lambert 1998'de yer verilmiştir: 76.

Batı Avrupa'daki Engizisyon görevlileriyle Konstantinopolis'teki Prenses Anna Komnena gibi dönemin çağdaşları, Katharosçuluk ve Bogomilciliği açıkça Manicilikle aynı kefeye koymuşlardı. Gerçi Manicilik bu örneklerde olsa olsa bir sövüp sayma terimiydi. Katharosçuluğun birçok şeyi Bogomilciliğe borçlu bulunduğundan pek şüphe yoktur ve günümüzdeki araştırmalar neredeyse istisnasız bu bağı teyit etmektedirler.[24] Bogomilciliğin de Paulusçuluktan kaynaklandığının su götürür yanı yok gibi görünmektedir. Paulusçulukla da bizzat Maniciliğin uç verdiği yere, Maniciliğin kesin bir şekilde Paulusçu akımla ilişkilendirildiği Ermenistan'a dönüyoruz.[25] Dolayısıyla Katharosçuluğun Manicilikten çıktığını gösteren sürekli bir "intikal zinciri" vardır ve çoğu modern Manicilik tarihçisi böyle bir bağlantıyı doğrulamaktadır.[26]

Bazı araştırmacılar, Paulusçuları da Manicileri de atlayarak Katharosçuluk ve Bogomilciliğin izini doğrudan doğruya Zerdüştçülükte sürerler. Aynı ölçüde bazıları da Avrupa'daki düalist akımların tamamen bağımsız bir şekilde geliştiklerini ve Manicilerle hiçbir bağlantılarının bulunmadığını iddia ederler. Uzmanların bir kısmı (her ne kadar iki akımın da yekdiğerinden haberi bulunsa da) Katharosçuluğun ille de Bogomilcilikten kaynaklanmayan, dokuzuncu yüzyılda Karolenj hanedanı dönemindeki iyilik ve kötülüğün doğası üzerine yapılan tartışmalardan doğan bir akım diye addederler: Başka bir deyişle onlara göre Katharosçuluk hem Bogomilcilikten hem de Manicilikten tamamen bağımsızdır.[27] Oysa iki uç görüş de Katharosçuluk hakkında sadece ne kadar *az* şey bildiğimizi yansıtmaktadır ve bu bölümün başındaki "Katharosçular *Manichee*'ler miydi?" sorusunun samimi tek cevabı "bilmiyoruz" olabilir. Elbette terimin orijinal antik anlamıyla Manici değillerdi: Roma İmparatorluğu'nda dinin buyruklarını yerine getiren *Manichee*'lerle doğrudan bir bağlantıları yoktu. Bununla birlikte Katharosçu-Bogomilci-Paulusçu bağlantıları gerçekti. Katharosçuların düalist düşünceleri bu bağlantılar sayesinde can bulmuştu. İlk defa Zerdüşt tarafından açık seçik bir şekilde ifade edilen, ardından da Mani tarafından geliştirilen düalizm kavramlarının dünyanın dini inançları üzerinde esaslı bir etki bıraktığı söz götürmez. Düalizm Batı'da öyle bir şevkle benimsenip ilerletilmişti ki taraftarları bu temel inançtan vazgeçmek yerine korkunç işkenceleri ve ölümü göze alacaklardı.

---

24. Stoyanov 2000: 184
25. Lang 1978: 178-83.
26. Stoyanov 2000: xi.
27. Savall 2009'da Sanchez: 80-1.

BATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

En nihayetinde Katharosçuluk Batı üzerinde nasıl bir etki bırakmıştı acaba? Katharosçuluğun başlıca mirasını geç ortaçağ Roma Kilisesi'nin ve papalık mevkiinin gelişiminde görmek mümkündür. Katharosçuluk krizi Kilise'yi kendinin yanı sıra inançlarının, ibadetinin ve konumunun mahiyetini mercek altına almaya zorlamıştı. Kilise doktrin meselelerinde hükme varıp bunun üzerine –gerçek veya sözde– heterodoks* saydıklarını önce mahkûm sonra da yok ederken, bütün dini ve ahlaki konularda kendini en yüksek makam addetmiş, hiçbir rakip tanımamıştı. Zaman içinde bütün kararlar papalık otoritesi ve papalığın şaşmazlığı üzerinde yoğunlaşmıştı. Doğu kiliselerinin hiçbirinde bu unsurun bulunmaması dikkate değerdir. Yaklaşık 800'den beri devam eden süreç papalığın bağımsız bir güç ve en yüksek piskoposluk olarak ortaya çıkışıyla doruk noktasına varmıştı. Kilisenin daha erken döneminde papalık Havarilerce kurulan dört –Kudüs, Antiokheia, İskenderiye ve Roma'daki– antik piskoposluktan [veya patriklik] sadece biriydi ve her halükârda kâğıt üstünde Konstantinopolis'teki Büyük Kilise'ye tabiydi. Yaklaşık 750'ye kadar papa İspanya, Fransa, hatta Kuzey İtalya tarafından en yüksek piskopos olarak kabul edilmiyordu. "Papa" unvanının ancak sekizinci yüzyıldan sonra Roma piskoposuna mahsus bir unvan haline gelmesi dikkate değerdir (bu tarihten sonra yani on ikinci yüzyılda bile daha önce işaret ettiğimiz gibi Katharosçu Kilisesi'nin başını tanımlamak için kullanılıyordu).[28] Papa Leo'nun 800'de Şarlman'a taş giydirmesiyle birlikte kendini imparator tayin ediciliği yetkisiyle donatan papalık, bütün Hıristiyan Âlemi'nin üstündeki en yüksek mevki olduğunu ileri sürmüştü. Katharosçuluğun meydan okumasına gösterilen acımasız tepkiyle bu süreç doruk noktasına varmıştı. Zaten Papalık en yüce Hıristiyan liderliğine dair en önemli iddiasını bu dönemde ortaya atmış, Haçlı Seferleri'ni başlatmıştı –ve bu Haçlı Seferleri'nden birinin (Dördüncü) Roma'nın tek ciddi rakibine yani Konstantinopolis'e karşı düzenlenmesi hiç de tesadüfi değildi. Papalık ve İmparator II. Friedrich arasındaki Batı Avrupa'nın ruhani ve siyasi liderliğiyle ilgili mücadele de bu sırada yaşanmıştı. Bu mücadele 1250'de Papalığın zaferi, II. Friedrich'in ölümü ve Hohenstaufen [hanedanlığının] hegemonyasının çöküşüyle son bulmuştu.

Manicilik akımı Avrupa'da protestocu niteliğinin yanı sıra daha ziyade çileciğe özgü değerleri öne çıkarmasıyla da Protestanlığın bir-

---

* Aykırı düşüncelere veya ilkelere saplanmış olan. (ç.n.)
28. Wickham 2009: 58, 171-2; Ball 2009: 6. Bölüm.

çok yönüne zemin hazırlamıştı: Örneğin İnsan'ın külliyen [doğuştan] günahkâr olduğu inancı ve tövbekârlık için Yetkinler veya Seçkinler diye bilinen heyetin gerekliliğine yapılan vurgu. Daha önce Manicilik de aşağı yukarı aynı şekilde İran'daki ortodoks Zerdüştçülüğe karşı gelişen bir protesto akımıydı. Hem Hohenstaufen hanedanı hem de Katharosçuluk akımı bizatihi farklı yönleriyle Protestanlığın oturmuş kilise gücüne karşı direncinin yolunu yapmışlardı. Protestan Fransız müstahkem mevkilerinin ve on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda yaşanan Din Savaşları'nın Katharosçuluğun geliştiği Fransa'nın aynı bölgesinde oluşları dikkate değerdir.

Geç on ikinci/erken on üçüncü yüzyılda Dominiken ve Fransisken tarikatlarının ortaya çıkışı bir ölçüde Katharosçulara verilen bir karşılıktı. Yetkinler arasına kabul sırasında yemin edilmesi ortaçağın "dilenci keşişlik" öğretisine sahip Hıristiyan tarikatlarına, özellikle de Fransiskenlere ayak tutmuştu –nitekim zulümden kurtulan Katharosçuların çoğunun daha sonra keşişhane ve rahibe manastırlarına girmeleri dikkat çekicidir. [Fransisken tarikatının kurucusu] Aziz Francesco –maddenin kötülüğü ve acı çekmeye dayalı bir hayata verilen önem gibi– Katharosçuluğun bazı unsurlarını bir ihtimal İtalya'daki Katharosçularla tesadüfen yüz yüze geldiği (ve onlara katlandığı) sırada –muhtemelen de farkında olmadan– benimsenmişti.

Zerdüştçülüğün kötülük kavramı önemli bir açıdan Hıristiyanlığı etkilemişti. Orta Çağ'a kadar Hıristiyanların "Şeytan'ı" bugünkü gibi kötülüğün cisimleşmiş hali değil, daha ziyade bir baştan çıkarıcı yani günahkâr bir melekti. Şeytan'ın daha habis ve "şeytani" öznitelikleri muhtemelen kötülük düşüncesi Zerdüştçülükten kaynaklanan Katharosçularla temastan sonra ortaya çıkmıştı. İşin doğrusu Katolik Kilisesi kötülük kavramına dair görüşünü –ve kaygısını– erken Hıristiyanlıktan ziyade Manici kötülük kavramına borçludur: Örneğin Doğu Kiliselerinin kötülüğü aynı ölçüde öne çıkarmaması dikkate değerdir.

Albi Haçlı Seferi'ne kadar eğreti bir şekilde tanımlanarak kabaca Oksitanya diye bilinen bölge –büyük ölçüde Güney Fransa'yla İtalya ve İspanya'nın bitişik bölgeleri– Fransız Krallığı'nın sadece kâğıt üstünde egemenliği altındaydı. Bu bölgenin –özellikle de güçlü Toulouse Kontluğu'nun– Albi Haçlı Seferi vesilesiyle fethi, aşağı yukarı bugünkü sınırlarıyla Fransız Krallığı'nın doğuşundaki nispeten önemli gelişmelerden biriydi. Dolayısıyla 1240 itibarıyla Kral IX. Louis Rhône Nehri'nin ağzına Aigues-Mortes adlı yeni bir kalekent inşa ettirerek krallığının Akdeniz'e uzantısını görünür kılmıştı.

Ne tuhaftır ki Katharosçuluğun Avrupa'daki nihai başarısızlığında belki de bizatihi hoşgörüsünün payı vardı. Çünkü bazı Hıristiyanlık unsurlarını bünyesine katması, Kilise'nin ayrı bir din olduğu halde (örneğin Müslümanlık nadiren, o da kırk yılda bir, bir "sapkınlık" sayılmıştı) Katharosçuluğa sadece bir "sapkınlık" –hem de ortodoks Katoliklikten çıkan ve bastırılması gereken bir sapma– gözüyle bakmasına yol açmıştı. Bu bizzat varlığının inkârı anlamına geliyordu. Bugün bile Manicilik hâlâ şiddetli infial uyandırabilmektedir. Örneğin Aziz Augustinus'un Penguin Classics tarafından yayımlanan *İtiraflar* [*Confessiones*] adlı eserinin giriş bölümünde Mani'den bir "fanatik" diye bahsedilmekte, dinse açıkça "fantastik teoriler" olarak gözden çıkarılmaktadır. Başka yerlerdeyse şöyle ifadelere rastlıyoruz: "…bunca yıl sonra göz önüne aldığımızda, Manes veya Mani'nin doktrini yani 'çok-başlı canavar' bize göz boyamaya yönelik karmakarış bir düşünce yığını gibi gelmektedir. Sanki hatırı sayılır ölçüde zekâya sahip ama düşünce tutarlılığından yoksun biri, kaynaşması zor Budizm, Gnostisizm ve Yahudi-Hıristiyan geleneklerinden kaynaklanan binlerce bileşeni hafifçe karıştırarak harç yapmış ve bütün bu düşünce yığınını eski Pers düalizminin üzerine temellendirmiştir. Kimi hoş, kimi saçma mitlerden meydana gelen bu derleme manevi evrenin mutlak bir kargaşa içinde bulunduğuna dair çılgın bir izlenim uyandırmaktadır."[29] Çoktan ölmüş bir dinin hâlâ bu kadar etki bırakması karşısında insanın ağzı açık kalmaktadır.

Yirminci yüzyıl Katharosçularla ilgili merakın canlanmasına ve sindirilmelerinin Avrupa tarihinin utanç verici yönlerinden biri daha diye kabulüne tanıklık etmiştir. Şüphesiz yeniden can bulan bu merak, Katharosçuların Templier Şövalyeleri [veya Tapınak Şövalyeleri], Kutsal Kâse ve esrarengiz "Montségur'ün kayıp hazinelerinden" Torino Kefeni, Masonlar [veya Farmasonlar], Gül-Haç Biraderleri ve akıl sır ermez şifrelere kadar her şeyle ilişkilendirilmesine yol açarak, hayallerin sınırlarını zorlamıştır. Bundan mükemmel bir kurgu çıkar ama bu pek tarih sayılmaz. Kurgu olmamasına rağmen 1989'da Languedoc'ta yaratılan, esasen turizme yönelik ve konaklamadan organik keçi peyniri standartlarına kadar onay mührü gibi kullanılan, *"Pays Cathare"* ["Katharosçu Yurdu"] adlı markanın Katharosçularla ilgisi Dan Brown'un *Da Vinci Şifresi*'nden daha fazla değildir. Daha ağırbaşlı bir girişim 1982'de Carcassonne'da Katharosçulukla ilgili incelemeleri

29. "Giriş" bölümü, *The Confessions of St. Augustine*, Çev. R. S. Pine-Coffin, Penguin Classics baskısı [Augustinus, *İtiraflar*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, 2010]; Daniel-Rops: 27.

teşvik etmek ve geçmişlerine dair daha fazla bilgiyi gün ışığına çıkarmak amacıyla bir Ulusal Katharosçuluk Araştırmaları Merkezi'nin [*Centre National d'Études Cathares*] kurulmasıydı. Kısa bir süre önce Katalan müzisyen Jordi Savall, *Le Royaume oublié: La croisade contre les Albigeois –La Tragédie cathare* ["Unutulan Krallık: Albi Haçlı Seferi-Katharosçuların Trajedisi"] adlı 2009 yapımı hayranlık uyandıran eseriyle "Katharosçuların veya 'İyi İnsanların' korkunç trajedisini ve inançlılıklarını" takdir etmiştir. Bu o dönemin müziğinin üç disklik bir derlemesinin yanı sıra önsözünde yer alan "tarihi anılarına saygımızı ve bunları kararlılıkla koruma çabamızı hak eden"[30] şeklindeki minnettarlık ifadesiyle Oksitan dili, Katalanca, Almanca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Kastilya lehçesinde yazılmış 560 sayfalık notlardan meydana gelen bir eserdir.

Ne tuhaftır ki en nihayetinde düalist düşüncelerin Avrupa'yı ne kadar derinden etkilediğini bu düşüncelere sahip insanların bizzat çektikleri eziyetlerle anlıyoruz. Çünkü düalistlerin o kadar bağnazca ve acımasızca bastırılmalarının nedeni meydan okudukları müesses kiliseye arz ettikleri tehlikenin inandırıcılığındandı: O kadar ki az kalsın galebe çalacaklardı.

30. Savall 2009 önsözünde Montserrat Figueras ve Jordi Savall.

10. Bölüm
İrani Bir Dünya
Sonuç

> Antik İran hanedanları Yunan ve Romalıların sadece muharebe meydanındaki namlı büyük hasımları değil aynı zamanda aziz ticari ortaklarıydı. Yunan felsefesi Ahamenişlerin egemenliği altındaki İonya'da gelişmiş, Yunan paralı askerler Pers çıkarları için dövüşmüş, Yunan devlet adamları şehinşahlara danışmanlık yapmışlardı. Partlar Yunan hemşerileriyle göçmenleri tebaaları arasında addetmiş, Yunan kültürü ve bilgi birikimden etkilenmişlerdi. Sasaniler Yunan ve Romalıları Suriye'den sürmekle birlikte Roma İmparatorluğu'nun zulüm gören azınlıklarına korunma ve sığınma imkânı, sadakat gösteren herkese de ibadet özgürlüğünün yanı sıra ekonomik ve sosyal bakımdan yükselme güvencesi vermişti.
>
> Josef Wiesehöfer[1]

Avrupa'nın ötesinden gelip de "Batı" saydığımıza katkıda bulunan kültürleri incelerken, kendimi sıkı sıkıya ister kolonileşme isterse fetih isterse de diğer doğrudan etkileşim yöntemleriyle, coğrafi bakımdan fiilen Avrupa'ya uzanan kültürlerle (kesin tanımları bu kitabın konusu dışında yer alan uygarlıklar, imparatorluklar veya diğer yapılarla) sınırladım. Bu nedenle –üzülerek– diğer Avrupalı olmayan kültürlerin etkilerinin üstünde durmadım: Örneğin Yahudi kültürü veya Çin uygarlığının muazzam etkileri. Bu dizinin 1. Cilt'i kasten çizdiğim sınırlarla uyumluydu: Hem kurdukları kolonilerle Fenikeliler hem de yaptıkları fetihlerle Araplar çok uzun süreler boyunca Avrupa'nın önemli bölümlerine yayılmışlardı. Bütün bir cildi Güneydoğu Avrupa'nın küçücük bir bölümüne çok kısa bir süre için uzanan bir güce vakfetmek ilk bakışta kendi sınırlarımı zorlamak gibi görülebilir. Ancak umarım bu kitapta Pers Ülkesi'nin Avrupa'nın ucundaki bir köprübaşını alt tarafı altmış yıl boyunca tutmasının Fenikelilerin altı yüz yıl, hatta Araplar veya Türklerin daha uzun süreler için ellerinde bulundurmaları kadar etki bıraktığını göstermişimdir. Dolayısıyla özetlemek ge-

1. Weisehöfer 196: 243.

rekirse İran'ın mirasını sadece Batı'nın şekillenişi değil, benzersiz bir dünyanın şekillenişi açısında da mercek altına alabiliriz.

TEK DÜNYAYA DOĞRU

Tarihçi J. M. Roberts tek bir dünya tarihini anlatırken "Pers kültürü... ülke dışından gelen etkilere daima açık bir kültürdü ve böyle olmaya devam edecekti. Gelecekteki dünya kültürünün temeli şekillenmekteydi"[2] diye vurgulamaktadır. Batı Asya bölgesi –kabaca Pers İmparatorluğu'nun kapladığı alan– söz gelişi Hindistan Yarımadası'ndan veya Avrupa'dan daha uzun bir birlik tarihine sahiptir. Pers İmparatorluğu bu uçsuz bucaksız alanı birleştirerek, yıkılışından çok sonraları dahi düşüncelerin bölgenin bir başından bir başına aktarılmasını teşvik etmişti. Büyük ölçüde efsanevi İpek Yolu'nu boş verin. İnsanların, ticari malların, düşüncelerin ve artistik yaratıcılığın çok geniş çapta hareketine imkân veren uluslararası bir dünyayı ilk meydana getiren Pers İmparatorluğu'ydu. Bölge doğal bir birim halinde kalmıştı: Part ve Sasani imparatorlukları kısa sürede aşağı yukarı aynı şekli almışlar, İslamiyet'in ortaya çıkışıyla birlikte Arap İslam İmparatorluğu da çabucak Pers İmparatorluğu'yla benzer sınırlara ulaşmış, keza on birinci yüzyılda Selçuklular tarafından çizilen sınırlar da aynı toprakları kaplamıştı. Perslerin bölgede kurdukları birlik imparatorluğun yıkılışından yüz yıllar sonrasına kadar ayakta kalmıştı.[3] Bu İran'ın sürekli dış etkilere açık olduğu anlamına da gelmektedir: Hem veren hem de alan bir uygarlıktı.

Çünkü İran uygarlığı asla yalnızcılık veya içedönüklük politikası gütmemişti: Daima dışarıyla yani diğer kültürlerle ilgilenmiş, bunları benimsemiş, kucaklamış ve uyarlamıştı. Bir zamanlar bir Pers İmparatorluğu tebaası "Persler yabancı geleneklere [diğer kavimlere kıyasla] daha kolay uyum sağlarlar"[4] yorumunu yapmıştı. Bu durum Herodot bu gözlemde bulunduğu zaman kadar bugün de geçerlidir. Altmışlarda modern Farsça'da "Batı hayranı" diye çevrilebilecek, Batı (özellikle Amerikan) kültürüne kapılanları tanımlamak için kullanılan *garbzade* terimi vardı. Herodot'un yaşadığı dönemde Pers kültürünün (kimi vakit sadece bir sütun mimarisine yansıtılan: bkz. Resim 15) ne kadar

2. Roberts 1980: 172.
3. Ayrıca bkz. John Curtis'in (1998-99) bu bölgenin köklü birliğine dair *British Near Eastern Archaeology and Museology on the Eve of the Millennium* ["Binyılın Arifesinde İngiliz Yakındoğu Arkeolojisi ve Müzeciliği"] konferansı açış konuşması, *BANEA Newsletter* 11 ve 12: 9-10.
4. Herodot [Herodotos]: 79.

çok şeyi Mısır, Yunanistan, Anadolu, Orta Asya ve Mezopotamya'dan aldığını daha önce incelemiştik. *Garbzade* Tahran gençliğinin yetmişlerdeki tutumuna benzer şekilde bu tür kültürel alıntılar, çoğunlukla sorgusuz sualsiz yapılmıştı. Ancak en nihayetinde bunlar sırf taklidin de ötesindeydi: Susa ve Persepolis'e ithal edilen onca üsluptan hem uluslararası hem de sadece Perslere mahsus bir üslup yükselmişti. Hatta bu üslup Yakındoğu ve çevresinin gelecek yüzyıllardaki sanatına zemin hazırlamıştı.

Özümseme, taklit etme, sonra da dönüştürme düzeni giderek Pers uygarlığının kalıcı bir tipik özelliği haline gelmişti. Herodot'un günlerinden bir başka örnek tarihin nispeten daha önemli devrimlerinden biriyle ilgilidir: Bir para ekonomisinin ve uluslararası para biriminin yerleştirilmesi. Sikkeyi ilk Anadolu'daki Lidya ülkesi icat etmişti. Bu düşünce çok geçmeden hem Yunanlar hem de Persler tarafından benimsenmişti ama tek bir standarda dayalı ilk uluslararası para biriminin yerli yerine oturmasını sağlayan Perslerin "Daric"* [veya Dareikos] adı verilen altın sikkeleriydi. Modern ekonomi hâlâ buna odaklıdır. Gene de İran'ın [bir kültür unsurunu] dışarıdan alıp da dönüştürmesinin en önemli örneği dinde yatmaktadır.

EVRENSEL BİR DİN DÜŞÜNCESİ

Nitekim İslami İran'ın uyum sağlama bakımından antik İran'dan aşağı kalır yanı yoktu. İran bir kere daha icaplarının çoğuyla birlikte tamamen yabancı bir kültürü özümsemişti: İslam dinini hukuk sistemi ve Arap alfabesiyle –hatta büyük ölçüde kelime hazinesiyle– birlikte özümsemişti. İran bunun ardından İslamiyet'i dönüştürmeye koyulmuştu. Çünkü Halifelik, 750'de doğuya Bağdat'a taşınmasından sonra artan oranda İranlılaşmıştı. Bu konu bu dizinin 1. Cilt'inde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır[5] ama bir an için modern eşdeğeri gibi özü itibarıyla İran'a has bu ilk "İslam devrimin" daha çarpıcı nokta ve sonuçlarından bazılarının üzerinde durmak zahmetine değerdir. Başkentin Bağdat'a taşınmasına yol açan "Abbasi Devrimi" büyük ölçüde Arap olmayan Müslümanların özellikle İranlıların ayaklanmasıydı. Dolayısıyla Bağdat'taki Halifelik Arap kalsa da, kısa bir sürede yönetimde Belh kökenli Bermekiler gibi güçlü İranlı ailelerin mensubu vezirler, daha sonra da Kuzey İran'dan gelen Büveyhi hanedanın içinden

* Bu kelime "Dara'ya özgü" demektir. Nitekim bu sikkeler ilk defa Dara da denilen Dareios döneminde kesilmiştir. (ç.n.)
5. *Arabistan'dan Öteye*, 7. Bölüm.

çıkan valiler ağır basmıştı. Arapça yazmalarına rağmen (bir edebiyat dili olarak Yeni Farsça ancak onuncu yüzyıldan sonra yerleşmişti), İslami düşünceleri, âdetleri ve içtihadı yerli yerine oturtan ilk Müslüman entelektüellerin çoğu İranlıydı. İran bunun ardından 850'yle 1130 arasında İslam ilminin belli başlı merkezi haline gelmişti: Örneğin tıbbi ilimlerde Ebubekir Razi, Ali bin Abbas el-Mecusi ve İbn-i Sînâ (Avicenna), matematikle astronomideyse el-Harezmî ve Bîrûnî. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar çiçek hastalığı ve kızamık için hâlâ Ebubekir Razi'nin eserlerine başvuruluyordu. Rönesans'tan çok sonrasına kadar bile Avrupa tıbbının temelinde Avicenna'nın eserleri yatıyordu. İranlılar Arabistan'a özgü dini gerçekten evrensel bir dine dönüştürmekte epeyce rol oynamışlardı.

Evrensel bir dine dair düşünceler İran tarihinin başından beri, hatta İranlılar daha Orta Asya'dan adlarını verdikleri topraklara göç etmeden önce bile zaten yer etmiş düşüncelerdi. Zerdüşt'ün dini bizzat İranlı hakların dışına hemen hemen hiç yayılmamıştı ama müteakip felsefelerin güçlü bir mecazı haline gelmişti. MÖ beşinci yüzyılda yaşayan Platon'dan MS beşinci yüzyılda yaşayan Synesios'a, hatta on beşinci yüzyılda yaşayan Plethon'a kadar Yunan filozofları ona hayran kalmışlardı. Hayranlık ve mecaz Nietzsche'den Bertrand Russell'a kadar modern filozoflarca da paylaşılmıştı. Nietzsche'nin "Zerdüşt'ü"* muhtemelen Stanley Kubrick'in klasikleşmiş 1968 yapımı bilimkurgu filmi *2001: A Space Odyssey*'de ["2001: Uzay Yolu Macerası"] ustaca sadece Richard Strauss'un *Also Sprach Zarathustra* ["Böyle Buyurdu Zerdüşt"] adlı senfonik şiirinin uvertürünü kullanmasıyla bile çok daha kalabalık bir kitleye ulaşmıştır. Zerdüşt'ün etkisi altına aldığı ilk besteci o değildi: Jean-Philippe Rameau'nun 1749'da sahnelenen beş perdelik eseri *Zoroastre* de asıl çağrısını alışılmadık bir şekilde ele alma girişimiydi. Operanın antik Baktriane'de geçen konusu Orosmade'nin temsil ettiği iyilikle Arimane'nin temsil ettiği kötülük arasındaki mücadeleydi.** Zerdüştçülük bağlantısı görülebilecek bir başka müzikli tiyatro eseri teması da XIV. Louis'nin saray müzisyenlerinden Jean-Féry Rebel'in *Les élémens* ["Temel Unsurlar"] adlı balesinde işlenmiştir. Eserde müzik eşliğinde Zerdüştçülüğün dört kutsal öğesi ele alınmaktadır.

Elbette Rebel, Rameau veya Strauss'un eserleri Russell, Nietzsche veya Plethon'unkilerden daha fazla Zerdüştçü diye tanımlanamaz ama

---

* Friedrich Nietzsche'nin Türkçe'si *Böyle Buyurdu Zerdüşt* diye yayımlanan eserindeki Zarathustra (Zerdüşt) adlı karaktere atıfta bulunulmaktadır. (ç.n.)
** Operanın 1749'da sahnelenen versiyonundaki karakterlerin adları böyledir. (ç.n.)

bu eserler gene de ilk defa Zerdüşt'ün açık seçik bir şekilde dile getirdiği bütün insanlığı ilgilendiren temaların gücüne delalet etmektedirler. Zerdüşt'ün evrensel çağrısının daha doğrudan etkisi, en eski dünya dinlerinden biri halini alacak Manicilik sayesinde gerçekleşmişti. Her ne kadar Bogomilci ve Katharosçu kiliseler evrensel bir Manici dinin parçası olarak nitelenemezseler de, daha önce gördüğümüz gibi bu çağrı ortaçağ Avrupa'sının düalist akımları üzerinde adamakıllı bir etki bırakmıştı. Ne var ki Manicilik Batı'dan çok Doğu'da yayılacaktı. Üçüncü yüzyıldan sonra Orta Asyalı (bir İran halkı) Sogdlar arasında önemli ölçüde revaç bulmuştu. Din onlar aracılığıyla ikisinde de devlet düzeyinde benimsenen, önce yedinci yüzyıldaki Türk İmparatorluğu [Göktürkler] ardından da Uygur Konfederasyonu dönemlerinde Türklere geçmişti. Türk ve Uygur devletlerindeki Sogd kökenli Manici lobisi sadece bu ülkelere nüfuz etmemiş Çin'e kadar etkili olmuştu. Nitekim erken sekizinci yüzyılda başını Sogd An Lushan'ın çektiği ve az daha taze Tang hanedanının devrilmesiyle sonuçlanacak esaslı bir ayaklanma yüzünden Çin'in İranlı bir hanedan tarafından yönetilmesine ramak kalmıştı. Manicilik Çin'de hiçbir zaman başlıca dinlerden biri haline gelmemişti ama özellikle Moğol istilasının ardından tanınan ibadet özgürlüğüyle yayılmaya devam etmişti. Marko Polo 1292'de Ming dönemi boyunca bir Manicilik yuvası kalan Fukien'deki [veya Fujian] Manicilerden söz etmiştir. Nitekim Fukien'deki Quanzhou şehri yakınlarında yer alan Huabiao Tepesi'ndeki gayet faal bir Manici tapınağı dinin tamamen ortadan kalktığı erken yirminci yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. 1991'de UNESCO Dünya Miras Listesi'ne dahil edilen yegâne Manici tapınağı olan bu anıt hâlâ ayaktadır.[6] Maniciliğin temel ilkeleri varlığını günümüzde Kürdistan'ın Ezidileri ve Güney Mezopotamya'nın Mandayya dini mensuplarının itikatlarında sürdürmektedir.

İRAN VE İLK DÜNYA KİLİSESİ

Onca dine rağmen öncelikle Hıristiyanlığın İran sayesinde dünya dini halini aldığını öğrenmek şaşırtıcı gelebilir –veya yukarıda anlatılanlar yüzünden gelmeyebilir de. Hıristiyan misyonerler MS 200 civarında veya daha önce Orta Asya'daki Merv şehrine ulaşmışlardı. Misyoner faaliyetleriyle Suriye'deki Sasani sürgününün birleşimi üçüncü yüzyıl itibarıyla Hıristiyanlığı zaten İran'daki önemli bir azınlık dini

6. Lieu, *Encyclopaedia Iranica*'da "İran Uygarlığı Ansiklopedisi" "Manichaeism in China" maddesi.

yapmıştı. Bununla birlikte Sasani dönemi İran'ında özellikle öne çıkanlar Nasturi mezhebine mensup Hıristiyanlardı. Nasturi Kilisesi ("resmi" ve daha uygun adları Doğu Kilisesi veya Asurî Kilisesi'dir) Piskopos Nestorios'un [Mor Nastor] 431'de Ephesos Konsili tarafından İsa Mesih'in doğasıyla ilgili ihtilaftan ötürü sapkınlık lideri [*hairesiárkhēs*] diye mahkûm edilmesiyle vücut bulmuştu. Bunun üzerine müritleri Konstantinopolis'teki ortodoks sarayın zulmüne maruz bırakılıp gitgide daha doğuya kaçmaya zorlanmışlardı. Nasturilere sadece hasım Roma İmparatorluğu'ndan gelen mülteciler diye kucak açılmakla kalınmamış, kendi kiliselerini kurmak için de cesaretlendirilmişlerdi. Hatta Konstantinopolis Ortodoks Kilisesi'ne muhalif resmi bir İran kilisesi olması teşvik edilerek, Sasani himayesi altında kurulan ve patrikliği Sasani başkenti Ktesiphon'da bulunan Hıristiyan Âlemi'nin ilk otosefal* kilisesi haline gelmişti. Romen dünyasının bu kaybı sadece İran'daki entelektüel hayatı canlandırmakla kalmamış, hem karadan hem de denizden yapılan Asya ticaretine de önemli oranda yoğunluk kazandırmıştı. Nasturiler Basra Körfezi ve Hint Okyanusu bölgelerinde bir dizi cemaat tesis etmiş; Güney İran, Güney Mezopotamya, Kuzey Irak, Batı ve Güney Hindistan'ın her tarafında piskoposluklar kurmuşlardı. Kharaks, Ardeşir (Buşehr) ve Katar'da da metropolitlikler oluşturmuşlardı. İç kısımlarda da benzer şekilde aktiflerdi. Suriyeli kaynaklar 410-415'te Semerkand'da bir Metropolitlik Makamı belirlendiğini bildirmektedir. Çin kaynaklarında Suriye'den gelen bir Nasturi misyoner grubunun 635'te Sincan'da bir kilise bina ettiklerinden, sekizinci yüzyıldan sonra da başka misyonerlerin Nasturi mezhebini Çin'e taşıdıklarından bahsedilmektedir. Nasturilik beşinci yüzyıl kadar erken bir zamanda Orta Asya'da kök salmış, altıncı yüzyıldan sonra (Manicilikle birlikte) Sogdların, sekizinci yüzyıldan sonra da Sincan'daki Uygur Konfederasyonu'nun başlıca dinlerinden biri haline gelmişti.

Doğu Kilisesi en parlak dönemini İslam fetihleri sırasında yaşamıştı. 750'den sonra Bağdat'ın temelinin atılması ve Abbasi Halifeliği'nin kurulmasıyla Patriklik Bağdat'a taşınmış; bu sayede büyük ölçüde bütün dünyaya seslenme imkânına kavuşmanın yanı sıra Abbasi İmparatorluğu'nun dini hoşgörüsünden de yararlanmıştı. Onuncu yüzyıl itibarıyla Bağdat'taki Patriklik Orta Asya, Çin ve Güney Hindistan kadar uzak yerlerdeki metropolitleri tayin ve takdis eder hale gelmişti. Moğol istilalarıyla birlikte kilise daha da güçlenmişti. Çünkü Nasturi-

* Hiçbir piskoposluğun (veya patrikliğin) idaresi altında olmayan tam bağımsız kilise. (ç.n.)

lik Sogdlar ve Uygurlar üzerindeki nüfuzuyla Moğollar arasında da yayılmış –güçlü bir Hıristiyan lobisi yaratması şöyle dursun– Moğol aristokrasisinin önemli bir unsuru olmuştu. On dördüncü yüzyılın başlarında Bağdat'ın yönetimi altında Akdeniz'den Çin Denizi'ne kadar uzanan 27 baş diyakozluk vardı. Orta Asya'daki Doğu Kilisesi ortaçağ Avrupa'sında ortaya atılan Keşiş Yohannes [veya Presbyter Johannes] efsanelerinin ana kaynağıydı. Efsanelere göre Yohannes'in hükümdarı olduğu "Doğulu Hıristiyan İmparatorluğu" güya Müslümanları Kutsal Topraklar'dan kovmak için Batı'daki Hıristiyan Âlemi'yle güç birliği yapacaktı. Dahası Pekin'den gelen bir Nasturi papazı 1297'de İngiltere Kralı I. Edward'ın huzurunda komünyon yönetmişti.[7]

Bugün Doğu Kilisesi (Güneydoğu Hindistan'ın Kerala eyaletindeki Hıristiyan kilisesinin de Nasturi Kilisesi'nden doğmasına rağmen) Kuzeybatı İran'la Türkiye ve Irak'ın komşu bölgelerinde yaşayan yaklaşık kırk bin mensubuyla eski hâlinin gölgesinde kalmaktadır. Gene de ortaçağ papalığının üstünlük ve evrensel Hıristiyan Kilisesi [Katoliklik*] iddiasıyla ortaya çıkışından çok önceleri bir dünya kilisesi haline gelen Doğu Kilisesi'ydi (Dilerim bu en azından Hıristiyanlığı ve Hıristiyan Kilisesi'ni tamamen "Batılı" sayan yaygın önyargıyı düzeltmeye yarar).

Her ne kadar dolaylı olsa da, Hıristiyanlığın Yunan zihninde filizlenmesi üzerinde etki bırakan İran'a özgü bir başka dini unsur daha vardı. Bu Yunanlara İskender aracılığıyla geçmişti. İskender'in hükümdarlığı boyunca (çağdaşları tarafından) en tartışmalı tutumlarından biri, Orta Asya seferleri sırasında ve sonrasında *proskynesis* [secdeye kapanma] yani Perslerin saygıyla eğilme âdeti konusundaki ısrarıydı. Yunan ve Makedonlar için bu âdeti birkaç defa yerine getirmemek ölümüne susamak demekti (ki bunun en dillere destanı İskender'in "arkadaşı" Kleitos'u bu nedenle bıçaklayarak öldürmesidir). İskender'in maiyet ve ordusundaki giderek sayıları artan İranlılar, bir Pers hükümdarının huzuruna çıktıklarında âdet gereği yerine getirdikleri *proskynesis*'i hiç yadırgamamışlardı. Ancak Yunan ve Makedonlarda bu kutsal şeylere saygısızlık ölçüsünde nefret uyandırıyordu. Çünkü onlara göre *proskynesis* sadece bir tanrı için yapılabilirdi ve İskender'in bu konudaki ısrarı ilahi bir statüyü akla getiriyordu. Sonuçta İskender'in istediği yerine getirilmiş ve tanrının (Zeus Amon'un) oğlu olduğu safsatasının kabulüyle birlikte onun huzuruna çıkıldığın-

7. Baum ve Winkler 2000; O'Mahony (Der.) 2004; Baumer 2006.
* Katolik mezhebinin adı Yunanca *kathalikos* yani evrensel kelimesinden gelmektedir. (ç.n.)

da gönülsüzce ama gene de uygulanan bir âdet haline gelmişti. Ardından Selevkoslar döneminde, özellikle Antiokhos Epiphanes'in saltanatı sırasında, tamamen farklı halkları birleştirmek amacıyla resmi bir kült diye dayatılmasıyla hükümdarda hayat geçiren tanrı kültü yenilenmişti.[8] Dolayısıyla İskender, bir kimsenin aynı zamanda hem insan hem de ilah; hem tanrı hem de tanrının oğlu olabileceği, yani İsa Mesih düşüncesinin Yunan aklına düşmesine zemin hazırlamıştı. Bu kavram bir bin yıl daha Yunan aklına takılacak, zihinlerini İsa Mesih'in insani ve ilahi doğalarıyla meşgul edecekti.

PLATON'UN AKADEMİA'SINDAN İTALYAN RÖNESANS'INA

MS 260'daki Edessa Muharebesi'nden sonra altmış bin Romalı savaş esiriyle birlikte İmparator Valerianus da ele geçirilmiş; bunlar Asur, Susiana [Elam] ve Persis'in yanı sıra imparatorluğun başka bölgelerine yerleştirilmişlerdi. I. Şapur, sakinleri bu esirlerden meydana gelen bir Romen ordugâhına benzer bir şekilde inşa edilen[9] ve zamanla Romalıların sürgüne gönderildikleri başlıca merkez halini alan, Susiana'daki Gondeşapur dâhil birkaç şehir kurmuştu. Gondeşapur'un (veya Cündişâpûr) uzun ve parlak bir tarihi olacaktı. Jüstinyen Platon'un Atina'daki kadim Akademia'sını kapattığında, Yunan filozoflarının mirasçıları dikkati çekecek ölçüde Gondeşapur'a taşınmışlardı.[10] Hem Roma hem de İran dünyasının en akil insanlarını kendine çeken şehir, önemli bir dini ve entelektüel merkeze doğru evrilmiş, ünlü gözlemevi ve tıp okulu İslamiyet dönemine kadar ayakta kalmıştı. Aynı zamanda Yunanca –esasen bilimsel ve felsefi– metinlerin Süryanice'ye çevrildiği bir merkeze dönüşmüştü. Sasani hükümdarları açısından bu öncelikli bir işti çünkü geleneksel İran tarihinde Yunan bilgi birikimine, Sasaniler ve Orta Çağ'da Abbasiler tarafından geri alınıp bir defa daha çevrilinceye kadar, İskender tarafından çalınmış ve asılları yok edilmiş Perslere ait bir birikim gözüyle bakılıyordu.[11] Bundan ötürü İbn-i Haldun on dördüncü yüzyılda kaleme aldığı *Mukaddime** adlı eserinde şöyle yazmıştır:

---

8. Boyce ve Grenet 1991: 30-3; Bosworth 1996: 4. Bölüm. Ayrıca bkz. Frazer 1911-36: Cilt I, II: 50-1.
9. "Hippodamos" ızgara planına göre inşa edilmişti. Bkz. Adams ve Hansen 1968.
10. Wiesehöfer 1996: 218-9; Ball 2000: 115 ve başvurular.
11. Gutas 1998: 40-4.
* *Mukaddime* İbn-i Haldun'un kısaca *Kitâbü'l-İber* ("İbretler Kitabı") diye bilinen "dünya tarihi" incelemesinin giriş bölümüdür. Nitekim eserin İngilizce'si *Introduction to History* yani "Tarihe Giriş" diye adlandırılmaktadır. (ç.n.)

> İranlılarda bahis konusu aklî ilimlerin şanı ve önemi büyük ve sahası genişti. Çünkü Perslerin hanedanlığı muazzam ve mülkleri aralıksız idi. Söylendiğine göre sözü edilen ilimler ancak İskender'in Dârâ'yı [Dareios] katletmesi üzerine Perslerden Yunan'a intikal etmişti. İskender, Keyânîleri [Ahameniş İmparatorluğu] mağlup etmiş ve bunun üzerine Perslerin elinde bulunan hadsiz hesapsız kitapları ve ilimleri ele geçirmişti.[12]

İbn-i Haldun bu cümlelerinin ardından, Müslümanların Yunan bilgi birikimin mirasçıları haline geldikten sonra "çalınan" Pers ilim dünyasını bunlar aracılığıyla nasıl yeniden keşfettiklerini anlatır. Mesele bu geleneğin doğru olup olmadığı değildir (muhtemelen de pek aslı astarı yoktur). Daha sonraki Avrupa tarihinin gelişimi açısından bunu çok büyük ölçüde önemli kılan, Yunan klasiklerinin Gondeşapur'da (bu şehrin yanı sıra Sasani ve Abbasi imparatorluklarının diğer tercüme merkezlerinde) çevrilmesinin ve bilahare Araplarca Avrupa'ya aktarılmasının, aksi takdirde Batı'da tarihe karışacak Yunan bilgi birikiminin önemli bir bölümünün korunmasını sağlamasıydı.* Altıncı yüzyıl itibarıyla Gondeşapur Romen, Yunan ve Suriyeli âlimlerin İranlı meslektaşlarıyla o dönemde Roma dünyasında eşi benzeri görülmemiş bir dini ve zihni hoşgörü ortamında buluşabilecekleri bir ilim merkezi haline gelmişti. Gondeşapur'un bu kadar hayranlık uyandırması onu yaratan her iki uygarlık için de bir övünç vesilesidir.

Antik İran'ın başlıca mirası din ve ilime katkısıydı ama siyaset üzerinde de etki bırakmıştı. Ne var ki bu etkinin önemi çoğunlukla yeterince takdir edilmez. Batı'nın Yunan modeline dayalı demokratik idealler için yaptığı onca gürültü patırtıya rağmen, en nihayetinde en fazla örnek alınan idealin İran monarşisi olduğunun anlaşılması önemlidir. Elbette Yunanlar için Ksenophon'un Platon'un *Politeia*'sına [*Devlet*] meydan okuyan ve Pers monarşistliğine hiç çekinmeden methiye düzdüğü *Kyropaidia*'sı [*Kyros'un Eğitimi*] vardır. Ancak daha da önemlisi, ne zaman antik cumhuriyetçilik İran'la temas kursa değişen Doğu değil Batı'ydı. Dolayısıyla Yunanistan'ın MÖ beşinci yüzyılda Pers Ülkesi'ni yenilgiye uğratmasının hemen ardından Atina emperyal bir kisveye bürünmüştü. Roma Cumhuriyeti de Doğu'ya adım atar atmaz, kendi "Şehinşahını" yaratıp imparatorluğa dönüşmüştü.

---

12. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Süleyman Uludağ (yayına hazırlayan), Dergâh Yayınları, 2009: 872.

* Bkz. bu dizinin *Arabistan'dan Öteye* adlı 1. Cilt'i.

EVRENSEL BİR DİLE DOĞRU

Pers İmparatorluğu'nun egemenliği altına giren milliyetlerin muazzam çeşitliliği tarihte ilk defa, imparatorluğun idaresi ve Mısır'dan Hindistan'ın sınır bölgelerine kadar tamamen farklı parçalarını bir arada tutmak için, tek bir uluslararası dil ihtiyacı yaratmıştı. Kraliyet yazıtlarında kullanılan resmi dil Elam ve Babil dillerinin yanı sıra Mezopotamya'nın çivi yazısından uyarlanan bir alfabeyle yazılan Eski Farsça'ydı. Ancak Persler gündelik idari amaçlar ve uçsuz bucaksız imparatorluğun her tarafıyla haberleşme için Aramice ve –daha da önemlisi– ikinci binyılda antik Fenikelilerin geliştirdiği ilk işaret sisteminden türeyen Suriye'nin Arami alfabesini benimsemişlerdi. Bu dile Resmi veya Emperyal Aramice denilmiş ve tarihte ilk defa uluslararası bir dil bu kadar geniş çapta kullanılmıştı. Bu Perslerin yukarıda bahsedilen uluslararası bir madeni paraya duyduklarına benzer ihtiyaçlardan kaynaklanmıştı.

Aramice'nin uluslararası bir dil olarak kullanımı Pers İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra en azından Pers Ülkesi'nin kalbinde gerilemişti. Bununla birlikte yüzyıllar boyunca Yakındoğu'nun hemen hemen her tarafında kullanılmaya devam etmişti. Hatta bugün bile Suriye ve Türkiye'nin bazı köşelerinde konuşulmaktadır. Ancak Arami alfabesinin özellikle Pers İmparatorluğu'nun doğu sınır bölgelerindeki tarihi daha uzundur. Part ve Sasani imparatorluklarının dili Orta Farsça Arami alfabesiyle yazılmıştı; bu alfabe ve bundan hareketle geliştirilenler uzun bir süre, ta MS birinci binyılın başlarına kadar Orta Asya'daki İran'la ilgili dilleri yazmakta da kullanılmaya devam etmişti: Baktriane, (Kushan İmparatorluğu'nun dili) Kharoshti ve Sogd yazıları. Dokuzuncu yüzyılda Uygurlar Türkçe yazmak için Sogd-Arami alfabesinden yararlanmışlardı. Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Cengiz Han, imparatorluğunu idare edebilmek için –o zamana kadar hiç yazıya geçirilmemiş– Moğolca'nın kaleme gelmesine ihtiyaç duymuş, Arami alfabesinin Moğolca'ya uyarlanması amacıyla Uygur âlimleri işe koşmuştu. Moğolistan Cumhuriyeti'nde Moğolca'yı yazıya geçirmek için 1920'lerde Kiril alfabesiyle değiştirilinceye kadar bu alfabe kullanılmıştı. Çin'in Moğolistan Özerk Bölgesi'ndeyse (İç Moğolistan) hâlâ bununla yazılmaktadır. Moğolca'nın Çin'in beş resmi dilinden biri olması nedeniyle modern Çin banknotlarında Arami yazısı da bulunmaktadır.

Bizzat Farsça da Modern Çağ'ın ilk uluslararası dillerinden biriydi. Müslüman fetihlerinin ardından yeniden ortaya çıkmıştı. Onuncu yüzyılda Buhara'daki Samanilerin saray dili olarak benimsenmesinin

yanı sıra Firdevsi ve çağdaşlarının edebi eserleriyle Farsça'yı canlandırmaları, Farsça'nın İran'da tekrar bir yazı dili haline gelmesini teşvik etmişti. On üçüncü yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Moğol idari yapısına çok sayıda İranlı katılmış, Farsça muhtemelen bu sayede imparatorluğun bir ucundan bir ucuna kullanılan başlıca resmi dil halini almıştı. İranlı resmi görevliler ve Farsça Çin'deki halef Moğol Yuan hanedanının da idari bileşeni olarak kalmıştı. Ming hanedanının Farsça'nın yerine Çince'yi geçirdiği on beşinci yüzyıla kadar da varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Farsça başlangıçta Doğu Afganistan kökenli Gazneli Mahmud'un on birinci yüzyıldaki fethiyle Hindistan'a da yayılmıştı. Gerçi Gazneliler bir Türk hanedanıydı ama aynı zamanda Farsça ve (Firdevsi gibi) Pers şairlerinin hamileriydiler de. Farsça'nın Hindistan'a yayılması Urduca'nın gelişmesini de kamçılamıştı. Ne var ki Farsça'nın idari ve edebi bir dil amacıyla kullanımı ancak on altıncı yüzyıldan sonra Babür'ün fetihleri ve Babür İmparatorluğu'nun kuruluşuyla baş göstermişti. Babürlüler de Türk'tü ama saray dili büyük ölçüde Farsça'ydı. Nitekim yönettikleri halkların çok sayıda farklı anadili yüzünden Farsça, yerini İngilizce alıncaya kadar, Hindistan'ın *lingua franca*'sı olarak kullanılmıştı (açıkçası İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ilk çalışanlarının çoğu Farsça öğrenmek zorunda kalmıştı).

Bir başka Türk hanedanı da Farsça'yı Batı'ya taşımıştı. Bunlar Osmanlılardı, özellikle de on dördüncü yüzyıldan sonra. Bir edebi dil olarak Farsça'nın Anadolu'da Selçuklular nedeniyle zaten bir geçmişi vardı. Selçuklular (Türkçe ve Yunanca da yazan) Celâleddîn Rûmî [Mevlânâ] gibi Pers yazarlarını himaye etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun başından sonuna esas resmi dil Osmanlı Türkçe'siydi ama geniş çapta Farsça da kullanılmıştı –nitekim birçok (özellikle Fatih Sultan Mehmet gibi) eğitimli Osmanlı edebi Farsça konuşmuş, okumuş ve yazmıştı. Farsça bizzat İran'ın dışında tam yirminci yüzyılın başına kadar Orta Asya'nın her tarafında ve Batı Çin'de başlıca haberleşme ve ticaret dili olarak varlığını sürdürmüştü.

* * *

İran'ın sonraki kuşaklara katkısı her şeyden çok bir düşünceydi. Tek bir evrensel yaradan kavramını açık seçik bir şekilde ifade eden antik Pers uygarlığı tek bir evrensel dünyaya doğru el yordamıyla yol alan ilk uygarlıktı. Bir tarihçinin kelimeleriyle "Yakındoğu'da birbirinden kopuk tarihler yaşayan birimler devrinin {kapandığı}" herke-

si kucaklayan bir dünyaya doğru ilerliyordu ve "gelecekte üzerinde dünya uygarlığının yükseleceği kaide inşa edilmekteydi".[13] Tek dünya düşüncesi ayak direyecekti. Nitekim antik İran'a özgü politik ve etnik sınırları aşan tek bir dünya düşüncesi, bugün New York'ta Birleşmiş Milletler binasının girişindeki yazıtın bir İranlı şaire ait olmasını isabetli kılmaktadır:

Âdemoğulları birbirlerinin uzuvlarıdır,
aynı cevherden yaratılmışlardır.
Bir uzuv feleğin sillesini yerse,
kalmaz öbürlerinin huzuru.
Ey başkalarının derdini dert edinmeyen,
insan denilmeye layık değilsin sen.

Sadi, *Gülistan*, 1. Kitap, x

13. Roberts 1980: 172.

Kaynakça

Adams, Robert McCormick ve Hansen, Donald P., "Archaeological Reconnaissance and Soundings in Jundi Shāhpūr", *Ars Orientalis* 7 (1968): 53-70.

Akkermans, Peter ve Schwarts, Glenn, *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000-300 BC)*, Cambridge, 2003.

Arrian [Arrhionos], *Life of Alexander the Great*, Çev. Aubrey de Sélincourt, Penguin Classics, Harmondsworth, 1958.

Ascherson, Neal, *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism*, Londra, 1995 [*Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, 2001].

Athanassiadi, Polymnia ve Frede, Michael (Der.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999.

Augustine [Augustinus], *City of God* [*De Civitatis Dei*], Çev. Henry Bettenson, Londra, 1984.

Augustine [Augustinus], *The Confessions of St. Augustine* [*Confessiones*], *Çev*. R. S. Pine-Coffin, Penguin Classics, [Augustinus, İtiraflar, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, 2010].

Austin, M. M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 1981.

Bakır T., Sancisi-Weerdenburg, H. ve diğerleri (Der.), *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Leiden, 2001.

Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Londra, 2000.

Ball, Warwick, *The Monuments of Afghanistan: History, Archaeology and Architecture*, Londra, 2009.

Ball, Warwick, *Out of Arabia: Phoenicians, Arabs, and the Discovery of Europe*, Londra, 2009 [*Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, 2014].

Barber, Malcolm, *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages*, Harlow, 2000.

Bartlett, Robert, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Londra, 1993.

Baum, Wilhelm ve Winkler, Dietmar W., *The Church of the East: A Concise History*, Londra, 2003.

Baumer, Christoph, *The Church of the East: An Illustrated History of Assyri-*

an Christianity, Londra, 2006.
Bayburtluoğlu, Cevdet, *Arykanda: An archaeological Guide*, İstanbul, 2005 [*Arykanda*, Homer Kitabevi, 2003].
Bayburtluoğlu, Cevdet, *Lycia*, Antalya, 2004 [*Lykia*, AKMED Yayınları, 2005].
Blockley, Marion Windows on the Past, 1992, Milton Keynes Archaeology Unit, Birleşik Krallık.
Boardman, John, *Persia and The West: An Archaeological Investigation of the Genesis of Achaemenid Persian Art*, Londra, 2000.
Boardman, John, *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*, Londra, 1994.
Boardman, John, *The Greeks Overseas: The Early Colonies and Trade*, Londra, 1980.
Bosworth, A. B., "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran," *Iran* 11 (1973): 51-62.
Bosworth, A. B., *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, Oxford, 1995.
Bosworth, A. B., *From Arrian to Alexander: Studies in Historical Interpretation*, Oxford, 1988.
Bosworth, A. B., *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph, Oxford*, 1996.
Bosworth, A. B. ve Baynham, E. J. (Der.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, Oxford, 2000.
Boyce, Mary, *A History of Zoroastrianism, Volume One: The Early Period*, Leiden, 1996.
Boyce, Mary, *Zoroastrianism: Its Antiquity and Constant Vigour*, Costa Mesa, California, 1992.
Boyce, Mary, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Londra, 1997.
Boyce, Mary ve Grenet, Frantz, *A History of Zoroastrianism. Volume Three: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Leiden, 1991.
Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Ancient World*, Londra, 2001 [*Bellek ve Akdeniz Tarih Öncesi ve Antikçağ*, Çev. Ali Berktay, Metis Yayınları, 2007].
Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 Cilt, Londra, 1972-73 [*II. Felipe* Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, 2 Cilt, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1993].
Braund, David, *Georgia in Antiquity*, Oxford, 1994.
Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden, 2003.
Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake, Indiana, 2002.
Brosius, Maria, *The Persians: An Introduction*, Londra, 2006.
Browning, Robert, *Justinian and Theodora*, Londra, 1971.
Burkert, Walker, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, Cambridge, Massachusetts, 2004.
Burkert, Walker, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, Massachusetts, 1992 [*Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, Çev. Mehmet Fatih Yavuz, İthaki Yayınları, 2012].

Burn, Andrew Robert, *Persia and the Greeks: The Defence of the West, c. 546-478 B.C.*, Londra, 1962.
Burstein, Stanley M. (Der.), *The Hellenistic Age from the Battle of Ipsos to the Death of Kleopatra VII*, Cambridge, 1985.
Butcher, Kevin, *Roman Syria and the Near East*, Londra 2003.
Cahill, Nicholas, "Taş Kule: A Persian Period Tomb near Phokaia", *American Journal of Archaeology* 92 (1988): 481-501.
Cardini, Franco, *Europe and Islam*, Oxford, 2001 [*Avrupa ve İslam*, Çev. Gürol Koca, Literatür Yayıncılık, 2004].
Carr, Edward Hallett, *What is History?* Londra, 1961 [*Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Göktürk, İletişim Yayınları, 2013].
Cawkwell, George, *The Greek Wars: The Failure of Persia*, Oxford, 2005.
Chadwick, Henry, *The Early Church*, Londra, 1990.
Colledge, Malcolm A. R., *The Parthians*, Londra, 1967.
Colpe, Carsten, "The Development of Religious Thought", *Cambridge History of Iran* 3 (2) (1983): 819-65.
Cook, J. M., *The Greeks in Ionia and the East*, Londra, 1962.
Corbin, Henry, *Spiritual Body and Celestial Earth: From Mazdean Iran to Shi'ite Iran*, Princeton, 1976.
Cormack, Sarah, "A Mausoleum at Ariassos", *Anatolian Studies* 39 (1989): 31-40.
Council of Europe, *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*, Copenhagen, 1998.
Cribb, Joe ve Hermann, Georgina (Der.), *After Alexander: Central Asia Before Islam*, Londra, 2007.
Cross, F. L. ve Livingstone, E. A. (Der.), *The Oxford Dictionary of Christian Church*, Oxford, 1997.
Curtis, John ve Tallis, Nigel (Der.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, Londra, 2007
Curtis, Vesta Sarkhosh, *Persian Myths*, Londra, 1993.
Curtis, Vesta Sarkhosh ve Stewart, Sarah (Der.), *Birth of the Persian Empire: The Idea of Iran, Vol. 1*, Londra, 2005.
Curtis, Vesta Sarkhosh ve Stewart, Sarah (Der.), *The Age of the Parthians: The Idea of Iran Vol. 2*, Londra, 2007.
Curtis, Vesta Sarkhosh ve Stewart, Sarah (Der.), *The Sasanian Era: The Idea of Iran Vol. 3*, Londra 2008.
Curtis, Vesta Sarkhosh, Hillenbrand, Robert ve Rogers, J. M. (Der.), *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, Londra, 1998.
Dandamaev, M. A., *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden, 1989.
Daniel-Rops, H., *The Church in the Dark Ages*, Londra, 1959.
Darmesteter, James (Çev.), *The Zend-Avesta*, 3 Cilt, Oxford, 1880 [*Zerdüşt Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, Çev. Fahriye Adsay ve İbrahim Bingöl, Avesta, 2014].
Daryaee, Fouraj, "The Effect of Arab Muslim Conquest on the Administrative Division of Sasanian Persia/Fars", *Iran* 41 (2003): 193-204.
Davies, Norman, *Europe East and West*, Londra, 2006.

Davies, Norman, *Europe: A History*, Londra 1996 [*Avrupa Tarihi*, Çev. Burcu Çığman, İmge Kitabevi, 2012].
Dawson, Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity*, Londra, 1934 [*Batının Oluşumu*, Çev. Dinç Tayanç, Dergâh Yayınları, 1976].
Dignas, Beate ve Winter, Englebert, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge, 2007.
Dodgeon, Michael H. ve Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, Londra, 1991.
Drews, Roberts, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton, 1983.
Duchesne-Guillemin, J., "Zoroastrian Religion", *Cambridge History of Iran* 3 (2) (1983): 866-908.
Dzielska, Maria, *Hypatia of Alexandria*, Harvard University Press, 1995.
Eckstein, Arthur M., *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean*, 230-170 BC., Oxford, 2008.
Eder, Walter ve Renger, Johannes, *Chronologies of the Ancient World: Names, Dates and Dynasties, Brill's New Pauly*, Leiden, 2007.
Elsner, Jas', "The Origins of the Icon: Pilgrimage, Religion and Visual Culture in the Roman East as 'Resistance' to the Centre", Alcock, Susan E. (Der.), *The Early Roman Empire in the East* (1997): 178-199.
Elton, Geoffrey Rudolph, *The Practice of History*, Sydney, 1967.
Erciyas, Deniz Burcu, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids*, Leiden, 2006.
Erskine, Andrew, *Troy between Greece and Rome: Local Tradition and Imperial Power*, Oxford, 2001.
Ferdowsi, Abolqasem [Firdevsi], *The Shahnameh: The Persian Book of Kings*, Çev. Dick Davies, New York ve Londra, 2006 [*Şahname*, Çev. Mehmet Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, 2009].
Finley, M. I., *Ancient History: Evidence and Models*, Londra, 1985.
Fowden, Garth, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993.
Fraser, P. M., *Cities of Alexander the Great*, Oxford, 1996.
Frazer, James, *The Golden Bough*, 13 Cilt, Londra, 1911-1936 [*Altın Dal: Dinin ve Folklörün Kökleri*, Cilt 1-2, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, 1992-2004; *Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, 2004].
Frye, Richard N. *The Heritage of Persia*, Londra, 1963.
Frye, Richard N. *The History of Ancient Iran*, Münih, 1984.
Gershevitch, Ilya (Der.), *The Cambridge History of Iran, Volume 2. The Median and Achaemenian Periods*, Cambridge, 1985.
Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 7 Cilt., J. B. Bury (Der.), Londra, 1900 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi ve Bizans Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Batlacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988-1995].
Gnoli, Gherardo, *Zoroaster's Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems*, Napoli, 1900.
Golden, M. ve Toohey, P. (Der.), *Inventing Ancient Culture: Historicism,*

Periodization and the Ancient World, Londra, 1997.
Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge, 1996 [*Batıdaki Doğu*, Çev. Burhan Mert, Dost Kitabevi, 2002].
Grainger, John D., *Alexander the Great Failure: The Collapse of the Macedonian Empire*, Londra, 2007.
Greatrex, Geoffrey ve Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II AD 363-628, A Narrative Sourcebook*, Londra, 2002.
Green, Peter, *Alexander of Macedon, 356-323 B.C.: A Historical Biography*, Berkeley, 1991.
Green, Peter, *Alexander to Actium: The Hellenistic Age*, Londra, 1990.
Green, Peter, *The Greco-Persian Wars*, Berkeley, 1996.
Grenet, Frantz, *La Geste d'Ardashir fils de Pâbag: Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pâbagān*, Die (Fransa), 2003.
Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Bagdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*, Londra, 1998 [*Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, 2011].
Hammond, Nicholas G. L., *The Miracle That Was Macedonia*, Londra, 1991.
Hammond, Nicholas G. L. ve Scullard, H. H. (Der.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1970.
Harrison, Thomas (Der.), *Greeks and Barbarians*, Edinburgh, 2002.
Herodot [Herodotos], *Herodotos Tarih (Historiai)*, Yunanca'dan Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayıncılık, 2007.
Herrmann, Georgina *The Iranian Revival*, Londra, 1977.
Hobsbawn, Eric J., *On History*, Londra, 1997 [*Tarih Üzerine*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2009].
Hobsbawn, Eric J. ve Ranger, Terence (Der.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983 [*Geleneğin İcadı*, Çev. Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006].
Hobson, John M., *The Eastern Origins of Western Civilisation, Cambridge, 2004* [*Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev. Esma Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 2011].
Højte, Jacob Munk (Der.), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Aarhus, 2009.
Holland, Tom, *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West*, Londra, 2005.
Hollerweger, Hans, *Living Cultural Heritage: Turabdin*, Linz, 1999 [Almanca, İngilizce ve Türkçe basılan eserin Türkçe adı: *Canlı Kültür Mirası: Turabdin*, Çev. Dr. Andrew Palmer, Dr. Sevil Gülçur].
Howard-Johnston, James, *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity*, Aldershot, Hampshire, 2006.
Howard-Johnston, James, Kennet ve Luft (Der.), "The Destruction of the Late Antique World Order", (2008): 79-86.
Jeppesen, Kristian, *The Maussolleion at Halikarnassos: Vol. 5, The Superstructure*, Jutland, 2002.

Justin [Iustinus, Marcus Iunianus], *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus Volume I, Books 11-12: Alexander the Great*, J. C. Yardley (çeviren ve ekleri hazırlayan), Waldemar Heckel (yorumlayan), Oxford, 1997.

Karageorghis, Vassos (Der.), *The Greeks Beyond the Aegean: From Marseilles to Bactria*, New York, 2003.

Keen, Antony G., *Dynastic Lycia: A Political of History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers, c. 545-362 BC*, Leiden, 1998.

Kennet, Derek ve Luft, Paul (Der.), *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*, Oxford, 2008.

Kiani, M. Y. [Kiyānī, Muhammad Yūsuf], *Parthian Sites in Hyrcania: the Gurgan Plain*, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Ergänzungsband 9, Berlin, 1982.

Kingsley, P., "Meetings with the Magi: Iranian themes among the Greeks, from Xanthus of Lydia to Plato's Academy", *Journal of Royal Asiatic Society* 5 (2) (1995).

Kleppe, Else Johansen, "Early Indian Ocean Trade with Zanzibar", Seland, Eivind Heldaas (Der.), *The Indian Ocean in the Ancient Period*, Oxford, 2007.

Klimkeit, Hans-Joachim, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Parables, Hymns and Prayers from Central Asia*, New York, 1993.

Kohl, Philip L. ve Fawcett, Clare (Der.), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, Cambridge, 1995.

Kriwaczek, Paul, *In Search of Zarathustra: The First Prophet and the Ideas that Changed the World*, Londra, 2002.

Kuhrt, Amélie, *'Greeks' and 'Greece' in Mesopotamian and Persian Perspectives*, The Twenty-first J. L. Myers Memorial Lecture ["Yirmi Birinci J. L. Myers Memorial Konferansı"], Oxford, 2002.

Lactantius, *Divine Institutes* [*Divinarum Institutionum*], kaleme aldıkları giriş bölümü ve notların yanı sıra çevirenler Anthony Bowen ve Peter Garnsey, Liverpool, 2003.

Lambert, Malcolm, *The Cathars*, Oxford, 1998.

Lancel, Serge, *St Augustine*, Londra, 2002.

Lane Fox, Robin, *Alexander the Great*, Londra, 1973.

Lane Fox, Robin, *Pagans and Christians: In the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, Londra, 1986.

Lang, David Marshall, *The Georgians*, Londra, 1966 [*Gürcüler*, Çev. Neşenur Domaniç, Ceylan Yayınları, 1997].

Lang, David Marshall, *Armenia, Cradle of Civilization*, Londra, 1978.

Le Goff, Jacques, *The Birth of Europe*, Oxford, 2005 [*Avrupa'nın Doğuşu*, Çev. Timuçin Binder, Literatür Yayınları, 2008].

Lee, A. D., *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, Londra, 2000.

Lieu, Samuel N. C., *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden, 1994.

Livy [Livius, Titus], *The Early History of Rome*, Çev. Aubrey de Sélincourt, Penguin Classics, Harmondsworth, 1960 [Roma Tarihi, Cilt I-2, Çev. Uğur Yılmaz, İlya Yayınları, 2012; *Roma Tarihi, Cilt 3-10, 21-25*, Çev.

Sabahat Şenbark, Arkeoloji Sanat Yayınları, 2001-2013].
Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985.
Lytton, Edward Bulwer, *Athens: Its Rise and Fall*, Oswyn Murray (yayıma hazırlayan), Londra, 2004.
MacMullen, Ramsay, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, New Haven, 1997.
Mango, Cyril ve Dagron, Gilbert (Der.), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995.
Matheson, Sylvia, *Persia: An Archaeological Guide*, Londra, 1976.
Matyszak, Philip, *Mithridates the Great: Rome's Indomitable Enemy*, Barnsley, 2008.
Mayor, Adrienne, *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*, Princeton, 2010 [*Mithradates*, Çev. Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013].
McNicoll, A. W., *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, N. P. Miller tarafından gözden geçirilmiş ve bölüm ilave edilmiş baskı, Oxford, 1997.
Miller, Margaret, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge, 1997.
Mitchell, Lynette, *Panhellenism and the Barbarian in Archaic and Classical Greece*, Swansea, 2007.
Mitchell, Stephen, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, 2 Cilt, Oxford, 1993.
Momigliano, Arnaldo, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge, 1971.
Nizam al-Mulk [Nizamülmülk], *The Book of Government or Rules for Kings*, Çev. Hubert Darke, Londra, 1960 [*Siyasetnâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, 1995; *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012].
Olmstead, Albert Ten Eyck, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948.
O'Mahony, Anthony (Der.), *Eastern Christianity: Studies in Modern History, Religion and Politics*, Londra, 2004.
Omrani, Hamid vd, "An Imperial Frontier of the Sasanian Empire: Further Fieldwork at the Great Wall of Gorgan", *Iran* 45 (2007): 95-136.
Owens, E. J., *The City in the Greek and Roman World*, Londra, 1991 [*Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Çev. Cânâ Bilsel, Homer Kitabevi, 2000].
Pagden, Anthony, *Worlds at War: The 2,500 - Year Struggle Between East and West*, Oxford, 2009.
Palmer, Andrew, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur `Abdin*, Cambridge, 1990.
Palmer, Andrew, Brock, Sebastian ve Hoyland, Robert, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool, 1993.
Pandermalis, Dimitrios, *Alexander the Great: Treasures from an Epic Era of Hellenism*, New York, 2004.
Peña, Ignacio, *The Christian Art of Byzantine Syria*, Londra, 1996.
Potts, D. T., *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambridge, 1999.
Potts, D. T., Curtis ve Stewart (Der.), "Cyrus the Great and the Kingdom of

Anshan", (2005): 7-28.
Procopius [Prokopios], *History of the Wars, Books I and II*, Londra, 1914.
Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre [Tel-Mahra'lı Sahte Dionysios], *Chronicle: Part III*, kaleme aldığı giriş bölümü ve notların yanı sıra çeviren Witold Witakowski, Liverpool, 1996.
Pseudo-Joshua the Stylite [Sahte-Yeşu Stylites], *Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, kaleme aldıkları giriş bölümü ve notların yanı sıra çevirenler Frank R. Trombley ve John W. Watt, Liverpool, 2000.
Quintus Curtius Rufus, *The History of Alexander*, Çev. John Yardley, giriş bölümü ve notları kaleme alan Waldemar Heckel, Londra, 1984.
Raditsa, L., "Iranians in Asia Minor", *Cambridge History of Iran* 3 (1) (1983): 100-115.
Razmjou, Shahrokh, "The *Lan* Ceremony and Other Ritual Ceremonies in the Achaemenid Period: The Persepolis Fortification Tablets", *Iran* 42 (2004): 119-130.
Redgate, Anne Elizabeth, *The Armenians*, Oxford, 1998.
Regan, Geoffrey, *First Crusader: Byzantium's Holy Wars*, Stroud, 2001.
Rietbergen, Peter, *Europe: A Cultural History*, Oxford, 1998.
Roaf, Michael, *Sculptures and Sculptors at Persepolis* (*Iran*, 21), Londra, 1983.
Roaf, Michael, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, Oxford, 1990 [*Mezopotamya ve Eski Yakındoğu: Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9*, Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, 1996].
Roaf, Michael, "Persopolitan Echoes in Sasanian Architecture: Did the Sasanians attempt to create the Achaemenid empire?" Curtis, Hillenbrand ve Rogers (Der.), *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires* 1-7, Londra, 1998.
Roberts, J. M., *The Pelican History of The World*, Londra, 1980.
Roberts, J. M., *The Penguin History of The World* [Dünya Tarihi - Tarih Öncesi Çağlardan 18. Yüzyıla, Çev. İdem Erman, İnkılâp Kitabevi, 2011].
Roberts, J. M., *The Triumph of The West*, Londra, 1985.
Roisman, Joseph (Der.), *Brill's Companion to Alexander the Great*, Leiden, 2003.
Rudolf, Kurt, *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh, 1983.
Runciman, Steven, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge, 1947.
Runciman, Steven, *Lost Capital of Byzantium: The History of Mistra and the Peloponnese*, Londra, 2009.
Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, Londra, 1946 [*Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Muammer Sencer, Say Yayınları, 2000].
Ruzicka, Stephen, *Politics of a Persian Dynasty: The Hecatomnids in the Fourth Century B.C.*, Norman, Oklahoma, 1992.
Sachau, C. Edward, *The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî*, Londra, 1879.
Sancisi-Weerdenburg, H. ve Drijvers, J. W. (Der.), *The Roots of the European Tradition: Proceedings of the 1987 Groningen Achaemenid History Workshop*, Netherlands Institute for the Near East, Leiden, 1990.

Sarianidi, Viktor Ivanovich, *Margiana and Protozoroastrism*, Atina, 1998.
Savall, Jordi vd, *The Forgotten Kingdom. The Albigensian Crusade* [Orijinal Adı: *Le Royaume Oublié/La Croisade Contre Les Albigeois/La Tragédie Cathare*], (3 CD ve notlar), Bellaterra, İspanya, 2009.
Sebeos [Sepeos], *The Armenian History Attributed to Sebeos*, kaleme aldığı notların yanı sıra çeviren R. W. Thomson, tarihi açıdan yorumlayan James Howard-Johnston, yayına hazırlayan Tim Greenwood, Liverpool, 1999.
Sekunda, Nicholas, *The Persian Army 560-330 BC*, Oxford, 1992 [*Antik Yunan Savaşçıları*, Çev. Mete Aksan, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011].
Sherwin-White, Susan ve Kurt, Amélie, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, Londra, 1993.
Shipley, Graham, *The Greek World After Alexander 323-30 BC*, Londra, 2000.
Spencer, Diana, *The Roman Alexander: Reading a Cultural Myth*, Exeter, 2002.
Starr, Chester G., *The Influence of Sea Power on Ancient History*, New York ve Oxford, 1989 [*Antik Çağda Deniz Gücü*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Yayınları, 2000].
Stevenson, R. B., *Persica. Greek Writing about Persia in the Fourth Century BC*, Edinburgh, 1997.
Stoneman, Richard (kaleme aldığı giriş bölümü ve notların yanı sıra çeviren),
Pseudo-Callisthenes [Sahte Kallisthenes], *The Greek Alexander Romance*, Londra, 1991
Stoneman, Richard, *Alexander the Great*, Londra, 1997.
Stoneman, Richard, *Alexander the Great: A Life in Legend*, New Haven, 2008.
Stoyanov, Yuri, *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, New Haven, 2000.
Stronach, D. ve Roaf, M., *Nush-i Jan I. The Major Buildings of the Median Settlement*, Leuven, 2007.
Strzygowski, Joseph, *Origin of Christian Church Art, New Facts and Principles of Research*, Oxford, 1923.
Summers, G. D., "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", *Anatolian Studies* 43 (1993): 85-108.
Tatum, James, *Xenophon's Imperial Fiction: On The Education of Cyrus*, Princeton, 1989.
Teissier, Beatrice, "Texts from the Persian in Late Eighteenth-century India and Britain: Culture or Construct?", *Iran* 47 (2009): 133-148
Theophylact Simocatta [Theophylaktos Simokattes], *The History of Theophylact Simocatta*, kaleme aldıkları giriş bölümü ve notların yanı sıra çevirenler Michael ve Mary Whitby, Oxford, 1986.
Thomson, R. W. (notları kaleme alan ve çeviren), Howard-Johnston (yorumlayan), James ve Greenwood, Tim (yayıma hazırlayan), *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Liverpool, 1999.
Trombley, Frank R. ve Watt, John W. (Çev.), *Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool, 2000.

Trümpler, Charlotte (Der.) ve Gerster, Georg (fotoğraflar), *The Past from Above*, Londra, 2003.
Tuplin, Christopher (Der.), *Persian Responses: Political and Cultural Interaction with (in) the Achaemenid Empire*, Swansea, 2007.
Turcan, Robert, *The Cults of the Roman Empire*, Oxford, 1996.
Ure, Percy Neville, *Justinian and His Age*, Harmondsworth, 1951.
Valantasis, Richard (Der.), *Religions of Late Antiquity in Practice*, Princeton, 2000.
Vogelsang, W. J., *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire: The Eastern Iranian Evidence*, Leiden, 1992.
Wheeler, Mortimer, *Flames Over Persepolis: Turning Point in History*, Londra, 1968.
Whitby, Michael ve Mary (kaleme aldıkları notların yanı sıra çevirenler), *Chronicon Paschale 284-628 AD*, Liverpool, 1989.
Whitehouse, David ve Williamson, Andrew, "Sasanian Maritime Trade", *Iran* 11 (1971): 29-49.
Wickham, Chris, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, Londra, 2009.
Widengren, G., "Manichaeism and its Iranian Background" *Cambridge History of Iran* 3 (2) (1983): 965-90.
Wiesehöfer, Josef, *Ancient Persia: from 550 BC to 650 AD*, Londra, 1996 [*Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, 2003].
Witakowski, Witold (kaleme aldığı giriş bölümü ve notların yanı sıra çeviren), Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre, *Chronicle: Part III*, Liverpool, 1996.
Woodford, Susan, *The Trojan War in Ancient Art*, Londra, 1993.
Woodhouse, C. M., *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986.
Worthington, Ian (Der.), *Alexander the Great. A Reader*, Londra, 2003.
Yarshater, Ehsan (Der.), *The Cambridge History of Iran 3 (1): The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Cambridge, 1983.
Yule, Henry ve Cordier, Henri, *The Book Of Ser Marco Polo*, 2 Cilt, Londra, 1903.

Dizin

300 Spartalı 90, 103, 105

A
Abbasi Devrimi 243, 289
Abbasi Halifeliği 292
Abbasi İmparatorluğu 292
Abbasiler 150, 243, 294
Abgar, Edessa Kralı 259
Ada 84
Addai [Addas] 265
Âdem 239, 240
Adudü'd Devle 243
Adûr Guşnasp 252
Afganistan 39, 40, 41, 52, 56, 62, 201, 205, 226, 297
Agathias 212
Agen 277
Ahamenişler, sütunlu holleri 25, 47, 48, 85, 86, 117, 154, 161, 165, 193, 194, 202, 227, 249, 250, 252, 256
Ahura Mazda 151, 164, 165, 179, 199, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 238, 246, 247, 252, 253, 254, 256, 257, 263
Aigues-Mortes 284
Akad 37
Akademia 294
Akadlar 44
Akhaia 141
Akhilleus 33, 91, 139, 146
Aksum 211, 221
Albi 263, 275, 277, 284, 286
Albi Haçlı Seferi 263, 275, 284, 286
Alexander Romance 151
Alexander Severus 204
alfabe 34, 296
Ali, Hz. 241, 242, 290
Alinda 84, 116
Almanya 25, 92, 208, 274
Amara 270
Amaseia [Amasya] 160, 167, 168, 195, 196, 207
Amazasp [Amazaspos] 165
Ambrosius, Aziz 267
Amisos [Samsun] 60, 63, 160, 163, 168, 195
Amyntas 97
Amyzon 160, 247
Anadolu 30, 32, 42, 44, 46, 47, 50, 51, 56, 58, 59, 62, 64, 81, 82, 83, 85, 99, 102, 106, 108, 130, 158, 159, 160, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 204, 205, 211, 216, 221, 222, 224, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 289, 297
Anahita 203, 224, 232, 247, 248, 251, 256, 259
Anahit (Anahita) 164, 256
Anaïtis 224, 247, 248, 249, 250, 251
Anaksagoras 62, 64
Anaksimandros 62, 64
Anastasios 210
Angra Mainyu 224, 229, 230, 263
An Lushan 291
Anna Komnena 282
Anşan 37, 42, 48
Anthemios, Trallesli 87
Antigonos 158
Antiokheia [Antakya] 56, 142, 160, 168, 207, 213, 266, 268, 283
Antiokheia, Orantes kıyısındaki 56, 142, 160, 168, 207, 213, 266, 268, 283
Antiokhos Epiphanes 294
Aornos 137
Apamea 142, 160, 207, 213
Apollon 102, 117, 195, 196, 199, 251
Apollon-Helios-Hermes 199
Apollonia 83
Apollonios, Tyanalı 250, 251
Appianos 175, 194
Apsaros 184, 214
Arabistan 16, 39, 53, 104, 153, 174, 230, 243, 251, 254, 289, 290, 295, 299
Arak el-Emir 120, 161
Aral Gölü 39, 226
Aramazt 256
Aramice 51, 64, 82, 193, 197, 296

Aramiler 44, 59
Arapça 19, 20, 58, 130, 139, 199, 269, 290
Araplar 15, 16, 17, 23, 31, 40, 150, 241, 287, 299
Arbela Savaşı 197
Ardeşir [Buşir] 136, 150, 179, 181, 204, 232, 258, 292
Argaeus [Erciyes] Dağı 189, 250
Argos 90, 105
Ariarathes 158, 197, 198
Ariassos 83, 301
Arimane 290
Ariobarzanes 167, 194, 198
Aristagoras 98
Aristoteles 63, 96, 135, 143, 212
Arkadia 85, 141
Arkhaiopolis (Nokalakevi) 214
Armazi (mabut) 121, 164, 165, 214, 256, 257
Armazi (Tiflis yakınlarındaki Mtsheta) 121, 164, 165, 214, 256, 257
Armaz-Tsihe 121, 214
Arnau Amalric 276
Arppakku 82
Arrhionos 129, 131, 132, 133, 134, 136, 140, 147, 227, 248
Arşaguni hanedanı 164
Arsaklılar 164, 256
Arşakunineri harstutyun 164
Arsameia [Eski Kâhta] 12, 160, 177, 200, 201
Arsames 107, 200
Artakserkses 52, 84, 103, 108, 140, 144, 148, 162, 163
Artaksias 163, 164
Artaphernes 94, 100, 102
Artemis 79, 87, 91, 100, 107, 118, 224, 247, 248
Artemis Tapınağı, Ephesos'taki 79, 87, 118, 247, 248
Artha-şastra (Kautilya'nın eseri) 52
Arykanda 83, 300
Asandros 174
Aşoka 201, 258, 259
Aspurgus 174
Astyages 44
Asurlar 44, 49, 59, 74
ateş sunakları 83
Athena Tapınağı, Priene'deki 87, 115, 119, 131
Atina 27, 28, 29, 30, 32, 33, 45, 55, 56, 64, 83, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 133, 139, 140, 141, 142, 145, 148, 149, 158, 168, 173, 245, 247, 294, 295
Atina Akropolisi 33, 110, 247
Augustinus 267, 273, 285
Augustus 24, 94, 136, 149, 234
Aulai 246
Avarlar 217, 218
Avesta 82, 225, 226, 229, 230, 233, 239, 252, 253, 255, 256
Avignonet 277
Ayasofya 87
Aydınlanma 54, 57
Ay Hanım 202
Aynaroz Dağı 95, 104, 272
Azerbaycan 38, 147, 162, 186, 225, 226, 252
azınlıklar 39, 40, 241, 242

B
Babil (şehir) 42, 43, 44, 45, 46, 48, 51, 56, 63, 69, 81, 84, 130, 132, 135, 136, 137, 153, 163, 193, 228, 233, 245, 253, 258, 296
Babür 133, 149, 297
Babürlüler 297
Bağdat 232, 243, 289, 292, 293, 303
Bahtiyariler 39
Bakire Meryem 248
Baktriane, Yunan 47, 56, 137, 142, 145, 158, 159, 226, 230, 253, 290, 296
Balkanlar 27, 28, 39, 99, 100, 110, 147, 171, 208, 214, 217, 221, 222, 266, 271, 272, 273
Balkan Yunanları 58, 106
Bamyan 52, 62, 201
Basileios, Kaisareia Piskoposu 245, 253, 260, 270, 272
Basra Körfezi 37, 38, 39, 40, 132, 203, 215, 292
Batı değerleri 25
Batı Türk İmparatorluğu 214, 217
Belh 56, 232, 289
Belisarios 133, 206, 211, 213
Belkıs 151
Belucistan 39, 137, 152
Bem 39
Bermekiler 231, 232, 243, 289
Beroea 142, 207
Bessus 137, 148
Béziers 263, 276, 277
Billows, Richard 134, 141, 153
Birinci Makabiler Kitabı 135, 136
Bîrûnî 151, 290
Bisütun 50, 51, 78, 201

Bitinya 169, 198
Boardman, John 50, 55, 82, 83, 87, 159, 248
Bogomilcilik 270, 271, 272, 279
Boiotia 105
Borazcan 161
Bosna 272
Bosporos 56, 63, 97, 124, 169, 173, 174, 194, 196, 197, 205, 216, 218, 219
Bosporos Krallığı 56, 63, 124, 169, 173, 174, 194, 197
Bosporoslu Yunanlar 169
Bosworth, Brian 131, 134, 135, 141, 149, 153, 294
Boyce 130, 136, 151, 194, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 235, 245, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 268, 294
Brahmanlar 231, 255
Braudel, Fernand 35
Briant, Pierre 51, 52, 81, 96, 98, 102, 103, 106, 135, 136, 153, 154, 248
Buda 62, 235, 240
Budist 232
Budizm 258, 259, 280, 285
Buhara 41, 232, 296
Bulgaristan 31, 97, 270, 272, 273
Bulgarlar 271, 273
Bulwer Lytton, Edward 29, 63, 92, 95
Bundos 265
Burn, A. R. 61, 64, 91, 92, 95, 96, 100, 103, 106, 108
Buyiler (Büveyhiler) 243
Büyük Ermenistan 163
Büyük Evliya Tepesi 194
Büyük Hayasdan 163
büyük İran 39
Büyük İskender (film) 105, 132, 147, 153, 155
Büyük Philippos 84, 136, 140
Byblos 137, 163
Byron, Lord 91, 92

C-Ç
Caesar 29, 94, 132, 133, 171, 173, 208, 211, 221
Caracalla 205
Carcassonne 275, 276, 277, 285
Carr, E. H. 33, 34, 56, 301
Carrhae Muharebesi 203
Cawkwell, George 96, 104, 105, 301
Cebelü'ş Şarki Dağları 38
çehartak 255
Celâleddîn Rûmî [Mevlânâ] 297
Cengiz Han 133, 149, 296
cennet 82, 195, 199, 259, 280
Cennet 239, 240, 280, 281
Ceriko 161
Charles Martel 29
Chrysocheir 270
Çin 37, 40, 41, 48, 56, 111, 205, 209, 217, 221, 235, 241, 265, 287, 291, 292, 293, 296, 297
Çin Seddi 209
Çionitler [Kidariler] 209
Çitral 146, 147
çivi yazısı 51, 136
Cologne Mani Codex 265
çöl sarayları 161
Constantinus 10, 119, 217, 258, 259, 268
Cook, J. M. 60, 87, 88
Crassus 202, 203, 205
Cyprianus, Aziz 267

D
Dahhâk 152
Dalverzin 201
Daniel Kitabı 135
Dardanos Antlaşması 172
Dareios 30, 46, 48, 50, 51, 68, 76, 77, 78, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 135, 137, 141, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 167, 173, 176, 197, 201, 204, 205, 216, 253, 289, 295
Dareios'un Vasiyeti 50
Daric [Dareikos] 289
Daryal Geçidi 183
Daskyleion 60, 61, 81, 82, 160
Datis 101, 102
Davies, Norman 29, 30, 31, 32, 55, 139
Delos 102, 195
Delphoi 107, 119
Demaratos 104, 105
Demavend 186, 226, 250
demokrasi 30, 95
Demosthenes 140, 212
Deniz Kavimleri 59, 62
Derbent 210
deristdênân 265
Deşt-i Kevir [Kevir Çölü] 39
Deşt-i Lût [Lût Çölü] 39
deva'lar 224
Dicle Nehri 37, 60, 65, 168, 207
Didyma 61, 87, 117, 246, 248
dihkân sistemi 198
Diocletianus 265, 266

Diodorus Sikeliotes 131, 132
Dion 142
Doğu Hindistan Kumpanyası 297
Doğu Kilisesi 292, 293
Dolikhe 207, 254
Dördüncü Haçlı Seferi 54, 272, 275
Dorlar 59
druj 256
düalizm 236, 257, 259, 282
Dünyanın Yedi Harikası 83, 87, 248
Dura-Europus 162, 235
Dynamis 174

E
Ebubekir Razi 290
Eckstein, Arthur M. 174, 302
Eçmiadzin 166
Edessa 159, 163, 204, 207, 213, 259, 261, 294
Efrâsiyâb 152, 242
Eftalitler [Akhunlar] 209
Ehl-i Hak 40
Ehrimen 151, 179, 224, 229, 230, 234, 237, 256
Ekbatana 44, 45, 48, 50, 163
Elam 38, 41, 42, 48, 148, 294, 296, 306
Elam dili 41
Elburz Dağları 38, 186, 226
El-Cid 139
Elephantos [Assuan] Adası 51
el-Harezmî 290
Elis 90, 141
Ella-Asbeha 211
el-Mecusi 290
Emeviler 161
Endülüs 274
Engizisyon 277, 278, 279, 282
Ephesos 61, 87, 90, 98, 118, 247, 248, 249, 261, 292
Eran ud Aneran 40
Eretria 90, 101, 102
Ermenistan 122, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 172, 190, 204, 208, 215, 245, 256, 257, 261, 265, 267, 268, 269, 271, 273, 282
Erzincan 82
Eski Ahit 51, 229, 234, 281
Eski Farsça 58, 226, 296
Etiyopya 211, 212, 215, 221, 269
Etrüskler 59
Eudoksia 219
Euripides 96, 202
Evagoras 144

F
Fars 20, 38, 40, 41, 44, 57, 302
Farsça 19, 20, 39, 40, 41, 57, 58, 81, 82, 107, 108, 110, 130, 162, 163, 164, 165, 167, 193, 199, 224, 225, 226, 229, 233, 234, 239, 243, 252, 256, 259, 265, 266, 288, 290, 296, 297
Fatih Sultan Mehmet 32, 297
Fatıma, Hz. 241
Fenikeliler 15, 16, 17, 23, 287, 299
Filistîler 59
Firdevsi 151, 152, 225, 297, 302
Flandre 274
Fox, Robin Lane 130, 153, 259, 260, 305
Fransa 25, 28, 29, 40, 94, 192, 263, 270, 272, 273, 274, 277, 283, 284
Frigler 59
Fukien [Fujian] 291

G
Gabriab 265
Galatya 167, 169, 194
Galya 63, 265
Gandhara 56
garbzade 288
Gaugamela 30, 137, 141, 162, 197
Gaugamela Muharebesi 30, 162, 197
Gaza [Gazze] 137, 163
Gazneliler 297
Gazneli Mahmud 297
Georgios Gemistos Plethon 255
Girit 59, 62, 92
Gılgamış Destanı 62
Gnostisizm 40, 235, 256, 264, 285
Göbekli Tepe 246
Gomatas 148
Gondeşapur [Cündişâpûr] 56, 294, 295
Granikos [Kocabaş veya Biga Çayı] Nehri 61, 137, 144, 145, 197
Green, Peter 26, 48, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 105, 106, 131, 135, 140, 141, 142, 175
Gregorios, Aziz 260, 261
Grenet, Frantz 18, 52, 130, 136, 151, 194, 226, 228, 230, 235, 245, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 268, 294
griffon'lar 166
Gubaz 214
Gül-Haç Biraderleri 285
Gülistan 298
güneş kursu 190, 234

Gürcistan, Arsaklılar 121, 122, 159, 164, 165, 166, 169, 183, 184, 206, 210, 214, 215, 224, 257, 261, 265, 269
Gürgân 42, 81, 210
Gürgân Büyük Duvarı 210
Gürgân "koridoru" 42

H
Haçlı Seferleri 24, 273, 275, 283
Hadrianus 132, 188, 205, 233
Hah, Meryemana Kilisesi 189, 190, 255
Halçayan 52, 201
Halikarnassos 61, 83, 84, 87, 88, 90, 304
Halys Nehri [Kızılırmak] 46, 168
Hamseler 39
Hannibal 24, 104, 171, 174, 175, 203
Harpagos 82
Harpyalar Mezar Anıtı 82
Hasan, Hz. 242
Hazar Denizi 37, 38, 42, 81, 151, 209, 210, 219, 226
Hekataios 62, 64
Hekatompylos 137, 203
Helenizm, mimari 106
Helenler 57
Hellespontos [Çanakkale Boğazı] 104, 137
Hemedan 44, 48, 50, 68, 85, 137, 227
Herakleides 142
Herakleios 205, 206, 216, 217, 218, 219, 220, 221
Herakleitos 62, 64
Herakles 139, 177, 199, 200, 224
Herat 40
Herodes 49, 161
Herodion 161
Herodot 25, 31, 64, 81, 82, 88, 90, 91, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 133, 230, 246, 288, 289
Hesiodos 62
Hierakome 247
Hierocaesareia 160, 252
Hindistan 24, 29, 37, 39, 40, 41, 42, 50, 52, 56, 57, 104, 109, 130, 132, 137, 145, 147, 152, 157, 158, 159, 193, 201, 203, 204, 224, 226, 231, 234, 251, 288, 292, 293, 296, 297
Hindukuş Dağları 132, 137
Hipokrat 63, 64
Hippias 102
Hippodamos, Miletoslu 64, 85, 87, 88, 294
Hititler 42, 59, 254
Hiung-nular 209
Hırbetü'l-Mefcer 161
Hıristiyan 28, 29, 39, 154, 165, 211, 216, 218, 228, 229, 230, 248, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 266, 267, 274, 275, 278, 279, 283, 284, 285, 291, 292, 293
Hıristiyan Âlemi 28, 29, 278, 283, 292, 293
Hıristiyanlar, Katolik 231, 280
Hıristiyanlık, Nasturiler 34, 166, 212, 223, 246, 248, 253, 254, 257, 260, 262, 263, 264, 269, 279, 285
Hohenstaufen hanedanı 284
Holland, Tom 24, 25, 26, 48, 92, 93, 94, 96, 101, 304
Homeros 31, 32, 33, 62, 64, 88, 96, 146, 151
Hopkins, Clark 235
Horasan 38, 203
Howard-Johnston, James 208, 212, 217
Huabiao Tepesi 291
Hunlar 139, 171, 209, 210
Huntington, Samuel 24, 25
Hüseyin, Hz. 229, 242
Hüsrev Anuşirvan 206, 212, 215
Hüsrev Perviz 12, 185, 206, 216, 218, 219
Huzistan, Susiana veya Elam 38, 39, 40
Hypaipa 160, 247, 252
Hyrkania 81

I-İ
İaksartes [Seyhun] Nehri (Sir Derya) 46
İberia 164, 165, 214
iblisler 223, 224, 256
İbn-i Haldun 150, 294, 295
İbn-i Sînâ (Avicenna) 290
İbraniler 59
İki Boynuzlu Sikandar, Zülkarneyn 152
İlyada 31, 32, 33, 62
imamzade 242
İmruü'l-Kays 151
Indra 229, 233
İndus Nehri 98, 132, 137
İngiltere 40, 274, 275, 293
İoannes Tzimiskes, İmparator 270
İon Ayaklanması 86, 98, 100, 101, 107, 247
İonya 30, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 87,

88, 97, 98, 100, 101, 248, 287
Iovianus 210
İpek Yolu 39, 203, 288
İphigeneia Aulis'te 96
Irak 39, 44, 65, 178, 182, 233, 241, 267, 271, 292, 293
İranistik dönem 158
İran Platosu 37, 38, 42, 43, 65
İsa Mesih 240, 258, 261, 276, 281, 292, 294
İsfahan 39
İskender 17, 23, 30, 32, 47, 73, 84, 85, 94, 105, 119, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 166, 174, 175, 176, 193, 197, 200, 202, 203, 209, 213, 218, 221, 227, 247, 293, 294, 295
İskenderiye 56, 63, 87, 134, 168, 218, 265, 283
İskitler 49, 74, 169, 171
İslam Cumhuriyeti 162, 223
İslam Devrimi 241
İslamiyet 24, 29, 38, 44, 50, 51, 151, 159, 221, 225, 227, 232, 241, 242, 243, 244, 255, 259, 269, 271, 272, 275, 279, 288, 289, 294
İspanya 27, 28, 63, 95, 170, 214, 263, 265, 283, 284
İssos 137
Istakhr 232
İtalya 24, 29, 57, 63, 98, 149, 153, 170, 171, 173, 208, 212, 213, 221, 222, 263, 265, 272, 273, 274, 283, 284
Iugurtha Savaşları 170
Iulianus 205, 210
Iuppiter Dolichenus 254
iyilik ve kötülük 224, 235, 263, 280

J
Julius Caesar 171, 173
Jüstinyen 87, 211, 212, 213, 214, 266, 294

K
Kabeira [Niksar] 195, 249
Kaheti 121, 166
kaj 256
Kalaş Kâfirleri 146
Kaleb [Ella-Asbeha] 211
Kallias Barışı 107
Kallisthenes 135, 143, 151, 308
Kambyses 46, 91, 148
Kandahar 85
Kanishka 258
Kapadokya 127, 132, 159, 167, 169, 172, 189, 191, 194, 197, 198, 199, 216, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 260, 261
Kapadokya Krallığı 159, 197, 251
Karadeniz 17, 39, 55, 56, 63, 85, 123, 144, 164, 166, 167, 169, 171, 173, 176, 184, 194, 195, 206, 210, 214, 221
Karakuş 178, 200, 201
Kardakes 82
Karlar 104
Karnamag-i Ardeşir 136, 150
Kartaca 174, 217, 267
Kartir 179, 191, 252, 258
Karya 30, 63, 82, 83, 84, 98, 116, 247
Kaşkalar 193
Kaşkaylar 39
Kasru't-Tûbâ 161
Katar 292
Katharosçular 263, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 281, 282
Kaváfis, Konstantinos Pétrou 53, 55
Kayseri 29, 160, 198, 250
Kazakistan 226
Kerberos 229
Kerç Yarımadası 196
Keşiş Yohannes 293
Khalkedon 61, 218, 261
Khalkidhikia 110
Kharaks 292
Kharoshti 296
Khorasmia 226
Khor-he 203
Khosrov [Hüsrev] oğulları 165
Kiev 271
Kimmer Bosporos [Bosporos Krallığı] 169, 196
Kimon 33
Kipling, Joseph Rudyard 132, 146
Kitab-ı Mukaddes 32, 51, 135, 139, 150, 155, 274
Kırım 63, 124, 169, 171, 174, 196
Kızıldeniz 211, 212, 215, 222
Klaros 246
Kleistenes 100
Kleitos 293
Knidos 56, 61, 84
Kolhis 164, 169, 193, 195, 248
Komana [Tokat] 160, 172, 195, 249, 251
Kommagene 52, 127, 159, 177, 178, 194, 199, 200, 254, 260, 268

Konstantin [Constantinus-Silvanus] 268, 269
Konstantinopolis 28, 29, 54, 55, 56, 87, 119, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 253, 255, 256, 261, 266, 269, 270, 271, 272, 275, 282, 283, 292
Korinthos 90, 249
kötülük düşüncesi 284
Kral Yolu 45, 50, 78, 81
Krikor Lusavoriç, Aziz 164, 261
Kroisos [Krezüs] 46
Kronik 165, 253
Ksanthos 60, 61, 75, 79, 80, 82, 160, 168
Ksenophon, Kyropaidia 37, 51, 52, 134, 136, 144, 176, 295
Kserkses 23, 27, 30, 32, 47, 48, 51, 64, 68, 72, 73, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 133, 139, 141, 142, 148, 166, 173, 176, 201, 219, 247
Ktesias 64, 135
Ktesiphon 163, 168, 182, 207, 210, 213, 221, 255, 292
Kubrick, Stanley 290
Kudüs 46, 51, 163, 216, 217, 218, 283
Kürdistan 37, 38, 40, 65, 241, 267, 291
Kürtler 23, 39
Kutsal Kâse 285
Kynoskephalai Muharebesi 135
Kyropaidia 37, 51, 52, 134, 136, 295
Kyros, Genç 37, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 66, 67, 81, 83, 93, 129, 130, 134, 136, 144, 148, 149, 152, 153, 176, 197, 201, 204, 212, 216, 221, 222, 234, 245, 246, 247, 255, 295

L
Labranda 61, 84, 87
Lactantius 252, 253, 266
Lahmiler 212
Languedoc 263, 274, 277, 285
Laodike, Pontus Prensesi 198
Larissa 90, 142
Lazika 164, 214
Laz Savaşı 214
Lear, Edward 89, 91, 103
Le Goff, Jacques 28, 259
Leonidas 105, 142
Leo, Papa 283
Letoon 61, 82
Lidya 46, 81, 247, 289
Lieu, Samuel 215, 235, 252, 264, 265, 266, 267, 291, 302, 303, 305
Likya 82, 83
Likyalılar 104
Lotario di Segni 275
Lübnan 38
Lucullus 171
Luristan, tunç eşya 38, 43
Lûrlar 39
Lykopolis 265

M
Magnesia, Maiandros Vadisi'ndeki 61, 169, 246
Magnesia Muharebesi 169
magus'lar 199, 231, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 258
Makedon 53, 84, 97, 136, 140, 141, 142, 145, 148, 149, 158, 193, 200, 251, 252
Makedonlar 132, 142, 144, 145, 293
Makedonya (Eski Yugoslav Cumhuriyeti) 27, 97, 98, 105, 110, 130, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 149, 152, 153, 155, 171, 174, 270
Makerus 161
Mandayya dini mensupları 241
Mani 235, 240, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 280, 281, 282, 285
Maniakh 214
Maniciler 263
Manicilik 40, 227, 235, 236, 239, 241, 256, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 291
Marathon 24, 90, 94, 95, 101, 102, 105, 109, 110, 143
Marathon Muharebesi 24, 94, 101, 102, 105
Marcus Antonius 173
Mardonios 106, 107
Marduk 37
Margiana 226, 308
Marius 132, 171
Marko Polo 230, 291
Marsilya 63
Masonlar [Farmasonlar] 285
Mathura 49, 52, 201
Matyszak, Philip 170, 176, 305
Maurya dönemi 159
Mausoleion 49, 83, 87, 114, 115, 201
Mausolos 49, 64, 83, 84, 88, 114, 115, 116
Mavrikios 216, 270
Mayor 171, 174, 175, 176, 194, 305
Mazaka [Kayseri] 160, 163, 168, 198

Medinet Madi 265
Medizer 106, 150
Medler ve Persler 41, 42, 203
mehdi 242
Mekke 50
Melbourne 57
Memnon 144, 145
Merovenj hanedanı dönemi Fransa'sı 28
Merv 228, 291
Meşhed, İmam Ali er-Rıza Türbesi 242
Meydancıkkale 199
Mezopotamya 37, 38, 39, 41, 42, 44, 48, 50, 56, 62, 87, 137, 144, 157, 212, 235, 251, 264, 267, 289, 291, 292, 296
Mihr 234, 256
Miletos 55, 56, 60, 61, 62, 63, 81, 85, 86, 87, 88, 90, 99, 117, 169, 248, 249
Miletoslu İsodoros 87
Miletos'un Çöküşü 99
Miller, Margaret 51, 83, 87, 98, 111, 248
Mitanni 233, 246
Mitchell 62, 92, 96, 106, 140, 146, 195, 248, 250, 260, 261
Mithradates, Pontus Kralı 123, 158, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 203, 234
Mithraeum 188, 233, 234, 235
Mithra kültü 233
Mitraizm, ayinler 233, 235, 251
Mısır 46, 50, 51, 56, 59, 63, 83, 85, 87, 97, 102, 103, 104, 107, 130, 133, 137, 139, 142, 144, 145, 146, 157, 158, 193, 204, 205, 211, 215, 218, 219, 235, 251, 264, 265, 289, 296
Moaphernes 193
mobed-i mobedân 252
Moğolca 296
Moğollar 15, 17, 27, 243, 293
Montségur 275, 276, 277, 278, 279, 285
Mtsheta 121, 163, 164, 214
mubid [*mobed*] 249
Muhammed, Hz. 220
Murena 172, 194
Müslümanlar 54
Mutasavvıf [Sufi] 40, 232
Mykenai 59
Myndos 61, 84

N
Nabukadnezar 44
Nakoleia 252
Nakş-ı Rüstem 49, 50, 76, 77, 179, 182, 196
Narbonne 276
Naukratis 60, 63
Naunghaithya 229
Neapolis 169, 207
Nekresi 121, 166
Nemrut Dağı 49, 52, 127, 128, 177, 194, 199, 200, 201, 254, 268
Neolitik Devrim 41
Nereidler Anıtı 82, 83
Neron 164, 230, 233, 256
Nestorios, Piskopos 292
Nevbahar 232
Nietzsche 225, 290
Nihavend 31, 202
Nikaia 261
Nimrod Dağı 199
Ninive 30, 43, 44, 219
Nino, Azize 165, 261
Nisibis 207, 211, 213, 254, 268
Nymphaion 194

O-Ö
Oksitanya 263, 284
Olbia 60, 169
ölüler diyarı 229
Ön Asya 27, 30, 32, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 81, 84, 85, 87, 101, 139, 144, 158, 159, 169, 170, 172, 245, 246, 248, 249, 260, 266
On İkinci İmam 242
Orodes 202
Orosmade 290
Orta Asya 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 50, 56, 85, 104, 130, 137, 139, 142, 145, 152, 157, 158, 201, 203, 204, 205, 209, 214, 217, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 235, 241, 267, 271, 280, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 297
Osmanlılar 19, 272
Otanes 197

P
Paflagonya 61, 167, 194
Pagden, Anthony 23, 24, 25, 92, 93, 98, 105, 106, 306
Palmyra 120, 162, 163, 207
Palmyralılar 235
Pamir Dağları 226
Pan-Helenizm 106

Pantikapaion [Kerç] 56, 60, 63, 124, 168, 169, 171, 173, 196, 197
Papak [Babek] 232
paralı askerler 144, 287
Parsiler [Farsiler] 40
Parthenon frizleri 110
Partlar 20, 23, 25, 144, 150, 164, 203, 204, 287
Pasargad 45, 48, 49, 51, 66, 67, 83, 84, 137, 153, 194, 246
Paulus, Aziz 248, 260, 268
Paulusçular 263, 268, 269, 270
Pausanias 108, 252
Pax Persica 64, 94, 97, 98
Pella 90, 135, 142
Peloponnesos [Mora Yarımadası] 62, 64, 94, 110, 141, 208, 256
Peloponnesos Savaşları 64, 94
Pencap 46
Pergamon 56, 61, 90, 158, 168
Pers dostu 107
Persepolis 26, 42, 45, 48, 49, 50, 52, 54, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 83, 84, 95, 100, 110, 111, 118, 136, 137, 148, 149, 151, 152, 153, 161, 166, 199, 201, 231, 232, 235, 246, 289
Perslerin Artemis'i 248
Pers Ülkesi 19, 26, 40, 47, 48, 49, 64, 81, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 129, 136, 137, 144, 149, 152, 159, 162, 165, 167, 195, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 241, 245, 253, 287, 295, 296
Petra (Gürcistan) 163, 184, 206, 207, 214, 254
Peyrepertuse Kalesi 192
Pharos Adası'ndaki İskenderiye Feneri 87
Philadelphia 142
Philippopolis [Filibe] 270
Philippus, Arap 179, 180, 204
Philostratos 251
Phokas 216
Pierre Autier 279
Piksodoros 82, 84
Plataia 90, 107, 108, 109, 110
Platon, *Politeia* [Devlet] 51, 52, 63, 85, 212, 290, 294, 295
Plutarkhos 131, 132, 148, 149, 202
Poitiers Muharebesi 29
Polybios 131, 141, 153
Pompeius 131, 132, 136, 164, 171, 198
Pontus, mimari 123, 125, 157, 158, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 234, 249, 260
Poros 137
Potts, Daniel 46, 148
Priene 61, 84, 87, 115, 119, 131
proskynesis [secdeye kapanma] 293
prytaneion 196
Ptolemaios 96, 133, 134, 158, 159, 161, 174
Ptolemaios hanedanı 174
Pydna 142
Pyrrhos, Epeiros Kralı 174
Pythagoras 63, 64
Pythios 87, 115

Q-R
Quanzhou 291
Quintus Curtius 131, 132, 307
Rameau, Jean Philippe 290
Ravenna 213
Razès 275
Rebel, Jean-Féry 290
Renan, Ernst 223, 233
Rey 217
Rhodogune 162
Roberts, J. M. 18, 31, 32, 47, 129, 288, 298
Rodos 61, 87, 90, 218
Rodos Heykeli 87
Roksane 137, 149
Romalılar, mimari 17, 54, 78, 109, 133, 167, 172, 173, 214, 216, 233, 250, 252, 258
Romantizm 57
Rönesans 54, 55, 57, 150, 290
ruhban sınıfı 231, 242, 254, 258, 271
Russell, Bertrand 290
Ruzicka, Stephan 84

S-Ş
Sadi 298
Saêna Ağacı 225
Safeviler 231, 232
Şahin 206, 216, 218, 219
Şahrbaraz 206, 218, 219
sahte Kallisthenes 151
Saint-Félix-de-Caraman[Saint-Félix-Lauragais] 275
Salamis 30, 90, 105, 106, 108, 110, 119, 143
Samaniler 231
Samos 61, 87
Samosatalı Paulos 268
Santorini (Thera) 59

Saoşyans 230, 242
Sardes 45, 60, 61, 78, 79, 81, 85, 87, 90, 91, 100, 107, 160, 245, 247
Şark despotizmi 23, 25
Sasaniler 20, 23, 26, 39, 150, 164, 206, 220, 231, 257, 258, 287, 294
Satrap Ayaklanması 84
Saurı 229
Savall, Jordi 263, 274, 282, 286, 308
Scylax 63, 98
Sedd-i İskender 152
şehir planlaması 85, 87, 161
şehitlik kültü 242
Şehname 136, 151, 152, 225, 227
Selçuklular 288, 297
Seleukeia 56, 142, 163, 202, 207, 213
Selevkos Nikator 158
Sélincourt, Aubrey de 64, 129, 299, 305
Semerkand 292
Seneca 155
Sênmurw [Simurg] kuşu 122, 166, 225
Seylan 215, 221
Şeytan 129, 136, 151, 152, 218, 237, 259, 280, 281, 284
Sidon 45, 60, 137, 163, 207
Sillyon 130
Simeon 269
Sincan 292
Sind 46
Sinope [Sinop] 60, 63, 123, 160, 167, 168, 194, 195, 196
Şipi 217
Sistan 39, 41
Siva Vahası 137, 146
Siyavuş 242
Şiz [Takab] 218, 252
Sırbistan 272
Skiluros 169
Slavlar 218, 221
Smyrna [İzmir] 32, 61, 62
Sogdlar 291, 293
Sophene 162
Spalato (Split) 266
Sparta 85, 90, 95, 100, 101, 103, 105, 108, 110, 141
Spencer, Diana 133, 136, 150, 154, 155
Spitamenes 137, 145, 148
Stalin 29, 94
Starr, Chester 94, 110
Strabon 81, 131, 193, 195, 197, 249, 250
Strauss, Richard 225, 290
Süleyman'ın Zindanı 67, 246
Sulla 132, 133, 171
Sümer 37, 42
Sünnilik 241
Suren 215
Suriye 38, 44, 46, 47, 51, 56, 62, 63, 85, 97, 159, 162, 203, 204, 205, 212, 213, 215, 233, 251, 254, 264, 266, 269, 287, 291, 292, 296
Surkh Kotal 49, 52, 201
Susa 26, 42, 45, 48, 50, 51, 68, 69, 81, 84, 86, 91, 98, 108, 137, 149, 153, 161, 200, 202, 289
Synesios 255, 290

T
Tacikistan 41, 201
Tahran 39, 72, 186, 289
Taksila 56
Taş Kule 83, 301
Templier Şövalyeleri [Tapınak Şövalyeleri] 285
Tepe Hisar 42
Tephrike (Divriği) 192, 270
Termessos 130
Tertullianus 267
Tesalya 105
Teşup 254
Thales 63, 88, 249
Thebai 45, 90, 105, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 148
Themistokles 92, 104, 108, 142
Theodora, İmparatoriçe 270
Theophylaktos 215
Thermopylai 90, 95, 105, 143
Thomas 103, 265
Thukydides 94, 104, 133, 212
Tiflis 164, 185, 214, 219
Tigranes [Dikran] 163, 164, 269
Tir (Tiştriya) 256
Torino Kefeni 285
Toulouse 275, 277, 284
Toulouse Kontluğu 284
Traianus 132, 133, 203, 205
Traklar 57
Trakya 27, 97, 107, 169, 213, 270
Trapezus [Trabzon] 207
Trebenişte 97
Troya 23, 25, 31, 32, 33, 59, 61, 65, 96, 137, 146
Tuna Nehri 97, 217
Turabdin 189, 254, 255, 260, 268
Turcan, Robert 233, 234, 235, 248, 251, 254, 255
Tureng Tepe 42

Türkçe 19, 20, 21, 39, 54, 58, 62, 64, 133, 193, 196, 229, 230, 235, 236, 239, 241, 249, 255, 265, 290, 296, 297
Türk İmparatorluğu [Göktürkler] 214, 217, 291
Türkiye 24, 39, 44, 52, 92, 131, 194, 195, 225, 252, 293, 296
Türk kağanı 217
Türkler, Doğu Türklerinin Kağanı 15, 17, 40, 54, 91, 109, 217, 221
Tyana [Kemerhisar] 127, 160, 197, 198, 250, 251
Tyros 60, 137, 145, 163

U-Ü
Üç Müneccim 230, 255, 258
Ugarit 59
Umman Körfezi 41
Urduca 297
üslup, emperyal 50, 161, 289
Uygur Konfederasyonu 241, 267, 271, 291, 292

V
Vahan (Verethragna) 256
Vakhtang Gorgasali 165
Valerianus 179, 180, 204, 294
Vardanes 250
Vartan Mamigonyan 215
Varuna 233
Verethragna 177, 199, 200, 224, 254, 256
Vişţaspa 230, 253
Vitruvius 87

W-Y
Weisehöfer, Josef 96, 259, 287
Witiges 212, 213
Yahudiler 51
Yahudilik 232, 264, 267, 279
Yarım Tepe 42
Yauna veya Yunan 57
Yeni Ahit 281
Yezd 39, 187, 188
Yılanlı Sütun 106, 119
Yunan alfabesi 64
Yunanca 20, 32, 33, 51, 57, 62, 64, 81, 82, 100, 106, 110, 142, 154, 161, 193, 196, 197, 200, 201, 202, 224, 234, 239, 249, 264, 269, 273, 293, 294, 297
Yunanistan 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 46, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 83, 85, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 133, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 152, 155, 166, 171, 173, 176, 204, 205, 234, 245, 247, 289, 295
Yunan uygarlığı 31, 54, 55, 56, 58, 141, 155, 249

Z
Zagros 38, 39, 41, 43
Zamarkos 214
Zela [Zile] 125, 160, 173, 195, 249
Zengibar 215
Zenobia 162, 265
Zenon 63
Zerdüşt 77, 159, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 240, 245, 246, 255, 257, 259, 263, 282, 290, 291
Zerdüştçüler 230, 231, 245, 253
Zerdüştçülük, ibadet 52, 136, 151, 165, 166, 188, 193, 194, 196, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 263, 264, 265, 269, 280, 290
Zerdüşt'ün Kâbe'si 77
Zeus 84, 199, 224, 252, 255, 256, 293
zigguratlar 42
Zülkarneyn (İskender) 151, 152
Zu Nuvas 211, 220
Zurvân 237, 253
Zvartnots 122, 166